

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св. Vol.	XXIV	Год. Year	1994.	С Р	1—368	Чачак 1995.
-------------	------	--------------	-------	--------	-------	-------------

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАИ

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXIV

Č A Č A K
1994.

УДК — 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

З Б О Р Н И К
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXIV

Ч А Ч А К
1994.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXIV**

Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икодиновић, Теодосије Вукосављевић,
Радивоје Бојовић и Милован Вуловић

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
МИЛАН МАРТИНОВИЋ

Насловна страна
арх. СЛОБОДАН БОРБЕВИЋ

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЈКОВИЋ

Превод на немачки
Мр МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ

Издавач: Народни музеј — Чачак

Штампа „Литопапир“ — Чачак

Др РАСТКО ВАСИБ

СРЕБРО И ЗЛАТО V И IV ВЕКА ПРЕ Н. Е. У СРБИЈИ

Др РАСТКО ВАСИБ
YU 11000 Београд
Археолошки институт САНУ

UDK 671.14(497.11)

У новембру 1994. одржан је у Народном музеју у Београду велики скуп посвећен сребру под називом „Ковнице и радионице сребра“.¹ У жижи симпозијума било је античко сребро, али скуп је по великом интересовању превазишао првобитно постављене оквире и обухватио сребро на нашем подручју од његове прве појаве у праисторији до касног средњег века. У тој промени корака дошло је до неких мањих празнина у приказивању сребра у праисторији и средњем веку и догодило се да, стицајем околности, неке теме не буду обухваћене. Из тих разлога, још увек под утисцима скупа и значаја тематике за нашу археологију, хтео бих да овим прилогом осветлим делимично један аспект овог проблема у нашој праисторији, који је на скупу поменут али није разрађен и тиме, на неки начин, заокружим излагање о праисторијском сребру. Како Атеница представља један од локалитета који садржи најстарије налазе сребрног накита у периоду који обрађујемо, чинило ми се сасвим оправдано да рад буде објављен у Чачку.

Сребро се на централном Балкану јавља спорадично у енеолиту, а затим нестаје из употребе, да би се у већим количинама поново појавило крајем старијег гвозденог доба, негде на крају VI и почетку V века пре н. е.² Од тада оно је редовно присутно у гробним инвентарима све до латена, када се број сребрних предмета доласком Келта на наше просторе умножава.³

Да бисмо најбоље показали количину сребрних и златних предмета из VI и V века пре н. е. која је до сада откривена на територији Србије дајемо листу налаза, уз оgrade да вероватно није потпуна, јер обухвата махом до сада публиковани, а само делимично непубликовани материјал (Сл. 1).

АТЕНИЦА, Чачак.⁴ Два кнежевска тумула, један мушки, други женски, са великом количином прилога, оружјем, деловима кола и коњске опреме, накитом, керамиком и увезеним грчким бронзаним посуђем, међу којима су многи од сребра (лучна једнопетљаста фибула са правоугаоном ногом, апликације од сребрног лима за одела, оплата за дршку ножа или мача) и злата (огрлица од перли и салталеона, дугмад, апликације за одело геометријског облика као и у виду палмете, вепра итд).

БАТИНАЦ, Буприја.⁵ Случајни налаз два сребрна појаса типа Мраморац.

ГУЧА, Драгачево.⁶ Гробни налаз који је садржао копља и накит, од чега је сачувана једна сребрна лучна фибула са правоугаоном ногом и шарниром уместо петље.

КОЛАРИ, Смедерево.⁷ Налаз фрагмената сребрног мраморачког појаса и делова златне игле.

КРУШЕВИЦА, Рашка.⁸ Скупни налаз који је садржао златне наушнице издуженог троугаоног облика и перле, сребрне фибуле са правоугаоном ногом, игле са купастом главом, гривне са змијским главама на крајевима, ланац, перле, алке, итд. ћилибарске перле као и једну бронзану ојнохоу и један керамички скифос.

КУЗМИН, Шид.⁹ Растурена некропола са равним скелетним гробовима, из које потиче уз више перли од ћилибара и стаклене пасте, једна сребрна фибула са правоугаоном ногом.

ЉУБОЖДА, Пећ.¹⁰ Налаз у тумулу(?) једне фрагментоване сребрне наруквице типа Мраморац, две сребрне гривне са змијским главама на крајевима, гвоздених копаља и керамике.

ЉУЉАЦИ, Крагујевац.¹¹ Тумули са прилозима у оружју, керамици и накиту, од чега једна сребрна двојна игла са „М“ главом и златне кружне аплике за одело, сличне дугмади.

МИЛОШЕВАЦ, Смедерево.¹² Налаз фрагмената сребрног филигранског накита (мраморачки појас, игла, перла?).

МРАМОРАЦ, Крагујевац.¹³ Скупни, вероватно гробни, налаз два сребрна појаса типа Мраморац (који је по овом локалитету добио име) и једне златне гривне са змијским главама на крајевима.

МРЧАЈЕВЦИ, Чачак.^{13a} Налаз сребрне жице, можда од игле у гробу под тулумом, заједно са ћилибарским и стакленим перлама и керамиком.

НОВИ ПАЗАР.¹⁴ Богати гробни прилози из једног кнежевског тумула са бронзаним посуђем, керамиком и накитом од бронзе, сребра и злата — златним и сребрним фибулама са правоугаоном ногом, сребрним двојним иглама са „М“ главом, наруквицама са змијским главама, наруквицама и наушницама од златног лима издуженог правоугаоног облика, златним појасевима типа Мраморац, апликацијама за одело различитог геометријског облика и различите величине, перлама од злата и сребра, мноштвом обрађеног и необрађеног ћилибара и стакла итд.

Околина **НОВОГ САДА**.¹⁵ Случајни налаз два сребрна појаса типа Мраморац.

Околина **ПЕБИ**.¹⁶ Случајни налаз две сребрне гривне са змијским главама на крајевима.

ПЕЋКА БАЊА, Пећ.¹⁷ Кнежевски гробови са богатим прилозима у оружју, коњској опреми, керамици и накиту, од тога сребрне фибуле са правоугаоном ногом, наруквице са змијским главама, наруквице од лима издуженог облика, прстење, перле, дугмад, итд.

ПИЛАТОВИЋИ, Пожега.¹⁸ У женском гробу у кнежевској хумци, уз велику количину накита од бронзе, ћилибара, керамике и импортованих бронзаних посуда, откривена су два комада спирално увијене златне жице и мали пресавијени комад златног лима.

Околина **ПОЖАРЕВЦА**.¹⁹ Случајни налаз фрагментованог сребрног појаса типа Мраморац.

Околина **ПОЖАРЕВЦА**.²⁰ Случајни налаз фрагмената сребрне лучне фибуле са правоугаоном ногом.

САЛАШ НОБАЈСКИ, Сремска Митровица.²¹ Случајни налази, вероватно из растурених гробова, две сребрне фибуле са правоугаоном ногом, две сребрне наруквице, једне од тордиране жице и друге од шупље шипке, и више стаклених и ћилибарских перли.

Околина **СРБИЦЕ**, Косово.²² Случајни налаз једне сребрне игле са „М“ главом.

Непознати локалитет у СРБИЈИ.²³ Случајни налази, вероватно из гробова, четири сребрне и једне златне лучне фибуле са правоугаоном ногом.

СРЕМСКА МИТРОВИЦА.²⁴ Гроб са бронзаним накитом, уз који је нађена једна огрлица састављена од златних перли и салталеона.

ШАБАЦ, „Јела“.²⁵ Гробни налаз са гласиначким фибулама, наруквицама, ћилибарском огрлицом и две наушнице од сребрне жице.

Околина ТИТЕЛА.²⁶ Случајни налази два пара сребрних појасева типа Мраморац.

УМЧАРИ, Смедерево.²⁷ Гробни налаз који је садржао комаде два мраморачка појаса од сребра, једну сребрну лучну фибулу са правоугаоном ногом, две сребрне игле са „М“ главама, перле од сребрне тордиране жице, итд.

ВИНЧА, Београд.²⁸ Скупни налаз два мраморачка појаса од сребра и једне двојне игле са „М“ главом.

ВИНЧА, Београд.²⁹ Случајни налаз једне сребрне лучне фибуле са правоугаоном ногом.

ВИТОШЕВАЦ, Ражањ.³⁰ Случајни налаз једне сребрне лучне фибуле са правоугаоном ногом.

ВРТИШТЕ, Ниш.³¹ Растурени гробови са доста прилога у керамици и бронзаном накиту, међу којима једна сребрна наруквица од жице раскуцана на једној страни у облику издуженог троугла.

Неки од овде наведених налаза пружају, на основу импортованих предмета, доста сигурне реперне датирање док други, такође, садрже, на основу типологије, неке индикације у том правцу.

Обично се сматра да кнежевске гробове у Атеници, Новом Пазару и Пећкој бањи треба датовати у крај VI и почетак V века пре н. е, али неке нијансе у том смислу постоје. Благо из Новог Пазара припада највероватнији првим деценијама V века,³² истовремен са њим би био кнегињин тумул у Атеници, док би кнежев гроб, који садржи старије елементе, требало ставити раније, у крај VI века.³³ Гробови из Пећке бање припадају, такође, почетку V века.³⁴ С друге стране, скупни налаз из Крушевице, на основу грчког посуђа, требало би сместити у крај прве половине V века пре н. е.³⁵

Сребрни мраморачки појасеви се често у литератури, такође, стављају у крај VI и почетак V века, али по нашем мишљењу, они би, на бази више индикација, припадали првој половини V века.³⁶ Неки типолошки детаљи код фибула са правоугаоном ногом и двојних игала са „М“ главом могли би дати, такође, неке хронолошке подат-

ке: тако би мањи средњи навој код игала и уситњеност орнаментике на правоугаоним стопама код фибула можда указивали на касније комаде.³⁷ На основу тога, сребрне фибуле и игле из Умчара и Љуљака не би требало датovati пре средине V века. У то време би најраније требало ставити и фибулу из Грчке због слично изведене орнаментике на стопи и шарнира уместо петље на глави, каснијег конструкционог елемента у накиту унутрашњости Балкана, Гроб из Шапца, који садржи гласиначке фибуле са наребреним луком и трапезоидном стопом, такође припада првој половини V века.³⁸

Међу наведеним налазима једино су гробови из Вртишта код Ниша старији и припадају најкасније средини VI века.³⁹ Из тих разлога малу сребрну наруквицу из овог налаза, иако има доста блиску паралелу у једном прстену из Пећке бање,⁴⁰ треба посматрати одвојено од осталих сребрних предмета и везати је за ранија културна струјања у првој половини VI века из Македоније ка северу. О томе сведочи један број македонских привесака у Вртишту, датованих управо у то време.⁴¹ С друге стране, веома слична сребрна наруквица са једним крајем троугласто искуцаним и украшеним пунктирањем откривена је у Чаушици у грчкој Македонији,⁴² што несумњиво потврђује овакву везу.

Старији од краја VI века био би и женски гроб из кнежевске хумке у Пилатовићима, који припада старијем хоризонту кнежева на Централном Балкану у односу на Нови Пазар и Атеницу и може се хронолошки поредити са кнежевским гробом из Арареве громиле на Гласинцу и гробом из Лисијевог поља код Берана.⁴³ Он садржи комаде златне жице и лима који имају паралеле на Гласинцу, нпр. у Округлом, у хумци III, 1, где су уз овај златни спирални навој откривене гласиначке чунасте и дугметасте фибуле, дакле облици који су карактеристични за средину и почетак друге половине VI века пре н. е.⁴⁴

Карактер сребрних и златних налаза у Србији у VI и V веку пре н. е. је различит. Један број предмета је увезен са југа, највероватније из Македоније, као што су нарукнице са змијским главама, прстење, минуциозно обрађене перле за огрлице, фигурално обрађене апликае — нпр. палмета и вепар из Атенице, итд. Други су израђени под утицајем са југа у домаћим радионицама, или су их, што је такође веома могуће, начинили македонски мајстори који су стигли у Србију. У ове предмете се убрајају фибуле са правоугаоним ногом, грчки облик који је на северном Балкану био опште прихваћен и разрађен, двојне игле са „М“ главом које су настале не-

како истовремено у Босни и Македонији, али су златни и сребрни примерци са ојачаним главама уз помоћ танких жица несумњиво македонска инвенција, различите апликације за одела геометријског облика, као и накит различите величине у облику издуженог троугла. Чисто домаћих форми нема много; у њих са сигурношћу убрајамо наушнице или слепоочничарке из гроба у Шапцу, као и нарукнице од тордиране жице из Салаша Ноћајског.

Такође треба истаћи да су сребрни предмети бројнији, али је злато, такође, заступљено у приличној мери, нарочито у кнежевским гробовима, док код случајних и појединачних налаза претеже сребро. Из тога би се могло претпоставити да се злато јавља чешће почетком V века, у време фазе интензивних додира домаћег племства са југом, док касније, у току V века, када се предмети од племенитог метала јављају у већем броју, доминира сребро.

У IV веку ситуација се мења утолико што сребро готово овуда преовлађује, облици накита од племенитих метала се мењају, уместо лучних фибула са правоугаоном ногом доминирају шарнирске фибуле, уместо масовних нарукница са змијским главама на крајевима јављају се нарукнице од широког сребрног лима, настале несумњиво домаћим варирањима претходног типа, док се двојне игле од племенитих метала задржавају у мањој мери. Прстење, наушнице и перле за огрлице мењају донекле своје облике, нису више масивни и прилагођени су домаћем укусу и тржишту.⁴⁵

Листа налаза сребрног и златног накита IV века у Србији није из горе наведених разлога такође вероватно комплетна (Сл. 2):

БЕОГРАД, Чукарица.⁴⁶ Гробни налаз са две сребрне шарнирске фибуле.

ЧУРУГ, Нови Сад.⁴⁷ Остава или гроб са 11 фибула, од чега четири сребрне шарнирске, шест нарукница од сребрног лима, при чему четири имају двојне уназад окренуте змијске главе на крајевима, сребрне наушнице и прстење, ћилибар, стакло, делови бронзаног лима итд.

ДОЊА ТОПОНИЦА, Прокупље.⁴⁸ Гробни налаз са оружјем (копља, махаира) и једном сребрном шарнирском фибулом.

КОСТОЛАЦ, Пожаревац.⁴⁹ Случајни, вероватно гробни налаз три сребрне шарнирске фибуле.

КРАЈЧИНОВИЋИ, „Рудине“, Прибој.⁵⁰ Гробни налаз са једном бронзаном шарнирском фибулом, керамиком, перлама од ћилибара и сребрном лунуластом наушницом.

КРУШЕВАЦ.⁵¹ Случајни налаз сребрне лунуласте наушнице.

МАЈУР, Јухор.⁵² Остава или гроб са четири сребрне шарнирске фибуле.

Околина НЕГОТИНА.⁵³ Случајни налаз једне сребрне шарнирске фибуле.

НИШ, Велика Хумска Чука.⁵⁴ Случајни налаз једне сребрне шарнирске фибуле.

ПУТИНЦИ, Пећинци.⁵⁵ Случајни налаз једне златне лунуласте наушнице.

СОМБОР.⁵⁶ Скупни налаз четири сребрне шарнирске фибуле, две наруквице од широког сребрног лима и више комада сребрног лима од дијадеме или појаса.

Непознати локалитет у СРБИЈИ.⁵⁷ Случајни налази три сребрне шарнирске фибуле.

СРЕМСКА МИТРОВИЦА.⁵⁸ Гробни налаз са четири сребрне шарнирске фибуле, две наруквице од сребрног лима, ћилибарским и стакленим перлама.

СРЕМСКА МИТРОВИЦА.⁵⁹ Случајни налаз златне лунуласте наушнице.

СУСЕК, Шид.⁶⁰ Гробни налаз који садржи копча, керамику и једну сребрну шарнирску фибулу.

УЛПИЈАНА, Приштина. Случајни налаз једне златне лунуласте наушнице.

Иако за налазе IV века не постоје директни хронолошки ослонци у страном материјалу, њихово датовање у ово време је прилично сигурно. О шарнирским фибулама смо писали на другом месту и показали да је овај македонски облик, настао у Солунском заливу крајем VI века, доспео на подручје Србије тек крајем V или почетком IV века пре н.е.⁶² Први сребрни комади били су највероватније израђени у Македонији и импортовани на север, док су касније од средине IV века ове фибуле, односно њихове нешто упрошћеније варијанте, израђиване и у домаћим радионицама. Наруквице од сребрног лима могу се сматрати као домаћа инвенција, настала под утицајем масивних македонских наруквица са змијским главама, и често се налазе заједно са шарнирским фибулама најмлађе варијанте — варијантом Чуруг, тако да се датују у средину и другу половину IV века.⁶³ Лунуласте наушнице се, такође, према минуциозности израде, могу сматрати највећим делом за увоз из Македоније, мада су неки упрошћенији комади, као нпр. комад из Крајчиновића, могли настати у домаћим радионицама. Већина ових наушни-

ца и код нас и у суседству припада IV веку, мада је могуће да се поједини комади могу датовати и у V век, време када је тип био већ распрострањен у Македонији и Грчкој.⁶⁴

Слични закључци о сребрном и златном накиту V и IV века пре н.е. могу се добити и упоређивањем са налазима из непосредног суседства, из источне Славоније, јужне Мађарске, западне Бугарске или северне Македоније. Куриозум вредан помена представљају неки сребрни предмети из некадашње збирке С. Егера, која је распродата на аукцији у Лондону 1981, којима се изгубио траг. То су једна лучна фибула са правоугаоном украшеном стопом, готово идентична нашим примерцима, и две широке наруквице са двојним уназад окренутим змијским главама на крајевима, веома сличним чурушким наруквицама.⁶⁵ Као подручје из кога потичу, наведена је „Мађарска“, но највероватније је да су предмети нађени у Срему или Бачкој, па их из тих разлога овде доносимо, јер су, колико ми је познато, до сада били непознати нашој научној јавности (Сл. 3).

Као инструктиван пример за поређење, могли би да послуже истовремени златни и сребрни предмети са гласиначке висоравни, дакле из нашег непосредног суседства (Сл. 4). То су сребрне двојне игле различитих типова из Чаварина, Вражића, Потпећина и Госиње, једна лучна сребрна фибула са правоугаоном ногом из Црвене Локве, више перли од сребрног лима из Чаварина и Госиње, наруквице од сребрне жице, тордиране или искуцане у облику троугла на једном крају, из Читлука, Потпећина и Коногова, сребрно прстење из Читлука, златни спирални навоји и искуцани лим из Округла и Сјеверског, итд., карактеристични за V век, као и једна сребрна шарнирска фибула из Русановића, сребрне двојне игле из Русановића и Рудина и сребрна лунуласта наушница из Рудина, нађени са материјалом IV века.⁶⁶ Посебно место заузима сребрна аплика у облику вепра с краја VI века из Заграба.⁶⁷ Сви ови налази највећим делом подражавају, као и у Србији, грчке и македонске облике или домаће форме прилагођавају новом схватању. Занимљиво је приметити да су налази из прве и нарочито друге половине V века концентрисани махом северно од пута Сарајево — Рогатица на релативно уском подручју на локалитетима Читлуци, Чаварине, Потпећине, Црвена Локва, Вражићи, док се они из IV века јављају јужно од овог пута, у Русановићима, Рудинама и Госињи, што сведочи, на индиректан начин, о повременом померању центара моћи на гласиначкој висоравни од једног до другог подручја током старијег гвозденог доба.

Једини налази сребрних предмета пре краја VI или почетка V века на Гласинцу забележени су у Читлуцима, у тумули I, гроб 5, и у тумулу II, гроб 7. Први је, уз грчке кнемиде, бронзани умбо шпита, коњску опрему и мноштво накита и оружја, садржао и један прстен од сребрног лима без украса,⁶⁸ док је у другом, поред једне појасне копче са латицама и наруквица, нађена сребрна игла са главом од увијене жице (Schlaufenkopfnadel).⁶⁹ Могуће је, с обзиром да оба поменута гроба припадају најкасније првој половини VI века пре н.е, да су сребрни предмети стигли у срце Балкана уз други импорт негде са југа.

Сумирајући оно што је овде изнето, може се рећи да се сребрни и златни предмети — највећим делом накит, позната је само једна сребрна оплата ножа или мача из Атенице — јављају у Србији и централном Балкану у већем броју тек од краја VI или почетка V века пре н.е. и то претежно у кнежевским гробовима југозападне Србије, и да се отада током V и IV века појављују редовно у материјалној култури овог подручја. Пре овог датума поједини сребрни и златни комади јављају се спорадично у гробовима и највероватније су доспели у унутрашњост Балкана са другим импортом из Грчке и Италије.

Карактеристично је, такође, истаћи да се у почетку злато и сребро јављају у приближно подједнаким количинама, али да негде од средине V века сребро преовлађује готово у потпуности у изради накита од племенитог метала. На основу тога могло би се претпоставити да је после појаве велике количине накита од злата и сребра који је највећим делом на двореве балканских кнежева увезен из Македоније, дошло негде у првој половини V века до експлоатације домаћих лежишта сребрне руде и шире производње накита од сребра у Србији. За то заслугу имају вероватно странци, македонски „инжињери“ и занатлије који су са робом стигли на централни Балкан и у почетку експлоатисали руднике и организовали радионице сребра, вероватно и сами израђивали овакав накит. У прилог томе говори чињеница да је у V и IV веку највећи број облика сребрног накита настао по македонским узорима или су њихова слободнија копија, док је мало комада који у потпуности одражавају домаћи дух и традицију. То никако не може бити случајно, него се може објаснити присуством нових идеја, нове технологије и нових људи на овом простору.

Где су били ти рудници и те радионице, тешко је рећи, али ако упоредимо карту наших налаза са данашњим лежиштима сре-

брних руда, о чему смо доста сазнали на поменутом скупу, може се можда претпоставити да би се они могли потражити у западној и централној Србији.⁷⁰

Најзад, распрострањеност сребрног и златног накита у Србији у V и IV веку није једнака и показује разлике које се могу унеколико објаснити историјским збивањима. Крај VI и почетак V века, време персијских ратова, време криза и миграција, натерало је Грке да једним делом траже тржишта и савезнике у оним правцима који до тада нису били у потпуности искоришћени, па и у унутрашњости Балкана. Отуда интензивна трговина са западним делом централног Балкана и велики број комада грчког импорта у југозападној Србији који је тамо стигао преко западне Македоније или јужног Јадрана.⁷¹ Отуда, такође, појава сребрних и златних предмета крајем VI и почетком V века прво на Косову и у југозападној Србији да би одавде стигли даље до централне Србије. У IV веку ситуација се мења. Запажа се јачање веза са југом долином Вардара и Мораве, што се, поред учесталости сребрног накита, види и по налазима грчке, керамике IV века у Поморављу. То се да објаснити продором Пеонаца у северну Македонију и даље — градина у Кршевици код Врања је одраз овог продора — и ширењем хеленских утицаја из ових центара на север све до долине Дунава.⁷²

НАПОМЕНЕ

1. „Радионице и ковнице сребра“, акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. у Београду, Народни музеј, Београд, 1995.
2. Б. Јовановић, „Сребро у раној праисторији Балкана“, у „Радионице и ковнице сребра“, 31 sqq.
3. Д. Гарашанин, „Употреба сребра у латену“, у „Радионице и ковнице сребра“, 93 sqq.
4. М. Букнић/Б. Јовановић, „Илирска кнежевска некропола у Атеници“ (1966).
5. М. Стојић, »Gvozdeno doba u basenu Velike Morave« (1986) Т. 38, 8.
6. Непубликовано, Народни музеј Чачак. На подацима захваљујем колегиници Лидији Никитовић.
7. Д. Гарашанин, Каталог метала, Народни музеј Београд (1954), 79, Т. 23, 2.
8. Д. Срејовић/О. Вукадин, „Благо из Крушевице“, „Рашка баштина“, 3, 1988, 7 sqq.
9. Ј. Brunšmid, »Prehistorijski predmeti iz srijemske županije«, Vj. Hrv. arh. dr. 6, 1902, 71 sq., sl. 31.
10. Непубликовано, Музеј Косова, Приштина. На податку захваљујем колегиници Душици Минић.
11. Д. Срејовић, „Трибалски гробови у Љуљацима“, „Старинар“, НС 40/41, 1989/90, 141 sqq.

Сребро и злато V и IV века пре н. е. у Србији

12. М. М. Васић, Годишњак СКА 23, 1909, 182 sq.
13. Д. Гарашанин, *op. cit.* (нап. 7), 36, Т. 22; 23, 1.
- 13а. А. Палавестра, Праисторијски ћилибар на западном и централном Балкану (1993) 147.
14. Б. Мано Зиси/Љ. Поповић, „Илирско-грчки налаз из Новог Пазара“, Народни музеј Београд 1969.
15. L. Marton. Die Fruhlatenezeit in Ungarn (1933), 78 sqq. Т. 16, 3.
16. „Господари сребра. Гвоздено доба на тлу Србије“, каталог изложбе, Народни музеј Београд 1990, Нр. 136.
17. *Ibid*, Нр. 137.
18. М. Zotović, „Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije“ (1985), 96.
19. Р. Васић, „Сребрни појас типа Мраморац у Народном музеју у Пожаревцу“, *Виминацијум*, 1, 1986, 15 sqq.
20. Непубликовано, Завичајни музеј у Јагодини. На податку захваљујем колеги Милораду Стојићу.
21. R. Vasić, „Prilog poznavanju ličnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu“, *Arh. vestnik* 38, 1987, Sl. 5.
22. Непубликовано, Музејска збирка у Србици. На податку захваљујем колеги Бајраму Кошутанију.
23. „Господари сребра“, Нр. 130—134.
24. J. Brunšmid, *op. cit.* (нап. 9), 13 Сл. 38.
25. М. Васиљевић, „Налази старијег гвозденог доба у Шапцу“, „Старинар“, НС, 27, 1976, 167 Сл. 2, 5.
26. L. Marton, *op. cit.* (нап. 15), Т. 16, 4.
27. Д. Гарашанин, „Сребрни илирски накит из Умчара“, „Старинар“, НС, 11, 1960, 86 sqq.
28. Д. Гарашанин, „Два нова примерка илирског златарства“, *Зборник Народног музеја Београд, II/археологија*, 1983, 15 sqq.
29. Непубликовано, Народни музеј Београд. На податку захваљујем колегиници Мирјани Вукмановић.
30. Смештај непознат. На податку захваљујем колеги Николи Берићу.
31. „Praistorija jugoslavenskih zemalja“ (даље у тексту PJZ) V, *Željezno doba* (1987), Т. 68, 16.
32. R. Vasić u PJZ V, 646.
33. *Ibid*, 648.
34. М. Паровић—Пешикан, „Пећка бања и импортована грчка керамика из кнежевских гробница“, „Старинар“, НС, 40/41, 1989/90, 189 sqq.
35. За датовање налаза из Крушевице, уп. веома сличну керамичку ојнохоу из гроба 55 у Синдосу, датовану између 470 и 460 г. пре н. е. (Sindos, каталог изложбе, 1985, 32 Нр. 37). Сличну бронзану ојнохоу из Вице Ј. Вокотопулу датује у 480/470 г. пре н. е. (I. Vokotopoulou, Vitsa (1986), 289, Сл. 82 а.).
36. R. Vasić, *op. cit.* (нап. 19).
37. R. Vasić, Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum, *Praeh. Zeitschrift* 57, 1982, 250; исти, *op. cit.* (нап. 21), 48 sq.
38. В. Čović, u PJZ V, 630.
39. R. Vasić, u PJZ V, 661.
40. „Господари сребра“, Нр. 137/9.
41. PJZ V, Т. 68, 12—14. Идентичан, још непубликовани, привесак откривен је на Хисару код Лесковца. На податку захваљујем колеги Милораду Стојићу.
42. K. Kilian, Trachtzubehör zwischen Ägäis und Adria, *Praeh. Zeitschrift* 50, 1982, Т. 34, 1.

43. A. Benac/B. Čović, „Glasinac“, 2 (1957), Т. 40, 41; D. Sreјović/С. Marković, „Grobni nalaz iz Lisijevog polja kod Ivangrada“, *Arh. Jugoslavica* 20/21, 70 sqq.
44. F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1896, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina* (даље у тексту) WMBH 6, 1899, 23, Сл. 33.
45. Р. Васић, „Сребрни накит IV века пре н. е. на територији средњег Подунавља“, у „Радионице и ковнице сребра“, 83 sqq.
46. Д. Гарашанин, *op. cit.* (нап. 7), 75 Т. 48, 5.
47. М. Грбић, „Из преисторије Војводине — Сребрна остава из Чаруга на Тиси“, *Гл. ист. др. Нови Сад*, I, 1, 1928, 10 sqq.
48. В. и Л. Трбуховић, „Доња Топоница, дарданска и словенска некропола“ (1970), 71 Нр. 10.
49. Д. Гарашанин, *op. cit.* (нап. 7), 76 Т. 48, 6. 7.
50. М. Зотовић, „Истраживања праисторијских хумки у долини Поблаћнице и генеза раног бронзаног доба у западној Србији“, „Старинар“, НС, 40/41, 1989/90, 77 sqq. Сл. 6, 3.
51. R. Vasić, Boat-shaped earrings in the Central Balkan area, *Старинар*, НС 40/41, 1989/90, 136 Сл. 2, 2.
52. S. Vetnić, „Gradište na Juhoru, Majur“, *Svetozarevo, Arh. pregled* 15, 1973, 35 sq.
53. L. Marton, *op. cit.* (нап. 15), 83 Т. 28, 4.
54. „Господари сребра“, Нр. 143.
55. Р. Васић, *op. cit.* (нап. 51), 136 Сл. 2, 1.
56. Р. Васић, „Забелешке о почецима проучавања металног доба у Србији“, *Гласник САД*, 9, 1993, 33 Сл. 1.
57. Д. Гарашанин, *op. cit.* (нап. 7), 77 Т. 48, 4. 8.
58. J. Brunšmid, *op. cit.* (нап. 9), 78 sq. Сл. 38.
59. Z. Vinski/K. Vinski-Gasparini, „O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje“, *Arh. radovi i rasprave*, 2, 1962 Sl. 114.
60. *Ibid.*, Сл. 107.
61. Р. Васић, *op. cit.* (нап. 51), 136 Сл. 2, 3.
62. R. Vasić, „Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji“, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo*, XXIII/21, 1985, 121 sqq.
63. Уп. нап. 45.
64. Р. Васић, *op. cit.* (нап. 51).
65. *The Egger Sale Catalogue*, Sotheby, Wilkinson and Hodge, London 1891, 80 sq. Т. XXIII, 251. 263.
66. G. Stratimirović, WMBH 1, 1893, 122, sl. 21. 22; F. Fiala, WMBH 1, 1893, 139 Sl. 32. 33; 144 Sl. 43. 44; isti, WMBH 3, 1895 21 Sl. 56; 33 Sl. 77; isti, WMBH 4, 1896, 18 Sl. 38. 39; 21 Sl. 44; 26 Sl. 61; isti, WMBH V, 1897, 24; isti, WMBH 6, 1899, 17 Sl. 16.
67. *Ibid.*, 51, Сл. 51.
68. A. Benac/B. Čović, *op. cit.* (нап. 43), Т. 31, 2.
69. *Ibid.*, Т. 29, 8; F. Fiala, WMBH 1, 1893, 138 Sl. 30. Уп. М. Јевтић/М. Ђорђевић, *Early Iron Age Hillfort in Osaonica*, *Старинар НС* 42, 1991, 27 sqq. Т. 5. О овом типу игала из истог времена у Грчкој, I. Kilian—Dirlmeier, *Nadeln der frühhellenischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, *PBF XIII*, 8 (1984), 281 sqq.
70. И. Гржетих/Р. Јеленковић, „Особине сребра и његова налазишта у Србији“, у „Радионице и ковнице сребра“ 13 sqq., Сл. 7.
71. R. Vasić, An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late Archaic imports in the central Balkan area, *Arh. Vestnik* 43, 1992, 53 sqq.
72. Р. Васић, *op. cit.* (нап. 51) 140. Уп. И. Микулчић, „Старо Скопје со околните тврдини“ (1982), 5 sqq.

ARGENT ET OR AUX Ve ET IVe SIÈCLES AVANT NOTRE ÈRE SUR LE TERRITOIRE DE LA SERBIE ACTUELLE

L'auteur donne la liste des bijoux en or et en argent remontant aux Ve et IVe siècles avant notre ère et mis au jour sur le territoire de la Serbie actuelle. La liste est accompagnée de cartes qui indiquent la répartition géographique de ceux-ci. Sur la base des caractéristiques de ces bijoux, l'auteur tire les conclusions suivantes:

Les bijoux en argent et en or apparaissent sur le territoire de la Serbie actuelle dans la première période de l'âge du fer, mais les pièces plus ou moins nombreuses ne datent que de la fin du VIe siècle et du début du Ve avant notre ère. Ils ont été trouvés pour la plupart dans les tombeaux des chefs de tribus qui contenaient des objets funéraires accompagnant les défunts, dont surtout ceux d'origine grecque ou italique. A partir de cette période les bijoux en métaux précieux apparaissent presque régulièrement dans les tombeaux des Ve et IVe siècles. Auparavant, au VIe siècle, des pièces en or et en argent, apparaissant sporadiquement, peuvent être considérées, à leur tour, comme objets importés. Les caractéristiques de ces objets sont différentes. De nombreux bijoux en or et en argent, datant du Ve siècle, étaient importés des régions méridionales, surtout de Macédoine, d'autres, fabriqués, sur le sol de la Serbie actuelle imitent les formes grecques et macédoniennes et seul un petit nombre de formes peut être considéré comme entièrement autochtone. Les bijoux en argent sont plus nombreux que ceux en or, mais la quantité de ces derniers est considérable aussi. Au IVe siècle les objets importés étaient un peu moins nombreux, mais l'imitation des formes grecques et macédoniennes continue à prédominer dans la fabrication des bijoux. Les plus nombreuses sont les pièces en argent, alors que celles en or sont rares et pour la plupart importées.

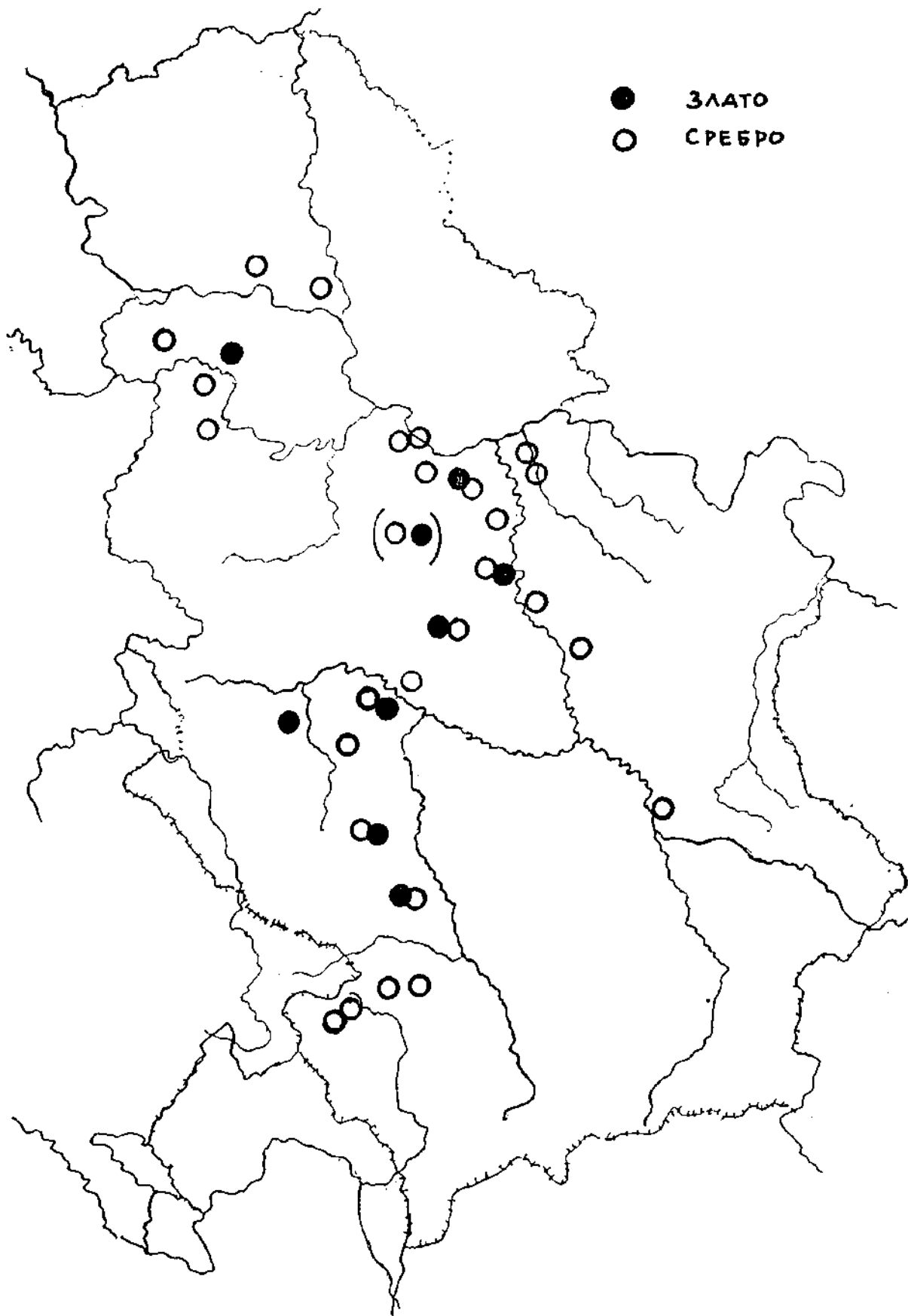
Des conclusions similaires peuvent être tirées aussi en ce qui concerne les pièces en or et en argent mises au jour dans le voisinage immédiat, dans l'Est de la Slavonie, en Herzégovine, dans l'Est de la Bosnie, dont surtout à Glasinatz (fig. 4). Sur la photo 3 on voit une fibule en argent à pied rectangulaire et deux bracelets en argent du type de Tchouroug, appartenant à l'ancienne collection d'Eger, qui auraient été trouvés en Hongrie, mais il est possible qu'ils aient été fabriqués sur le territoire de la Serbie actuelle.

Tout cela nous porte à supposer qu'une exploitation intense de l'argent sur le territoire actuellement serbe commença vers le début du Ve siècle avant notre ère, l'impulsion ayant été donnée probablement par des étrangers, Grecs et Macédoniens, qui ouvrirent des mines, mirent sur pied des ateliers et travaillèrent, selon toute apparence, comme chefs, d'équipes d'ouvriers. Cette tradition se maintint dans le même esprit au cours du Ve siècle aussi, jusqu'à l'arrivée des Celtes, époque où elle prit de l'ampleur, à en juger par le grand nombre de pièces en argent datant de la seconde période de l'âge du fer. L'exploitation de l'or était de moindre importance, les pièces en or étant généralement importées.

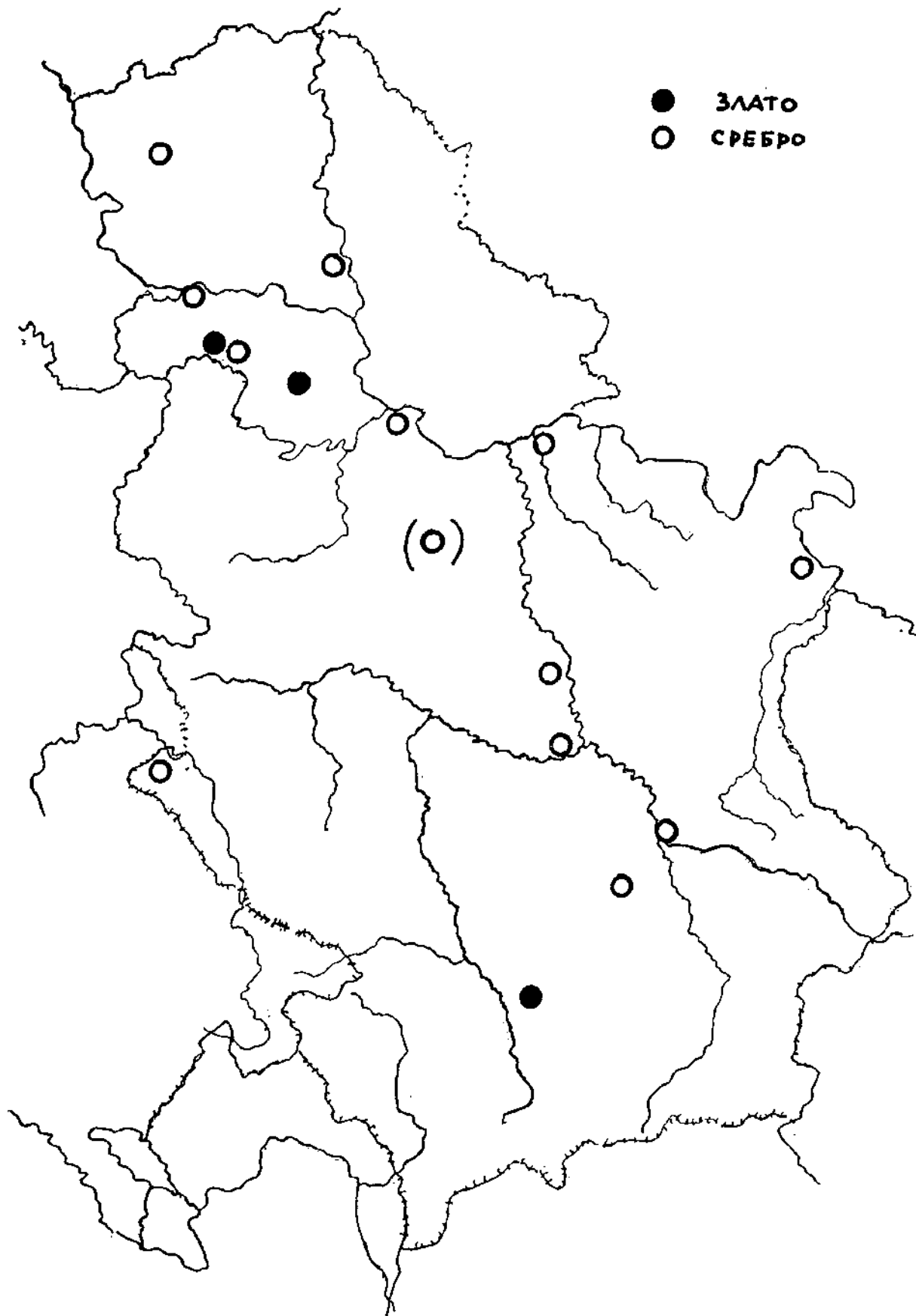
Certaines différences dans la répartition géographique des pièces en or et en argent datant des Ve et IVe siècles avant notre ère peuvent être expliquées par des événements historiques se produisant dans les Balkans. A l'époque des guerres médiques, étant donné l'impossibilité de maintenir des relations commerciales avec l'Orient, les Grecs se tournèrent vers de nouveaux marchés, dont aussi les régions balkaniques. D'où une grande quantité d'objets provenant de Grèce et des régions italiennes méridionales, qui ont été mis au jour dans le Kosovo et dans le Sud-Ouest de la Serbie actuelle. Un peu plus tard ils apparurent dans les régions centrales de la Serbie actuelle aussi. Au IVe siècle, l'irruption des Péons dans le Nord de la Macédoine et dans le Sud de la Serbie entraîna l'utilisation plus fréquente de la route passant par les vallées de la Morava et du Vardar, médiocrement fréquentée au Ve siècle et l'apparition, dans la vallée de la Morava, des objets en argent, s'ajoutant à d'autres objets importés des régions méridionales.

Dr RASTKO VASITCH

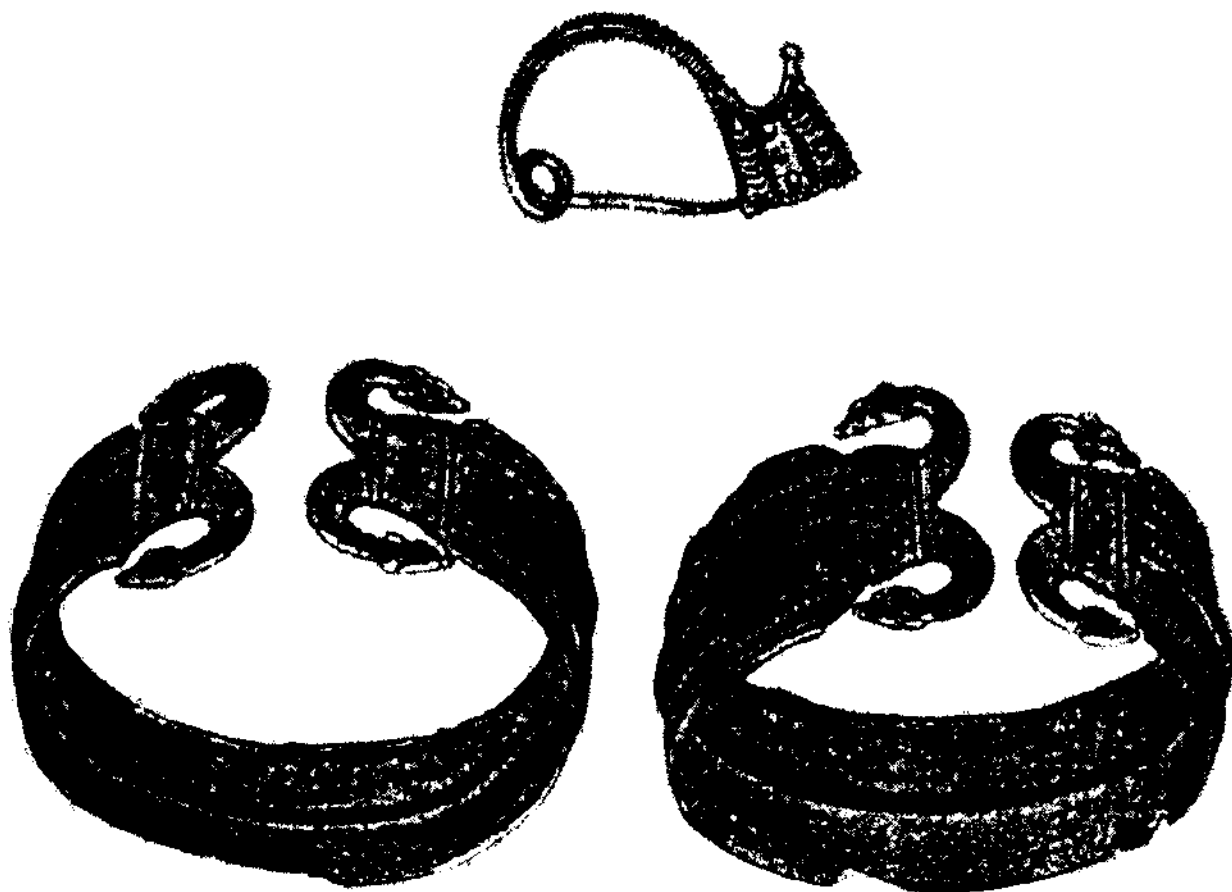

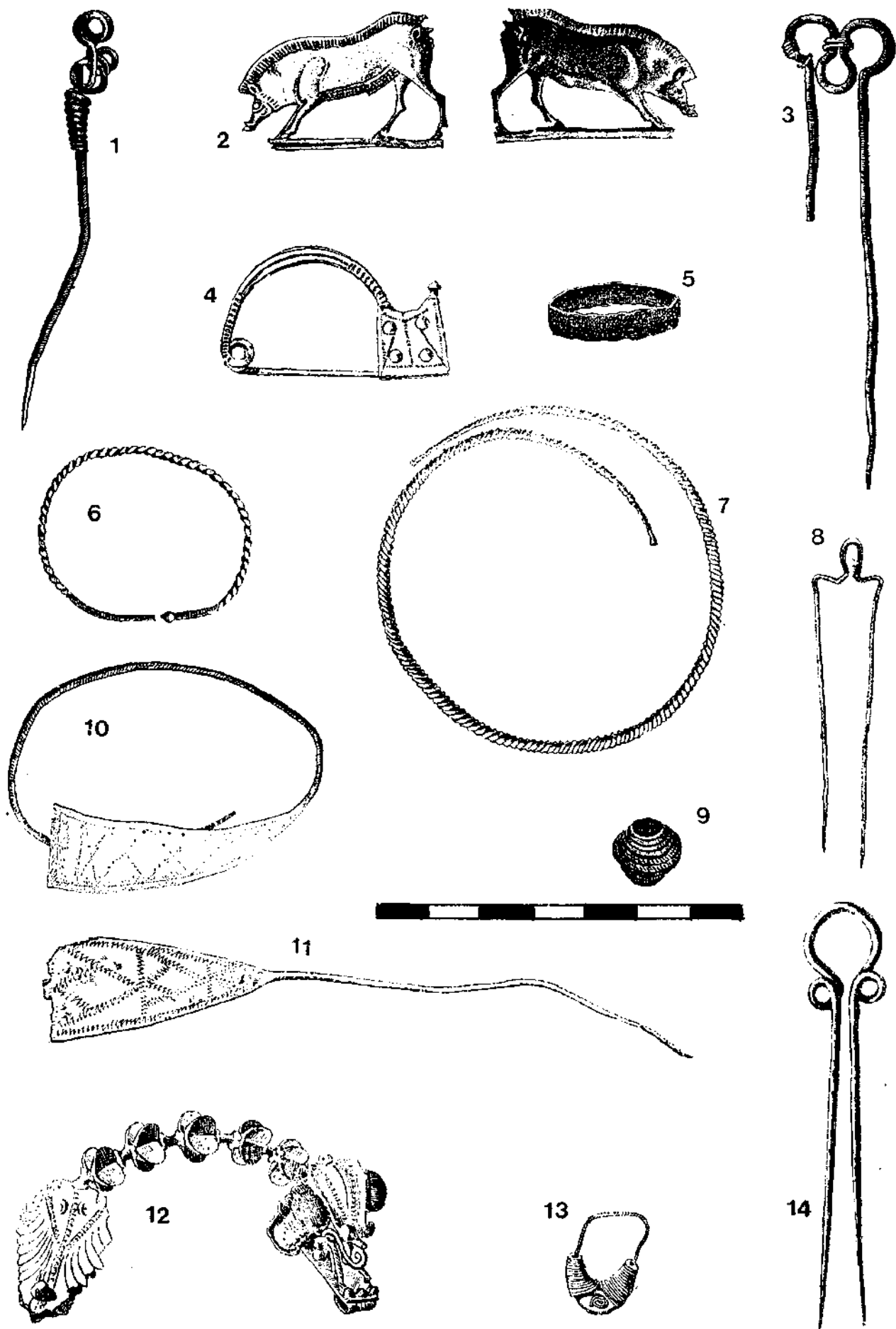
Сл. 1. Распрострањеност златног и сребрног накита у Србији у VI и V веку пре н. е.
 Répartition géographique des bijoux en argent et en or sur le territoire de la
 Serbie actuelle aux VIe et Ve siècles avant notre ère

Сл. 2. Распрострањеност златног и сребрног накита у Србији у IV веку пре н. е.
 2. Répartition géographique des bijoux en argent et en or sur le territoire de la Serbie actuelle au VIe siècle avant notre ère

Сл. 3. Сребрна лучна фибула са правоугаоном ногом и две сребрне наруквнице
типа Чуруг из бивше збирке Егер.
3. Fibule en argent et bracelets en argent appartenant à l'ancienne
collection Eger

Сл. 4. Сребрни накит са Гласинца из VI, V и IV века пре н.е. 1. 5. 7. 10 Читлуци; 2 Заграбе; 3 Вражићи; 4 Црвена локва; 6 Потпећине; 8. 9 Чаварине; 11 Коногово; 12. 14 Русановићи; 13 Рудине. 4. Bijoux en argent provenant de Glassinatz et remontant aux VIe, V^e et IVe siècles avant notre ère

Др МИЛОРАД СТОЈИБ

**ОДНОС ПОМОРАВЉА И СРПСКОГ ПОДУНАВЉА У
БРОНЗАНО И ГВОЗДЕНО ДОБА**

Др МИЛОРАД СТОЈИБ
УУ 11000 Београд
Археолошки институт САНУ

UDK 902.03 (497.11)

Српско Подунавље и Поморавље (слив Мораве), две суседне и изванредно добро повезане регије, осим појединих краћих раздобља прошлости, одликује културно јединство.

Археолошка истраживања показала су да цео слив Мораве, који иначе захвата више од половине територије Србије, изузимајући само извесне периферне делове (на пример део Западне Мораве узводно од Овчарско-кабларске клисуре), је етнокултно јединствено подручје, поготово у гвоздено доба.¹

У српском Подунављу, етнокултурно јединство такође је карактеристично за највећи део прошлости, али је у појединим раздобљима праисторије, па и у II и I миленијуму пре н. е, повремено долазило до културне регионализације те територије.²

Готово све неолитске и енеолитске културне манифестације које су регистроване у српском Подунављу констатоване су и у Помо-

рављу. Иста је ситуација и током II и I миленијума пре н. е, у бронзано и гвоздено доба, раздобља која су тема овог рада.³

БРОНЗАНО ДОБА

Новија истраживања показала су да у Поморављу постоје три развојна периода бронзаног доба: рани (приближно XIX—XVII век пре н. е), средњи (приближно XVI—XV век пре н. е), позни (приближно XIV век пре н. е).⁴ Једнака ситуација је и у српском Подунављу. Такозвани прелазни период из бронзаног у гвоздено доба br D — B2, по Reinesckeу; гвоздено доба I, по М. Гарашанину; приближно XIII—IX век пре н. е) због својих културних карактеристика третира се као раздобље гвозденог доба, а не као позно бронзано доба или на неки други начин.⁵

У ужем делу српског Подунавља констатоване су две културне групе раног бронзаног доба, винковачка, у Срему, и културна манифестација означена као Бубањ—Хум III, низводно од Београда.⁶ Винковачки локалитети су бројнији,⁷ у Поморављу су, такође, регистроване обе ове културне групе, али је број налазишта културне групе Бубањ-Хум III знатно већи од броја винковачких локалитета.⁸ Локалитети културне групе Бубањ-Хум III констатовани су у готово свим деловима Поморавља, док су винковачки пронађени само у долини Велике Мораве, односно искључиво у северном делу моравског слива.⁹ Несумњиво је да је винковачка културна група носилац развоја у рано бронзано доба највећег дела српског Подунавља, док је културна група Бубањ-Хум III, пре свега, поморавска културна манифестација.

Већ на основу броја, топографије и диспозиције локалитета може се закључити да се винковачка насеља у Поморављу и засеобне културне групе Бубањ-Хум III у Подунављу налазе на територијама на које су ове културне групе у једном моменту продрле. Намеће се питање културног и хронолошког односа ових културних група. Ни на једном локалитету није директно посведочен њихов релативно-хронолошки однос. Керамика ових културних група нема међусобне сличности. Утврђено је, међутим, да обе културне групе делом претходе ватинској културној групи, а да су у једном делу паралелне са почетком те културне групе.¹⁰ Такође је доказана улога културне групе Бубањ-Хум III у настанку ватинске културне групе.¹¹ Наиме, та културна група била је важна компонента у преношењу утицаја култура из северне Грчке према Подунављу, који су

имали значајну улогу у формирању ватинске културне групе, јер се налазила на територији преко којих су ти утицаји преносени у Подунавље, а и сама се, због тих утицаја, значајно изменила.¹²

Период средњег бронзаног доба у српском Подунављу и Поморављу испуњава развој ватинске културне групе. Развој ватинске културне групе у Подунављу имао је континуиран ток.¹³ Наиме, након формирања ове културне групе, у којој су важну улогу, поред аутохтоних компоненти, имали и утицаји из Грчке, започела је њена експанзија на територију винковачке културне групе, што је изазвало пресељење винковачких заједница у Поморавље.¹⁴ Најстарији ватински елементи стижу у Поморавље са носиоцима винковачке културе. У време продора, винковачке заједнице затекле су у Поморављу културно доста измењене заједнице културне групе Бубањ-Хум III.¹⁵ Те културне промене проузроковао је онај исти утицај из Грчке који је у Подунављу допринео формирању ватинске културне групе. Не дуго након винковачког продора у Поморавље стижу ватинске заједнице. Од тог момента Поморавље и Подунавље постају етнокултурно јединствено подручје. То културно јединство одликоваће цело средње бронзано доба ових области.

Крај средњег бронзаног доба и почетак позног бронзаног доба обележиће културна дезинтеграција ватинске територије. На простору који је у рано бронзано доба и почетком средњег бронзаног доба припадао винковачким заједницама формираће се белегишка културна група (Белегиш I), док ће у Поморављу, на некадашњем простору културне групе Бубањ-Хум III, настати параћинска културна група (Параћин I).¹⁶ Нешто касније, низводно од ушћа Саве формираће се жутобрдска културна група, која се од претходне две углавном разликује по богатој декорацији на керамици.

Иако у предметима за свакодневну употребу између ових културних група насталих на ватинским основама постоје извесне разлике, посебно у керамици, њихови облици привређивања и начин сахрањивања углавном су веома слични или истоветни. Период позног бронзаног доба је релативно краткотрајан. Након фазе окарактерисане дезинтеграцијом ватинске територије и потом раздобља формирања и развоја три културне групе, прво Белегиш I у Срему и Параћин I у Поморављу, а нешто касније и Жуто брдо, у делу српског Подунавља низводно од ушћа Саве, наступио је период све убрзанијег етнокултурног прожимања тих постватинских културних група, што је означило крај позног бронзаног доба и почетак тако-

званог прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба или гвоздено доба I.¹⁷ Цезуру између позног бронзаног доба и гвозденог доба чини почетак утицаја са севера на некадашњу ватинску територију што се манифестовало у најстаријој појави канеловане керамике типа Гава.¹⁸

ГВОЗДЕНО ДОБА

На територији коју је у предватинском периоду бронзаног доба развијала винковачка културна група а после Ватина — културна група Белегиш I у најстаријој фази гвозденог доба I формира се културна група Белегиш II.¹⁹ Најмлађе формирана постватинска културна група Жуто брдо, под истим утицајем, значајно се трансформисала, што се огледа, пре свега, у прихватању технике канеловања у украшавању керамике.²⁰ Почетак гвозденог доба I (гвоздено доба I/a, по М. Стојићу) у Поморављу означило је етнокултурно прожимање параћинске културне групе са жутобрдском и брњичком.²¹ То се одвијало уз све већи утицај с подручја такозване Гава групе са севера, а има наговештаја о значајном утицају и с југа, од микенског света.²²

Негде на прелазу из XII у XI век пре н. е. цео некадашњи простор ватинске културне групе поновно је интегрисан, што се јасно огледа у свим елементима културе. Посебно обележје XI веку пре н. е. на простору српског Подунавља и Поморавља даје канелована керамика.²³

Постоје извесне тешкоће у синхронизацији културних манифестација Поморавља и српског Подунавља у X веку пре н. е. Наиме, X век пре н. е. који је у Поморављу означен као гвоздено доба I/c, карактерише интензиван и специфичан развој, на основу којег је он и издвојен у посебну развојну фазу.²⁴ У српском Подунављу, међутим, нису констатоване сличне специфичности у развоју које би културно и хронолошки одговарале ситуацији у Поморављу током IX века пре н. е. Да ли је током X века, непосредно након бурног периода који документује изузетно велики број остава, у српском Подунављу замро живот или је трајао у далеко мањем интензитету него раније? С друге стране у Поморављу нема знакова неке стране опасности (на пример, масовна појава остава). Напротив, у Поморављу се континуирано живи и током X века. Једино што би могло да се схвати као последица извесне кризе јесте постепено опадање квалитета керамике, видљиво у фактури и декорацији.²⁵

У Поморављу је јасно документован етнокултурни континуитет између фазе гвозденог доба I/c (приближно X века пре н. е) и следеће, најмлађе фазе гвозденог доба I, гвоздено доба I/d (приближно IX век пре н. е).²⁶ Осим страиграфије, тај континуитет у Поморављу доказује стилскотиполошке карактеристике свих врста археолошког материјала, а посебно керамике. С друге стране, у Подунављу, пак постоји значајна разлика у керамици између најмлађе керамике типа Белегитш II и керамике типа Калакача, која по свему одговара керамици гвозденог доба I/d у Поморављу.²⁷ Према томе, очигледно је да у Подунављу, у то време, не постоји етнокултурни континуитет истоветан или сличан оном у Поморављу. У Поморављу, међутим осим фаза које постоје и у Подунављу, констатована је и фаза која тамо недостаје, фаза означена као гвоздено доба I/c, која представља спону између културних манифестација типа Белегитш II и типа Калакача.²⁸ Може се претпоставити да је заиста на крају културне групе Белегитш II у српском Подунављу дошло до замирања живота у време које културно и хронолошки одговара гвозденом добу I/c у Поморављу.

У току IX века пре н. е. српско Подунавље и Поморавље пружају слику јединственог културног и равномерно насељеног простора. Како објаснити велики број насеља у Подунављу у ово време, након прекида живота у претходном веку? Једино објашњење било би — досељавање становништва. То време (гвоздено доба I/d) у Поморављу окарактерисано је подизањем великог броја малих насеља, на местима где их у претходним фазама углавном није било. Није ли се део велике популације, створене током претходних фаза гвозденог доба у Поморављу, преселио у српско Подунавље? Прилог овој претпоставци, осим поменутих момената, је и чињеница да је велики број насеља те фазе (типа Калакача) у Подунављу једнослојан или се налазе на локацијама насеља с којима не постоји директна културна нити хронолошка веза.

Веома изражено етнокултурно јединство одликује највећи део старијег гвозденог доба (гвоздено доба II по М. Гарашанину, приближно VIII — VII век пре н. е) српског Подунавља и Поморавља.²⁹ То раздобље у Подунављу стручњаци обележавају као једну фазу босутске културне групе (Босут III-b), док је оно у Поморављу на бази периодизације гвозденог доба М. Гарашанина означено као гвоздено доба II-a-b (приближно VIII—VII век пре н. е).³⁰ У материјалној култури ова два подручја у току назначеног раздобља нема битније разлике. Управо археолошки материјал указује на висок

степен културне сродности та два подручја. Развој на оба подручја је уједначен и углавном синхронизован током читавог периода.

Крај старије фазе и почетак млађе фазе гвозденог доба II на том простору означило је нагло ширење носилаца тремоло керамике једне заједнице с карактеристичном техником украшавања керамике, која ће имати водећу улогу у развоју те територије до почетка VI века пре н. е. Несумњиво је да носиоци тремоло керамике пореклом негде са територије средњег Подунавља или, вероватније, Поморавља, али је, такође, несумњиво да су се они непријатељски понели према својим сународницима у Подунављу и Поморављу, од којих су преотели најплоднија подручја, присиливши затечено становништво да се повуче у мање плодне регије.³¹

На Градини на Босуту и још неким вишеслојним локалитетима у српском Подунављу стратум са тремоло керамиком, који је, иначе, танак, налази се директно на слоју коме обележје даје керамика украшена „S“ жигосаним мотивима.³² Убрзо, међутим, у Подунављу престаје коришћење карактеристичне технике украшавања (извођење тремолираних линија), мада су прихваћене керамичке форме и украсни мотиви носилаца тремоло керамике, који се сада изводе „обично“ урезаним линијама.³³ Осим тога, техника канеловања постаје све доминантнија, која ће ускоро потпуно потиснути остале наслеђене технике украшавања.

У Поморављу, пак, тремоло линија користиће се за украшавање керамике током целе фазе гвоздено доба II/b (крај VIII и цео VII век пре н. е.).³⁴ На овом подручју констатоване су три етапе развоја у гвоздено доба II/b, од којих друга и трећа, судећи по керамици, одговарају ситуацији у српском Подунављу.³⁵ Према томе, изгледа да у српском Подунављу је нешто дуже трајала фаза коју одликује керамика украшена „S“ жигосаним мотивима. Могуће је да су становници Поморавља имали удела и у догађајима који су обележили смену у гвоздено доба II (прелаз из фазе Босут III/b у фазу Босут III/c у српском Подунављу).

Крај гвозденог доба II у Поморављу окарактерисан је наглом променом у начину живота (прешло се са седелачког на номадски начин живота, што је делом несумњиво проузроковано променама у привређивању).³⁶ Те промене коинцидирају са појавом такозваних скитских налаза у Поморављу, првенствено оружја, а касније и других врста предмета.³⁷ Да ли ти страни културни елементи указују и на спољне факторе (Ските, Трачане, Грке) који су суделовали у трансформацији културе у Поморављу?

Моћни стратуми на истовременим насељима у српском Подунављу узводно од ушћа Саве показују да није промењен основни начин живота на том простору, односно задржао је своје седелачке карактеристике.³⁸

Иако у начину живота постоје велике разлике између Поморавља и српског Подунавља, посебно узводно од ушћа Саве, у предметима за свакодневну употребу, украшавање и култ нема битније разлике. Наиме, исти канеловани стил у керамици одликује оба подручја, мада је керамичка продукција у Поморављу знатно мања него она у Подунављу. С друге стране, из Поморавља потиче релативно већи број импортованих посуда рађених на витлу, какве нису налажене у српском Подунављу. Оба подручја одликују налази типа Мраморац, посебно сребрни појасеви. Наравно, свако подручје одликују и извесне специфичности у археолошком материјалу. У Поморављу су то, пре свега, дубоки, конични пехари с тролистом стопом.³⁹

Очигледно је да су се на некада јединственом подручју, у току најмлађег периода старијег гвозденог доба развијале две етнички веома блиске или чак истоветне, али по начину живота различите заједнице; једна, изразито покретљива, у централној области на северном делу Балканског полуострва (Поморавље, Колубара, источна Србија, северозападна Бугарска), и друга, седелачког карактера, у највећем делу српског Подунавља. Сличан феномен постојао је и код неких других народа на југоистоку Европе, на пример Скита.⁴⁰

НАПОМЕНЕ

1. М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве“, Београд—Светозарево, 1986, 100—103; М. Стојић—М. Јоцић, „Метално доба у Лесковачкој котлини“, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац, 1993, 201—207.
2. Н. Тасић, „Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита“, Нови Сад—Београд, 1983.
3. Ibid, 30—134.
4. М. Стојић, „Праисторијски метал Поморавља“, Београд, 1993, 10.
5. М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве“, Београд—Светозарево, 1986, 80—101.
6. М. Гарашанин, „Праисторија Југословенских земаља, Бронзано доба“, IV, Сарајево, 1983, 472; Р. Рашајски — Б. Гачић, „Ватрогасни дом“, Археолошки преглед, 24, Београд, 1985, 15, Т. VII; М. Стојић, „Праисторијско насеље Вецина мала у Мајурџу код Светозарева“, Старинар XXXVII, Београд, 1986, 145.
7. М. Гарашанин, Ibid, 465.
8. М. Гарашанин, Ibid, 720; М. Стојић, „Праисторијско насеље Вецина мала у Мајурџу код Светозарева, Старинар XXXVII, Београд, 1986, 144.

9. Б. Стално—А. Јуришић „Јасик—Горња Комарица“, Старинар, XI, Београд, 1961, 159, сл. 12—18; М. Стојић, „Праисторијско налазиште Була у Остриковцу код Светозарева“, *Balkanica*, XX, Београд, 1989, 180—183; А. Vankoff — Д. Кристић — А. Winter, „Археолошка рекогносцирања у околини Смедеревске Паланке“, Зборник Народног музеја, Београд, 1988, Т. IV.
10. Н. Тасић, „Праисторија Војводине“, Нови Сад, 1974, 374; М. Стојић, „Праисторијско налазиште Дула у Остриковцу код Светозарева, *Balkanica*, Belgrade, 1980, 180—182; М. Стојић, „Налазишта ватонске културне групе у средњем Поморављу“, Зборник Народног музеја, XIV—1, Београд, MCMXCI, 215—218.
11. М. Стојић, „Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу“, Зборник Народног музеја, XIV—1, Београд, MCMXCI, 216.
12. Ibid, 216—218.
13. Н. Тасић, Ibid, 212—215; М. Гарашанин, Ibid, 514—519.
14. М. Стојић, Ibid, 216.
15. Ibid.
16. Ibid, 218.
17. М. Stojić, „Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J. C“, International symposium »Earli Hallstatt age (1200—700 b.C.) in South-eastern Europe«, Alba Iulia, 1993.
18. Ibid.
19. Н. Тасић, „Праисторија Војводине“, Нови Сад, 1974, 240—246.
20. Непубликовано, чува се у Народног музеју у Пожаревцу.
21. М. Стојић, Ibid.
22. Ibid.
23. Ibid.
24. М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве“, Београд — Светозарево, 1986, 92.
25. Ibid.
26. Ibid.
27. Н. Тасић, Ibid; М. Стојић, Ibid, 52—55, Т. 16—20; П. Медовић, „Калакача“, Нови Сад, 1988, 24—411.
28. М. Стојић, Ibid, 48—52, Т. 12—15.
29. Ibid, 92—93, 101.
30. П. Медовић, „Насеља старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу“, Београд, 1978, 28—31; М. Стојић, Ibid, 98—99, 101—102.
31. М. Стојић, Ibid, 101.
32. П. Медовић, Ibid, 51.
33. Ibid, T.LVIII, T.LIX/2, 4, T.LXX/2, 4.
34. М. Стојић, Ibid, 74—77, Т.30—33.
35. М. Stojić, »Etandue, chronologie et interpretation de la ceramique tremlée sur la peninsule Balkanique et la region Danubienne moyenne«, *Banatica*, XII Resita, 1993, 103—112.
36. М. Stojić, »Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avan J. C«, International symposium »Early Hallstat age (1200—700 B. C.) in aouts-eastern Europe«, Alba Iulia, 1993 (su press).
37. Ibid.
38. П. Медовић, Ibid, 31—32.
39. Д. Срејовић, „Трибалски гробови у Љуљацима“, „Старинар“, XL—XLI, 1980/1990, Београд, 1991, 145, Т. IV/1—2.
40. Херодот, VII.

RELATIONS ENTRE LE BASSIN DE LA MORAVA ET L'ACTUEL BASSIN DANUBIEN SERBE AUX ÂGES DU BRONZE ET DU FER

La partie du bassin danubien appartenant actuellement à la Serbie et le bassin de la Morava, deux territoires voisins et extrêmement bien liés, exception faite pour certaines brèves périodes du passé, sont caractérisés par l'unité sur le plan de la culture. Au cours des IInd et Ier millénaires avant notre ère, ce sont les cultures des âges du bronze et du fer qui se développèrent sur ces territoires. Celles de l'âge du bronze étaient comprises à peu près entre 1900 et 1300 avant notre ère, alors que celles de l'âge du fer (première et seconde période) se situaient depuis environ 1300 avant notre ère jusqu'à la fin du dernier millénaire avant notre ère.

Le développement culturel au cours de l'âge du bronze dans les bassins du Danube et de la Morava appartenant actuellement à la Serbie comprend trois périodes. Dans la partie du bassin danubien qui appartient actuellement à la Serbie (jusqu'à la Porte de Fer) on a pu constater l'existence de deux groupes culturels: celui de Vinkovtzi, dans le Srem et, en aval du Danube, depuis le confluent de la Save et du Danube, celui de Boubagne-Houm III. En même temps on assiste, dans le bassin de la Morava, aussi, au développement de ce dernier. Vers la fin de la première période de l'âge du bronze, des représentants du groupe culturel de Vatina pénétrèrent dans le Srem, ce qui entraîna la migration d'une partie de la population de Vinkovtzi vers les parties nord-ouest du bassin de la Velika Morava. La deuxième période de l'âge du bronze dans la partie du bassin danubien appartenant actuellement à la Serbie et dans le bassin de la Morava est caractérisée par le développement du groupe culturel de Vatina. Sur la base constituée à la suite de la désintégration du groupe culturel de Vatina, dans la troisième période de l'âge du bronze, sur le territoire du bassin danubien actuellement serbe, où, dans la première période de l'âge du bronze s'était développé le groupe culturel de Vinkovtzi, on vit se former le groupe culturel de Bélégouich I, alors que dans le bassin de la Morava, sur le territoire du groupe culturel de Boubagne-Houm, c'est le groupe culturel de Paratchine I qui en provint. Un peu plus tard, en aval du confluent de la Morava et du Danube, c'est le groupe culturel de Jouto Brdo qui commença à se dessiner.

Le début de l'âge de fer (âge de fer I, selon M. Garachanine) que l'on situe autour des années 1300 avant notre ère, fut marqué par des contacts suivis entre les groupes culturels créés sur la base de la culture de Vatina (groupes de Bélégouich, Paratchine, Jouto Brdo et, en partie, celui de Brniza), si bien qu'au cours des phases suivantes de l'âge du fer I (I / b-d), on assistera à leur intégration. L'unité ethno-culturelle de la partie du bassin danubien appartenant actuellement à la Serbie et du celui de la Morava caractérise l'ensemble des périodes I et II de l'âge du fer qui se situent approximativement, d'après Garachanine, entre les VIIIe et IVe siècles avant notre ère.

Dr MILORAD STOITCH

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

**ПРАИСТОРИЈСКА ХУМКА У СЕЛУ ТУРИЦИ КОД ГУЧЕ И ЊЕН
ЗНАЧАЈ У РАНОМ БРОНЗАНОМ ДОБУ ДРАГАЧЕВА**

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 903.5 (497.11)

Географска област Драгачево, као део западне Србије, у археолошкој науци представља подручје по бројним тумулима из различитих периода бронзаног доба, које се у литератури помиње као комплекс Марковица — Негришори. Расути по планинским тредама, долинама река, благим косама, усамљени или у групама, ови тумули још у прошлом веку привлачили су пажњу путописаца, а касније и научника.¹ Народни музеј у Чачку у току вишегодишњих систематских рекогносцирања² и ископавања укључио се у проучавање бронзаног доба истраживањем хумки с обзиром да насеља ове епохе нису евидентирана. Велики део ископавања имао је заштитни карактер, јер су у току последњих деценија многе целине, интензивном обрадом тла, урбанизацијом и развојем инфраструктуре биле угрожене и уништене. Током ових радова од 1956. до 1989. године систематски је истражено 26 хумки у оквиру 11 некропола, од којих су

две испитане у потпуности, а резултати ископавања и налази делимично публиковани.³

Последња оваква ископавања извршена су на две хумке у атарима суседних села Гуче и Турице. На локалитету Рајића брдо у селу Гучи 1988. истражена је већ оштећена хумка из ранобронзаног доба, а следеће године предузета су заштитна ископавања на тумулу у Турици, који је такође био угрожен. Обе ове целине лоциране су на истој планинској греди, међусобно удаљене 500 m.

Хумка II у селу Турици евидентирана је на месту званом Ошљевац,⁴ на самој тремеђи Турице, Гуче и Горње Краварице.

Сама локација праисторијског тумула је на планинској греди надморске висине 600 m, правца северозапад — југоисток, са леве стране сеоског пута према Гучи. На истој парцели, око 20 m јужније, издваја се још једно мање купасто узвишење промера 7 m, остаци друге развучене хумке (хумка I). Пошто се парцела годинама оре, вероватно су димензије оба тумула у прошлости биле изразитије.

Утврђене димензије тумула II на Ошљевцу износиле су 12 m x 15 m. Међутим, пресецањем пољског пута, тумул је са јужне стране оштећен у површини од 1/3. Очувана висина од нивоа здравице износи 1,62 m. Хумка је у целини земљане конструкције и према својим димензијама спада у ред објеката средње величине какве су честе на територији Драгачева и у западној Србији.

Начин формирања ове хумке занимљиве стратиграфије најбоље сведочи профил исток — запад (профил А — А'), а начин њеног формирања може се делимично реконструисати. Најпре је на нивоу првобитног хумуса извршено нивелисање терена, па је са те нивелеге укопана јама у здравицу. Ова јама — укоп била је правоугаоног облика, са благо заобљеним ивицама, димензија 1,60 m x 1,10 m, правца североисток југозапад. (Сл. 5) Дубина укопавања са нивоа првобитног хумуса износила је 0,40 m и спуштала се у здравицу, а у односу на постављени врх хумке дно укопа налазило се на 1,83 m релативне дубине. Јама је била испуњена тамном мешаном земљом, комадићима гара и грумењем масне црвене земље, вероватно окера, а од налаза евидентиран је само фрагмент атипичне керамике. Око централног правоугаоног укопа, а изнад првобитног хумуса, налазио се слој земље истог квалитета, у дебљини од 10 cm, који се радијално ширио у пречнику од 5,5 m.

Изнад овог слоја на простору првобитног средишта, али померен у односу на централни укоп према југу, евидентирана је повр-

Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче

шина црвено печене земље, промера око два метра и релативне дубине 1,49 m. Приликом чишћења комади ове земље одвајали су се у груменовима, били неједнаког интензитета печења, што је одавало утисак да није било горења на лицу места, већ је ова садржина донета са стране и расута. На периферији површине евидентиран је фрагмент црвено-мрке керамике, украшен урезивањем (Т. I сл. 7). Изнад ове ситуације извршено је насипање слојем сиво-мрке земље, која је садржавала и грумење гара. На горњој нивелети слоја у првобитном центру постављена је гробна конструкција од камених плоча у облику отвореног ковчега (Гроб 3). Његове унутрашње димензије су 0,80 m x 0,50 m, а конструкција има правац пружања југозапад-североисток. Дно настично постављених плоча било је на 1,10 m релативне дубине, а подлога ни на који начин није била припремљена. У гробу нису евидентирани остаци покојника, већ је испуњен земљом, која по квалитету одговара околној. Једини налаз представља суд цилиндричног врата, заобљеног трбуха и дршком која испод обода иде према рамену, (Сл. 1). Због лоше фактуре, суд у целости није могао бити реконструисан, али његов облик указује да се ради о карактеристичном типу који се везује за рано бронзано доба и културу Белотић — Бела Црква.

Појава празних пробова, кенотафа, већ је евидентирана на територији Драгачева,⁵ и представља занимљивост која захтева посебан осврт.

У истој нивелети са гробном конструкцијом, у северном делу хумке пронађен је још један суд истог типа, мањих димензија и фрагментоване дршке (Сл. 2). Вероватно је остављен као прилог у току насипања хумке. Изнад гробне конструкције тумул је насут са два слоја црвене и мрке земље, чиме је дефинитивно завршена његова изградња.

Стратиграфска ситуација између централног укопа и камене конструкције (Гроб 3), указује на могуће хронолошке разлике; колике тешко је претпоставити. Старију фазу представљао би поменути укоп, површина црвено печене земље, као и слој сиве земље са гаром, што би сачињавало мањи тумул промера 6,5 m и висине 0,80 m. Хронолошки млађа етапа презентована је каменим ковчегом, издвојеним судом и насипом земље изнад. Временску дистанцу потврђује међусобни положај обе целине, и по хоризонтали и по вертикали, као и њихова различита оријентација.

Не сме се искључити ни претпоставка да је тумул одједанпут насут у целости, да централни укоп представља неку врсту ритуал-

не припреме за гроб 3, а стратиграфија можда указује на поступне радње у току насипања. Обе ове целине имају једну заједничку карактеристику, а то је потпуно одсуство остатака покојника. Претпоставка о једновременом насипању тумула била би занимљива, јер би потврдила удео културе гробова јама као основе за специфичан вид сахрањивања у раном бронзаном добу, а који је касније надграђен и промењен од стране аутохтоног становништва.

У каснијем периоду током бронзаног доба извршене су још две сахране секундарног карактера:

Гроб 2 евидентиран је у северној половини хумке, удаљен 2,10 m од постављеног центра на дубини 0,86 m. То је површина димензија 1,50 m x 0,50 m, која се састоји од танког слоја гара, дебљине око 1 cm. Правац пружања ове површине је исток — запад, а у оквиру ње такође нису пронађени остаци покојника, па је и ова целина евидентирана као кенотаф. На површини танког слоја гара издвајала се нешто изразитија овална мрља (гар или нека распаднута материја) са прилогом бронзаног ножа (Т. I сл. 5). Предмет је дужине 16 cm, са равном оштрицом, благо лучним хрптом и трапезастим незнатно профилисаним усадником, на коме су сачуване две заковице.

Гроб 1 евидентиран је, такође, у северном делу хумке, удаљен 1,80 m од центра, на дубини 0,18 m. То је мања овална површина са комадићима гара, димензија 0,60 x 0,50 m, која је садржавала мању количину порозних недовољно печених костију. Као прилог остављени су налази:

— бронзани криви нож, са нешто проширеном главом и две делимично очуване перфорације за нитне. Оштрица је доста оштећена корозијом док је врх такође фрагментован. Очувана дужина предмета износи 10,2 cm (Т. I сл. 2);

— бронзана огрлица — торквес, кружног пресека са раскуцаним и спирално увијеним крајевима. Површина је оштећена корозијом. Пречник 14,6 cm, (Т. I сл. 1);

— јако фрагментован наочараста привезак са хоризонталном спојницом, израђен од танке бронзане жице (Т. I сл. 3);

— мали бронзани »porreting«, фрагментованог завршетка. Састоји се од два завоја а израђен је од жице сегментног пресека, (Т. I сл. 4).

Приликом подизања торквеса испод се указала тамна мрља, остаци неке распаднute материје, што указује да је предмет био умотан у нешто пре полагања у хумку.

*
*   *
*

Оно што издваја тумул на Опшљевцу од сличних објеката ове врсте у Драгачеву је укоп — јама испод нивоа тумула, који уз појаву окера нужно намеће асоцијацију ка култури гробова — јама, која је из понтско степских области продрла у средње Подунавље током енеолита. Проблемом ове културе, као и индоевропском сеобом уопште, бавило се више аутора и сви се углавном слажу да то није био један миграциони талас, већ је постојало више фаза етничких померања током III и почетком II миленијума пре нове ере. По Б. Јовановићу, постојала су четири оваква таласа, а култура гробова—јама тек у својој завршној (IV) фази допрла је у област средњег Подунавља.⁶ Констатација Д. Срејовића је постојање три оваква покрета, а да је последњи резултирао стварањем ранобронзанодобних тумула културе Белотић — Бела Црква.⁷ По мишљењу М. Гарашанина и А. Бенца, индоевропска сеоба је низ сукцесивних таласа степских народа ка југоисточној Европи.⁸

На територији јужно од Саве и Дунава подаци о степском начину сахрањивања нису бројни. У околини Крагујевца истражени тумули Рогојевац, Баре I и Баре II настали су током више етапа у III миленијуму п. н. ере.⁹ Географски близак области Подунавља је локалитет Толисавац — Бањевци, где је у тумулу 5, у спаљеном гробу, евидентирана керамика групе Чернавода III.¹⁰ Западна граница ширења степских номада утврђена је на Купрешком пољу, где су земљани монументални тумули настали као резултат последњих, закаснелих таласа номада, чак неколико стотина година од њихове стабилизације у Подунављу.¹¹ По налазима керамике из Доканове главице (тумул 37) и Пустопоља (тумул 18), ове целине опредељују се у рано бронзано доба.¹² Најјужнија тачка до које су допрли утицаји културе гробова — јама је истражен тумул у Љубомиру код Требиња (тумул XI, Љескова главица), у коме је, поред јамног начина сахрањивања, евидентирана Schnur керамика, коју Б. Човић доводи у везу са покретима носиоца Чернавода III културе и датује у млађу фазу енеолита.¹³ Осим овог налаза, на територији северне Албаније евидентирана су још четири тумула сличних поменутом (Piskova, Razhok, Dukat и тумул VI из Штоја код Скадра), које Б. Говедарица опредељује у крај енеолита.¹⁴ Такође блиске аналогије показује и тумул из Леукаде у западној Грчкој, па се поставило питање из ког правца су дошли степски утицаји: из Подунавља преко

централног Балкана или директно преко источnobалканског простора.¹⁵

Новија истраживања на територији југозападне и западне Србије донекле употпуњују ову празнину. Ископавања у долини реке Побраћнице дају значајне податке у том смислу. Овде се, такође, испољила традиција јамног начина сахрањивања и то на хумкама: Доње поље, хумке II и III, Слана вода, хумке V и VI, као и хумке X и XI на локалитету Окрун.¹⁶ Ове целине занимљиве су и због изузетне конструкције тумула и због неуобичајеног ритуса сахрањивања. Такође, посебно се издвајају хумке у Доњем пољу III и IV, као и хумка X на локацији Окрун, које као и хумка II на Ошљевцу у централном укопу не садрже остатке покојника, па се оправдано могу сматрати кенотафима. М. Зотовић поменуте тумуле из Побраћнице датира у рано бронзано доба Бр А₁ — А₂ (око 1800 година п. н. ере) док хумку V из Оборишта, на основу налаза грубе керамике Чернавода III, ставља у енолит.¹⁷

Осим хумке II на Ошљевцу у Драгачеву, још један истражен тумул у селу Јанчићима на венцу Каблара (локалитет Велико поље, хумка I) указује на индиректне утицаје степских култура. Ова усамљена хумка, подигнута на природном ћувику, поседовала је каменни венац, централни гроб у каменом оквиру (скелет у зрченом положају, а посебан налаз представља здела из спалишта поред гроба, украшена техником лажног шпура. То је лоптаст суд увученог обода, тамно-мрке боје. Око обода теку четири хоризонтална паралелна уреза, изведена у имитацији врпце и троугаоних убода. Испод траке на рамену постављен је низ немарно изведених висећих троуглова са шрафуром, (Т. I сл. 6).¹⁸ Доста блиске аналогije са овим судом по облику и мотиву орнаментa имамо из поменутог тумула Љескова главица у Љубомиру, а зделе сличних профилација, украшене у техници правог шпура, евидентиране су и на локалитетима Зелена пећина и Румин.¹⁹ Здела из Јанчића, по начину израде, вероватно представља локалну имитацију степских узора.

На основу ових евидентираних налаза, који у свом изворишту имају степску компоненту, може се донекле претпоставити један од праваца струјања индоевропских утицаја, који преко западне Србије, долинама Дрине и Лима стижу до јадранског залеђа. Нормално, подразумева се да су културни утицаји ишли и у обратном смеру.

Друга фаза сахрањивања на тумулу у Ошљевцу такође припада раном бронзаном добу. Појава камених ковчега са или без остатака покојника, готово је правило овог периода на територији Дра-

гачева²⁰ и, на извештан начин, издваја драгачевске тумуле од исто-времених са подручја Рађевине. М. Гарашанин овај вид сахране доводи у везу са културом Глина III — Šnekenberg, где се, такође, јавља сахрањивање у каменим ковчезима у згрченом ставу.²¹ Појава сахрањивања у сличним околностима са прилогом пехара с једном или две дршке забележена је у групи Шомођвар, која са групом Белотић-Бела Црква има извесне сличности, нарочито у материјалној култури.²² Један од карактеристичних облика-пехар са једном дршком која полази испод обода, омиљен у групи Белотић — Бела Црква, везан је за рано бронзано доба, преко налаза сродне винковачке културе, настале на касном вучедолском супстрату.²³ Крчази овог типа евидентирани су на локалитету Тржница (Винковци) и припадају ступињу А винковачке културе.²⁴ На територији Драгачева код судова овог типа дршке полазе нешто испод обода.²⁵ Указујући на поједине сличности у материјалној култури, као и на недовољно разјашњене територијалне односе, Н. Тасић повезује ове културе у комплекс Винковци — Шомођвар — Белотић — Бела Црква.²⁶ Недостатак насеља раног бронзаног доба у западној Србији отежава ову констатацију. М. Гарашанин поменуто сличности тумачи чињеницом о трансхумном сточарењу популације Белотић — Бела Црква, односно сматра да су зимска боравишта ових сточара можда била у Срему, на територији винковачке културе, одакле су преузели неке керамичке облике.²⁷

Следеће две гробне целине, ако се суди на основу свог положаја и пратећих налаза, настале су у каснијем периоду, као секундарни вид сахрањивања. Гроб I, једини који је садржавао мању количину спаљених костију (није утврђено да ли су људске), припада средњем бронзаном добу. Евидентирани торквес опирално увијених крајева на територији Драгачева јавља се искључиво са налазима ватинске групе (западно-српска варијанта),²⁸ а такав је случај и на осталом простору западне Србије.²⁹ Знатно занимљивији налаз представља оштећени криви нож. Према својим типолошким особинама, овај примерак припада групи налаза познатим под именом „егејски бодежи”. Осим налаза са Хумске Чуке³⁰ и једног примерка са непознатог локалитета из збирке Народног музеја у Београду,³¹ слична оруђа на територији Србије изостају. Ножеви оваквог типа евидентирани су у циста-гробовима код Пуле,³² а нешто сложенији тип и у тумулу из Бителића (Цетинска култура).³³ На основу налаза из периода Сескло културе (гроб 25), Б. Човић и И. Маровић³⁴ овај типолошки развијенији примерак из Бителића датују у време Сред-

ње Хеладског доба II (1800 — 1650. године п. н. ере), односно у период раног бронзаног доба наше територије. З. Вински овакве облике приписује егејском импорту, назива их „бодежима на палици” и такође опредељује у рано бронзано доба.³⁵ Слична констатација о хронологији и пореклу ових ножева као егејско-микенског импорта задржана је и код М. Паровић — Пешикан.³⁶ Дајући још неке примере са територије Албаније и Грчке, указујући на велику територијалну дистанцу и албанску територију као пут за егејске утицаје, Б. Говедарица типолошки развијенији примерак из Пуле датује у почетак средњег бронзаног доба.³⁷

Чињеница да је криви нож из гроба 1 на Ошљевцу нађен заједно са огрлицом — торквесом несумњиво указује да се на територији западне Србије, овај облик оруђа везује за средње бронзано доба Bg B₂ — C.

Осим овог стратифицираног примерка из хумке, са територије Драгачева, из атара села Гуче, потиче још један нож једноставнијег облика (сл. 3), али са доста непоузданим подацима о условима налажења.³⁸ Нож је дужине 8,7 cm, равнoг сечива и хрпга, са нешто проширеном главом и две заковице од којих је једна сачувана. Овај једноставнији троугаони облик највише сличности показује са једним од налаза из околине Пуле.³⁹

Хронолошки најмлађи налаз представља бронзани нож евидентиран у гробу 2. Ова гробна целина без остатака покојника указује да се традиција празних гробова наставља и у каснијим периодима бронзаног доба.

Оруђа оваквог облика немају, за сада, ближе аналогије на територији западне и југозападне Србије. Нож доста сличан примерку из гроба 2 откривен је приликом ископавања на средњовековној некрополи Трњане код Пожаревца. Овај налаз, дужине 10 cm, нађен је као једини прилог у урни типа Гава, и опредељен у време Bg D — Ha A₁.⁴⁰ Типолошки развијенији облици са извијеним хрпгом и врхом познати су са територије културе „поља са жарама” хоризонта II у северној Хрватској, по К. Вински Гаспарини⁴¹ опредељеним у време Bg D — Ha A₁. Нешто ближе аналогије са примерком из Ошљевца примећују се на ножевима из остава „Бродска варош”⁴² и из оставе Бошњаци.⁴³ На основу типолошких особина ножа, гроб 2, као и време вршења ове последње ритуалне сахране, може се најраније одредити и период Bg D.

*
*   *

На основу добијених резултата може се закључити да је хумка на Опшљевцу настала у почетним фазама раног бронзаног доба Bг A₁ — A₂ и да је садржавала више етапно сахрањивање. Најстарија фаза, централни укоп испод нивоа тумула, указује на степске узорне, односно на носиоце културе гробова — јама. На основу неких карактеристика, као што су релативно скромне димензије тумула, недостатак покојника у укопу и карактеристичних налаза, не може се говорити о директном боравку припадника ове културе, већ само о њиховом посредном утицају на аутохтоно становништво у једној тако конзервативној области као што је начин сахрањивања. Ова хумка, као и поменута у селу Јанчићима (Велико поље), која својим налазом зделе у техници лажног шнура, упућује на везе са јадранским залеђем, укључује ову област, као један од могућих територија, на вези средње Подунавље — јадранско залеђе почетком раног бронзаног доба. Друга, нешто млађа, фаза (гроб 3) припада такође времену раног бронзаног доба и указује на време већ стабилисане културе Белотић — Бела Црква, када је овакав облик сахране опште познат на територији Драгачева. Хумка је коришћена за сахрану у средњем бронзаном добу (Гроб 1), као и почетком или током дозне бронзе Bг D (Гроб 2).

НАПОМЕНЕ

1. Ф. Каниц, „Србија, Земља и становништво“, I, Београд, 1985, 543, 544; Тројановић, „Праисториске старине Рудничког округа“, „Старинар“, VII, Београд, 1890, 104—105.
2. Милена Икодиновић — Душанка Ранковић, „Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева“, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, 155 и даље; исти, „Извештај са систематских истраживања Горњег Драгачева“, Зборник радова Народног музеја V, Чачак, 1974, 177 и даље.
3. Милена Букнић, „Гротница у Гучи“, „Старинар“ н. с., IX—X, Београд, 1960, 375—376; исти, „Јанчићи—Равнине“, „Старинар“, н. с., Београд, 1960, 237; исти, „Заштитна ископавања хумке у Лучанима“, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969, 3—13; исти, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“, каталог изложбе, Чачак, 1989.
4. Назив локалитета Опшљевац, добијен је од мештана и тако забележен у документацији. На секцији, ово место лоцирано је под именом Осоје. Истраживања су обављена у августу 1989. У ископавањима су учествовали археолози Милена Икодиновић, руководилац радова, и Лидија Никитовић.
5. Камени ковчег без остатака покојника отворен је у Доњој Краварици, локалитет Бабињак, хумка 1 и у Дучаловићима, локалитет Руја, хумка 10.
6. В. Јовановић, »Indoevropljani i stepska kultura grobova — jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja«, Istraživanja, 3, Novi Sad, 1974, 5—17; Исти, »Indoevropljani u eneolitskom periodu Jugoslavije, Praistorija jugoslovenskih zemalja«, III, Sarajevo, 1979, 401 и даље.
7. D. Srejić, »Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije«, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, knj. 11, Sarajevo, 1976, 117 и даље.

8. М. Гарашанин, „Праисторија Србије“, I, Београд, 1973, 218 и даље; А. Бенац, „Неке карактеристичне појаве на западном Балкану при проучавању етничких и културних кретања“, „Материјали“, VI, Београд, 1964, 164.
9. Д. Срејовић, н.д.
10. В. Јовановић, Steppenbegrabnistritual im Aneolithikum des Balkanischen Donaumaums, „Старинар“, н.с, XL—XLI, Београд, 1989—1990, 69.
11. А. Бенац, »Praistorijski tumuli на Kupreškom polju, Djela Centra za balkanološka istraživanja«, 5, Sarajevo, 1986, 73 и даље.
12. Исто, 32—33.
13. Совић В., »Schnur« i »Litzen« keramika на području Neretve, Dolina rijeke Neretve od prehistorije до ranog srednjeg века, Znanstveni skup—Metković, Split, 1980, 35—38, сл. 1; исти, „Врпчасто украшена керамика на источној Јадранској обали и у њеном залеђу“, „Старинар“, н. с, XL—XLI, Београд, 1989—1990, 51 и даље.
14. В. Говедарика, »Rano bronzano doba на području istočnog Jadrana«, Sarajevo, 1989, 213.
15. Исто.
16. М. Зотовић, „Истраживања праисториских хумки у долини Поблаћнице и генеза раног бронзаног доба у западној Србији“, „Старинар“, н. с, XL—XLI, Београд, 1989—1990, 77—85.
17. Исто.
18. Милена Икодиновић, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“, кат. бр. 1.
19. Б. Човић, „Врпчасто украшена керамика на источној јадранској обали и у њеном залеђу“, сл. 8, 9, 10.
20. Милена Икодиновић, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“, 2.
21. М. Гарашанин, »Centralno balkanska regija, Praistorija jugoslovenskih zemalja«, IV, Sarajevo, 1983, 717 i d.
22. Исто.
23. S. Dimitrijević, »Arheološka iskopavanja на području vinkovačkog muzeja«, Vinkovci, 1964, 29.
24. Исто, Т. 11, 3.
25. Милена Икодиновић, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“, кат. бр. 8, 9, 10.
26. Н. Тасић, „Југословенско Подунавље од Индоевропске сеобе до појаве Скита“, Нови Сад, 1983, 48 и даље.
27. М. Гарашанин, »Betrachtungen zu den Wirtschaftsformen der Bronzezeit in Serbien«, Godišnjik Centra za balkanološka istraživanja, 26, Sarajevo, 1990, 49 и д.
28. Милена Икодиновић, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“, кат. бр. 22, 44, 62, 67.
29. М. Zotović, »Arheološki i etnički problemi bronзаног i gvozdenог doba zapadne Srbije«, disertacije XXVI, Beograd, 1985, 49 и даље.
30. М. Гарашанин, „Праисторија Србије“, I, 202, Т 48, 2.
31. Д. Гарашанин, Каталог метала, I, Београд MCMLIV, Т. XXXVII, 4.
32. Б. Говедарица, н. д., 77—78, Т. XV 4, 5.
33. I. Marović — В. Čović, »Cetinska kultura, Praistorija jugoslovenskih zemalja«, IV, Sarajevo, 1983, 206—207, Т XXXIII, 7.
34. Исто.
35. Z. Vinski, »О оруђју ranог brоnčanог doba u Jugoslaviji«, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, II, Zagreb, 1961, II. Т. 5, sl. 2.
36. Маја Паровић—Пешикан, „Неки нови аспекти ширења егејске културе на Централни Балкан“, „Старинар“, н. с, XXXVI, Београд, 1985, 30.

Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче

37. Б. Говедарица, н. д. 78.

38. Нож је нађен још 1932. године, у селу Гучи, на месту званом Орница. Предмет је нађен испод гомиле камена у хумци (?), заједно са гвозденим копљима (?).

39. Б. Говедарица, н. д. Т XV, 5.

40. Гордана Марјановић—Вујовић, „Трњане“, Београд, 1984, 10. За податке о непубликованом ножу захвална сам колеги Драгану Јацановићу из Народног музеја у Пожаревцу.

41. Ksenija Vinski—Gasparini, »Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj«, Zadar, 1973.

42. Исто, 91, Т. 55, 10.

43. Исто, 82, Т. 30, 20.

UN TERTRE PRÉHISTORIQUE DANS LE VILLAGE DE TOURITZA PRÈS DE
GOUTCHA ET SON IMPORTANCE DANS LA PREMIÈRE PÉRIODE DE L'ÂGE
DU BRONZE SUR LE TERRITOIRE DE L'ACTUELLE RÉGION
DE DRAGATCHÉVO

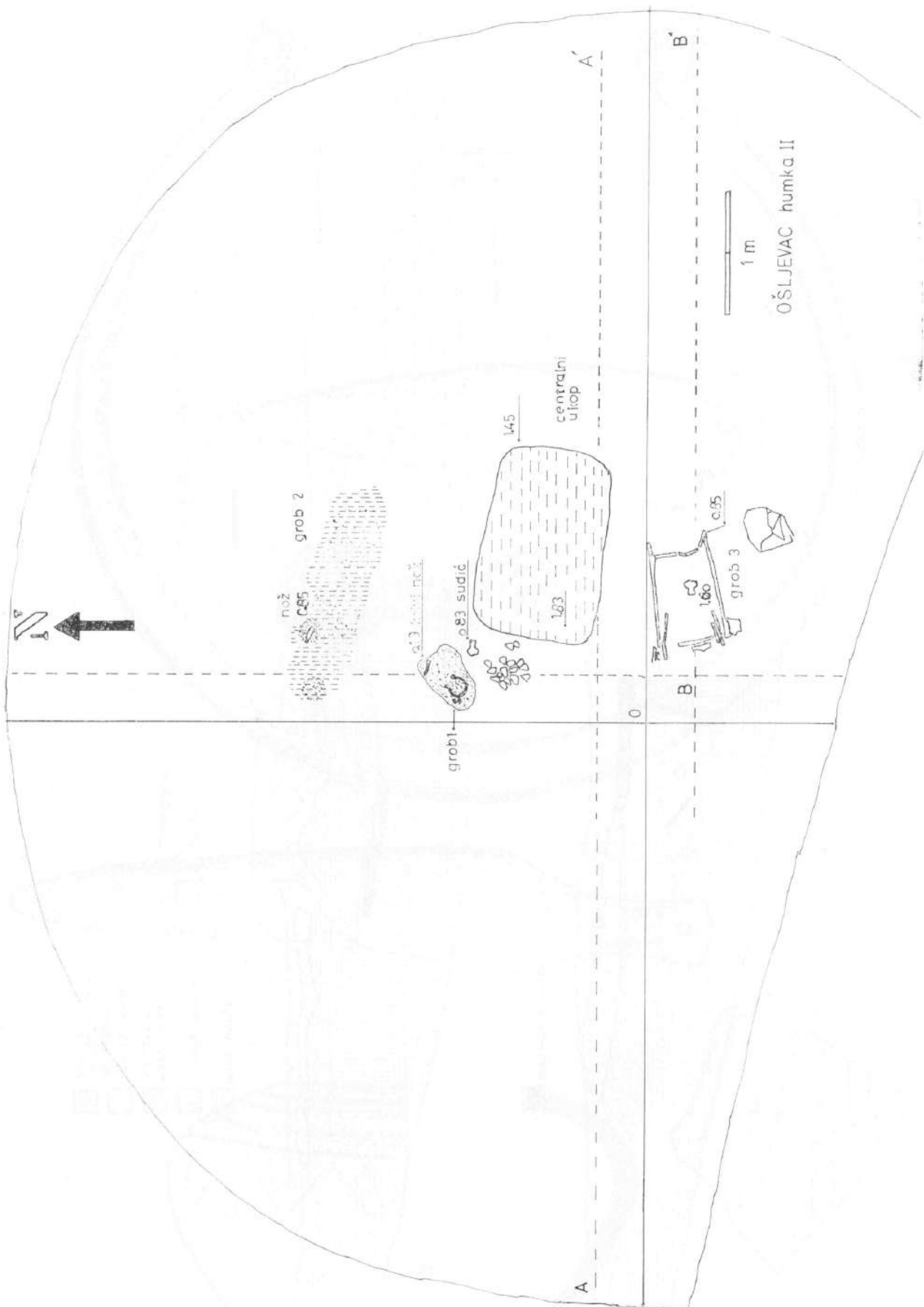
Au cours des fouilles effectuées en 1989 dans le village de Touritza, près de la petite ville de Goutcha, sur le site «Ochliénatz» (tertre II), un tumulus d'une stratigraphie intéressante a fait l'objet de nos recherches. Le tertre avait les dimensions de 12 m sur 15, alors que sa hauteur subsistante, mesurée depuis le niveau du sol ferme, est de 1 m 62. Ce qui distingue ce tumulus des tertres de ce genre sur le territoire de Dragatchévo, c'est l'existence de la fosse destinée au chef de tribu au-dessous du niveau du tumulus. La fosse était remplie de terre pulvéreuse, de suie et de petites mottes d'ocres, mais les restes de défunt n'y ont pas été trouvés. Elle était recouverte d'une couche de terre d'un brun tirant sur le gris, celle-ci formant un petit tumulus d'un diamètre de 6 m 50 et d'une hauteur de 0 m 80. C'est dans cette couche que fut située une tombe en forme de cercueil ouvert, construite avec des plaques de pierre. Des restes de défunt ne se trouvent pas là non plus, mais, en tant qu'objet funéraire accompagnant le mort, y a été trouvé un récipient — coupe à anse qui, par sa forme, appartient à la première période de l'âge du bronze (groupe Béletitch-Béla Tzrkva). Ce tombeau vide — le cénotaphe — était rempli d'une couche de terre rouge et brune par laquelle le tumulus se terminait.

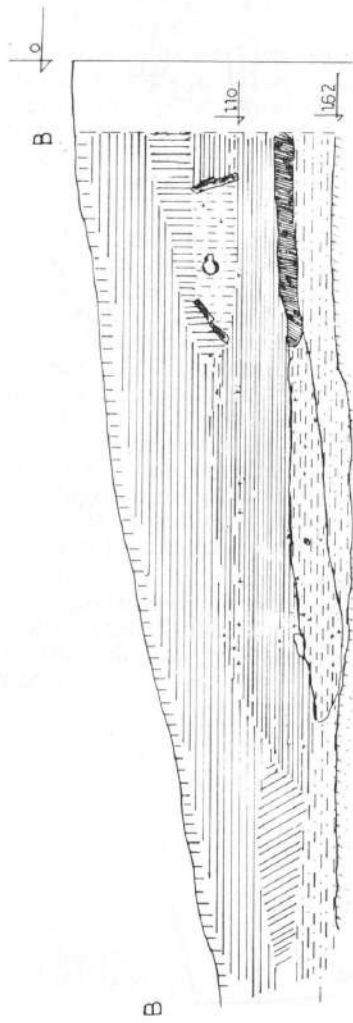
Au cours de la seconde période de l'âge du bronze, deux autres ensevelissements y furent effectués. Le tombeau 1, remontant à la période Br B₂ — C₁, contenait, en plus d'os calcinés, des objets funéraires: un collier en bronze — torque, une petite breloque en forme de lunettes et un couteau recourbé présentant la forme de ceux qu'on appelle «poignards égéens». Le tombeau 2, qui est à son tour, une sorte de cénotaphe, contenait un couteau de bronze à manche qui, par ses caractéristiques typologiques, appartient à la période Br D-Ha A₁.

Le tumulus II, celui d'Ochliénatz, date du début de la première période de l'âge du bronze Br A₁A₂. Sa phase la plus ancienne, celle de la sépulture du chef de tribu, accuse des influences exercées, sur la population autochtone, par les représentants de la culture d'ensevelissement dans des tombes en forme de fosses. Outre ce tumulus, un autre tertre situé sur une pente du Kablar, dans le village de Yantchitchi (site Véliko Polié, tertre I) dénote aussi des influences indirectes des cultures steppiques. Ici, à l'endroit de crémation, à côté de la tombe centrale, a été trouvée écuelle de forme sphérique, décorée selon la technique des faux cordons. Sa forme et son motif présentent des analogies avec le fragment d'une écuelle découverte dans le tumulus XI, à Lieskova Glavitza près du village de Lioubomir, aux environs de la ville de Trébinié, que l'on situe à la fin de la première période du néolithique. L'écuelle de Yantchitchi est une imitation locale des modèles steppiques.

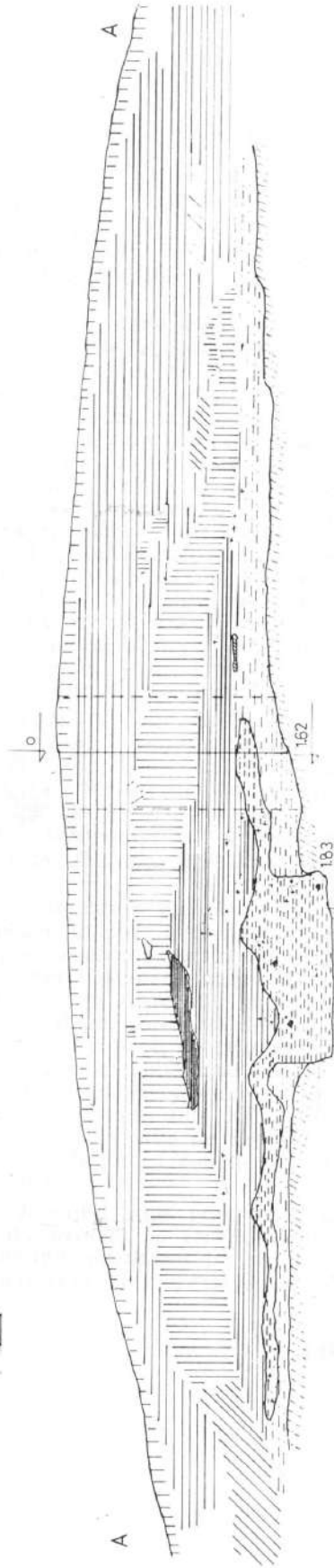
Les résultats des fouilles en question nous portent à conclure qu'au début de la première période de l'âge du bronze, le territoire de l'Est de la Serbie actuelle était traversé par des voies que prenaient les influences culturelles pour s'étendre depuis le Bassin Danubien vers l'arrière-pays de l'Adriatique et inversement.

LIDIA NIKITOVITCH

pečena zemlja

- mirka zemlja
- crvena zemlja
- mrko siva sa garom
- tamno mirka sa garom
- crvena masna zemlja

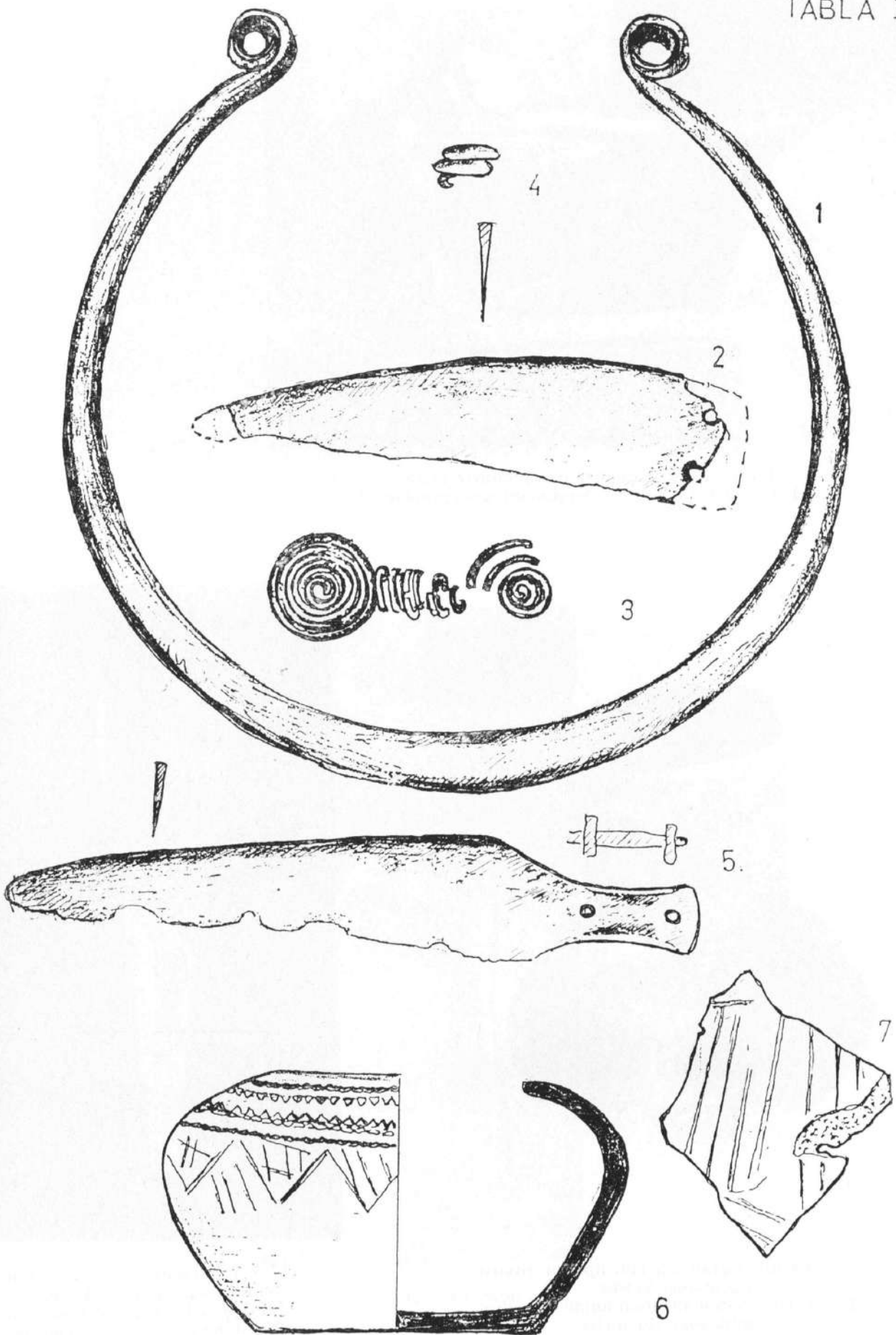
 prvobitni humus

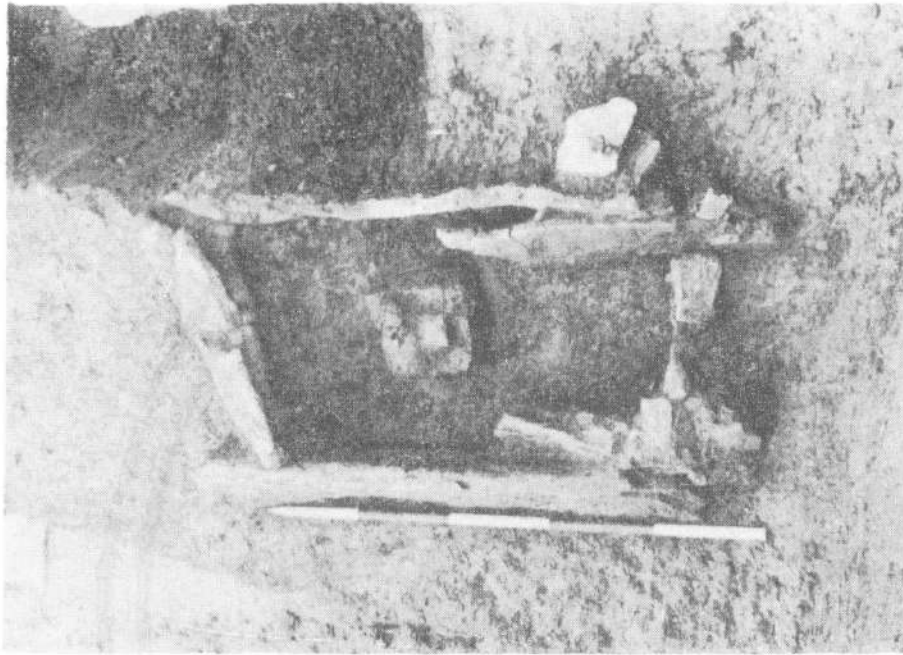

OŠLJEVAC humka II

TABLA I

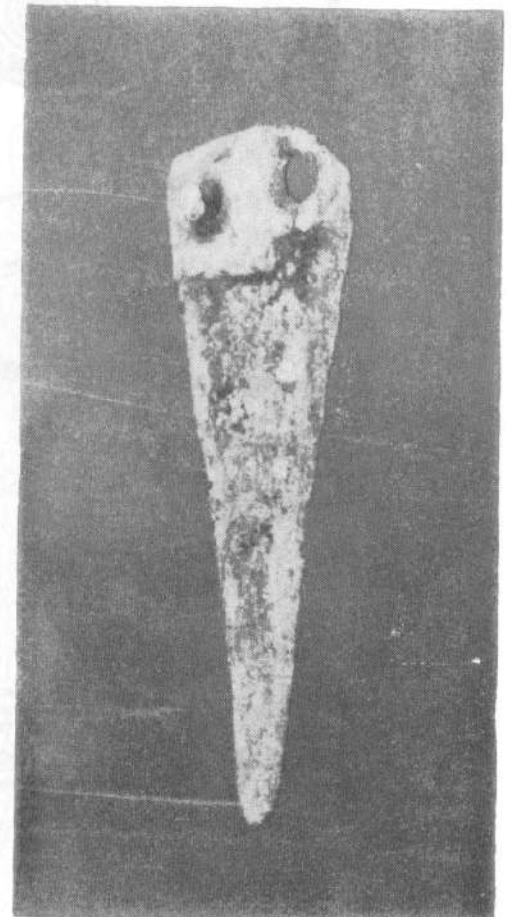

Сл. 1. Камени ковчег са прилогом суда
1. Cercueil en pierre coontenant un récipient

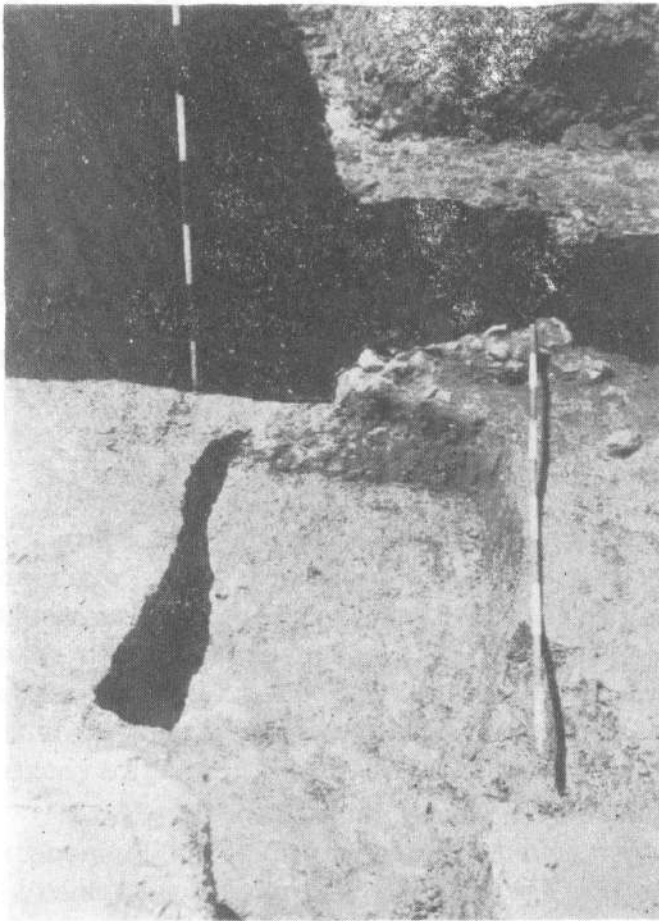
Сл. 2. Судић, остављен као прилог током
насипања хумке
2. Un petit récipient abandonné lors du
remblayage du tertre

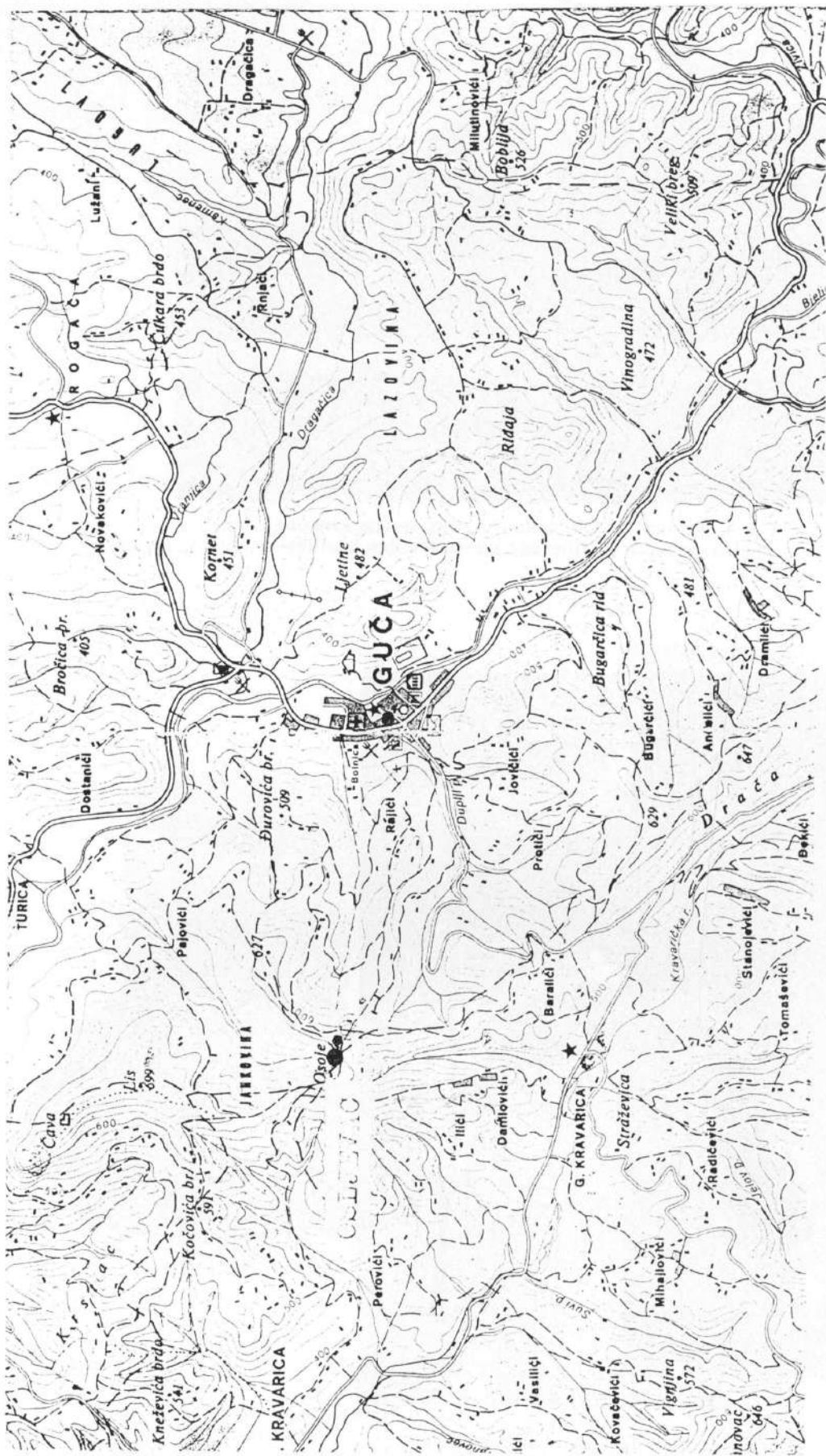
Сл. 3. Случајан налаз „егејског
бодежа“ из села Гуче
3. »Poignard égéen« mis au jour
fortuitement dans le village de
Goutcha

Сл. 4. Хумка на Ошљевцу у току истраживања
4. Un tertre à Ochliévatz au cours des fouilles

Сл. 5. Испражњен централни укоп
5. Tombe vidée d'un chef de tribu

Сл. 6. Географски положај локалитета
6. Situation géographique

ЈАРМИЛА БУРИЋ

**РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНЕ НЕКРОПОЛЕ
У ВРАНАМА КОД АРИЉА**

ЈАРМИЛА БУРИЋ
УУ 31000 Ужице
Народни музеј

UDK 351.853 (497.11)

(Заштитно ископавање у октобру 1955. године)

Врло често у археолошкој пракси неки од налаза који нису део интересовања самог археолога остану незапажени у витринама археолошког депoa, годинама, па чак и деценијама. То се догодило и с накитом пронађеним у Вранама заштитним археолошким ископавањем извршеним октобра 1955. године.¹ Инвентар тог материјала садржи две бронзане каричице отворених крајева, две бронзане наушнице са једним гранулираним коленцем између намотаја жице и гвоздену стрелицу са пирамидалним врхом и издуженим трном.²

Пронађени материјал, иако малобројан, указује на постојање археолошког налазишта средњовековног периода и за сада једину појаву овог типа наушница у овом делу Србије, па, самим тим, и заслужује да се публикује после четрдесет година.

Локалитет Трњаци на имању породице Јанковић из Врана код Ариља налази се у долини непосредно уз леву обалу Рзава, западно од ариљске цркве (Сл. 1).³ На том простору регистровано је више хумки, од којих у само две, мада развучене обрадом земљишта у то време, биле видљиве на самом терену (Сл. 2).⁴

Поменути заштитним археолошким ископавањем истражене су три хумке правца југ-север, односно четири сегмента Хумке 1 (Сл. 3), отворена је сонда димензија 4 x 12 m у правцу СИ-ЈЗ, означена као Сонда 1 којом је обухваћен сам центар Хумке 2 (хумка лежи северно у односу на Хумку 1) и контролна сонда у Хумки 3 (јужно од Хумке 1).

Откривено је 10 средњовековних гробова (Сл. 4): девет у оквиру Хумке 1 и један у оквиру Хумке 2. У Хумки три нису констатовани средњовековни гробови.⁵

Гроб 1, Хумка 1 (у теренској документацији музеја обележен као Гроб 2):

— дечији, дубина 0,43 m, оријентација З—И. Скелет малог детета у распаднутом стању. Без прилога.

Гроб 2, Хумка 1 (гроб вођен у документације без броја на стр. 3).

— пол неодређен дубина 0,28—0,41 m, оријентација З—И. Лобања скелета чији остали део залази под северни крак хумке. Без прилога.

Гроб 3, Хумка 1 (у теренској документацији музеја обележен као Гроб 3):

— пол неодређен, дубина 0,44—0,59 m, оријентација З—И. Скелет одрасле особе, положен на леђа. Глава на левом образу, руке прекрштене на карлици, ноге опружене. Гроб опраћен каменом. Без прилога.

Гроб 4, Хумка 1 (у теренском дневнику Гроб 4, стр. 4):

— дечји, дубина 0,56—0,62, оријентација З—И. Скелет детета лоше очуван. Руке прекрштене на карлици. Очувана дужина скелета 0,75 m. Без прилога.

Гроб 5, Хумка 1 (у теренском дневнику гроб Гроб 5, стр. 4):

— пол неодређен, дубина 0,57—0,64 m, оријентација З—И. Скелет одрасле особе, очуван, са рукама прекрштеним на грудима. Очувана дужина скелета 1,40 m. Без прилога.

Гроб 6, Хумка 1 (у теренском дневнику Гроб 7, стр. 5):

— пол неодређен, дубина 0,30—0,37 m, оријентација З—И. Гроб опраћен каменом. Скелет положен на леђа са рукама прекрштеним на грудима. Очувана дужина скелета 1,20 m. Без прилога.

Резултати истраживања некрополе у Вранама код Ариља

Гроб 7, Хумка 1 (у теренском дневнику Гроб 8, стр. 5):

— пол неодређен дубина 0,39—0,40 m, оријентација З—И. Гроб ограђен каменом. Скелет веома лоше очуван. Очувана дужина скелета 1,45 m. Поред лобање нађен је пар бронзаних каричица отворених крајева (1, 2).

1. каричица од овално савијене бронзане жице са крајевима који прелазе један преко другог. R 1,9 cm (Т I/1).

2. каричица од кружно савијене бронзане жице са крајевима који се додирују. R 1,7 cm (Т I/2).

Гроб 8, Хумка 1 (у теренском дневнику Гроб 9, стр. 5):

— пол неодређен, дубина 0,37—0,40 m, оријентација З—И. Гроб ограђен каменом. Без прилога.

Гроб 9, Хумка 1 (у теренском дневнику Гроб 10 стр. 6):

— дечији, дубина 0,40 m. Скелет откривен и очуван само у траговима. Поред лобање су нађене две бронзане наушнице са једним гранулираним коленцем, око кога је са обе стране намотана жица (1, 2).

1,2 — бронзане наушнице са једним гранулираним коленцем између намотаја жице. R 2,7 cm, Rk 0,8 cm (Т и/3,4).

Гроб 1, Хумка 2 (у теренском дневнику обележен као Гроб Хумке II, стр. 7):

— пол неодређен, дубина 0,40—0,50 m, оријентација З—И. Скелет веома оштећен, очуван само у траговима. Без прилога.

Поред наведених гробова, у оквиру Хумке 1 евидентиране су и три групе костију лобање које се не везују за поменуте гробове и које су обележене као Лобања 1—3 (сл. 3.).

Лобања 1 (у теренском дневнику L 1, стр. 3):

— на дубини 0,25 m јављају се делови темене и потиљачне кости лобање.

Лобања 2 (у теренском дневнику L 2, стр. 4):

— на дубини 0,54 m јављају се кости вилице.

Лобања 3 (у теренском дневнику евидентирана као лобања без броја, стр. 4):

— на дубини 0,47 m лобања детета, које није још променило зубе.

На основу откривених гробова и резултата добијених археолошким ископавањем може се закључити следеће:

Гробови су слободно укопавани у хумку насуту земљом помешаном са шљунком. Дубина гробних рака, релативно плитка, крета-

ла се од 0,30 до 0,64 m, што је зависило, највероватније, од самог терена, тј. од положаја гроба у односу на хумку. Коришћење терена у земљорадњи, а самим тим и спуштањем површинских слојева у каснијем периоду, условило је промену првобитног изгледа терена и разлику у висинским котама. Покојници су полагани директно на земљу, у једноставне земљане раке на редове, мање-више правилне, основне оријентације запад-исток (глава-ноге). Неки од гробова су били ограђени каменом или обележени каменом изнад саме лобање. Покојници су полагани у опруженом положају, односно на леђа, са главом на западу и лицем окренутим према истоку. Глава покојника најчешће је била положена на потиљак осим у случају из Гроба 3, коме је глава положена на леви образ. У свим случајевима где је било могуће констатовати положај руку, утврђено је да су оне увек лежале на телу, прекрштене у пределу карлице или груди. Скелети у гробовима су, по правилу, врло слабо очувани, што је највероватније последица узраста покојника (дечји гробови имају веома лоше очуване скелете), као и карактера земљишта и начина укопавања покојника.

АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ — некропола у Вранама је врло сиромашна у прилозима, али истовремено овај не нарочито богат материјал пружа скоро једине елементе за поузданије датовање некрополе.

КАРИЧИЦЕ (Т I/1,2) — у Гробу 7 код оба уха покојника нађене су две каричице од бронзане жице кружног пресека, отворених и равно засечених крајева. Овакве једноставне каричице, које на основу изгледа и начина израде не дају посебне карактеристике за датовање, а које, иначе, представљају чест украс за главу, као најстарији тип наушнице, редовна су појава на средњовековним некрополама широм Србије и хронолошки не могу ближе да се одреде, пошто су се као народни накит и локални производ задржале дуго у употреби. Налазимо их на више средњовековних некропола: Брестовик,⁶ Миријево,⁷ Добрача,⁸ Прахово,⁹ Вајуга—Песак,¹⁰ Брза Паланка,¹¹ Лешје,¹² Љубичевац,¹³ Ниш,¹⁴ Трњане¹⁵ и друге.

НАУШНИЦЕ СА КОЛЕНЦИМА (Т I/3,4) — у Гробу 9 поред лобање, са једне и друге стране, у висини уха, нађене су две бронзане наушнице са једним гранулираним коленцем, око кога је са обе стране намотана жица. Овај облик наушница, такође чест и веома распрострањен на средњовековним некрополама XI и XII века, једини је индикативан налаз за датовање некрополе и аналогije му налазимо на некрополама у Миријеву,¹⁶ Брестовику.¹⁷

ВРХ СТРЕЛЕ (Т L/5) — врх стреле са пирамидалним врхом и издуженим трном није нађен директно у гробу, већ у северном краку Хумке 1, на дубини 0,49 m. У нашем случају, мада се ради о једном налазу оружја, оно, такође, може бити индикативно за датовање некрополе, пошто се аналогни примерци јављају у слојевима који се датују у временски распон XII и прву половину XIII века.¹⁸

На крају, треба истаћи да резултати истраживања у Вранама употпуњују упознавање средњовековног периода и још једном потврђују да је у овом делу Србије постојао културни хоризонт који се временски може ограничити на XI—XII век, што би свакако, требало да потврде и будућа археолошка истраживања.

Такође је важно истаћи да број истражених гробова није довољан за доношење дефинитивне оцене о настанку и временском коришћењу некрополе у Вранама. Остало је отворено питање величине некрополе и постојања већег броја гробова у Хумки 2, на које би дали одговор нови резултати, добијени ревизионим ископавањем Хумке 2 у некој од наредних година.¹⁹

НАПОМЕНЕ

1. Радове је организовао тадашњи Музеј Устанка 1941. из Т. Ужица у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе из Београда. Екипу су сачињавали: Александар Јуришић из Завода, која је била и руководилац радова, и Новак Живковић, управник и археолог Ужичког музеја.
2. Материјал се налази у средњовековној збирци археолошког одељења Народног музеја из Ужица под инв. бројевима: каричице—ст. инв. бр. 1880, наушнице са коленима—ст. инв. бр. 1881, стрелица—ст. инв. бр. 1882.
3. Аутор рада је 14. октобра 1994. обишао и снимио терен. Обавила сам и разговор са тадашњим власником имања Симом Јанковићем о радовима у 1955, коме се, овом приликом, срдечно захваљујем на пруженој помоћи. Имање на коме се налазе поменуте хумке данас су власништво три сина Симе Јанковића: Драгана, Бранка и Брана Јанковића.
4. Теренски дневник са ископавања у Вранама на лок. Трњаци — заштитно ископавање октобра 1955.
5. При раду на чишћењу њиве Сима Јанковић, земљорадник из Врана, наишао је 23. марта 1953. на групу предмета: лучне фибуле, наруквице пребачених крајева, игле, привеске, чилибар, гв. копља, и керамички материјал (шоља, здела, пехар). Материјал се налази у прансторијској збирци археолошког одељења Народног музеја из Ужица под инв. бр. 928—960.
6. М. Чоровић—Љубинковић, „Досадашња ископавања у Брестовику на лок. Висока Раван“, ЗНМ I, Београд, 1958, 329.
7. М. Бирташевић, „Средњовековна некропола у Миријаву“, Београд, 1960, 29—30, Т IX/4, TXI/4, Т XIII/6—8, Т XV/7.
8. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, „Средњовековно српско гробље у Добраћи“, „Старинар“, н. с., V—VI/1954—1955, Београд, 1956, 199—200, сл. 12—13.
9. М. Јанковић, „Две средњовековне некрополе у источној Србији“, „Старинар“, XXIV—XXV, Београд, 1975, 235, Т IV/сл. 7—8, Т VI/сл. 7.

10. Г. Марјановић—Вујовић, „Вајуга—Песак“, Бердапске свеске, III, Београд, 1986, 194, сл. 25—19/3, сл. 26—31/1, сл. 27—109/1.
11. С. Павловић—Ерцеговић, „Прилог проучавању некропола у источној Србији“, „Старинар“, XVII — 1966, Београд, 1967, 146, Т. III/6, 13.
12. Д. Милошевић, „Средњовековна некропола у Лешју код Параћина“, ЗРNM, III, Београд, 1962, 158, Т I/3927, Т III/3928.
13. С. Радосављевић—Крунић, „Средњовековна некропола у Љубичевцу“, Бердапске свеске, III, Београд, 1986, 333, сл. 4/1.
14. С. Ерцеговић—Павловић, „Средњовековна некропола у Нишу“, „Старинар“, XXVII/1976, Београд, 1977, 85, Т I/3; Т IV/1, 2; Т V/6, 7; Т VI/2, 3.
15. Г. Марјановић—Вујовић, „Трњане“, Београд, 1984, 78—79, Т IV/гр. 57, Т V/гр. 64, Т VII/91—2, 3, 4; Т XI/131—1, 2, 3.
16. М. Бирташевић, „Средњовековна некропола у Миријеву“, 30, Т VII/3,4.
17. М. Љубинковић, „Досадашња ископавања“, 329.
18. Др Душан Прибаковић — мр Марко Поповић, „Налази оружја из утврђења града Раса“, „Весник Војног музеја“, бр. 21—22, Београд, 1976, 36, 42, Т III/4.
19. Обиласком терена 14. октобра 1994. добијен је податак да је 1991. Драган Јанковић, један од власника имања, приликом постављања бандере на свом имању (локација Хумке 2), наишао на кости руке, на дубини 0,30—0,40 м. Из телефонског разговора са њим, обављеним 4. марта 1995. добијен је податак да се приликом копања рова за малине у фебруару 1995. наишло, такође, на остатке скелета, али у овом случају костију лобање.

ЛИТЕРАТУРА

- М. Бирташевић, „Средњовековна некропола у Миријеву“, Београд, 1960.
- С. Ерцеговић—Павловић, „Прилог проучавању некропола у источној Србији“, „Старинар“ XVII—1966, Београд 1967; „Средњовековна некропола у Нишу“, „Старинар“, XXVII/1976, Београд, 1977;
- „Прилог проучавању наушница у Србији од 9. до 13. столећа“, „Старинар“, XXI/1970, Београд, 1972.
- М. Јанковић, „Две средњовековне некрополе у источној Србији“, „Старинар“, XXIV—XXV, Београд, 1975.
- Ј. Ковачевић, „Словенске и српске старине у Винчи крај Београда и манастир Винча“, „Музеји“, 3—4/1949, Београд, 1949.
- Г. Марјановић—Вујовић, „Трњане“, Београд, 1984; „Врсте и типови накита XI—XII века из некропола у Србији“, ЗРNM, Чачак XV, Чачак, 1985; „Вајуга—Песак“, Бердапске свеске, III, Београд, 1986.
- Н. Милетић, „Накит и оружје IX—XII века у некрополама БиХ“, ГЗМ, св. XVIII, Сарајево, 1963.
- Д. Милошевић, „Средњовековна некропола у Лешју код Параћина“, ЗРNM, III, Београд, 1962.
- Д. Минић, „Спирално увијена жица на средњовековном накиту из Србије“, „Старинар“, XXXVIII/1987, Београд, 1987.
- Др Д. Прибаковић — мр М. Поповић, „Налази оружја из утврђења града Раса“, „Весник Војног музеја“, бр. 21—22, Београд, 1976.
- С. Радосављевић—Крунић, „Средњовековна некропола у Љубичевцу“, Бердапске свеске, III, Београд, 1986.
- М. Боровић—Љубинковић, „Досадашња ископавања у Брестовику на лок. Висока Раван“, ЗNM, I, Београд, 1958.
- Др В. Боровић, „Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем веку“, „Наше старине“, III, Сарајево, 1956.
- Ј. Премошник, „Налази накита у средњовековној збирци Земаљског музеја у Сарајеву“, ГЗМ VI, Сарајево, 1951.

**RÉSULTATS DES RECHERCHES SUR LA NÉCROPOLE DE VRANE,
PRÈS D'ARILIÉ**

— Fouilles en vue de la conservation du site, en octobre 1955 —

Grâce aux fouilles archéologiques effectuées en octobre 1955 sur le site »Trgnatzi«, dans le village de Vrané, aux environs d'Oujitchka Pojéga, la collection archéologique du Musée national d'Oujitze fut enrichi d'un petit nombre d'objets, présentant, en revanche, une grande valeur. L'inventaire de ces objets comprend deux boucles d'oreille comportant un joint granulé entre les fils enroulés, — type unique jusqu'ici dans cette partie de la Serbie, ensuite, deux petits anneaux ouverts et une flèche en fer à extrémité pyramidale.

Sur le site »Trgnatzi« qui fait partie du domaine de la famille Yankovitch de Vrané, plusieurs tertres ont été enregistrés, dont trois ont fait l'objet de fouilles en vue de recherches. Y ont été découvertes 10 tombes médiévales: neuf dans le tertre 1 et une seule dans le tertre 2. Dans le tertre 3 on n'a pas trouvé de tombes médiévales.

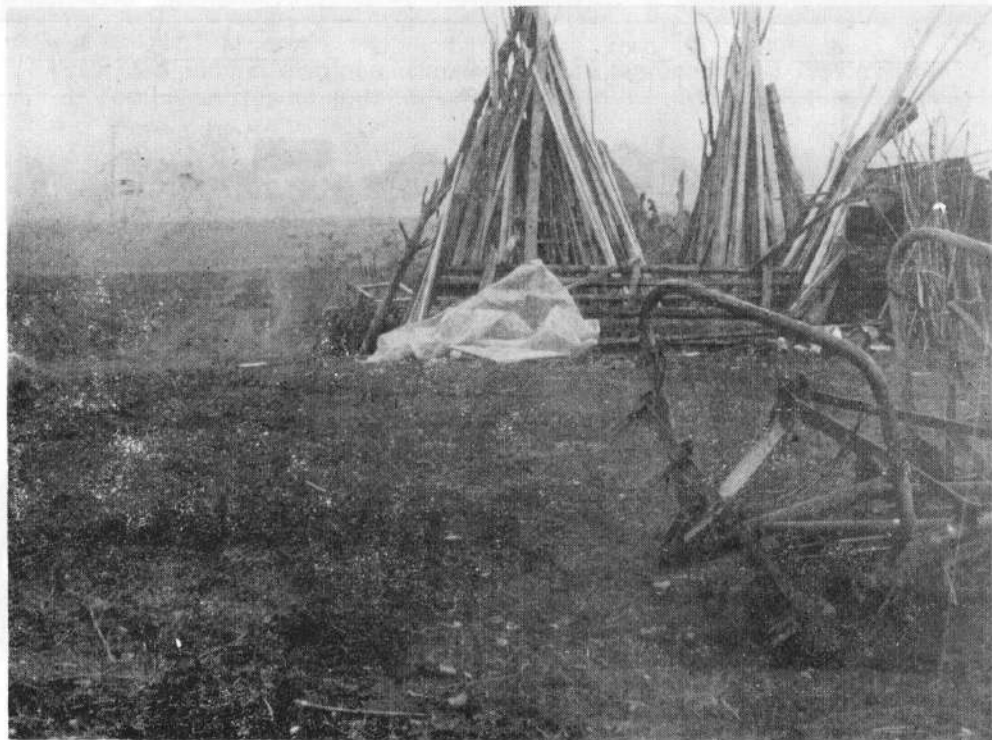
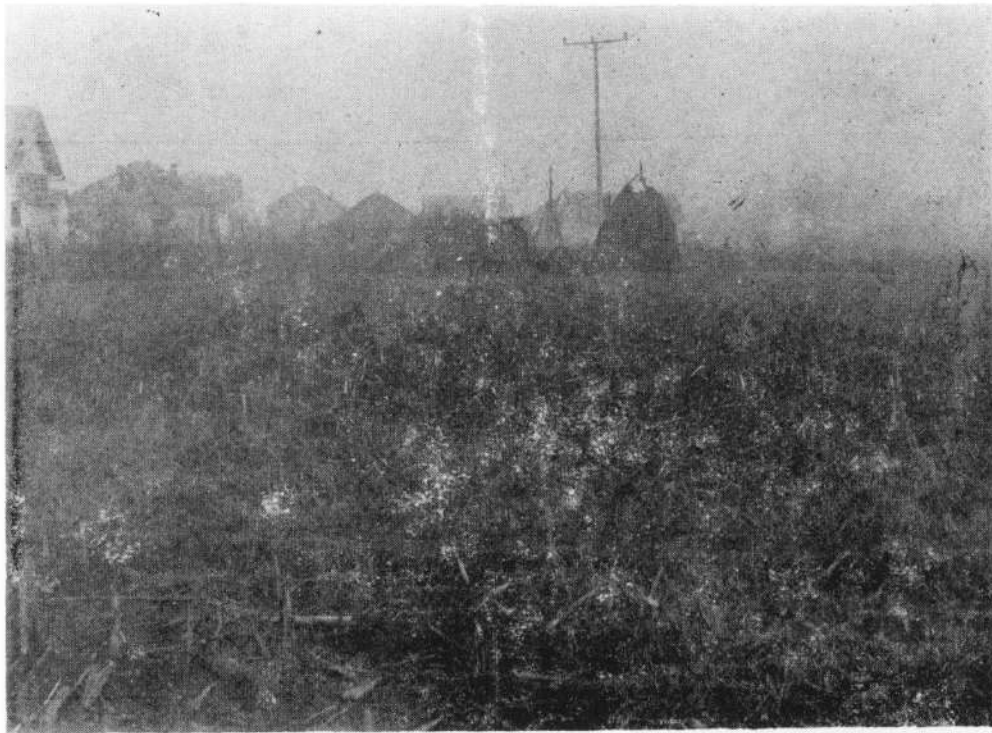
Sur la base des recherches effectuées sur les tombes découvertes et des résultats obtenus lors des fouilles archéologiques, on peut tirer les conclusions suivantes: les morts étaient déposés dans des fosses, sans cercueil, et recouverts de terre mêlée de cailloux. Au-dessus des tombes étaient formés des tertres. La profondeur des fosses variait de 0 m 30 à 0 m 64, ce qui dépendait du terrain, c'est-à-dire de la position de la tombe par rapport au tertre. Dans les fosses, disposées par rangs plus ou moins réguliers, les corps étaient orientés dans la direction est-ouest (tête-pieds). Certaines des tombes étaient entourées de pierres ou marquées par une pierre posée au-dessus du crâne. Les défunts étaient déposés en position couchée, sur le dos, avec la tête à l'ouest et le visage tourné vers l'est. Dans tous les cas où il a été possible d'établir la position des bras, les squelettes étant mal conservés, il a pu être constaté qu'ils étaient croisés sur la poitrine ou sur les flancs.

Il reste à souligner que les résultats des fouilles effectuées à Vrané complètent nos connaissances de la période médiévale et confirment une fois de plus que dans cette partie de la Serbie il avait existé un horizon culturel que l'on peut situer aux XIe—XIIe siècles, ce qui est confirmé aussi par le seul objet révélateur, propre à permettre la datation de la nécropole, à savoir les boucles à joint, forme très répandue dans les nécropoles médiévales de Serbie aux XIe et XIIe siècles.

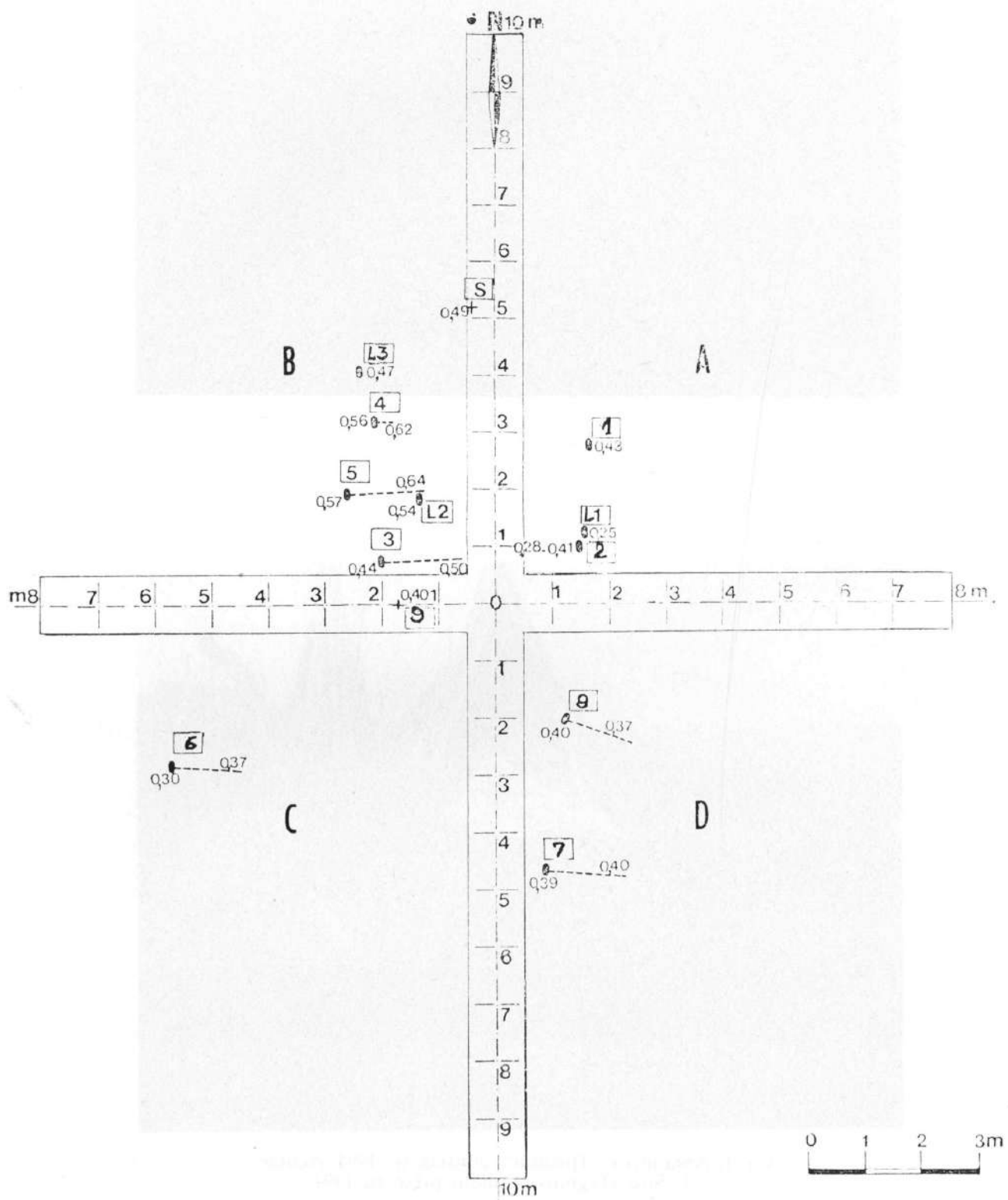
Il importe également de faire remarquer que le nombre de tombes explorées n'est pas suffisant pour porter un jugement définitif sur la constitution et la période d'utilisation de la nécropole, ce qui serait possible de faire sur la base des résultats que l'on obtiendrait par de nouvelles fouilles dans le tertre 2 au cours d'une des années à venir.

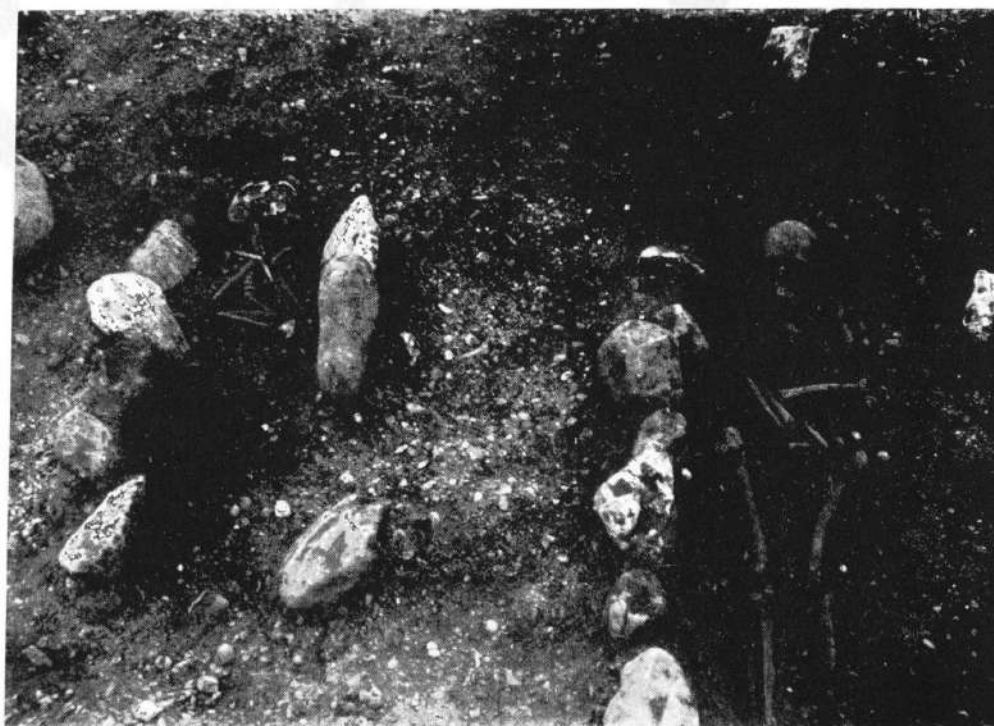
JARMILA ĐURIC

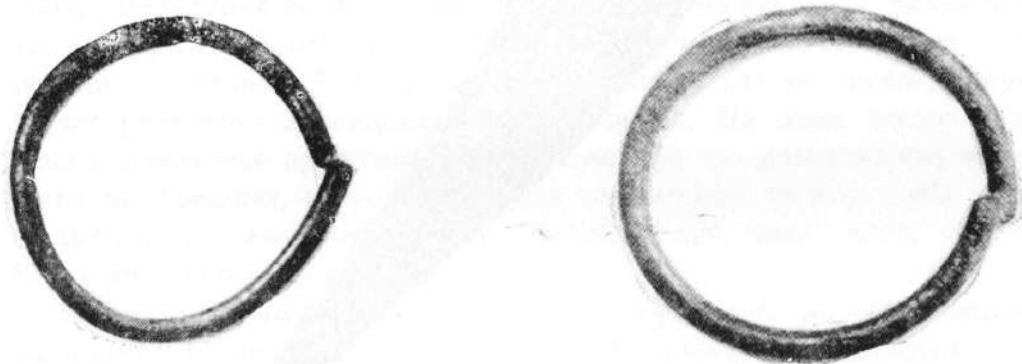

Сл. 1. локалитет „Трњаци“, снимак из 1994. године
1. Site »Trgnatzi«, photo prise en 1994.

Сл. 3. Грбови откривени археолошким ископавањем 1955. године
3. Tombeaux mis au jour au cours des fouilles archéologiques de 1955.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Мр МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ

**АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ
У 1989. И 1994. ГОДИНИ**

Мр МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ
УУ 11000 Београд
Филозофски факултет

UDK 902.2 (497.11)

Археолошка истраживања Градине на Јелици трајала су редовно од 1984. до 1989. Након вишегодишњег прекида, обновљене су 1994.¹ Резултати ових истраживања саопштавани су у више наврата, у форми извештаја, реферата на стручним скуповима и у виду обимнијих чланака.² У поменутих радовима дат је преглед најважнијих резултата досадашњих истраживања. На овом месту се наставља доношење прелиминарних извештаја са археолошких ископавања на Градини, и то за кампање спроведене 1989. и 1994. године, посвећене наставку откривања базилике „С“, или, како се такође назива, базилике са крстионицом.

У претходним публикацијама је објашњено да су ископавања базилике „С“ отпочела након уочавања одређених индиција на површини терена, које су говориле у прилог претпоставци да се овде налазе остаци веће цркве.³ Ова претпоставка је потврђена већ првим резултатима, до којих се дошло нешто обимнијим сондажним

радовима 1988. године, када су откривени североисточни анекс базилике, северни део олтарског простора, делови наоса, као и делови северозападног, и, у мањој мери, југозападног анекса.⁴ Током наредне године откривени су наос и пресбитеријум у целини, као и југоисточни и северозападни анекс (крстионица), док су нартекс и југозападни анекс испитани само делимично.⁵ Протекле, 1994. године, довршено је истраживање југозападног анекса и нартекса, као и простора између северних и јужних анекса, који је у једном тренутку накнадним преграђивањем припојен базилици. Тиме је истражена целокупна унутрашњост грађевине, док је једним делом испитиван и простор западно и источно од цркве.⁶ У простору непосредно око зидова цркве, нарочито на источној страни, налази се у шуту на делове камене пластике, базе за стубове и сл., што говори у прилог претпоставци да истраживање ове базилике не може бити окончано пре откривања једног одговарајућег широког појаса око ње. Ово тим пре ако се узме у обзир и диспозиција гробова, о којима ће у даљем тексту бити више речи.

Већ је напомињано да се базилика „С“, трећа откривена у оквиру рановизантијског комплекса на Градини, налазила унутар бедема, *intra muros*, на надморској висини од око 790 m, око 260 m удаљена од највише тачке утврђења (Т. I). Заузимала је готово централно место на северозападној падини Градине, која је, као што је утврђено сондажним радовима 1988, била обухваћена бедемом. Тако се само за ову црквену грађевину може са сигурношћу одредити положај унутар „града“, што је за удаљенију базилику „В“, која је имала гробљански карактер, врло мало вероватно, а за базилику „А“, као и за претпостављену базилику „Д“, за сада непознато (Т. I). У ранијем извештају је већ изнета претпоставка о просторном распореду базилике и о њеној основи.⁷ Накнадна ископавања су ову претпоставку, уз извесне корекције и допуне, потврдила у главним цртама.

Базилика „С“, или базилика са крстионицом, грађевина је дуга 22,35 m и широка 14,55 m (по димензијама је слична базилици „А“) цијом према северозападу и југоистоку. Као и друге базилике на — Т. II-а, Т. III. Била је оријентисана у правцу истока, са девијацијом према северозападу и југоистоку. Као и друге базилике на Градини, и ова је зидана од ломљеног или притесаног камена, скоро увек везаног малтером. Местимично је долазило до употребе сподлија, о којима ће у даљем тексту бити више речи. Бројни налази целих или фрагментованих опека у шуту базилике сведоче и о њи-

ховој употреби. Уочена је концентрација опека у близини пролаза (формат 18,5 cm x 18,5 cm x 4 cm) између појединих просторија и у олтарском простору (формат 28 cm x 27 cm x 5 cm), где потиче од апсидалног свода. Поред наведених, налажени су и други формати опека, у разним просторијама базилике. Зидови цркве су били утемељени у слоју црвенкастомрке глиновите земље. При томе падина није била претходно заравњена, већ је нагиб доњег темељног реда западног зида базилике пратио нагиб терена. Овакво прилагођавање конфигурацији тла условило је и висинске разлике између подова у јужном и у северном делу цркве, где су они нижи. Степен очуваности архитектонских остатака је различит: сем дела јужног зида југозападног анекса сви остали су углавном макар делимично очувани, негде и у сразмерно знатној висини од 1,98 m, мерено са спољне стране северног дела апсиде. Малтерни подови базилике су остали само понегде сачувани: пре свега у олтарском простору и у наосу (у ове две просторије са црвеним премазом), као и у југозападном анексу.⁸ Постављани су изнад подлоге од ситнијег ломљеног камена.

Слично осталим базиликама на Градини, и базилика са крстиономцом прошла је кроз више грађевинских фаза. У првој она представља цркву са наосом и код нас неуобичајеним једнако широким једноделним нартексом на западној страни (који не прати целу дужину западног зида базилике), као и изнутра и споља полукружном апсидом на истоку (Т. III). Уз унутрашњу страну апсидалног зида протезала се у основи такође полукружна зидана клупа за свештенике, чији северни део, на жалост, услед наведених оштећења, недостаје. Како у источном, тако су и у западном делу базилике уз наос и пресбитеријум у приближно симетричном распореду анектиране по две просторије са неправилним правоугаоним основама. Уз зидове југоисточног анекса и уз јужни зид наоса налазила се зидана клупа, са ужим седиштем од субселијума. На овај начин источни део базилике има основу у виду Т — крста. Овом приликом треба скренути пажњу на питање првобитне висине преградних зидова између пресбитеријума и оба источна анекса, имајући у виду концентрације налаза опека око њих, као и близину оба стуба, пала у северни, односно у јужни анекс. У склопу прве фазе базилике откривено је пет пролаза: на западном зиду северозападног анекса, на северном и јужном зиду наоса (у симетричном распореду) и на источним зидовима анекса уз пресбитеријум. Положај главног улаза у цркву, преко нартекса и наоса, може се само претпоставити.

Имајући у виду описани распоред просторија у првој грађевинској фази базилике, као по основи аналогне могу се навести цркве у селу Орман код Скопља и на острву Голем град на Преспанском језеру. Базилика у селу Орман се оквирно датује у време V—VI век, док се црква на Преспанском језеру временски одређује у прелаз између IV и V века.⁹ Овакво датовање за базилику на Јелици, као што ће се видети, није прихватљиво.

У једном каснијем тренутку дошло је до преправки у олтарском простору базилике. Уз унутрашњу страну у основи полукружног субселијума дозидано је једно проширење. Није познато да ли су се првобитна висина седишта субселијума и висина овог накнадног проширења поклапале, што би целој преградњи дало изглед платформе, чија се основа огледа у донекле сачуваном јужном делу доградње и у линији прекида малтерног пода у северном делу апсиде. Након ових преградњи свакако се мења првобитна намена старог субселијума, те се поставља питање сврхе саме преградње, с обзиром да функцију субселијума преузимају две нове зидане клупе, придодате уз северни и јужни зид пресбитеријума. Клупе су затечене добро сачуване, са малтерним премазом. То се посебно односи на јужну клупу, изнад чијег наслона су на зиду остали сачувани трагови живописа. Висина њиховог наслона, мерена од пода, износи 0,81 m, односно 0,82 m. Остаје непознато да ли овим преградњама припада и накнадно затварање простора између северних и јужних анекса, које је изведено у знатно лошијој техници градње и са малтером измешаним са земљом. Улаз у северну додату просторију био је постављен у истој оси као и одговарајући улаз у наос, док је улаз у нову јужну просторију био померен ка западу. Он је накнадно зазидан, што би одговарало трећој грађевинској фази. За сада не треба одбацити претпоставку да је до затварања простора између првобитних анекса ипак дошло након преградњи у олтару, имајући у виду разлике у начину и техници градње. Описујући распоред просторија, у претходном тексту је један део њих дефинисан као пресбитеријум, наос или нартекс. Од посебног значаја било је откриће у основи крстообразне писцине у северозападном анексу из 1989, које га је одредило као крстионицу. Писцина је са спољне и унутрашње стране премазана црвенкастим водоотпорним малтером. Зидови баптистеријума били су украшени фрескама. Оне су у доњим зонама остале сачуване на јужном и западном зиду, као и на бочним странама пролаза ка спољном простору. Баптистеријум је био директно повезан и са наосом.

Стратиграфска ситуација базилике са крстионицом је релативно једноставна: танак површински слој прекривао је слој мање или више интензивног шута, који делом сигурно потиче од рушења базилике, док то делом, посебно на оним местима где није измешан са доста малтера, није увек сасвим сигурно. Шут је прекривао подове базилике или слој црвенкастомрке глиновите земље, у коју су били укопани темељи. У црвенкастомрку земљу укопавани су и гробови, који су налажени у цркви и око ње (Т. VI d). Из слоја шута потичу налази, који се могу поделити у неколико група.

Опреми базилике припадали су бројни уломци или готово цели комади црквеног намештаја: делови олтарске преграде — уломци парапетних плоча и стубић правоугаоног пресека са жљебом за причвршћивање плутеја на бочној страни. Овим налазима се придружују стубови кружног пресека разних димензија, базе и капители, делом сачувани у целости, делом фрагментовани (Т. IV a-h). Највећи број поменутих налаза потиче из источног дела базилике, или из зоне уз спољну страну олтара, овде такође из слоја шута. Без намере да се на овом месту даје детаљна анализа пластике базилике са крстионицом, потребно је напоменути да је она највећим делом израђена од три локалне врсте камена: парапетне плоче од пешчара, базе и капители (Т. IV d) од беличастог кречњака и стубови од декоративног плавичастог камена налик мермеру. Избор декоративних мотива који су у техници рељефа примењени на пластици из базилике „С“ пружа познату слику: парапетне плоче су биле украшене различитим варијантама типичних представа крстова (са проширеним крацима, са крстом у клипеусу и сл. (Т. IV e-g), док је стубић за држање парапета био орнаментисан једноставном профилацијом (Т. IV c). У овом контексту је интересантно навести сполије из римског периода, које су пронађене у базилици или у њеној непосредној близини. Са спољне стране олтара нађена је база за стуб на чијем је горњем делу остао сачуван део натписа посвећен Дијани (Т. IV a), док је у североисточном анексу пронађен са обе бочне стране притесан део аре, постављене од стране конзуларног бенефицијара Leg XI (?) Gemina. Нова функција овог комада остаје за сада непозната, али треба навести да је нађен у шуту пролаза који је из североисточног анекса водио ка споља. Овде се мора нагласити да на Градини током досадашњих ископавања није констатован антички хоризонт.¹⁰

Део украса цркве чинио је и фреско-живопис, пронађен *in situ* или расут у ситнијим комадима у шуту. Тиме се пружа код нас рет-

ка прилика да се предузме макар и ограничени покушај реконструкције начина осликавања унутрашњости једне рановизантијске базилике, и то на основу делом сачуваног, документованог и конзервираног живописа.¹¹ Чини се да је највећи део базилике, ако не и цела базилика, осликан у склопу једне од грађевинских фаза. Треба напоменути да током ископавања нису нађени трагови мозаика, тако да су фреске по свој прилици биле једини украс зидова. У кратким цртама, оне су *in situ* затечене у незнатним траговима на унутрашњој страни јужног зида пресбитеријума, изнад наслона клупе за свештенике, у нешто бољем стању на источном и, опет незнатно, на јужном зиду југоисточног анекса, у траговима на јужном зиду наоса и у знатно већим сачуваним површинама у крстионици, на јужном и западном зиду, као и на бочним странама западног пролаза (Т. V a-f). Сачувани трагови живописа изнад накнадно призидане свештеничке клупе дозвољавају претпоставку да је до живописања, бар у овом делу цркве, дошло након поменутих преградњи. За сада остаје отворено и питање евентуалних различитих фаза у осликавању цркве, с обзиром да су на неким местима на којима су фреске остале сачуване *in situ* уочена два или три слоја малтера и боје нанета један преко другог, што је примећено и на неким фрагментима из шута. Ово може указивати и на поправке, које су само местимично спровођене.

Остаци фресака у олтарском простору и на јужним зидовима југоисточног анекса и наоса су исувише мали да би омогућили иоле сигурнију реконструкцију приказаних мотива. Фрагменти сачувани на доњим партијама зидова крстионице и на источном зиду југоисточног анекса дозвољавају претпоставку да су ове зоне зидова базилике, бар делимично, биле осликане на начин који је подражавао мермерну оплату у црвенкастомрким, жутим и плавичастим тоновима. О избору мотива постављених на горње зоне зидова се за сада не може пуно рећи. Орнаментална бордура је на јужном и западном зиду крстионице обухватила централно поље, које готово да није остало сачувано (Т. II b, Т. V a-b, e), али се на основу рубних зона ипак може установити да је у његовом осликавању преовлађивала зелена и тамноплава боја, заступљена и на фрагментима из шута ове просторије. У сваком случају, међу уломцима фресака нађеним у шуту баптистеријума, као и на другим местима у базилици, није било делова фигуралних представа.¹²

Из слоја шута долази и највећи број покретних налаза. Поред малобројних уломака керамике, који добрим делом потичу од ло-

наца, нађени су бројни фрагменти стакла, гвоздени клинови, разно оруђе, врхови стрела, и, поред осталог, и један бронзани новчић. На овом месту се доноси само кратак преглед најважнијих налаза.

Посебну пажњу су на себе привукли бројни провидни, зеленкасто или зеленкастожута тонирани равни уломци стакла, обично широки око 1 mm, очигледно делови окулуса — прозорских окана (Т. VI а). Окулуси су по облику били правоугаони, што се може закључити по њиховим равним ободима. Димензије ових окана остају за сада непознате. Прозорско стакло је произвођено једноставном технологијом, са доста мехурића, али је било украшено: то потврђују линије урезане у организованом распореду. Неки од уломака прозорског стакла су, на основу одговарајућих трагова, били изложени ватри. Поред наведених уломака окана, у знатно мањем броју су налажени фрагменти стаклених пехара или других посуда — можда лампи.

У југоисточном углу североисточног анекса и у симетрично супротстављеном североисточном углу југоисточног анекса пронађене су две оставе, које ће овде бити само укратко поменуће. Обе су биле укопане у слој шута, што тренутак похрањивања предмета ставља у време након рушења базилике. Остава из североисточног анекса затечена је донекле поремећена, што највероватније стоји у вези са већ поменућим оштећењима локалитета. О овој остави је већ било речи.¹⁹ Овде подсећамо на бронзано звоно и гвоздени цилиндрични катанац са ланцем (Т. VII/1, Т. VIII/2). Знатно садржајнија је била остава из североисточног угла југоисточног анекса, са укупно 24 предмета, углавном пољопривредног и дрводељског алата (Т. VII/2-14, Т. VIII/1; 3-11). Остава је по свој прилици била упакована у текстилну или кожну торбу, чији је једноставан коштани механизам за затварање остао сачуван непосредно испод саме оставе (Т. VI-b). Није лако извршити датовање за ову групу предмета, с обзиром да су били укопани у слој шута и да су се извесне форме оруђа, одређене функцијом, споро мењале кроз време. Ипак, аналоган налаз катанца из Бреговине, као и механизам за закопчавање торбе наводе на закључак да је до похрањивања остава дошло не дуго након рушења базилике.

Из слоја шута потичу и два врха гвоздених стрела, од којих је једна била тробридна са трном за насађивање, а друга правоугаоног пресека и са тулцем (Т. VI-c). Од покретних налаза у овом кратком излагању треба поменути још и бронзани новчић од 5 нумија,

кован под Јустинијаном у Цариграду⁴ између 526—537 г. (Off B). Новчић тежи 1,8—1,9 грама.¹⁴ Нађен је у слоју црвенкастомрке глиновите земље у средњем јужном, накнадно додатом анексу.

У базилици и њеном до сада истраженом непосредном окружењу откривено је укупно 12 гробова. Осам се налазило у цркви (у нартексу и у две северне бочне просторије) и по два са спољне стране западног и источног зида базилике. Са великом вероватноћом се око базилике може очекивати још гробова.

До сада је било могуће антрополошки испитати само гробове бр. 1—3.¹⁵ Ипак се може закључити да, сем гробова бр. 4 и бр. 12, у којима су били сахрањени subadultus и једно дете, сви остали припадају одраслим особама. Сви су покојници били полагани у једноставне раке, укопане у слој црвенкастомрке глиновите земље, без икакве конструкције. Оријентација гробова следила је оријентацију базилике. Покојници су полагани на леђа, са рукама опруженим поред тела или положеним у крило. У целини посматран, степен очуваности скелетног материјала није нарочито добар. Ни у једном од гробова није забележен било какав покретни налаз. Уједно, недостају елементи шута у гробним ракама, који би указивали на касније сахрањивање. Својим једноставним обликом и одсуством гробних прилога, ови се гробови вероватно могу приписати романској популацији, али треба сачекати резултате комплетне антрополошке обраде.

Овим би био дат само најосновнији предлог налаза из базилике са крстионицом. Њено детаљно публикавање, као и за остале базилике са Јелице, тек предстоји. Ипак, и на основу овде изнетог, могуће је уочити њене основне одлике, као и одлике важнијих покретних налаза. Имајући у виду начин украшавања камене пластике, налаз новца и друге покретне налазе, као и општу хронолошку припадност рановизантијског хоризонта на Јелици, базилика „С“ се може датовати у време VI века. Многа питања остају за сада тек наговештена: карактер преградњи у олтарском простору, намена новопридодатих просторија и др. У сваком случају, ова базилика како по свом грађевинском облику, тако и по налазима фресака остаје издвојена у односу на остале у Србији. Својим распоредом бочних просторија, она донекле може подсећати на тзв. босанске базилике, што с обзиром на географске одреднице и није тако изненађујуће. Без обзира на ову сличност, потпунија интерпретација ове цркве, њених фресака и њене пластике биће могућа тек са откривањем

контекста у коме се она налазила. Овде се не мисли пре свега на сразмерно добро сачуване грађевинске објекте у њеној близини, који се јасно називају на површини терена, већ на карактер самог утврђеног комплекса. Због тога ће даља истраживања на Јелици бити, према могућностима, усмерена на утврђивање основе и обима „града“, а потом и на његову унутрашњост.

НАПОМЕНЕ

1. У периоду од 1984. до 1989. године испитивања су реализована углавном у оквиру пројекта „Истраживање средњовековних градова на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, финансираног од стране Заједнице науке за краљевачки регион. Носилац пројекта био је Археолошки институт у Београду, у сарадњи са Народним музејом у Чачку. Укидањем регионалних заједница за науку дошло је до прекида у финансирању истраживања, све до 1994. Највише захваљујући залагању Завода за заштиту споменика културе Србије, нова средства за наставак истраживања и заштиту налаза обезбеђена су 1994. док су даљи радови, као и у претходном периоду у сарадњи са Народним музејом у Чачку, планирани за наредне године. Истраживања се обављају под руководством потписаног.

2. М. Милинковић, „Градина на Јелици“, Зборник радова Народног музеја (у даљем тексту: ЗНМЧ), XVI, Чачак, 1986, 47—58; исти, „Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години“, ЗНМЧ, XVIII, Чачак, 1988, 61—78. Руководилац ископавања поднео је у више наврата саопштења о налазима на Градини на годишњим скуповима Српског археолошког друштва, у Сомбору 1987, у Кикинди 1989. и у Пожаревцу 1990, као и на састанку Средњовековне секције САД у Београду 1995. Међународној јавности резултати су презентирани на научном скупу одржаном поводом 75. година од почетка истраживања Царичиног града (Лебане—Кладово—Београд, 1987), у оквиру реферата »Die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak«. Овај рад, проширен и допуњен новим налазима, предат је 1995. у штампу за часопис *L' Antiquité tardive* No. 3, под насловом »Die Gradina auf dem Jelica—Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien.« Поред наведених публикација и саопштења, у ЗНМЧ, XVIII/1988, као и на другим местима, сарадници на пројекту обрађивали су у посебним радовима праисторијске налазе, рановизантијску керамнку, проблем конзервације фресака и стакло са Јелице.

3. М. Милинковић, „Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години“, ЗНМЧ, XVIII/1988., 68—69.

4. М. Милинковић, нав. дело, 69—73.

5. Поред потписаног, археолошку екипу 1989. чинили су Оливера Марковић, кустос Народног музеја у Чачку, Зоја Бојић, дипл. историчар уметности, Татјана Обрадовић, Веселинка Савинова, Ана Фотић и Љиљана Мисита, студенти археологије, и Миомир Митић, студ. архитектуре.

6. Археолошку екипу 1994. чинили су, поред потписаног, Јасна Маринковић, дипл. археолог, Миомир Митић, дипл. инж. арх., Љиљана Мисита, Татјана Обрадовић и Александар Булатовић, студенти археологије. Радове је помогао и Владимир Пјановић.

7. М. Милинковић, нав. дело, 69 и нап. 24.

8. Као и други делови локалитета (базилике А и В, део трасе беедема и др.), вероватно је и ова базилика општећена вабењем камена за потребе насипања пута Чачак — Гуча у 50-тим годинама.

9. Б. Алексова, „Ранохристијанска базилика од крстовиден тип во с. Орман, Скопско, „Зборник на Археолошки музеј на Македонија X—XI/1979—1982, Скопје, 1983, 81., сл. 1.; V. Bitrakova—Grozdanova, L'architecture paléochrétienne dans la région d'Ochrid et de Prespa, XXXIII Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, »La Mazedonia iugoslava«, Ravenna 1986., 119., Fig. 6. Уп. и В. Битракова—Грозданова — Б. Пупалески, „Лихнид“, 7, Охрид, 1989., 29—32., сл. 6а-б.

10. Епиграфски налази са Градине се обрађују у Центру за нумизматику и епиграфику Филозофског факултета у Београду.

11. О конзервацији фресака види М. Станојловић, „Градина на Јелици — скидање фрагмената фресака“, Гласник друштва конзерватора Србије, 14, Београд, 1990., 75—77.

12. Сачувани остаци фресака, као и фрагменти из шута нису још у целини конзервирани и обрађени. О фрескама са Јелице је први, непубликовани извештај сачинила Зоја Бојић.

13. М. Милинковић, нав. дел., 72—73.

14. W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, Wien 1973., Nr. 93. Нумизматичке налазе са Градине на Јелици обрађује проф. др Владислав Поповић.

15. Антрополошку анализу скелетног материјала са Градине врши проф. др Живко Микић.

Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1989. и 1994. години

ARCHAEOLOGISCHE ERFORSCHUNG DER GRADINA AUF JELICA IN 1989. UND 1994.

Im vorliegenden Vorbericht werden die wichtigsten Resultate der Ausgrabungen in den Jahren 1989. und 1994. dargelegt. Es wird auf den Forschungsunterbruch hingewiesen, der durch finanzielle Umstände hervorgerufen war. Dennoch konnte 1994. das Innere der Basilika »C« (oder, wie, sie auch genannt wird, Basilika mit dem Baptisterium) ausgegraben werden, wie auch teilweise der Raum westlich und östlich um sie. Da auch aus ihrer Umgebung Funde stammen, die zur Basilika gehören, kann sie bis zur Erforschung dieses Areals nicht als fertig ausgegraben dargestellt werden.

Im wesentlichen hatte die Basilika zwei Bauphasen. In einem nachträglichen Augenblick wurde das halbkreisförmige Subselium plattformartig erweitert, und es wurden neue Priesterbänke an die Nord — und Südmauer des Presbiteriums angefügt. Ebenso in einer späteren Phase wurden die bis dann offenen Flächen zwischen den nördlichen und den südlichen Nebenräumen dem Gebäude der Basilika angeschlossen, zwar in sichtlich schlechterer Bautechnik. Ansonsten wurden die Mauern aus gebrochenem und zugehauenen mit Mörtel verbundenem Stein errichtet. Man verwendete auch Ziegelsteine verschiedenen Formats. Die Böden waren aus einem Mörtelüberzug erstellt. Dieser hatte im Presbyterium und im Naos einen roten Anstrich.

Die Basilika war in einer Tonerdeschicht fundiert, während die meisten Funde aus der Schuttschicht stammen: Teile der Altarschranke, Säulen, Basen usw. Die Platten der Altarschranke waren aus Sandstein und mit verschiedenen Varianten der Kreuzdarstellungen geziert. Über die Ausschmückung der Basilika zeugen auch die *in situ* erhaltenen Fresken, besonders diejenigen aus dem Baptisterium. Soweit die Motive rekonstruiert werden können, handelt es sich unter anderem um Marmorimitationen. Jedenfalls wurden nirgends, auch nicht auf den im Schutt verstreuten Freskofragmenten, figürliche Darstellungen entdeckt.

Aus der Schuttschicht stammen die meisten Kleinfunde. Hier sind vor allem zwei Hortfunde zu erwähnen, die in diese Schicht eingegraben wurden. Nebst anderen Gegenständen, fand man in einem Hortfund eine bronzene Glocke und ein eisernes zylindrisches Schloss, während der andere hauptsächlich landwirtschaftliches und handwerkliches Werkzeug (z. B. für die Bearbeitung von Holz) enthielt. Interessant sind auch die oft angetroffenen platten und mit Ritzen verzierten Fensterglasfragmente, nebst zwei Pfeilspitzen (eine ist dreikantig) und einer Bronzemünze im Wert von fünf Nummia, die zwischen 526—537 in Konstantinopel geprägt wurde.

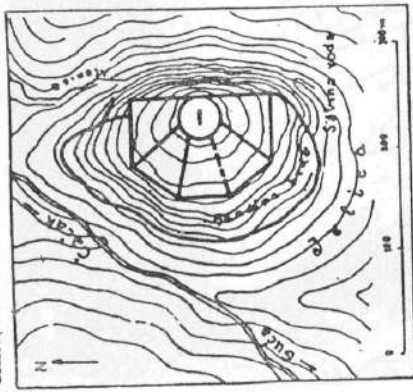
Es seien noch die 12 Gräber erwähnt, die bis jetzt in — oder um die Basilika gefunden worden sind. Obwohl die anthropologische Analyse nicht beschlossen ist, sind es fast immer Gräber von erwachsenen Personen. Die Verstorbenen wurden in einfache Gruben ohne jegliche Ausstattung gelegt, orientiert nach der Kirche. In keinem der Gräber wurde eine Beigabe gefunden.

Obwohl hier einige wichtige Fragen noch offen bleiben (z. B. die Umbauten im Presbyterium), kann man jetzt schon die chronologische Zugehörigkeit der Basilika zum 6. Jh. vorschlagen. Dies deckt sich mit dem bis jetzt auf der Jelica entdeckten frühbyzantinischen Horizont, der auch germanische Funde beinhaltete, worüber an anderer Stelle schon berichtet wurde.

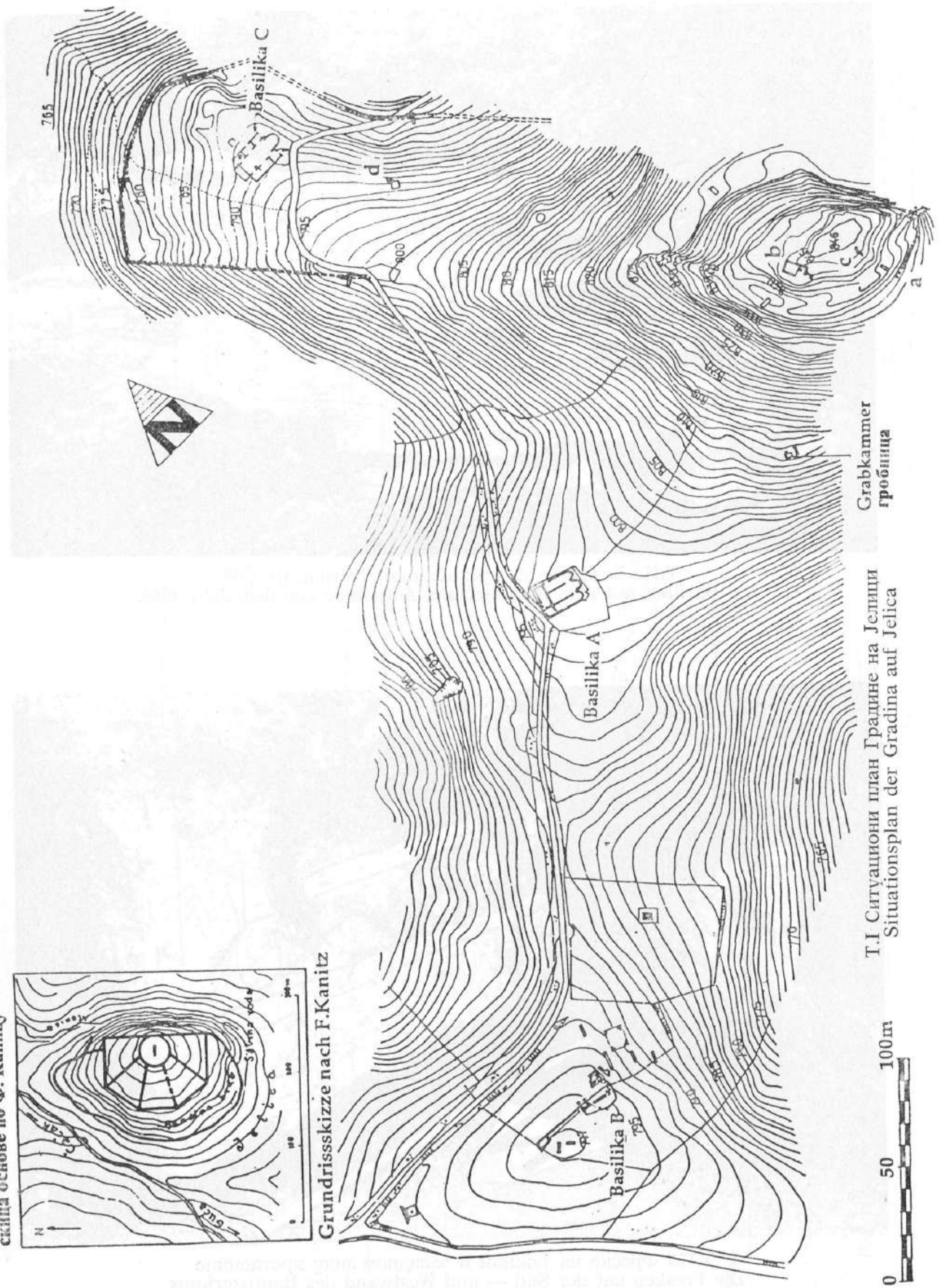
Mr MIHAÏLO MILINKOVITCH

скица основе по Ф. Канцу

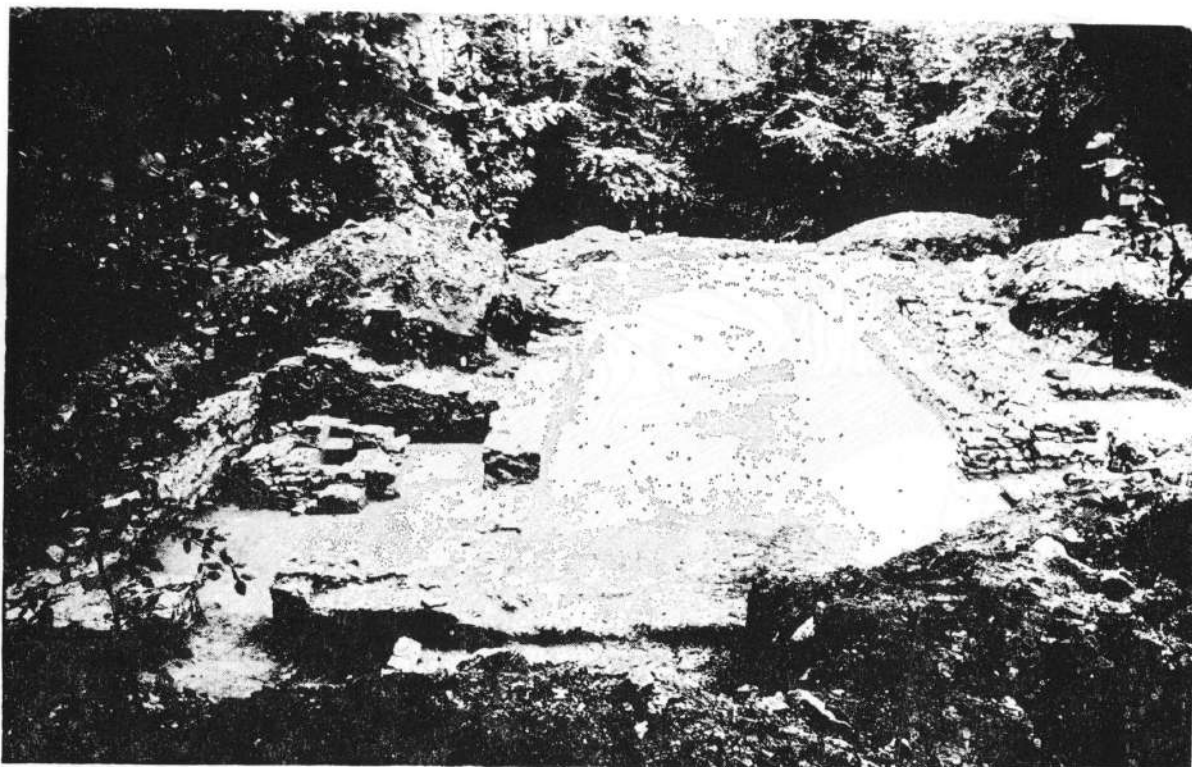
Grundrisskizze nach F. Kanitz

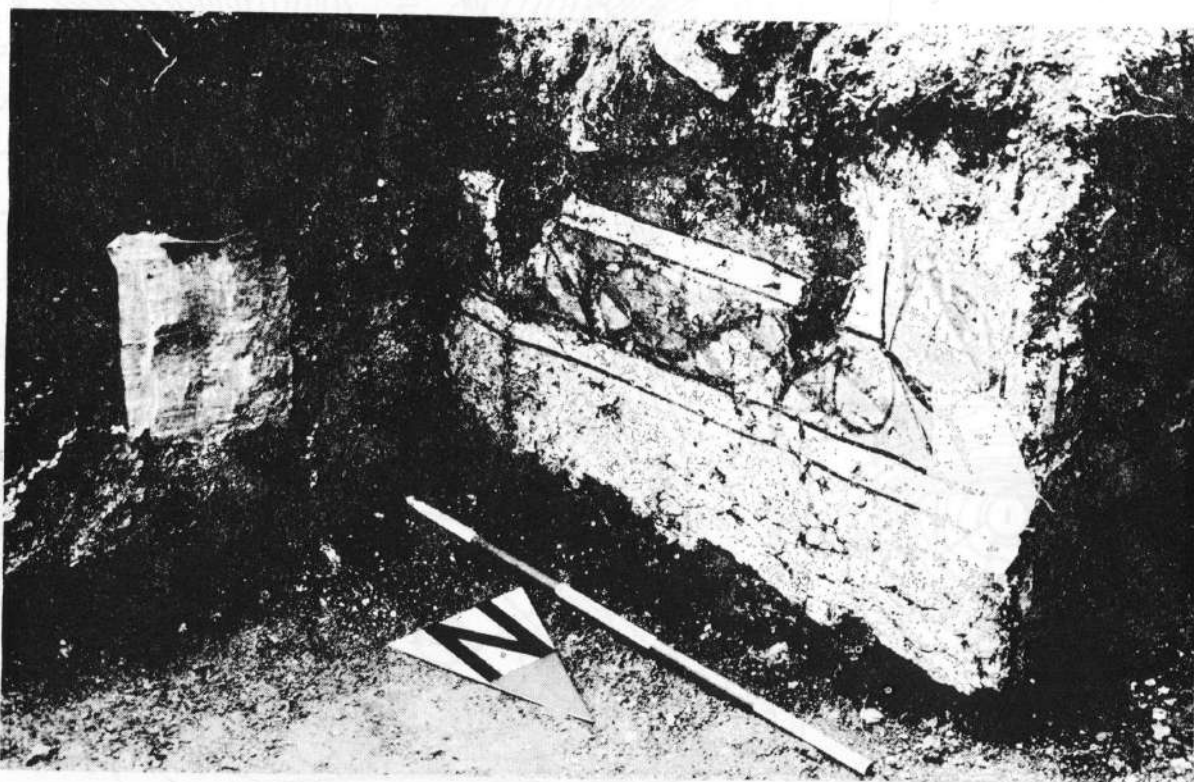
Grabkammer
гробница

T.I. Ситуациони план Градине на Јелци
Situationsplan der Gradina auf Jelica

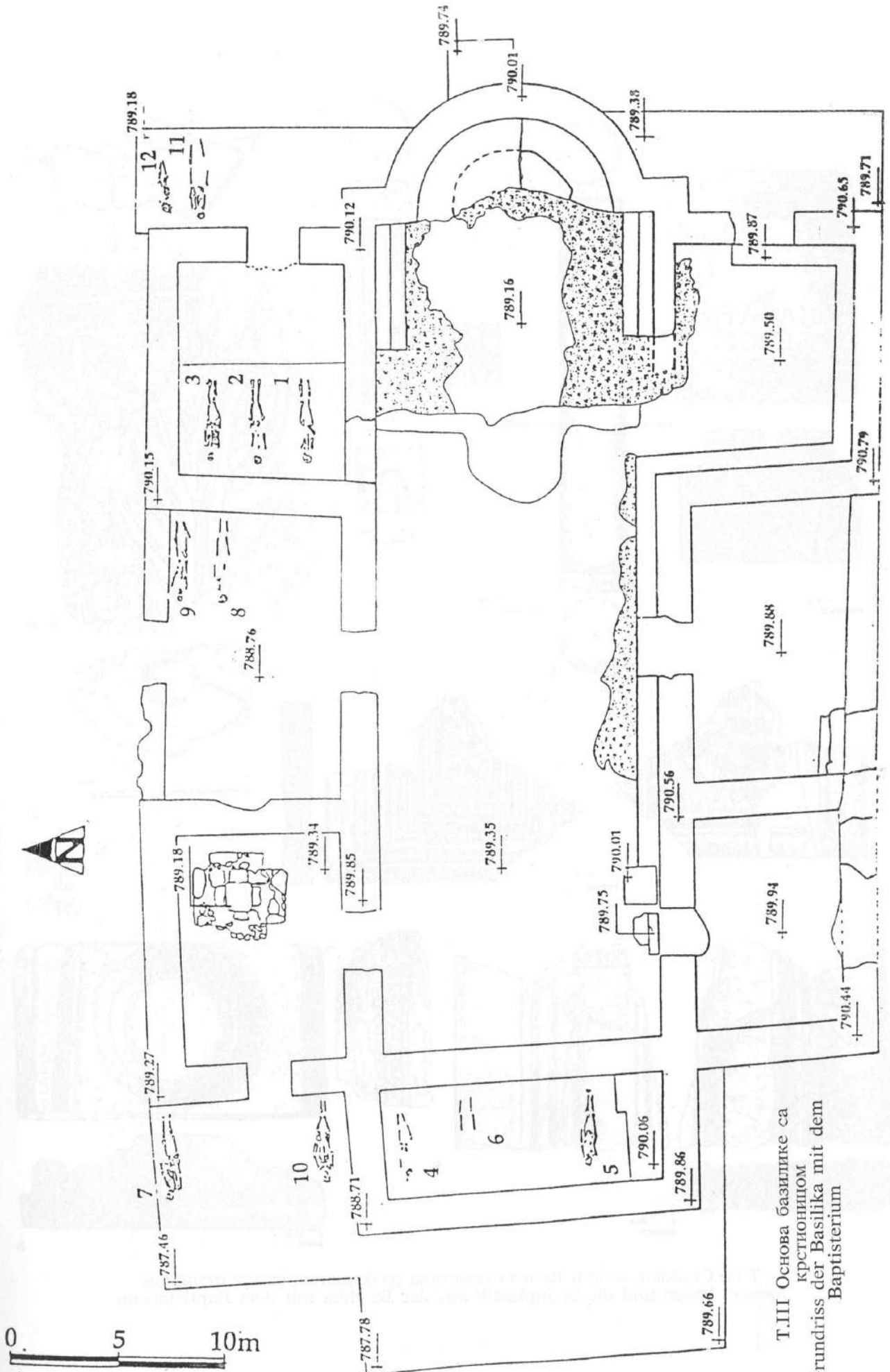
0 50 100m

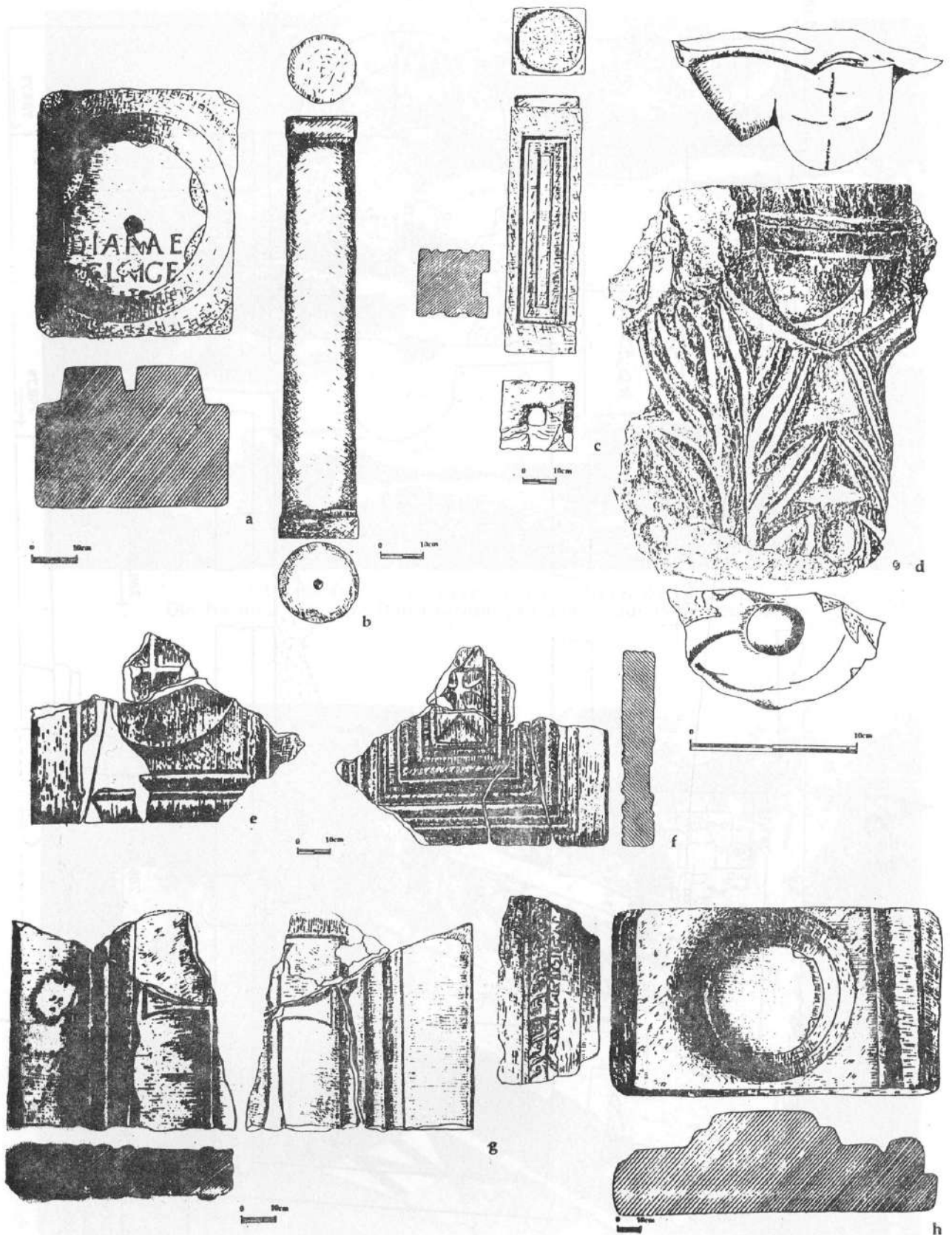
Т.Пa Бaзиликa сa крстioniцoм, снимaк из 1989.
Die Basilika mit dem Baptisterium, Aufnahme aus dem Jahr 1989.

Т.Пб Фреске на јужном и западном зиду крстioniце
Die Fresken auf der Süd — und Westwand des Baptisteriums

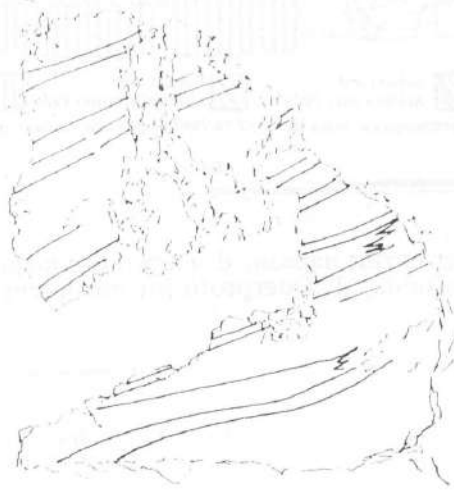
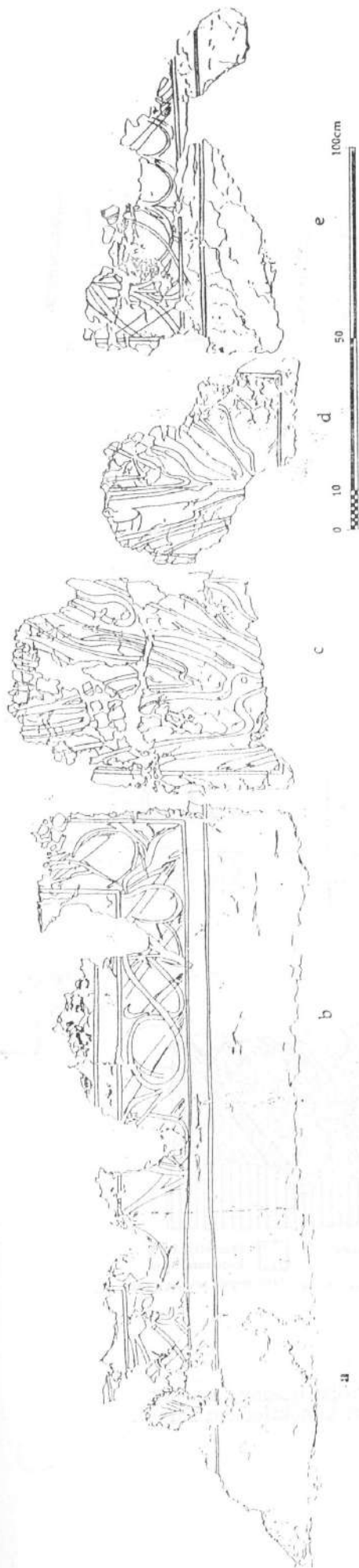

Т. III Основа базилике са крстионицом
 Grundriss der Basilika mit dem Baptistarium

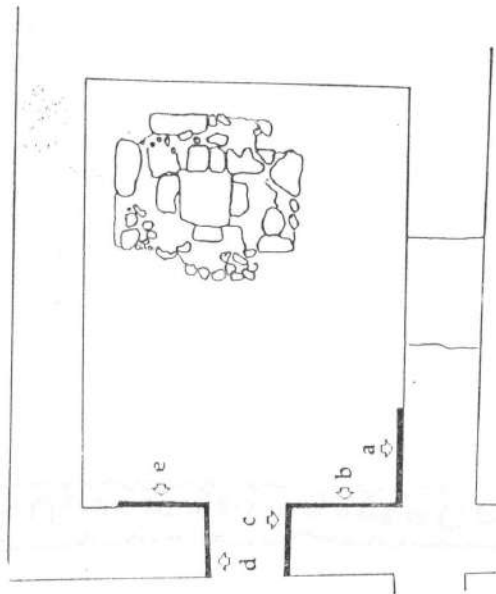

Т.IV Стубови, базе и камена пластика из базилике са крстионицом
 Säulen, Basen und die Steinplastik aus der Basilika mit dem Baptisterium

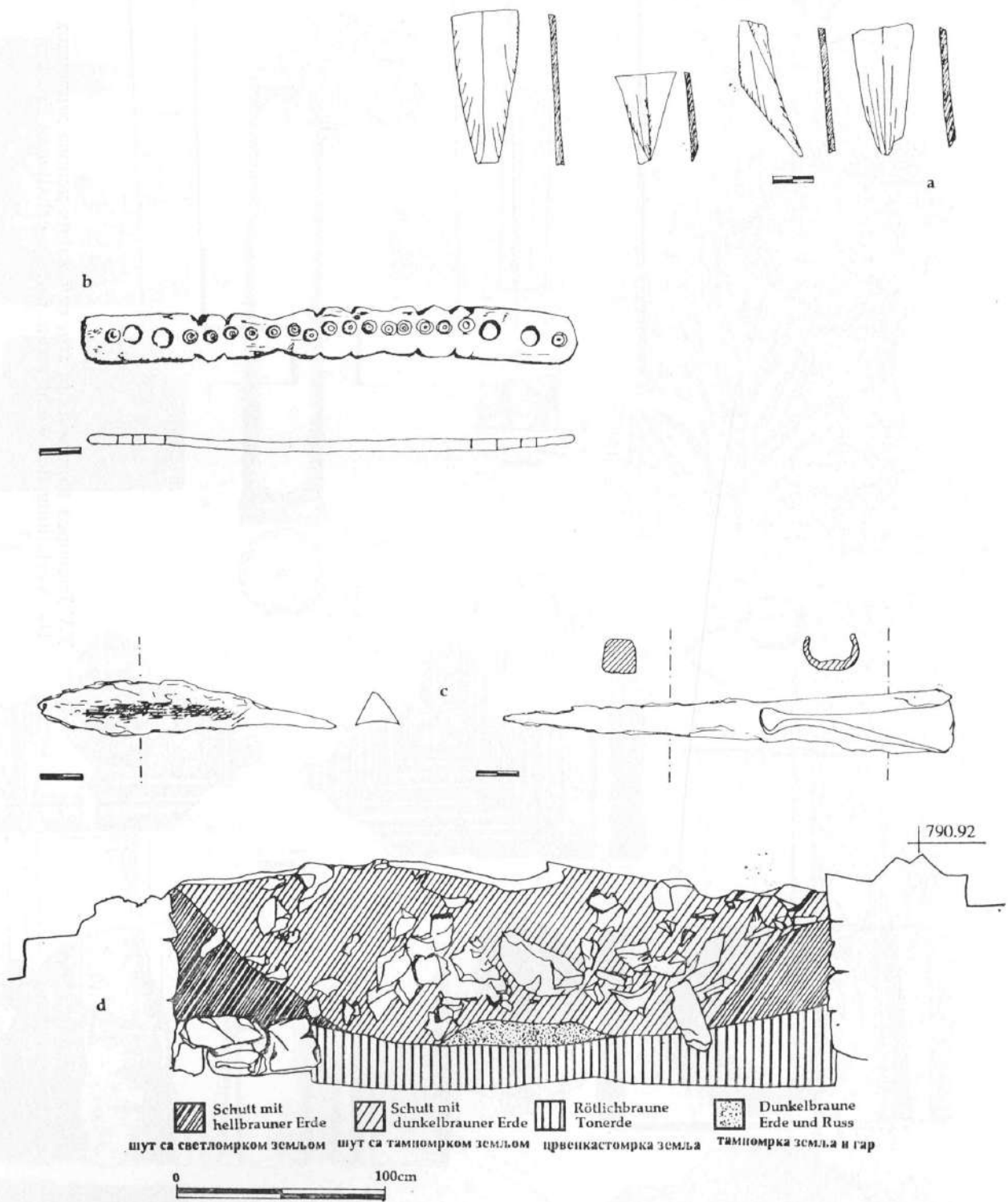

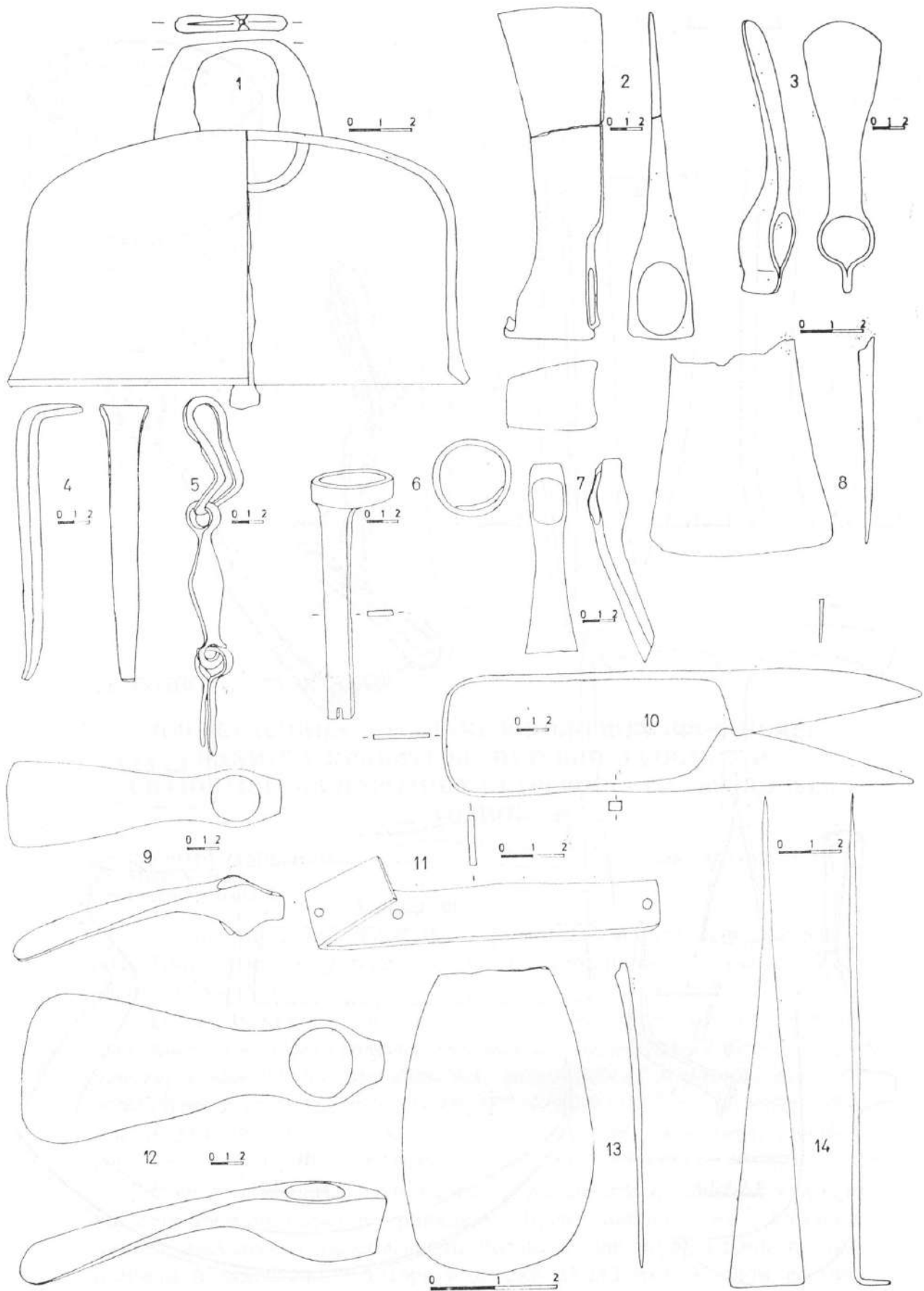
0 5 10 cm

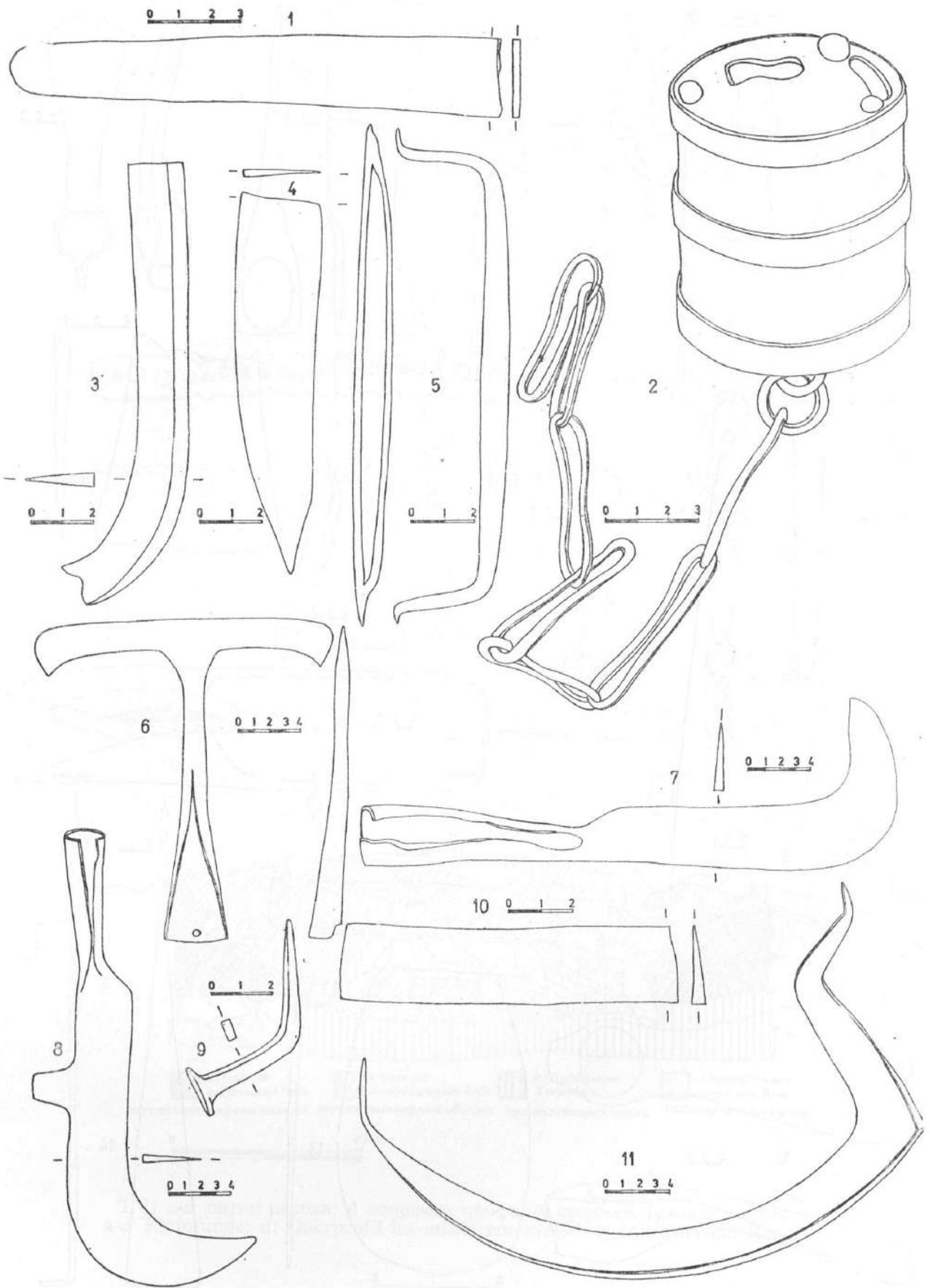
T.V Распоряд важнейших *in situ* сохранившихся деловых живописей
Die Verteilung der wichtigsten, *in situ* erhaltenen Fresken

T.VI a-c: ситни налази; d попречни профил у средњем јужном анексу.
 a-c: Kleinfunde; d: Querprofil im mittlerem südlichen annektiertem Raum.

Т.VII Налази из остава
Hortfunde

T.VIII Налази из остава
 Hortfunde

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ

**ПРЕДСТАВНИЦИ РУДНИЧКЕ И ПОЖЕШКЕ (ЧАЧАНСКЕ)
НАХИЈЕ У ПРАВИТЕЉСТВУЈУЩЕМ СОВЈЕТУ И
СКУПШТИНАМА НАРОДНИХ СТАРЕШИНА ОД 1804. ДО 1813.
ГОДИНЕ**

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ
УУ 31000 Ужице
Страхињића Бана 4

UDK 342.34 (497.11)

Најпре неколико података о рудничкој и пожешкој нахији у доба Првог српског устанка, који могу допринети потпунијем осветљавању ове теме:

Рудничка нахија налазила се међу неколико нахија Београдског пашалука (крагујевачка, београдска, ваљевска, шабачка, грочанска, смедеревска, пожаревачка, јагодинска, ћупријска) које су ослобођене у првој години устаничког војевања (1804). Следеће, 1805. године устанак се проширио на још три нахије (пожешка, ужичка, соколска), када је ослобођена и пожешка (чачанска) нахија.

Поред Београдског пашалука, ослобођењем пограничних крајева, који су пре устанка припадали другим пашалуцима (видински, нишки, лесковачки, новопазарски, босански пашалук), Србија се проширила и захватала територију од око 37.740 км². У свом саставу

имала је 29 нахија: алексиначку, бањску, београдоку, ваљевску, голубачку, грочанску, гургусовачку, зворничку, јагодинску, кладовску, крагујевачку, крушевачку, неготинску, новопазарску, параћинску, пожаревачку, пожешку (чачанску), поречку, ражањску, рамску, рудничку, сврљишску, сјеничку, смедеревску, соколску, ћупријску, црноречку, ужичку и шабачку.¹

Нахије су биле подељене на кнежине као мање управне јединице и облике локалне самоуправе. Рудничка је имала четири кнежине: брусничку, Качер, Мораву и Црну гору. У пожешкој (чачанска) нахија, после најпространије пожаревачке са седам кнежина, било је шест кнежина: трнавска, Горње Драгачево, Доње Драгачево, карановачка, Подибар и Студеница.²

Писаних извора о броју насеља и домова из устаничког периода нема. При крају 1818. године кнез Милош Обреновић је наредио старешинама у нахијама и кнежинама да саставе спискове села. Тако су настали уписници са списком села и домова по кнежинама. Истраживања су показала да је насељеност за време устанка била приближна попису из 1818. године. Рудничка нахија имала је 111 насељених места са 3.257 домова,³ а пожешка — 104 насеља са 3.656 домова.⁴

Подаци о броју и кретању становништва у Србији за време устанка, и за читаву земљу тако и по појединим нахијама, различити су и међу собом несагласни. Тако, за Србију се крећу од 350.000 до 700.000 лица. Сматрамо да је најближа процена оних аутора (Вук Караџић, Владимир Стојанчевић) који су мишљења да је Србија при крају устанка имала око 500.000 људи.⁵ Са овом проценом, уз незнатне разлике, слажу се и резултати статистичких истраживања становништва у доба устанка објављени 1955. године.⁶

О бројном стању становништва по нахијама, па и рудничкој и пожешкој, у току Првог српског устанка нема изворних статистичких података. Стога се, на основу пописа домова и житеља који су вршени после Другог устанка и истраживања демографских кретања у раздобљу 1804—1813. година, објављених 1955, може дати само приближна процена. Према попису из 1820. године, рудничка нахија је имала 22.200, а пожешка 32.242 житеља.⁷ Истраживања кретања броја становника у доба устанка у Србији показују да се, и поред губитака у људству услед ратовања, запажа изванредан пораст броја становника од 1804. до 1813. (у Србији просечан годишњи пораст за 5.600 лица), затим долази до смањења у 1815. у поређењу са 1813. годином пре слома због губитака у Другом устанку, избеглог живља

и морталитета, да би 1820. број становника био на приближном нивоу као и пре пропасти 1813.⁸

Уколико су демографска кретања у рудничкој и пожешкој нахији слична кретањима у оквиру Србије а сматрамо да јесу, онда су ове две нахије на почетку устанка могле имати нешто мање становника од наведеног броја, а 1813, пре пада под Турке, бројале су приближно као и 1820. године када је извршен поменути попис.

I

Рушећи турско феудално друштво и државу у својој земљи, српски народ је у току револуције од 1804. до 1813. године, поред укидања феудалних односа и преузимања земље у приватно власништво сељака, тежио да, на основама демократских традиција свог патријархалног друштва, изгради сопствену националну државну власт.

У време избијања Првог устанка организација турске власти у Београдском пашалуку била је управо она коју су завеле дахије 1801. године. У току устаничких борби уништене су установе туђинске турске власти у Србији и створена нова српска власт. Ослобођењем земље обезбеђени су предуслови за подизање и изграђивање националних органа и нових државних институција. Разарајући систем турске власти устаници су, истовремено, заснивали своју: именовали прве старешине, образовали органе локалне власти, и већ у првој години војевања започели образовање виших органа. У току устанка израсли су централни органи власти: Народна скупштина (скупштине народних старешина), Правитељствујушчи совјет и Врховни вожд. Њихово стварање означавало је виши степен остваривања српске државности. И поред сталног преплитања надлежности, скупштина народних старешина деловала је као највише представничко тело, које је доносило одлуке превасходно законодавног карактера и међународног значаја. Правитељствујушчи совјет је изграђиван као највиши извршни орган устаничке власти с наглашеном управном, судском и финансијском функцијом. Врховни вожд оличавао је власт вође устанка са обележјима врховне монархијске власти.

Поред Врховног војда и Скупштине као органа централне власти, од почетка устанка, већ у другој години ратовања (1805) дошло је до стварања и трећег органа централне власти. У почетку се звао Синод, а од краја 1805. године Правитељствујушчи совјет.⁹ У оцени карактера Правитељствујушчег совјета чини нам се да се може прихватити мишљење Драгослава Јанковића да он није био „искључиво

ни законодавно тело, ни влада, ни врховни суд“, али је у себи носио елементе и вршио одређене функције „све три власти“. ¹⁰ По мишљењу Светозара Марковића, Совјет је био „најоригиналнија установа у новој српској држави... најудеснија за ондашње прилике“. ¹¹

Као орган централне власти Совјет је обједињавао напоре устаничке Србије и стварао услове за њен свеукупни развитак. У његовим рукама је била организација цивилне управе. Давао је прописе о оснивању и организацији судова и доносио наредбе и уредбе у области администрације, одржавања реда и мира, финансија, трговине, снабдевања војске. Руковао је продајом турских имања, регулисао положај црквених имања и плаћање свештеника, старао се о унапређењу школства, итд. Иако изложен међусобним трвењима и амбицијама појединаца из редова војвода и других старешина, и био у сенци Врховног војвода, и стално потресан унутрашњим и спољним неприликама и тешкоћама, Совјет је одиграо значајну улогу у току устаничке борбе. ¹²

Првих година постојања Правитељствујушчи совјет се развијао као једна демократска установа у Србији. Као такав ограничавао је превелику моћ војних заповедника и сузбијао сепаратистичке тежње појединаца и нахијски партикуларизам. Његово оснивање и постојање било је на линији даљег изграђивања апарата државне власти и успешнијег развитка ослободилачке борбе.

По проти Матији Ненадовићу и Вуку Караџићу, Правитељствујушчи совјет је основан 15/27. августа 1805. године на скупштини у селу Борку, београдска нахија. Прво његово седиште било је у манастиру Вољавчи, испод Рудника, рудничка нахија, а затим у манастиру Боговађи. После ослобођења Смедерева, у новембру 1805. године, седиште Совјета је премештено у тај град. Крајем 1806. преселио се у Београд, где остаје све до пораза Србије 1813. године. ¹³

У свом пуном саставу Правитељствујушчи совјет је имао 12 чланова, изабраних у нахијама. Према Вуку Караџићу, 1807. године чланови Совјета били су: за крагујевачку нахију — Младен Миловановић, за пожешку и рудничку — Аврам Лукић, за пожаревачку — Јован Протић, београдску — Павле Поповић, јагодинску — Велисав Станојловић, смедеревску — Јанко Ђурђевић, ћупријску (ресавску) — Милија Здравковић, ваљевску — Милисав Илић, шабачку — Илија Марковић, ужичку — Василије Радојичић (Поповић), соколску — Милутин Васић, зворничку (тј. Јадар и Рађевина) — Јевто Савић Чотрић. ¹⁴

Занимљиви су подаци о члановима Правитељствујућег совјета. Од њих 12, о којима говори Вук, само су четворица „знали књигу“. Двојица, Аврам Лукић и Павле Поповић, умели су „дојекако записати своја имена“. Јован Протић — „мало боље“ од њих, али је говорио турски и грчки, док је Јевто Савић Чотрић знао „писати и читати боље од свију попова и калуђера и многих старешинских писара по Србији“. Осим Јована Протића, који је био „варошанин“, сви остали совјетници били су сељаци. Најмлађи међу њима био је Јевто Савић, али је и њему било више од 40 година.

У току устанка било је више промена у саставу Совјета. Иначе, имао је свог председника и секретара. Први председник био је прота Матија Ненадовић, до почетка 1806. године, кад је на његово место дошао Младен Миловановић, а краће време на том положају био је Јаков Ненадовић. Било је предвиђено да шест чланова Совјета, касније су то попечитељи, руководе одређеним гранама управе. Осталих шест чланова Совјета, који нису попечитељи, представљали би само своје нахије.¹⁵ Све до 1811. године Правитељствујући совјет је имао представнички карактер. По правилу, његови чланови су из појединих нахија. Извршеном реформом Совјета, за разлику од до тадашњег начела изборности по нахијама, уведено је наименовање.

Досадашња истраживања показују да су чланови Правитељствујућег совјета из рудничке нахије били Стојан Павловић из села Бершића и Милан Обреновић из Бруснице. Представници пожешке нахије били су Аврам Лукић из Рајца и Петар Кнежевић из Горачића.

О представницима ових двеју нахија у Совјету једва да се нађе који податак у историјским изворима. И оно мало што их има, најчешће су дати узгредно и непотпуно. Отуда и одређене дилеме, нарочито око броја, времена избора, односно наименовања и обављања те функције.

Са сигурношћу се може утврдити да је рудничка нахија имала свог представника у Совјету приликом његовог оснивања у селу Борку, августа 1805. године. На окупштини народних старешина, када су изабрани први совјетници, биле су заступљене ваљевска, шабачка, београдска и рудничка нахија. У Совјет су изабрани само представници ових нахија. То су: Веса Велимировић из Љубинића за ваљевску нахију, Која Ивановић из Свилеуве за шабачку, Павле Поповић из Вранића за београдску и Стојан Павловић из Бершића за рудничку нахију.¹⁶ Поред њих, по Вуку Караџићу, први совјетници су били и прота Матија Ненадовић, који је и први председник

Совјета, и Јован Протић из пожаревачке нахије, а секретар је био Божа Грујовић.¹⁷

О Стојану Павловићу, првом члану Правитељствујушћег совјета из рудничке нахије, подаци су врло оскудни. Познато је да је рођен у селу Бершићима, рудничка нахија, да је био члан Совјета и члан Великог народног земаљског суда.¹⁸ Павловић се помиње у неколико докумената из устаничког периода, али се о његовом учешћу у раду Совјета скоро ништа не зна. Са још пет личности из рудничке нахије његово име налазимо на једном писму које су Карађорђе и друге старешине и духовници из десет нахија упутили из Толчидера, 15/27. маја 1804. године, земунским трговцима у коме моле зајам за потребе устанка у износу од 50.000 гроша.¹⁹

Када су устаници са скупштине у Пећанима, крајем априла 1805. године, послали молбу турском султану са захтевом за самоуправу, међу потписницима из рудничке нахије је и Стојан Павловић.²⁰ Из једног списка српских старешина аустријског команданта Војне команде у Земуну Перша Фердинанда од 9/21. јануара 1808. види се да је Стојан Павловић био у „Извршном савету“, тј. Совјету.²¹ Нешто касније, 1/13. фебруара те године, он се наводи као члан Совјета и у списку Јозефа Лудвига, аустријског надвојводе и генералног директора Војне границе.²² Изгледа да је у то време Павловић био и члан Великог народног земаљског суда.

У једном Карађорђевог распису старешинама рудничке нахије од 18/30. децембра 1809. о скупљању пореза од 30.000 гроша за војне потребе, отварању трговине према Аустрији и околним пашалуцима, те о кажњавању злочинаца и убица, забрани отимања девојака и другим питањима, помиње се, поред господара Милоша Обреновића, и кнез Стојан Павловић.²³ Из овога следи закључак да је он био и кнез, али није јасно да ли је и даље остао члан Совјета. Велибор Берко Савић, у објашњењу уз наведени распис, сматра да је Павловић тада био совјетник.

Из оскудних извора види се да је Стојан Павловић постао члан Совјета приликом његовог оснивања, али да се не може утврдити до када је био у овом органу. Извесно је да није остао у Совјету до краја устанка. Један податак из Карађорђевог Деловодног протокола из јула 1812. указује да у то време није био у овом телу.²⁴ Исто тако, иако га штурџи извори помињу и као кнеза и члана Великог народног земаљског суда, нема ближих података о томе.

Прота Матија Ненадовић и Вук Караџић, који су оставили највише података о члановима Правитељствујушћег совјета, не помињу

као члана овог тела више ниједну личност из рудничке нахије. Али, два устаничка документа дају основа за тврдњу да је Милан Обреновић био и члан Совјета једно време. Наиме, са скупштине старешина у Смедереву, 30. новембра (12 децембра) 1805. године представници српског народа упутили су писмо турском султану Селиму III, у коме излажу узроке устанка и траже удаљавање турске администрације из Србије.²⁵ Међу потписницима (око тридесетак) је и Милан Обреновић, присутан као „руднички војвода“ и старешина „Совјета народња“, како стоји у потпису. На овом акту нема више потписника из рудничке нахије. До када је био члан Совјета, није познато. Један податак из 1809. године упућује на претпоставку да је Милош Обреновић у међувремену престао бити совјетник, па је те (1809) године изабран. У прилог томе Велибор Берко Савић пише да је Милан Обреновић на скупштини старешина 1809. године изабран за члана Совјета и делегата у преговорима у руском Главном стану.²⁶ Можда би детаљнија истраживања пружила више података о овом питању.

Пожешка нахија није имала свог представника у Совјету приликом његовог оснивања у лето 1805. године, јер је тек била ослобођена. Њен први представник, по сведочењу проте Матије Ненадовића, дошао је у „Синод“ (Совјет) пошто се он преселио из манастира Боговађе у Смедерево, новембра 1805. године. То је био Аврам Лукић из пожешке нахије. Ево шта о томе каже прота Матија: „Ту (у Смедерево — Ж. М.) нам је дошао у синод Младен Миловановић из Ботуње за крагујевачку нахију, Аврам Лукић из Драгачева за чачанску (пожешку — Ж. М.), кнез Василије за ужичку“.²⁷ И Вук Караџић пише да је Аврам Лукић дошао у Совјет касније, тј. после првих совјетника.²⁸ Мада Милан Ђ. Милићевић наводи у „Поменику“²⁹ да је Аврам Лукић изабран у Совјет на скупштини у Борку, августа 1805. године, сматрамо да више вере треба поклонити подацима које су дали прота Матија и Вук Караџић.

На питање како је Аврам Лукић постао члан Совјета, посредним путем се може закључити да је изабран на нахијској скупштини. Одмах по избору првих чланова Совјета на скупштини у Борку, Карађорђе је наредио Божу Грујовићу да напише заповест свим нахијама које нису биле заступљене у Совјету, у које је спадала и пожешка, да изаберу совјетнике.³⁰ У заповести коју је Грујовић послао стајало је да свака нахија сазове скупштину од „старешина, буљубаша, калуђера, попова и од простог народа“ и „изберу најбољег, најправдољубивијег човека и у ком сва нахија има повере-

ње".³¹ Три месеца касније Лукић се помиње као члан Совјета у Смедереву, па је највероватније постао совјетник према датом Карађорђевоу упутству.

Више докумената из устаничког периода оставило је трага о Авраму Лукићу као члану Правитељствујушћег совјета. То се односи нарочито на 1807. годину. Из њих се понешто дознаје о његовој активности у својству совјетника. Тако, у августу 1806. године Лукић је из Смедерева, заједно с Јеремијом Гагићем, пре устанка земунским трговцем, а касније секретаром Совјета, ишао у Трст ради прикупљања новчаних средстава за српске устанике. По повратку, у октобру те године, предао је Карађорђу 12.750 форинти добровољног прилога.³² Следеће године (1807), Лукић је, опет као совјетник и изасланик српски, са капетаном Петром Новаковићем Чардаклијом и чланом Совјета Јеремијом Гагићем, упућен у Влашку, у Главни руски стан, на разговоре с главнокомандујућим руске војске у Влашкој и Молдавији Иваном Ивановичем Михељсоном о помоћи коју су Срби тражили од Русије.³³ Посланицима је дато овлашћење да воде разговор о помоћи и сарадњи „по инструкцији им даној, а што они уговоре, српска страна ће поштовати“.³⁴ Два акта у вези одласка изасланика потврђују да је Лукић био члан Совјета. У пуномоћју које је издато назначује се да су Аврам Лукић и Јеремија Гагић „члени Совјета народња“.³⁵ И у писму Карађорђа и Совјета И. И. Михељсону од 6/18. марта 1807. године, у коме честитају на победи руске војске и обавештавају да шаљу своје депутате на разговоре ради удруживања руске и српске војске, стоји да су посланици чланови Правитељствујушћег совјета.³⁶ А. Лукић, П. Н. Чардаклија и Ј. Гагић извештавају 30. априла 1807. из Букурешта Војда о својим разговорима са генералом Михељсоном, шаљу једну сабљу коју му је поклонио цар Александар I, предлажу да се Совјет из Смедерева пресели у Београд и обезбеде услови за руског „министра“, тј. представника у Србији.³⁷

Важност ове мисије, у којој је учествовао Аврам Лукић, огледа се и у томе што је тада предложено да у Србију дође један руски „чиновник“, који би усмеравао рад Правитељствујушћег совјета.³⁸ У току јуна 1808. Карађорђе у два маха пише српским изасланицима Авраму Лукићу и П. Н. Чардаклији (Ј. Гагић се у првој половини маја вратио у Србију). Он им налаже да што пре издејствују помоћ за Србију и окончају поверену мисију.³⁹ После овога уследио је долазак првог руског дипломатског представника у Србију Константина Константиновића Родофиникина, пореклом Грка.

Он ће се често помињати у српским пословима у устаничко доба. Из писма К. К. Родофиникина Карађорђу од 30. јула (11. августа) 1807. године, у коме јавља да је стигао у Србију, види се да се и Аврам Лукић, заједно са њим и П. Н. Чардаклијом, вратио у земљу.⁴⁰ Милан Ђ. Милићевић пише да је долазак Родофиникина у Београд дочекан грувањем из топова.⁴¹

Нема сасвим поузданих података о томе до када је Аврам Лукић био члан Совјета. Извори показују да је половином 1808. године престао бити члан овог органа. У устаничким документима од јуна те године Лукић се не појављује као члан Совјета, већ се као совјетник за пожешку (чачанску) нахију помиње друга личност, Петар Кнежевић.⁴² Како и зашто је Лукић престао да буде члан Совјета, извори не дају сасвим јасан одговор. Изричите тврдње, без поузданих извора, о разлозима смењивања или оставке, биле би не-сигурне. Навешћемо неколико података који нешто о томе говоре.

Вук Караџић истиче да су на крају 1807. године Аврам Лукић и Јован Протић (пожаревачка нахија) наговорили „све остале совјетнике те се потпишу на писмо Кара-Ђорђију, да Младена (Миловановић, председник Совјета — Ж. М.) више неће међу собом већ нека изиђе из совјета“.⁴³ Према је Карађорђе писмено заповедио Миловановићу да више не иде у Совјет, овај је отишао у Тополу и Вожду објаснио да се ради о сплеткама, после чега се опет вратио у Београд у Правитељствујушчи совјет.⁴⁴ У то време Младен Миловановић је био у лошим односима са Карађорђем. Да ли је ово утицалв на Лукићев даљи останак у овом органу, не може се поуздано рећи, али није ни искључено. Осим тога, Карађорђе није био задовољан што су српски посланици код Руса (Аврам Лукић и Петар Чардаклија) довели за руског представника у Београд Родофиникина, пореклом Грка. На вест да „воде Грка“, Вожд им јави да га „ни-пошто не воде, већ нека ишту некога право Руса“.⁴⁵ Карађорђево писмо их је затекло на путу за Србију, па је Лукића и Чардаклију било срамота „враћати се натраг и искати другог министра“.

У преписци између Карађорђа и Родофиникина крајем маја и почетком јуна 1808.⁴⁶ у вези са набавком соли за Србију, помиње се и Аврам Лукић, али не може да се разреши да ли је то било од утицаја на његов останак у Совјету. Карађорђево писмо Родофиникину од 12/24. јуна 1808. показује да Лукић није више био совјетник. Од половине 1808. до краја устанка у расположивим документима име Аврама Лукића се не налази међу члановима Правитељ-

ствујушћег совјета. У више нумера Карађорђевог протокола из 1813. године он се помиње као војвода.⁴⁷

И најзад, остаје питање да ли је, можда, Аврам Лукић био смењен? У изворима, о којима је било речи, не помиње се његова смена, мада има неких индиција да се радило о смењивању. Поменуто писмо Карађорђа Родофиникину даје основа за такву претпоставку.⁴⁸ У њему Вожд јавља да је пре неколико дана писао проти Милутину Илићу, драгачевском команданту, да „нађе једнога совјетника од нахије њине на место Аврама“ (Лукића — Ж. М.).⁴⁹ За Лукића се још каже да „није више у Београду, јербо је његово дело познато“. В. Б. Савић сматра да је Аврам Лукић смењен, па је на његово место изабран Петар Кнежевић.⁵⁰ Остаје потреба да се детаљнијим истраживањем овај случај потпуније расветли. Ово и ради тога што се састав Совјета каткада мењао и у случају кад су поједини његови чланови повремено одлазили на границу ради учешћа у борбама или својим кућама због домаћих послова или других разлога.

Већ је речено да је пожешку нахију у Совјету од половине јуна 1808. године заступао Петар Кнежевић из села Горачића у Драгачеву. О томе како је он дошао у Совјет најбоље говори поменуто Карађорђево писмо К. К. Родофиникину.⁵¹ Вожд је, наиме, тражио од проте Милутина Илића Гучанина да изабере једног члана Правитељствујушћег совјета, што није могло да се одмах учини. Кад је скупљена нахијска војска у логор, тада су на место Аврама Лукића изабрали Петра Кнежевића. Тако је он постао совјетник за пожешку нахију. Не располажемо ближим подацима о Кнежевићу. Зна се да је био кнез, па је вероватно као већ позната личност и цивилни старешина изабран у Совјет.⁵²

О њему као совјетнику сазнајемо из још два документа. Из једног акта Правитељствујушћег совјета јула 1808. види се да је Петар Кнежевић као совјетник из пожешке нахије купио кућу (копак) у Београду за ту нахију, за 2.600 гроша.⁵³ Куповање нахијске куће било је везано, нарочито првих година устанка, за начин рада Совјета. О томе понешто дознајемо од Вука Караџића. „Кућа у којој је совјетник сједио била је као нахијска кућа, отворена сваком човјеку из његове нахије“,⁵⁴ каже Вук. Ко је имао посла код Совјета, најпре се обраћао совјетнику из своје нахије. Он је био дужан да се потруди да се „његов посао“ што пре и што боље обави. У случају да се неко из нахије код Совјета затвори, најпре би питали совјетника из те нахије „ко је и какав“ је тај човек, а он је био

дужан да се стара, колико је било могуће, „да га оправда и пусти из затвора“. Ако је у некој нахији требало што испитати или уредити, међу послатим је био и члан Совјета из оне нахије, јер се рачунало да он боље познаје тај крај и људе.⁵⁵

И следеће, (1809) године Петар Кнежевић је био члан Совјета. То показује један његов потпис на тапији коју је Правитељствујушчи совјет издао Младену Миловановићу на Аду Циганлију, која му је дата као награда за његове „превелике заслуге отечеству“.⁵⁶ У наредним годинама устанка не срећемо се са именом Петра Кнежевића у документима тога времена, па није ни јасно питање његовог чланства у Совјету. Можда је то имало везе са персоналним променама до којих је ускоро у Совјету дошло. Почетком 1810. године, кад је Јаков Ненадовић заменио Младена Миловановића на дужности председника у Правитељствујушчем совјету, дошло је до „отпуштања“ неколико совјетника. Њихова места остала су упражњена све до реформе Совјета 1811. године. Но, и по Миловановићевом повратку за председника, Совјет, изгледа, више није попуњаван „ни отпуштенијем ни новијим совјетницима, него остане онако надрт“.⁵⁷

У току Првог српског устанка, у политичком животу Србије одржане су и деловале скупштине народних старешина. Зависно од прилика и односа унутрашњих снага, њихов утицај се мењао, али је временом слабио. Осим кнежинских и нахијских скупштина, од почетка до слома устанка, сазиване су народне скупштине за целу земљу када је требало решавати питања од већег значаја. Тако се, поред Врховног војвода и Правитељствујушћег совјета, у устанку развија и скупштина народних старешина (Скупштина) као орган централне власти.

Скупштине код Срба воде порекло од давнина. У предустаничкој Србији извори бележе кнежинске скупштине, а после увођења институције нахијских кнезова, и нахијске скупштине, као и општу скупштину Београдског пашалука. Од првих дана борби против Турака, упоредо са израстањем нове власти, која у почетку у себи носи елементе старе патријархалне демократије и нове војничке власти, у животу нове српске државе јављају се народне скупштине. Улогу народне скупштине учили су историчари, правници, социолози и други који су се бавили том тематиком. Према схватању Васе Чубриловића,⁵⁸ и поред доминантног утицаја војне власти, чак и за време најјаче Карађорђево моћи 1811—1813. године, одлуке од општег значаја имале су „само онда законску вредност ако су добиле

санкцију неке скупштине“. Драгослав Јанковић⁵⁹ говори о скупштинама старешина као о опште признатом органу централне власти која се састајала повремено и решавала најважнија питања. Уочавајући улогу народне скупштине као политичке власти, Леополд Ранке каже да је у Срба „за најзнатније ствари била скупштина“.⁶⁰

Не улазећи детаљније у обраду овог питања и држећи се оквира теме, нагласићемо само неке моменте. Несумњиво је да су скупштине народних старешина у доба устанка развијане као израз шире народне воље. Оне су изражавале тежњу народа да нову државу изгради на демократским темељима. Као такве, скупштине су биле признати орган централне власти, који је решавао крупнија војна, унутрашња и спољно-политичка питања. Скупштине немају изразито представнички карактер, јер нису састављене од народних представника по начелу изборности, слично модерним народним представништвима. Састав скупштине одржаваних за време устанка није био тачно одређен, ни сталан. Чланове скупштине није народ бирао, јер то у рату није увек ни могуће. То су најчешће биле старешине које су у скупштину улазиле по свом положају. На скупштине су позивани понајвише војводе, кнезови, знатнији духовници, угледни и јаки трговци и други виђенији људи. У почетку на скупштинама су долазили више до изражаја стари кнезови и грађанске старешине, а од 1807. године на њима су главну реч водиле војне старешине. Упоредо са јачањем њихове моћи, опадао је утицај и значај скупштине. Чини нам се да у условима сталног ратовања и тадашњим међународним приликама, народне скупштине нису много могле ни бити друкчије до „парламент“ на патријархално-демократској основи, уз појачану моћ војних старешина.

Скупштина народних старешина у Србији од 1804. до 1813. године су мање-више редовно одржаване. Навешћемо важније: збор (скупштина) у Орашцу, 2. фебруара 1804; затим скупштине у Остружници, 24. април—3. мај 1804; у Пећанима, 17. април—3. мај 1805; у Борку, 15. август 1805; у Смедереву, крај новембра—почетак децембра 1805; Мала скупштина у Остружници, 1—12. јануар 1806; у Смедереву 1. јула и 5. новембра 1806; у Београду између 24. фебруара и 6. марта 1807; у Београду, 21. новембра 1807; у Београду, половином децембра 1808; у Београду, с пролећа 1809; у Паланци, 2. октобра 1809; у Београду (редовна), о Новој години 1810; у Београду (ванредна), 13. мај 1810; у Враћевциници (ванредна), 6. септембар 1810; у Лозници (ванредна), почетак октобра 1810; у Београду, 1—12. јануар

1811; у Тополи, 17. јули 1812; у Враћевшници, 15. август 1812; у Крагујевцу, 1. јануар 1813. године.⁶¹

После ослобођења Београдског пашалука учесници народних скупштина били су, већином, из свих нахија. Ретки историјски извори и малобројност података о учесницима тих скупштина отежавају сагледавање тог питања. Из сачуваних докумената може се само делимично сазнати које су старешине, кнезови и друге личности из рудничке и пожешке нахије учествовале у раду народних скупштина. Од око 20 одржаних скупштина за целу земљу од 1804. до 1813. године, може се само приближно утврдити на колико таквих скупова су били заступљени представници ове две нахије. Зна се да су представници рудничке нахије присуствовали раду скупштине од почетка устанка, док су представници пожешке нахије присутни од лета 1805. године, тј. од ослобођења тог краја. У даљем излагању задржаћемо се на учешћу представника ових нахија на скупштинама народних старешина за које постоје поуздани подаци до којих се дошло досадашњим истраживањем тог питања.

На народном збору у Орашцу, који се узима као почетак Првог устанка, 2/14. фебруара 1804. године, поред представника крагујевачке и београдске нахије, као и појединаца из смедеревског и јагодинског краја, било је учесника и из рудничке нахије.⁶² На збору, који је имао обележје народне скупштине, били су кнезови, свештеници, трговци, бивше буљубаше народне војске, виђенији домаћини, истакнутији хајдуци и други.

Иако нису позната имена свих учесника из рудничког краја на збору у Орашцу, на коме је договорено да се подигне буна и Карађорђе изабран за устаничког вођу, историјски извори помињу неколико личности. Према причању савременика и учесника тог догађаја Јанићија Ђурића, на тај збор су били позвани „главни Срби из Јасенице и око Рудника“.⁶³ Позивало се усмено преко људи. Јанићије Ђурић прича да је појединцима из рудничке нахије јављено да скупе што више људи и дођу у Орашац или где Карађорђе буде.⁶⁴ О томе Ђурић каже: „Ја пошљем за моје Стергарце (Страгарце — Ж. М), и за качерскога буљубашу Лому Арсенија из села Драгоља... да сваки скупи што може више одабраних Срба са оружјем и да сваки поити што скорије у Орашац к нама, или гди би Карађорђа чули, сви за њим да поите“.⁶⁵

Није познато колико је људи из рудничке нахије присуствовало збору у Орашцу, али се зна да их је било више „испод рудничких

села".⁶⁶ Историјски извори⁶⁷ упућују на неколико имена: Јанићије Ђурић,⁶⁸ Танаско Рајић,⁶⁹ Стеван Радаковић, Мата Миливојевић, Мандић, Милован Ђурић⁷⁰ — сви из Страгара, и Арсеније Ломо из Драгоља.⁷¹

На скупу у Орашцу, није било представника других, па ни појешке нахије.

На Остружничкој скупштини, одржаној од 24. априла до 3. маја 1804. године, било је присутно 60 угледних људи. Пошто се буна увелико распламсала, на скупштину су дошли представници, позвани или изабрани, из нахија као административних јединица. То је био први велики скуп устаничких старешина откако су Срби устали на оружје. Присутствовали су старешине и духовници из ваљевске, шабачке, београдске, грочанске, смедеревске, пожаревачке, крагујевачке, рудничке, ћупријске и јагодинске нахије.⁷² Као учеснике Остружничке скупштине из рудничке нахије извори помињу Милана Обреновића, Раку Левајца⁷³ из Доње Горевнице, Танаска Рајића из Страгара, кнеза Благоја,⁷⁴ Стојана Павловића,⁷⁵ Радована Тривуновића,⁷⁶ Петра Стојадиновића⁷⁷ и Мијата буљубашу.⁷⁸ Не може се са сигурношћу рећи да ли је Танаско Рајић представљао рудничку нахију на овој скупштини, јер је био барјактар Карађорђевих момака.

Остружничка скупштина је, поред осталог, упутила своје изасланике у Земун на преговоре са Турцима.⁷⁹ Као уважен човек и пре устанка, Рака Левајац се налазио међу устаничким старешинама на овим преговорима.⁸⁰ Српски изасланици су тражили да нахије напусте Београдски пашалук, обнову кнежинске самоуправе, слободу личности, трговине и вероисповести и амнестију за „кривице“ почињене у 1804. години. Због одбијања Турака да прихвате српске захтеве, преговори су прекинути.

Ова скупштина је решила (а) да се образује војска од 25.000 људи, опколи Београд и примора га на предају, (б) да се по нахијским местима изаберу судије, (в) да се Срби обрате Русији за помоћ ради заштите; и, (г) да се од земуњских трговаца тражи зајам од 50.000 гроша за подмирење ратних потреба.⁸¹ На молби, коју су устаничке старешине послале земуњским трговцима, међу потписницима, налазе се и имена шест представника из рудничке нахије: Благоје (Вилотијевић), кнез, Милан Обреновић, Стојан Павловић, Радован Тривуновић, Петар Стојадиновић и Мијат буљубаша.

Представници рудничке и пожешке нахије...

Још увек неослобођена пожешка (као ни ужичка ни соколска) нахија није имала своје представнике на Остружничкој скупштини 1804. године.

У току 1805. године, све до априла, није сазивана скупштина старешина, јер су војводе и кнезови били заузети војним питањима и око прикупљања пореза. У другој половини априла 1805. одржана је скупштина устаничких старешина у Пећанима, београдска нахија. На скупу су учествовали „српски представници ослобођених округа“.⁸² Према истраженим изворима, скупштини су присуствовали и представници рудничке нахије. На једној представци, која је са овог устаничког скупа упућена Порти са захтевом да Срби добију самоуправу, налазимо имена седам потписника из рудничке нахије, учесника скупштине у Пећанима.⁸³ То су: Лазар Вилотер,⁸⁴ кнез Стоја(н) Павловић,⁸⁵ Радован Трифуновић,⁸⁶ Петар Стојановић,⁸⁷ Мијат кнез,⁸⁸ Тома Градиштанин,⁸⁹ Тиол Звездић.⁹⁰ Скупштини је присуствовао и Милан Обреновић, командант рудничке нахије, што се види из пуномоћја које је издато српским изасланицима упућеним у Цариград ради подношења устаничких захтева султану. Уз молбу, која је послата Порти, приложени су и рачуни српских потраживања од Турака за трошкове учињене у борби против дахија до тог времена. Овај документ потписали су сви кнезови, војводе и свештеници који су били на скупштини.⁹¹

Скупштина у Пећанима је упутила писмо захвалности руском цару Александру I за исказану спремност за покровитељство над Србијом.⁹² Пошто Београдски пашалук још није био цео очишћен од Турака, јер су пожешка, ужичка и соколска нахија биле у њиховим рукама, одлучено је да се и ове три нахије ослободе.

У 1805. и 1806. години вршена је организација управне и судске власти у земљи. Заказана, а неодржана скупштина у Боговађи, у августу, као и одржана скупштина у Борку 15. августа 1805. године, бавиле су се питањима унутрашњег уређења Србије и стварања једног централног органа који би, поред Војда и Скупштине, био највиша грађанска власт, нека врста владе.⁹³

Мада се зна да је велики број људи био позван на ове скупштине, посебно из оближњих нахија, па и рудничке, мало је података о људима који су присуствовали овим скуповима. Сведочења проте Матије Ненадовића потврђују присуство Милана Обреновића и Стојана Павловића, који је у Борку изабран за члана Совјета. О томе Прота каже: „Наредимо и разрежимо (у припреми скупштине

у Боговађи — Ж. М) од ваљевске, београдске и рудничке нахије да оближњи крајеви, за 1000 за скупштину, сву потребу донесу у манастир Боговађу, и оближње буљубаше да доведу 7—800 момака с пушкама...“⁹⁴

Помињући имена изабраних првих чланова Совјета на скупштини у Борку, прота Матија наводи да је Милан Обреновић довео Стојана Павловића из Бершића.⁹⁵ Извесно је да је у овој прилици било више учесника из рудничке нахије, али њихова имена нису позната. Такође, историјски извори не помињу учешће представника пожешке нахије.

Једна од најважнијих скупштина за време Првог српског устанка била је у Смедереву, одржана крајем новембра и почетком децембра 1805. године.⁹⁶ На њој су разматрана питања даљег односа Срба према Турцима и решено да се максимално организује војна моћ устаника и заузме Београд. Упућене су молбе руском и аустријском цару за заштиту Србије. У писму турском султану изложени су узроци дизања устанка и захтев за удаљавање турске администрације из Србије.

Скупштина народних старешина и духовних лица састала се после 24. новембра (ст. к.) 1805. године. Из потписа на молби послатој султану дознајемо ко су њени учесници. На молби су потписи 36 лица. Од тога 21 лице је из реда световних старешина, а 15 свештеничког чина.⁹⁷ Овој скупштини су присуствовали представници обеју нахија — рудничке и пожешке. Од световних лица рудничку нахију представљао је Милан Обреновић, а пожешку Радич Петровић,⁹⁸ војвода драгачевски, и Милић Лучић,⁹⁹ кнез драгачевски. Од духовника скупштини су присуствовали: Глигорије Радојичић, архимандрит манастира Благовештење под Рудником, Радојица Жујовић, протојереј руднички, а из пожешке нахије Милутин Илић,¹⁰⁰ протојереј пожешки и ужички.

Почетком 1806. године српска војска је опседала Београд. Турци су припремали нови поход на Србију. Пред новим опасностима, главна устаничка команда, која се са Карађорђем налазила у Остружници, заказала је и на брзину од 1. до 12. јануара (ст. к.) одржала тзв. „малу“ скупштину у Остружници. Због тога није окупила ни све чланове совјета, ни довољан број старешина. Скупштина је упутила нове молбе: за турског султана и за царева, руског и аустријског.¹⁰¹ Подаци о овој скупштини су врло оскудни. Из молбе која је упућена султану види се да су је, осим Карађорђа као глав-

Представници рудничке и пожешке нахије...

ног команданта, и проте Матије, као председника Совјета и представника „целог свјашченства“, потписала још деветорица војвода и кнезова из нахије. Међу њима је и Лазар Мутавшевић,¹⁰² кнез драгачевски, како стоји на молби. Заступника рудничке нахије међу потписницима нема, а да ли је ко учествовао на скупштини, није познато. Иначе, у овој молби султану наглашено је да Срби не воде борбу ни против њега ни против „добрих Турака“. Изјављују да остају при својим захтевима изнетим у молби од 1. маја 1805. и траже да се одреди једна комисија која би испитала узроке борби у Србији.

У току 1807, 1808, 1809. и 1810. године скупштине народних старешина сазиване су око 12 пута.¹⁰³ У расположивим историјским изворима нисмо наишли на податке о заступљености рудничке и пожешке нахије на тим заседањима. Истина, слично је и са осталим нахијама. Извесно је да су на њима, или бар неким, учествовали представници ове две нахије, слично ранијим скуповима. Али, то остаје отворено за даља истраживања и нова сазнања.

Од 1. до 11. јануара 1811. године у Београду је одржана Велика народна скупштина, како се она у савременим изворима назива. Према потписима на једном акту те Скупштине, на овом заседању било је 66 лица из свих крајева Србије. То су били чланови Правитељствујушћег совјета, војни команданти, војводе, кнезови.¹⁰⁴ Међу њима налазимо четири личности из рудничке и три из пожешке нахије. Ту су: Милош Обреновић,¹⁰⁵ Лазар Мутап,¹⁰⁶ Милић Дринчић¹⁰⁷ и Арсеније Ломо¹⁰⁸ из рудничке, и Антоније Пљакић,¹⁰⁹ Новак Бошковић¹¹⁰ и Милић Радовић¹¹¹ — из пожешке нахије.

Скупштина је најпре саставила буџет прихода и расхода. У наставку рада извршена је крупна уставна реформа. У оквиру ње реорганизација Правитељствујушћег совјета и Великог суда. Учвршћена је Карађорђева власт као наследног српског владооца са овлашћењима неограничене државне власти. Чланови Совјета, војводе, команданти и кнезови су поднели заклетву верности и покорности Врховном војду Карађорђу, његовом законитом потомству и „отечеству“. То су потврдили и својим потписима. Међу њима су и наведене старешине из рудничке и пожешке нахије.

Нисмо могли доћи до података о евентуалном учешћу представника ових двеју нахија на две скупштине народних старешина одржане у току 1812. и једној у 1813. години.

НАПОМЕНЕ

1. Миле Недељковић, „Србија Караборбевог времена“, Деловодни протокол Караборбе 1812—1813, 1988, 191.
2. Татомир П. Вукановић, „Управна подела устаничке територије (1804—1813)“, Прилози статистичком изучавању првог српског устанка, Београд, 1955, 21—48; Миле Недељковић, н. рад, 192.
3. Мита Петровић, „Финансије и установе ослобођене Србије до 1842“, II, Београд, 1898, 456—459.
4. Исто, 481—484.
5. „Историја српског народа“, V—1, Београд, 1981, 78; Никола Радојичић, „Географско знање о Србији на почетку 19. века“, Београд, 1927, 76; Владимир Стојанчевић, „Србија у време Првог устанка“, Београд, 1980, 226.
6. „Становништво и популациони губици устаничке Србије“, Прилози статистичком изучавању првог српског устанка, Прикази, бр. 14, Београд, 1955.
7. „Историја српског народа“, V—1, 136.
8. Др Даница Милић, „Економски потенцијал устаничке Србије“, у књ. „Историјски значај српске револуције 1804“, Зборник радова, Београд, 1983, 163—164.
9. О оснивању, делатности и улози Правитељствујућег совјета податке налазимо у устаничким документима и списима и радовима проте Матије Ненадовића, Вука Караџића, Симе Милутиновића, Лазара Арсенијевића Баталаке, Стојана Новаковића, Драгослава Јанковића, Мирослава Борбевића, Љубице Кандић и написима других аутора.
10. Др Драгослав Јанковић, „Правитељствујући совјет“, Историјски гласник, бр. 1—2, 1954.
11. Светозар Марковић, „Србија на Истоку“, Сабрани списи, III, Београд, 1965, 157.
12. „Историја српског народа“, V—1, 69.
13. Прота Матија Ненадовић, „Мемоари“, 1957, 163—179; Вук Караџић, „Српска историја нашега времена“, Београд, 1972, 179—187; „Историја српског народа“, V—1, 68; Гојко Десница, Стварање српске државе у Револуцији 1804—1813“, Београд, 1971, 167.
14. Вук Караџић, „Српска историја нашега времена“, 184.
15. Др Драгослав Јанковић, „Српска држава првога устанка“, Београд, 1984, 104—105.
16. Прота Матија Ненадовић, н. д, 172.
17. Вук Караџић, н. д, 180. Међу члановима Совјета које Вук набраја нема Стојана Павловића из рудничке нахије, већ се наводи да је Аврам Лукић представљао пожешку и рудничку нахију. Остаје неразјашњено како је дошло до тога, јер је С. Павловић приликом оснивања Совјета постао његов члан, а и касније се помиње као совјетник.
18. Велибор Берко Савић, „Караборбе“, III, 1988, 1766.
19. В. Б. Савић, „Караборбе“, I, 1988, 33.
20. Исто, 92.
21. Надвојвода Јозеф Лудвиг Јозефу Антону Симбшену, команданту Славонско-сремске генералне команде у Петроварадину — шаље списак српских старешина, В. Б. Савић, н. д, I, 315—316.
22. В. Б. Савић, н. д, 316, објашњење под 1.
23. Распис Караборбе старешинама рудничке нахије од 18/30. децембра 1809, В. Б. Савић, н. д, 646—647.
24. „Деловодни протокол Караборба Петровића 1812—1813“, № 830, стр. 57 и 165.
25. Писмо српских старешина султану Селиму III од 30. новембра (12. децембра) 1805. године, В. Б. Савић, н. д, 119—122.
26. В. Б. Савић, „Караборбе“, III, 1765.
27. Прота М. Ненадовић, н. д, 177. Аврам Лукић је рођен у селу Рајцу, под Јелицом, око 1760. године. Живео је у Заблаћу испод Чачка. Био је марвени трговац. Постао је устанички војвода у пожешкој (чачанској) нахији. Учесник је и старешина Другог српског устанка. Кад је Милош Обреновић

Представници рудничке и пожешке нахије...

1815. године пошао преко Дрине у логор Хуршид-паше на преговоре с Турцима, повео је и Аврама Лукића, Николу Симоновића из Бабине Луке и Мијаила Оташевића. Кнез Милош се вратио у Србију, а ова тројица су остала у турском логору као таоци за Милошев повратак везиру. Симоновић се избавио и дошао кући, а А. Лукић и Оташевић су оставили своје главе у турском логору. По казивању Турака, оба су умрла од куге, а по причању Срба завршили су у нечувеним мукама. Турци су их до рамена укопали у земљу да су им само главе вириле. После два дана мучења су издахнули (Милан Б. Милићевић, „Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба“, Београд, 1979, 307).

28. Вук Караџић, н. д, 180.
29. М. Б. Милићевић, н. д, 307.
30. Прота М. Ненадовић, н. д, 172; Константин Ненадовић, „Живот и дела великог Борба Петровића Караборба“, Београд, 1903, књ. I, 117.
31. Прота М. Ненадовић, н. д, 172—173.
32. М. Б. Милићевић, н. д, 307.
33. Пуномоћје Правитељствујућег совјета издато устаничким изасланицима Петру Новаковићу Чардаклији, Авраму Лукићу и Јеремији Гагићу, 6/18. марта 1807, В. Б. Савић, „Караборбе“, I, 237; М. Б. Милићевић, н. д, 307.
34. В. Б. Савић, н. д, 237.
35. Исто.
36. Писмо Караборба и Правитељствујућег совјета И. И. Михелсону од 6/18. марта 1807, В. Б. Савић, н. д, 238.
37. Српски изасланици из Букурешта — извештај Караборбу, В. Б. Савић, н. д, 255.
38. Радослав Перовић, „Прилози за историју првог српског устанка“, Београд, 1980, 83—84.
39. Писмо Караборба српским депутатима при Главној команди руске Молдавске армије, 9/21. јуна 1807. и 21. јуна (3. јула) 1807, В. Б. Савић, н. д, 266—267. и 271—272.
40. Писмо К. К. Родофиникина Караборбу од 30. јула (11. августа) 1807, В. Б. Савић, н. д, 282.
41. М. Б. Милићевић, н. д, 308.
42. Писмо Караборба Родофиникину од 3. јуна 1808, Р. Перовић, н. д, 362—363, и Тапија издата пожешкој нахији 18. јула 1808, 372; Писмо Караборба Родофиникину од 12/24. јуна 1808, В. Б. Савић, н. д, 379.
43. В. Ст. Караџић, „Историјски списи“, II, 62—64.
44. Исто.
45. Исто, 67—68.
46. Писмо Караборба Родофиникину, 31. маја (12. јуна) 1808. и писмо Родофиникина Караборбу од 2/14. јуна 1808, В. Б. Савић, н. д, 370, 372.
47. „Деловодни протокол Караборба, № 1194, 1229, 1397, 1430, 1506, 1557.
48. Писмо Караборба К. К. Родофиникину од 12/24. јуна 1808, В. Б. Савић, н. д, 379.
49. Исто.
50. Исто.
51. Исто.
52. В. Б. Савић, „Караборбе“, III, 1756.
53. Тапија Правитељствујућег совјета издата пожешкој нахији о куповини куће у Београду, Архив САНУ, бр. 492; Р. Перовић, н. д, 372.
54. В. Караџић, „Српска историја нашега времена“, 185.
55. Исто.
56. Тапија Правитељствујућег совјета издата Младену Миловановићу на Аду Циганлију, В. Б. Савић, „Караборбе“, I, 497.
57. Д. Јанковић, „Правитељствујући совјет“, 55.
58. Др Васа Чубриловић, „Историја политичке мисли у Србији XIX века“, Београд, 1982, 64.
59. Д. Јанковић, „Српска држава првога устанка“, 234.
60. Према: Милован Ристић, „Народне скупштине у Првом српском устанку“, Београд, 1955, 146.

61. Милован Ристић, н. д; Д. Јанковић, н. д; Гојко Десница, н. д. Датуми су по старом календару.
62. „Историја српског народа“, V—1, 25, 26.
63. Јанићије Бурић—Гаја Пантелић — Петар Јокић — Анта Протић, „Казивања савременика о српском устанку 1804“, Београд, 1980, 34; Милован Ристић, н. д, 17.
64. Исто.
65. Јанићије Бурић и др., „Казивања савременика о српском устанку“, 34.
66. „Историја српског народа“, V—1, 26.
67. Милован Ристић, н. д, 19; Јанићије Бурић и др., „Казивања савременика о српском устанку“, 34.
68. Јанићије Бурић (Димитријевић) рођен је око 1779. године у Страгарима. Књигу је учио у манастиру Благовештењу. Придружио се устаницима још у Орашцу. Био је у многим бојевима. Караборбев је секретар све до 1813. године. Имао је војводско звање. Године 1809. ишао као српски изасланик у Влашку у Главни руски стан. Једно време 1813. био је командант дринског фронта. После слома устанка избегао у Бесарабију, одакле се вратио 1830. године и постављен за члана Апелационог суда, а јуна 1838. за члана Државног савета. Умро је 1850. у Страгарима и сахрањен у манастиру Вољавчи.
69. Танаско Рајић, рођен у селу Страгарима, рудничка нахија; један је од првих устаника 1804. године. Био је барјактар Караборбевих момака. Учесник је Другог српског устанка. Погинуо је у Боју на Љубићу 1815. као заповедник шанца са српским топовима.
70. Милован Бурић, брат Јанићија Бурића, погинуо је у борбама око Јагодине у пролеће 1804. године. Нисмо дошли до ближих података о Стевану Радаковићу, Мати Миливојевићу и Мандићу, чије је и име непознато.
71. Арсеније Ломо рођен је у селу Драгољу, рудничка нахија. Један је од првих устаничких буљубаша. Године 1811. постављен за војводу качерскон. У време слома устанка 1813. године борио се са својим Качерцима на Делиграду. Погинуо је 1815.
72. В. Б. Савић, „Караборбе“, I, 32—33.
73. Рака Левајац рођен је 1977. у селу Доња Горевница. Устанички старшина и један од преговарача са Турцима, априла 1804. Ратовао под командом Милана Обреновића. Године 1809. постављен за војводу, једно време био и ужички војвода. Био је старшина и у Другом устанку. После смрти Лазара Мугапа (1815) постављен за војводу рудничког. Умро октобра 1833. и сахрањен близу цркве у Мојсињу.
74. Благоје (Вилотијевић), обор-кнез рудничке нахије.
75. Стојан Павловић, из села Бершића, кнез, касније члан Правитељствујућег совјета, и члан Великог народног земаљског суда.
76. Радован Трифуновић, устанички старшина, рудничка нахија.
77. Петар Стојадиновић, устанички старшина, рудничка нахија.
78. Мијат, буљубаша и кнез, рудничка нахија.
79. „Историја српског народа“, V—1, 30.
80. М. Б. Милићевић, „Поменик“, 311.
81. М. Ристић, н. д, 25—26.
82. „Историја српског народа“ V—1, 34; М. Ристић, н. д, 32.
83. Молба српских устаника султану у којој истичу народне захтеве, В. Б. Савић, н. д, 89—92.
84. Непознати ближи подаци.
85. Као под 75.
86. Као под 76.
87. Као под 77. Ради се, свакако, о истој личности. Тешко је утврдити да ли се презивао Стојадиновић или Стојановић.
88. Као под 78.
89. Непознати ближи подаци.
90. Нема других података.
91. В. Б. Савић, „Караборбе“, I, 48.

Представници рудничке и пожешке нахије...

92. Устаничке старешине руском цару Александру I, 1/13. маја 1805, В. Б. Савић, н. д, 101.
93. М. Ристић, н. д, 37—45.
94. Прота М. Ненадовић, н. д, 171.
95. Исто, 171—172.
96. „Историја српског народа“, V—1, 36; М. Ристић, н. д, 46.
97. М. Ристић, н. д, 46; В. Б. Савић, н. д, 119—122.
98. Радич Петровић (капетан Радич) рођен је у селу Сиоковцу (Левач), одакле се преселио у Остружницу. Био капетан у фрајкору, у устанку карановачки старешина. Војводско звање добио 1805, а 1808. постављен за судију Београдског магистрата. После слома устанка прешао у Срем; 1816. вратио се у Србију, годину дана касније Турци га погубили.
99. О драгачевском кнезу Милићу Лучићу мало се зна. Из једног документа од 30. марта 1806. сазнајемо да је, заједно са попом Николом Костићем, упутио писмо устаничким старешинама Новаку Бошковићу и Раки Левајцу о стању на студеничком фронту (Р. Перовић, н. д, 172).
100. Милутин Илић Гучанин рођен је у Гучи. Као прота драгачевски био је уважен и пре устанка. У току устанка постао је командант и војвода драгачевски. Умро у манастиру Тројици 14. јануара 1814.
101. „Исторја српског народа“, V—1, 36; М. Ристић, н. д, 53; В. Б. Савић, н. д, 66—68.
102. Молба устаничких старешина султану, 12/24. јануара 1806, В. Б. Савић, н. д, 138—140. Присуство и потпис Лазара Мутавшића као кнеза драгачевског уноси неке нејасноће. Овде се свакако ради о Лазару Мутану из Прислонице, рудничка нахија. Један је од организатора Првог устанка. Истакао се у многим бојевима: око Ужица, на Сјеници, Пријепљу, Делиграду, Лозници. Војводско звање добио 1811. Учесник је и организатор Другог устанка. Умро од рана задобијених при нападу на Чачак 1815. године. Не верујемо да је реч о Лазару Мутавшићу, војводи јагодинском. Из овог документа се види да је јагодинску нахију заступао кнез Јевта (Кисовић).
103. М. Ристић, н. д, 57—111.
104. Заклетва верности и покорности Караборбу, В. Б. Савић, „Караборбе“, II, 856—859; М. Ристић, н. д, 111.
105. Милош Обреновић рођен је у Средњој Добрињи, ужичка нахија, 1780. Био војвода руднички и ужички. У време одржавања ове скупштине био командант руднички. Јуна 1815. постављен за главног начелника границе од Раче до Моравице. После пропасти устанка остао у Србији и подигао Други устанак. Умро 1860.
106. Види нап. 102.
107. Милић Дринчић рођен је у селу Теочину, рудничка нахија. Буљубаша код Милана Обреновића. Истакао се у бојевима на Чачку (1805) и Ужицу (1807). Године 1811. постао војвода у кнежини црногорској, рудничка нахија. Један је од организатора Другог устанка, погинуо на Дубљу 1815.
108. Види нап. 71.
109. Антоније Пљакић рођен је 1781. у селу Каменици, рудничка нахија. Постављен за војводу карановачког, а 1812. за главног команданта југозападног сектора од Моравице до Топољака. После пропасти устанка прешао у Срем, а потом у Русију. Умро 1832. у Черњецу (Влашка), у повратку из Русије.
110. Новак Бошковић, рођен у селу Горачићима, пожешка (чачанска) нахија. Истакао се у више појава у току устанка. Најпре бомбаша, а потом војвода драгачевски. Погинуо 1813. на Делиграду.
111. Милић Радовић рођен је у драгачевском селу Каони. Истакао се 1806. године при опсади Београда. Постао је војвода Горњег Драгачева. После слома Првог устанка одметнуо се у хајдуке. Иза Другог устанка био старешина у Драгачеву. Убијен по наредби кнеза Милоша.

REPRÉSENTANTS DES NAHIES DE ROUDNIK ET DE POJÉGA (TCHATCHAK)
AU CONSEIL D'ADMINISTRATION ET AUX ASSEMBLÉES DES CHEFS DU
PEUPLE ENTRE LES ANNÉES 1804 ET 1813.

Au cours de la Première insurrection serbe (1804—1813) le système des pouvoirs turc fut détruit pour être remplacé par celui qui fut établi par les insurgés. Outre les autorités locales, furent institués aussi les organes du pouvoir central: le Conseil d'administration, l'Assemblée Nationale et le Chef suprême.

Le Conseil d'administration (Praviteljstvujuci sovjet) fut formé en 1805. Au cours de l'insurrection, il fut constitué peu à peu en tant qu'organe exécutif suprême exerçant les fonctions d'ordres administratif, juridique et financier. Les assemblées des chefs du peuple étaient l'organe central du pouvoir qui statuait sur des questions importantes d'ordre militaire, réglait celles de la politique intérieure et de la politique extérieure et prenait aussi des décisions de caractère législatif.

L'auteur analyse la participation des représentants des nahies de Roudnik et de Pojéga au Conseil d'administration et aux assemblées des chefs du peuple. La nahie de Roudnik était représentée au Conseil d'administration par Stojan Pavlovitch du village de Berchitch et par Milan Obrénovitch de celui de Brusnitsa, qui était voïvode de Roudnik. Ces deux représentants n'exercèrent pas leur charge tout au long de la période insurrectionnelle. La nahie de Pojéga était représentée au Conseil d'administration, pendant un certain temps, par les chefs de l'insurrection Avram Loukitch du village de Raïatz et Petar Knéjévitch, chef du village de Goratchitchi.

Dans la seconde partie du présent texte l'auteur fournit des informations sur les personnages, originaires des nahies de Roudnik et de Pojéga, qui ont participé aux travaux des Assemblées des chefs du peuple au cours de la période comprise entre 1804 et 1813. Les informations authentiques étant très insuffisantes, ce n'est que pour un petit nombre d'assemblées qu'il été possible d'établir quels voïvodes, chefs de village, ecclésiastiques et autres personnages y avaient pris part. L'auteur cite leurs noms. Les représentants de la nahie de Roudnik assistèrent aux assemblées depuis le début de l'insurrection, alors que ceux de la nahie de Pojéga n'y apparurent qu'à partir de l'automne 1805, c'est-à-dire depuis l'époque où cette région fut libérée de la domination des Turcs.

Dr ŽIVOTA MARKOVITCH

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

**НАСЕЉА У ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКОМ КРАЈУ
ОД 1818. ДО 1839.**

РАДОЈКО НИКОЛИЋ
YU 32000 Чачак
Градска библиотека

UDK 911.373 (497.11)

Чачанско-руднички крај у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1816—1839) обухватао је насеља у пожешкој и рудничкој нахији, које ће се тридесетих година XIX века претворити у окружја, односно округе. Те нахије—окрузи делили су се најпре на кнежине, затим на срезове, па на капетаније и најзад — опет на срезове. Промене географских назива и седишта појединих кнежина биле су честе, што је произлазило из просторне распрострањености и рељефног положаја насеља, путних мрежа, политичко-управних разлога и утицаја појединих моћних локалних старешина. Како су изгледале и у чему су се састојале те промене, видећемо из следећег „прегледа“.

У нахији пожешкој било је осам назива за срезове, који ће се у другој половини XIX века свести на драгачевски и трнавски и, делом, на краљевачки, односно жички срез.¹ То су: вировски, го-

рачки, гучки, пожешки, видовски, чачански, трнавски и самаилски. **Вировски** је 1818. године обухватао 18 села од Церове до Пожеге и Ртара; највећа села у њему била су Краварица и Лопаш, а најмања Тучково и Капице. **Горачки** срез је захватао 1821. године 18 села горњег Драгачева, а 1823. цело Драгачево са 36 села. Године 1822. „дрекрштен“ је у **гучки срез**, који је следеће године укинут, јер је заснована драгачевска кнежина. Гучки срез је 1818. имао 19 села од Лука до Зеока (то је, у ствари, потоњи горачки срез). Прва села по величини била су Горачићи и Котража, а последња Брезовице и Марковица. **Пожешки** срез је постојао само две године (1821, 1822), када је обухватао истих оних 18 села доњег Драгачева која су претходно спадала у вировски срез, а који се 1823. „утопио“ у велики горачки срез, па потом, 1824, заједно с њим, у драгачевску кнежину. Године 1828. и 1829. јавља се кнежина, а 1831. капетанија пожешка, у чијем су саставу сва драгачевска села. Као што се види, сва четири среза (вировски, горачки, гучки и пожешки) били су различити називи за исто географско-административно подручје — Драгачево (или његову половину).

Видовски срез постојао је 1818, 1821. и 1823. године и у његов састав улазио је Чачак са 11 села с десне стране Мораве — од Паковраћа до Атенице. Највећа села су била Атеница и Лозница, а најмања Дрвари и Парменац. Године 1822. видовски срез задобија назив **чачански**, који ће се тако звати и 1825, док ће следеће две године носити назив чачанска кнежина. Године 1824. видовско-чачански срез је ушао у састав велике **моравске** кнежине, која је под тим називом постојала све до 1831, када се јавља као капетанија, а обухватала је 48 до 50 приморавских насеља између Паковраћа и Карановца, односно између Овчара и Грдичке косе. **Трнавски** срез се састојао од 18 подјеличких села између Трнаве и Горичана, а постојао је од 1818. до 1824. године, када је постао део моравске кнежине, коју је сачињавало 37 насеља од Трнавске реке до Ибра. Становништвом најбројнија села била су Трнава и Мршинци, а најмалобројнија Острушат и Бањица. **Самаилски** срез је постојао од 1818. до 1824, када је његовим спајањем са трнавским срезом настала моравска кнежина. Обухватао је 14—18 села од Ласца до Карановца и Маглича, међу којима су највећа била Конарево и Адрани, а најмања Балско Поље и Грдица. Из претходних се података види да се сва четири среза (видовски, чачански, трнавски, самаилски) губе 1824. године у називу велике моравске кнежине—среза—капетаније.

Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839.

У нахији рудничкој било је пет кнежина: моравска, карадашка, црногорска, брусничка и качерска, које су 1831. преименоване у капетаније. Кнежина моравска обухватала је до 1825. године 22 приморавска села од Прељине до Сирче. Године 1826. имала их је 33, јер јој је прикључено 11 „доњих“ села кнежине Карадак, а од 1828. — 40, пошто јој је припојен цео Карадак. Међутим, одузимањем насеља карадашке капетаније, 1831. поново се свела на 33 села. Највише кућа имали су Мрчајевци и Сирча, а најмање Црна Бара и Поповићи. Кнежина **Карадак** имала је 17—19 села на линији Коњевићи—Гугаљ, а постојала је од 1818. до 1828, када је присаједињена моравској кнежини, која је, тада, обухватала 40 села од Лорета до Кјамидоре. Изузетак су 1826. и 1831. година, када је у Карадаку било свега седам кабларских села (јер су остала припала моравској кнежини, односно капетанији). Најмногољуднија карадашка насеља била су Горња Горевница и Пријевор, а с најмање житеља — Папратиште и Јањчићи. Кнежина **Црна Гора** састојала се од 22 села од Прањана до Ручића. Највећа су била Прањани и Бранетићи, а најмања Полом и Брајићи. **Брусничка** кнежина је 1818. и 1822. године уписана као Лазићева, а обухватала је 23 села и касабу Брусницу на линији Таково—Блазнава. У њој су с највише домова били Мајдан и Велереч, а с најмање Кнежевац и Бушинци. У састав **качерске** кнежине улазило је 26 села од Мутња и Шилопаја до Липља и Босуте. Изузетак је 1831. година, када има три села мање, јер су Мутањ, Шилопај и Церова припали брусничкој капетанији. Највећа села су била Шутци и Заграђе, а најмања Варнице и Давидовица.

У пожешкој и рудничкој нахији било је готово подједнако насеља. Али, одмах ваља рећи да је „раздељеније“ пожешке нахије на срезове и села било променљивије него у рудничкој нахији. Њу је, на пример, 1821. године сачињавало осам срезова, који су 1829. сведени на свега четири кнежине, док је у рудничкој нахији увек био устаљен број кнежина — пет. Слично је и са селима. У пожешкој нахији их је 1820. имало 105, а у 1829. још 15 више, док им је број у рудничкој нахији кудикамо уједначенији (110—114). Иначе, одмах по Другом устанку у рудничкој нахији је било више насеља него у пожешкој, али се то стање од 1825. године мења у корист пожешке нахије, која 1829. има чак десет села више од рудничке. С десне (нешумадијске) стране Мораве, због испреламаног и „растуреног“ рељефа и убрзанијег досељеничког надирања, наметале су се

потребе и за називе нових — одвојених насеља и за чешће измене у административно-управним поделама.

У овом раду биће речи о величини, броју кућа и харачких глава и изузетнијим занимљивостима у вези са појединим изменама у називима или у административним „размештајима“ села у обе нахије. Изузимају се само подибарска села, тј. она која су била у пожешкој нахији, а налазила се између Карановца и Трстеника, јер она ни у географском ни у управном смислу не припадају чачанско-рудничком подручју. (Додуше, у њега данас не спадају ни тзв. надибарска насеља у четвороугаоном простору Краљево—БогUTOвац—Роћевићи—Бапско Поље, али су она заступљена у овом спису, јер су већином смештена у доњем делу чачанске котлине и по њеном бреговитом ободу наспрам Јелице и Троглава, а у прошлости су потпадала под чачански округ.) Уз све то, наглашавамо да је овај рад готово искључиво заснован на чињеницама пореских и харачких тефтера из кнез-милошевског доба, па се подразумевају извесна ограничења и мањкавости и у садржају и у тумачењу, јер тефтери не постоје за сваку годину, а у неким нису наведени ни потпуни ни једнообразни подаци.

ВЕЛИКА И МАЛА СЕЛА

Из поменутих тефтера лако се уочавају села која се упадљиво издвајају по великом броју и кућа и харачких глава. (Харач су до 1833. године плаћали мушкарци од седме до седамдесете године.) У највећа села спадају Мрчајевци, Прањани, Сирча, Бресница, Котража и Гуча. Године 1818. највише је кућа било у Мрчајевцима (89), Конареву (85), Сирчи (82), Прањанима (80), Котражи (80) и Горачићима (75). Десет година доцније (1828) редослед се унеколико изменио: на првом месту су опет Мрчајевци (108), а следе их Сирча (106), Котража (102), Прањани и Горачићи (по 100). Већ једанаест година после (1839) стање се нешто осетније изменило: Котража је избила на прво место (141), а прате је Прањани (139), Мрчајевци (126), Гуча (111) и Горачићи (102). Котража се прометнула међу највећа сеоска насеља пошто су у њен састав улазили Вучковица, Пшаник и Бели Камен, насеља која тада ни у једном пореско-харачком списку нису помињана.

Разумљиво је да се и број становника мање-више слагао са бројношћу кућа у појединим селима. Под „становништвом“ се овде

подразумевају само мушкарци, јер су у тефтере убележавани једино ожењени људи (они и плаћају порез) и они који су на добном узрасту између седме и седамдесете године, а од којих се убирао харач. Тако је 1818. године највише харачких глава било у Котражи (223), а потом у Прањанима (212), Мрчајевцима (207), Сирчи (201) и Гучи (200). Године 1828. Котража је опет прва по харачким обвезницима (328), а иза ње су Прањани (302), Мрчајевци (279), Горачићи (274), Гуча (254), Сирча (246) и Бресница (230). Највише ожењених било је 1839. године у Котражи (175), Прањанима (169), Гучи (140), Мрчајевцима (136), Сирчи (123), Бресници (121) и Горњој Горевници (119).

Нека од највећих села постала су сама општине када су оне по први пут у Србији засноване (1839). Села—општине су били Прањани, Котража, Горачићи, Самаила, Прељина и Прислоница, али и нека осредња, као што су Смрдљиковац и Ба. (Ова су се два села налазила на крајњим рубовима срезова.)

Кад се пореде поједина села по величини, поставља се питање откуда толико несразмерна разлика између највећих и најмањих. Нека су била преголема, а нека одвећ малена. Примера ради, Мрчајевци су 1820. године били чак 24 пута већи по броју кућа од Варница, а 1829. 18 пута од Парменца. Исте године Котража је имала двадесетоструко више домова него Тучково. Слично је и са бројем харачких глава, којих је у Прањанима 1820. било 16 пута више него у Берисави, а године 1829. у Котражи 17 пута више него у Парменцу. Запажа се да су нека изразитије мала села и засеоци или у забитним планинским окрајцима (обично преко неког потока или „за брдом“) или у долинским приречним мочварним потесима, где се због неповољнијих животних услова нерадије настањивало и за дужи задржавало.

Поједина се сувише малена села помињу „удружено“, а нека никако. То су, обично, насеобине које су имале значење засеља или су, пак, доцније постале засеоци, или се потпуно стопиле са суседним већим селима и тако заувек изгубиле своје називе. Тако се у Драгачеву Зеоке и Којићи (у тефтерима: Кајићи) уписују час заједно, час одвојено. Године 1820—24. и 1826. заједно, а даље, све до 1831 — посебно. Међутим, Зеоке је убележавано само за себе (без помена Којића) у годинама 1818, 1823, 1825, 1832. и 1839. Иако већи од Зеока, Којићи су свој назив подредили Зеокама, што се сматра утицајем драгачевског кнеза и капетана Максима Јанковића Амице, иначе Зеочанина.

У драгачевском срезу заједно се још помињу Луке, Осаоница (данас Осоница) и Мечке (1821), па затим само Луке и Осаоница ((1823—26). Од 1828. посебно су Луке, посебно Осаоница, док се Мечке губе већ од 1822. као осаонички заселак. Тијање и Марковица су уписани здружено само 1821, Властељице и Брезовице 1824, а Пухово и Тајсићи 1824. Сва ова села су и доданас остала самостална, као што је случај и са Лисом, који се тек од 1828. издвојио од Пухова. Изузетак су Којићи, Мечке и Тајсићи, који су потпуно ишчезли из званичне административне употребе. Зеоке (од 1832), Осаоница (од 1824) и Пухово (од 1825) преовладали су и својим значењски проширеним називима „покрили“ заселачке. До данас је као успомена на Мечке остало презиме Мечанин, а Тајсићи, који су све до 1823. били назив за цело село Пухово, само су једна од пуховских фамилија, док се Којићи помињу једино у усменом говору као зеочки заселак, а назив му се задржао и на три надгробна споменика и у књигама рођених, венчаних и умрлих из половине XIX века. Ваља рећи да су Којићи ушли и у народну песму „Бој на Чачку“, у којој се казује, да је господар Милош у њима исекао тридесет заробљених Турака по завршеној битки у Ртарима (1815).

У трнавском срезу заједно су убележавани Бањица и Острушат (1821—24, 1832), а као одвојена села 1827—31. Међутим, Острушат се не помиње 1825. и 1826, а нема га ни 1839. године, што значи да је потпуно преовладала Бањица.² Такође се удружено наводе Парменац и Риђаге (1821, 1832) и Придворица и Бељина (1821, 1823, 1824). Иначе, Парменац и Придворица се помињу стално, Риђага нема у списковима 1820, 1822. и 1823, а Бељине никако, осим у поменуте три године заједно са Придворицом. А занимљиво је да се у 1839. години не бележе ни Придворица ни Парменац, а наводе се Риђаге и Бељина.

У самаилском срезу од Конарева су се 1821. одвојили и засамосталили као села дотадашњи засеоци Маглич и Чибуковац,³ а од Рођевића — 1822 — Дедојевци и Пекчаница. Године 1824. Дракчићи се помињу први пут, када су се издвојили делом од Адрана, делом од Маркове Реке, од које се 1829. одвојио и Рајковац, заселак који се граничио са Адранима и Грдицом.⁴ Са Бапским Пољем нешто је друкчије. Његов се помен губи од 1827. до 1832, када је прикључено Горичанима, а делом и Самаили, али се поново појавило као засебно село 1832. Богутовац је до 1824. припадао Лопатници, када је задобио значење самосталног села. Претходне године убележено је на крају списка пожелске нахије: „Село Богутовац (засеок од Лопатнице) у

Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839.

Самаилском срезу". Качерско селанце Доброшевац, заселак Козеља, бележило се од 1823. до 1826. године као засебно насеље, али се 1827. поново вратило под матично козељско окриље.

Запажа се да су у рудничкој нахији територијална разграничења између села била одређенија и постојанија, па им границе нису подлегале, безмало, никаквим променама — изузетно је мало села која су се спајала, а ниједно није накнадно раздвајано (изузимајући донекле качерски срез). Једино су уједно убележавани Јелендол и Гугаљ, па и то само 1820. и 1821. године. Томе је један од узрока у нешто погоднијем рељефно-предеоном склопу рудничког Поморавља, али су свакако ту пресуднију улогу имале смиреније демографске околности, што није био случај са пожешком нахијом, коју су приметније „реметила“ непрекидна досељеничка струјања из правца Старог Влаха и његовог залеђа.

Било је и тако малих села која се нису никад помињала у заједници са неким већим селом, а која су убрзо по Другом устанку нестала. Тако се Црна Бара јавља као приморавско селанце са свега шест кућа, а које ће од 1824. године, прибројивши се Лађевцима, засвагда изгубити назив и ишчезнути из памћења и самих Лађевчана. Иста је судбина задесила и сеоце од 12 кућа које се једино помиње 1823. године као „Село Обала до Чачка“. Нешто је друкчије са моравским Сувим Брегом и рудничким Варницама. Суви Брег је од 1820. до 1824. године имао од девет до једанаест домова, а од 1825. припојен је Љубићу, док се Варнице помињу само 1820. са свега четири куће, а од наредне су године убројене у Трудељ. Суви Брег се и до најновијег времена задржао као локални насељски појам, а Варнице чак и као засебно село. Такође је (од 1827) ишчезло качерско село од десетак кућа Доброшевац, које се сјединило с Козељом, а десетак година доцније нестало је из помена и Папратине (која је данас део Штавице). Унеколико је другачија судбина Берисаве, која је, разделивши се између Калањеваца, Шутаца и Белановице, изгубила своје постојање. А потпуно се (од 1831) замео траг и трњавском селу Дрвари, које је ушло у састав Атенице, јер је лежало на њеном најдоњем приморавском делу.

Супротно малим селима чији су називи постепено ишчезли, десетак их је којих двадесетих и тридесетих година XIX века није било у харачким списковима, али су се доцније, обично у другој половини века, „изненада“ појавила. У њих спадају у Драгачеву: Толишница (припадала Горњем Дубцу), Вучковица, Пшаник и Бели Камен (припадали Котражи), Крстац и Ђераћ (припадали Лисицама).

У трнавском срезу такво село је Међувршје, бивши заселак Паковраћа; у жичком — Јарчујак; у качерском — Бањани и Белановица (раније била заселак Калањеваца); у рудничком Поморављу — Трговиште, које је било саставни део Сирче. (Додуше, Трговиште је поменуто 1825. године као село које је припадало коцобаши Радоју Бинићанину из Опланића са десет других села која му је „определио“ кнез Милош.)⁵ Такође је, у међувремену, неколико села променило називе. Трбовац је постао Драгојевац, Капице (Капе) — Прилипац, Бушинци — Љубичевац, Маркова Река — Мусина Река, Рајковац — Јарчујак, Смрдљиковац — Брајковац.

Иначе, било је прилично по величини тако незнатних села да су једва превазилазила величину осредњих џемата, јер нису имала више од десет кућа. Године 1820. Варнице су са свега четири, Брезовице са пет, Црна Бара са шест, Давидовица и Берисава са по седам, Бушинци са осам, Тучково, Брајићи, Леваја, Папратина, Кнежевац и Горња Црнућа — са по девет домова. Ни после десет година стање се није знатније изменило, јер је још увек пет села са испод десет домаћинстава: Парменац (6), Брајићи (7), Брезовице (8), Риђаге и Јелендол (по 9). Међутим, године 1839. свега су два села са мање од десет кућа: Тучково (7) и Брајићи (8).

У већини ових села није било више од тридесет мушкараца. У 1820. години у Црној Бари је седам пореских глава, Берисави — 16, Сувом Брегу и Варницама — по 18, Брајићима — 21, Брезовицама — 22, Давидовици и Кнежевцу — по 24, Љутовници — 25, Дрварима и Бањанима — по 26, Папратини — 28, Парменцу и Горњој Црнући — по 29. А чак и после деветнаест година (1839) било је тринаест села са мање од 20 ожењених људи. То су: Тучково (10), Јелендол (12), Брајићи (11), Бушинци (13), Брезовице (14), Капице (15), Давидовица и Леваја (по 16), Лочевци и Бањани (по 18), Марковица, Накучани и Синошевићи (по 19).

НАЗИВИ СЕЛА

Поједина села су се унеколико друкчије звала него данас. На пример, Самаила је увек бележена као Самаиле, а Пухово као Пуово. Називи извесних села нису били коначно устаљени, па се појављују у два-три облика. Села која се данас завршавају „множинским“ наставцима **ћи** и **ци** уписивана су покаткад без крајњег **и** (Горачић,

Милатовић, Пилатовић, Дучаловић, Роћевић, Вранић, Кукић, Бранетић, Табановић; Мрчајевац, Срезејевац, Сврачковац).

Занимљиви су називи села са три различита завршетка, као што су: Негришор, Негришоре и Негришори; Паковраћ, Паковраћа и Паковраће; Милочај, Милочаја и Милочаје; Шилопај, Шилопаја и Шилопаје. Качулице су бележене и као Качулица, Брезовице и као Брезовица, Властелице и као Властелица, Котража и као Котраже, Страгари и као Стргари. Нека су се села убележавала чак на пет начина (Тијане, Тијање, Тијања, Тијани, Тијањи). Заселак Бањице Острушат и на шест: Острушат, Острушак, Острушац, Острушата, Острушати, Острушаћи.

Драгачевска села Рти и Ртари чешће су уписивана са почетним словом х (Хрти, Херти, Хртари, Хертари). Ручићи се подједнако јављају и као Руичићи, Каона чешће као Каонина, а Премећа готово увек као Премеђа или Премеђе, док је Ба устаљено убележавано као Баја. Ваља, најзад, поменути и колебање између екавског и ијекавског изговора и писања три села у рудничкој нахији: Превор и Пријевор, Прељина и Пријељина, Велереч и Велеријеч.

Иако су на колебљиво уписивање назива наведених села у приличној мери утицали различити писари, који су некад немарно и нечитко, а некад погрешно у тефтере преносили оно што су тачно или нетачно чули, неоспорна је чињеница да код већине ових села називи доиста нису били коначно учвршћени, односно сведени на само један облик.

Пет села се помињу као горња и доња (односно долња, па и дојња), али не сва одмах по ослобођењу од Турака. То су: Трепча, Црнућа, Горевница, Дубац и Краварица. Само се Трепча и Црнућа бележе као Горња и Доња почев од 1818, док остала неколико година доцније. Тако се Горња и Доња Краварица јављају први пут 1825, Горња и Доња Горевница 1828, а Горњи и Доњи Дубац 1829. године. Пре тога ова су села била јединствена, нераздељена. Изумимају је само Горња и Доња Горевница које су, као неграничне, удаљене једна од друге око 20 километара. (Оне су као Горња и Доња поменуте 1818, али су без тих одредаба убележаване у следећих десет година.)

Шта је утицало да се ова села називом раздељују? Подразумева се да је то у првом реду условљавала њихова велика географска распрострањеност, док је број кућа и житеља био мање-више споредан. Кад се саберу куће истоимених горњих и доњих села, види

се да их је мање него у петнаестак других знатно већих а нераздељених. На пример, године 1831. Горњи и Доњи Дубац заједно имају 67 домова (њихов збир у осталим паровима горњих и доњих села је још мањи), док их је у појединим „неподељеним“ селима, већ смо видели, кудикамо више — и преко стотину.

И кад се споје у једно, истоимено горње и доње село су средње величине и по броју житеља. Њихову је раздеобу, дакле, одређивао издужени брдовито испреламан рељеф. Сва се она с неке узбрдине протежу низ побережја око дужих потока или речица. То су тзв. дужинска и низбрдна насеља. Тадашњи Дубац се распростро низ изворишне токове Белице и Толишнице, Краварица се протегла с обе стране Краваричке реке, Трепча низ Бању, а Црнућа се низ два потока спушта ка Грузи. (И Лопатница, која се у чибучком тефтеру за 1822. годину помиње као Горња и Доња, распростирала се дуж истоимене речице, а Горња и Доња Врбава, које су тада припадале крагујевачкој нахији, сместиле су се низ горњи ток Грузе.) Занимљиво је да су доња села обично нешто већа, односно насељенија, од горњих, или, пак, подједнака с њима. Једино је Горњи Дубац унеколико бих већи од Доњег, али само зато што му је тада припадао и повећи заселак Толишница.

Напомињемо да Бранетићи ниједном нису бележени као Горњи и Доњи, а да је Лопатница само једном (1822) уписана као Доња и Горња. Такође су и Рти (али само 1831) означени као два села: Горњи Рти (20 кућа) и Доњи Рти (15 кућа). Године 1828. у кнежини Црна Гора село Врчани су поменути као Долњи (како би се разликовали од кабларских Врчана).⁶

Називи многих села врло су занимљиви с гледишта њиховог постанка и значења. Но, пошто нам није намера да детаљније разматрамо њихово језичко-коренско порекло, узгред указујемо само на неке од њих, а чија су изворишта и значења лако препознатљива. Чести су називи по биљу: Брезна, Бресница, Буковица, Граб, Грабовица, Дренова, Јабланица, Липље, Липница, Лозањ, Лозница, Папратиште, Трнава, Церова, Цветке... На животиње опомињу: Жежевица, Јелендол, Лисице, Соколићи, Козељ, Краварица, Коњевићи, (Х)рти... Прилично је насеља названо по одликама земљишта, односно по природи тла на коме се налазе: Заблаће, Слатина, Самаила, Луке, Брђани, Пољанице, Суви Брег, Крива Река, Опланићи, Остра, Рошци, Брусница, Каменица, Мајдан... Такође су бројна села чији су називи настали од имена људи и фамилија изведених од њихових

имена: Рајковац, Давидовица, Марковица, Ивановци, Рељинци, Живковци, Јанчићи, Милатовићи, Милићевци, Маркова Река... А неколико је села добило назив по извесним употребним предметима (Капице, Чибуковац, Губеревци, Лопатница, Качулице...)

ВАРОШИ

У чачанско-рудничком крају било је после ослобођења од Турака неколико варошких насеља. Већ 1818, као вароши су означени Чачак, Карановац (данашње Краљево), Пожега и Брусница. Иако вароши, оне су биле мале насеобине — многа су их села превазилазила и бројем кућа и (мушког) становништва.

Узмимо за пример само српски живаљ Чачка, који је 1818. године имао 67 кућа, а тада су од њега бројнији кућама били Мрчајевци (89), Конарево (85), Сирча (82), Котража (80), Прањани (80) и Горачићи (75). Те године од Чачка су више и харачких глава имала иста та села, али и Рођевићи и Адрани, што је остало готово непромењено и десет година доцније (1828). Главнина становништва је тада живела у селима, а највише великих сеоских насеља било је с десне стране Мораве, у којима су се заустављали све бројнији уселеници из динарског залеђа. Тако су и од Чачка и од Карановца била већа и подибарска села Рибница, Вранешти, Осаоница и Оџаци, па и Матаруге (која су припадала пожешкој нахији). Чачак ће тек од 1832. године почети наглије насељски да надраста своје сеоске „такмаце“, што је условљено убрзанијим досељавањем сеоског живља по одласку Турака 1831. године из Чачка (на основу одредаба хатишерифа из претходне године) и доласком у њега (1832) господара Јована, брата кнеза Милоша, одакле ће управљати подручјем тово целе западне Србије.

Од 1818 са назнаком вароши помиње се у пожешкој нахији и Пожега. Те године она је имала 45 кућа и 178 харачких лица (када је убележена као село). Нејасно је откуда се једанаест година касније (1839) она смањила на свега 25 домова и 16 пореских глава. Свакако да се варош просторно сузила у односу на шири атар истоименог села. Иначе, Пожега је најпре припадала срезу вировском (1818), па пожешком (1821, 1822), горачком (1823) и драгачевском (1825), затим кнежини драгачевској (1824, 1826, 1827) и пожешкој (1828, 1829) и, најзад — капетанији пожешкој (1831, 1832). Сви ови различити називи за поменуте срезове и кнежине подразумевају

исто географско-управно подручје, а то је или цело Драгачево или његова северозападна, „доња“ половина. Већ 1839. године Пожега је издвојена из чачанског окружја и прикључена ужичком, када је као општинско место ушла у састав среза црногорског.

Иако по броју села, кућа и становника само незнатно мања од пожешке, рудничка нахија је имала само једну варош.⁷ Одмах по Другом устанку засновано је варошко насеље у Брусници, одакле су Обреновићи једно време правитељствовали и рудничком нахијом и целом југозападном Србијом. Већ треће године иза устанка она је означена као варош (при чему је подразумевано и њено сеоско подручје), а 1823, осим села, помиње се и **касаба** Брусница. Као мало нахијско седиште, касаба је одвојена од сеоске матице с намером да се постепено развије у знатнију варош. Али, то се није десило. Брусничка касаба је 1823. године имала свега 19 кућа, а са безмало исто толико остала је и после девет година (1832), када их је бројала 20, што је доказ да се у њој ништа за то време није ни градило, свакако и због „рђавог положенија њеног“ на неподесном, стешњеном и нагнутом потесу. Додуше, становништво се умножавало — број харачких глава се повећао за преко два пута. Млади чиновници, занатлије и дућанције су обнављали пород у већ постојећим, затеченим кућама око скромног управно-судског здања, односно конака господара Јована. Ни 1839. варош Брусница не показује да је приметније порасла. Имала је свега 28 кућа, што значи да их је за шеснаест година направљено свега девет. За све то време село Брусница је било преко три пута бројније од вароши — и по домовима и по пореским обвезницима.

Занимљиво је да се само за брусничку варошицу одомаћио турски назив **касаба**. (Једино је 1818. и 1827. наведено да је варош.) Није ли кнез Милош и тиме „убеђивао“ београдског везира да је одан отоманској управи. У тој касаби је 1832. године било 66 мушких, махом младих, житеља, од којих је 15 плаћало порез, а 61 харач. Од оних којима су убележене године старости, 81 одсто их је млађих од четрдесет година.⁸

Ваља напоменути да је касаба, уместо кмета, имала **већила**, тј. заступника, који ју је опуномоћено заступао при решавању привредно-друштвених и политичко-управних потреба. Такође пада у очи да су се међу тако малим бројем мештана појавиле „варошке“ занатлије: кујунџија, калдрџија и молер, који су задовољавали нове жеље варошких наручилаца. Кујунџија је израђивао накит и фи-

није предмете од злата и сребра, калдрмџија попљочавао сокаке у тек заснованој чаршији, а молер живописао иконе (а можда шарао и бојадисао надгробне споменике). Ту су и мајстори који кроје и шију одела (терзија, ћурчија) и праве посуђе (крчакчија), као и двојица таинџија, који су варошицу снабдевали хлебом и другим прехранбеним и животним намирницама.

Видесмо да су варошка насеља одмах по Другом устанку била малољудна и да је у њима све до 1831. године живело повише Турака (муслимана). Села су у то доба била кудикамо насељенија, мирнија и сигурнија за живот. Што даље од Турака и средишта њихове дојучерашње окрутне управе, то безбедније. Није ли, баш зато, избегнуто да се и Чачак и Карановац оменују као носиоци и центри среске власти, већ је то препуштено селима Видови, Трнави и Самаили?

НАСЕЉСКЕ ЗАНИМЉИВОСТИ

По ослобођењу од Турака у чачанско-руднички крај све се више и убрзаније досељава живаљ из планинско-брдских динарских предела, који је у почетку сиротовао и аргатовао на имањима забогаћених старосела. На то добро указује дописана забелешка на крају харачког списка за пожешку нахију за 1821. годину: „Оставља се на новодосељене и сиромас, кои на туђим земљама себи рану сеју.“ Ово „оставља се“ односи се на 300 новопридошћих пореских глава. Те године је истоветна дописка и за 200 пореских обвезника за рудничку нахију. Државни бележници предвиђају да се убере данак и од оних који су тек присељени, па немају ни застално одређеног места боравка ни праве куће и кућишта. А таквих је, према „казначејским“ забелешкама у обе нахије, било око пет одсто у односу на стариначке житеље. У следећој је години (1822) на крају списка и за једну и за другу нахију убележено: „Оставља се на сиротињу“, што значи да се рачуна на по 300 сиротињских пореских глава. На тек придошле са стране опомињу два податка дописана на крају тефтера рудничке нахије: „Од страни“ (1826) и „Страни арача“ (1829). Тих „страних“ било је укупно 51 (1826 — 20, 1829 — 31).

На присељенике добро упућују и два записа у тефтеру пожешке нахије. Један гласи: „Бежанци Бело-Павловићи“ (1824), а други: „Беркани (дошљаци)“ — 1831. Белопавловића је било осам, Беркана једанаест, а ни једнима ни другима није назначено село у које су

доспели, али се види да су се затекли негде између Чачка и Трнавe. Такви доселци се и не урачунавају у праве мештане села, па их је доста са непознатим презименима. Неки од њих најамниче и надниче, а староселцима су познати само по имену. Тако је 1832. године у тефтеру капетаније црногорске (данашњи таковски крај) уписано 19 аргата, од којих је 14 без презимена. Некима се ни име не зна: бележе их групно као јабанце, тј. као странце и придошлице из туђине. Године 1820. дописано је на крају списка рудничке нахије „страни арача“ 31, а 1831. „од јабанаца“ 15 харачких глава. А у тефтеру чибучком пожешке нахије за 1822. стоји да је „јабанске и трговачке“ стоке (оваца и коза) било 5.033.

Нарочито су варошка насеља досељеничка, на шта лепо упућују нова презимена у касабн Брусници, а којих нема у селу Брусници (1832). Таквих је презимена преко три четвртине, а ако се рачунају и мештани „безпрезименци“, онда је досељеника у касабн брусничкој и знатно више. Веома је занимљиво да ни у њој ни у селу Брусници нема ниједног члана владалачке породице Обреновић. (Одселили се, па владају кнежевином Србијом из Крагујевца, Чачка и Шапца, а потомци једино ту осталог Јакова Обреновића презивају се Јаковљевићи.)

Безпрезимено је чак 25 новоприсељених брусничких дошљака, којима је уз име придодато занимање: махом су то слуге и разноврсне занатлије (седам слугу, три терзије, три крчакчије, две таинције, по један воденичар, ковач, налбанта, кујунџија, ћурчија, калдрмџија, молер, шегрт, аргат, бећар). Они су већином (88%) били млади, на шта указује чињеница да нису плаћали порез, што значи да још нису били ожењени.

*
* * *

У харачким тефтерима се могу запазити још неке занимљиве појединости. У њих су, на пример, убележени и манастири и број калуђера у њима (јер су и они били обавезни да плаћају харач). Тако је у овчарској Тројици 1821. године било осам, а 1829. — пет монаха, односно харачких глава. У Никољу их је 1822. имало пет, 1824 — шест, 1825 — две, 1828 — седам, а у Ваведуњу 1824 — само једна. Кабларско Благовештење је 1820. године било без иједног харачког обвезника, док их је 1829. бројало шест. Вујан је од 1822. до

Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839.

1828. имао три калуђера, Вољавча 1821. и 1828 — осам, 1825 — седам, а рудничко Благовештење 1825. четири, а 1828 — три. Године 1824. Вољавча и Благовештење уписани су заједно, са укупно десет калуђера, а седам година доцније (1831) у четири неименована манастира у рудничкој нахији било је 18 калуђера. (Иако без назива, зна се да су то Никоље, Вујан, Вољавча и Благовештење.) Но, нејасно је што ниједном нема помена Сретења, Преображења и Јовања, што може да значи да тада у њима или није било живота или да су били метоси суседних манастира.

*
*   *
*

Има и загонетних чињеница. Једна од њих је откуда су се селанца Видова и Тучково нашао у пожешкој нахији када су сва села с леве стране Мораве, па и она која окружују Видову и Тучково, била у саставу рудничке нахије. Видова је најпре припадала видовском, потом чачанском срезу, па моравској кнежини и капетанији, а Тучково се налазило у вировском, па у пожешком, горачком и драгачевском срезу, а потом у драгачевској, односно пожешкој кнежини и капетанији, већ према томе како су се мењали називи ових управних области. Иако неприкосновена водена праница између рудничког и чачанског краја, Морава једино то није била за Видову и Тучково.

Тешко је објашњиво и зашто је кабларски манастир Благовештење убележаван у пожешко-драгачевски срез. Да ли су ту одлучивале неке старе територијалне поделе из турског доба или су некакву улогу имали црквено-манастирска разграничења и политичке побуде кнеза Милоша? Зна се да је Благовештењу до краја XVIII века, свакако као метох, припадало већ поменуто Тучково, па је и манастир „прешао“ тамо где му је и посед — на пожешко-драгачевску страну — иако је село Врњчани у коме се (манастир) налази лежало на територији рудничке кнежине Карадак.⁹

Слично је и са селом Трешњевицом, које се налази с десне (драгачевске) стране Моравице, а једино је припадало ужичкој нахији, односно њеној кнежини Рујно, чија су сва села била на „оној“, супротној (ариљској) страни. (Тек 1839. године Трешњевица је потпала под Драгачево, ушавши у састав општине миросаљачке.)

Такође је неочекивано зашто су се села Дићи, Гукоши и Бранчићи налазила у београдској нахији иако су ближа рудничко-суво-

борском горју од Липља, Калањеваца и Живковаца, који су припадали рудничкој нахији. (Ова три села ће 1839. године бити прикључена качерско-црногорском срезу у окружју рудничком.) Иначе, од села која су сада у рудничком крају, односно горњомилановачкој општини, Бело Поље, Горња и Доња Врбава припадали су у доба кнеза Милоша кнежини Груза у крагујевачкој нахији, а Богданица, Дружетићи и Гојна Гора — кнежини Црна Гора у ужичкој нахији.

Харачки тефтери нуде најправоважније податке за праћење постепеног повећања броја кућа и мушког становништва изнад седам година у појединим насељима у временском размаку од 1818. до 1839. године. Пажљивијим увидима дознаје се да се пожешка нахија нешто убрзаније пунила живљем него рудничка; да су села у чачанској котлини с десне стране Мораве брже расла и домовима и житељима од села с њене леве стране (Морава је или заустављала или успоравала прелаз досељеника на рудничка побережја); да су Чачак и Карановац процентуално из године у годину приметније напредовали и бројем кућа и бројем становника од околних села. Итд.

Све у свему, насеља у чачанско-рудничкој области двадесетих и тридесетих година XIX века, када је стварана и учвршћивана слободна српска држава, ваља тек проучавати и са просторно-временског и са привредно-демографског и са управно-политичког становишта. Колико је важно знати историјску судбину предака, толико је од користи упознати и прошлост насеља у којима су ти преци остваривали своје постојање. Без знања о географском и управном животном окружењу не могу се пуноправно разумети ни друштвени ни лични духовни корени. Вук Караџић је записао: „Имена су села, као и остали сваки друти мјеста, нужна не само за географију него и за историју и грамматику.“¹⁰ Доиста, преко размештаја, развоја и назива завичајних насеља проширујемо сопствене просторе, временске токове и језичко-граматичке лепоте топонимског блага.

НАПОМЕНЕ

1. Из нахије пожешке у овом раду су изузети подибарски срезови — ковачки, читлучки и трстенички, који се ни у најширем смислу не могу урачунавати у чачанско-рудничко подручје. Дакле, обухваћена су само она насеља која су се налазила на простору између Пожеге и најдоњег тока Ибра.

2. Писани трагови о Острушату остали су на десетак надгробних споменика у бањичког гробљу, на којима је све до шездесетих година XIX века уписивано да су поједини упокојени житељи „от села Острушата“, „из села Острушата“, „из Острушата засеока Бањичког“.

3. Осим Чибуковца, помиње се 1827, 1831. и 1832. године и Околац. Изгледи су да је Околац део Чибуковца, једнакоправан с њим, али је Чибуковац имао неку предност.

4. Маркова Река је 1818. убележена као Риека, а 1822. (али само у чибучком тефтеру) као Мусина Река. Данас Маркова Река не постоји, а Мусина Река је заселак Мрсаћа.

5. М. Б. Милићевић као засебна села у драгачевском срезу наводи у својој „Кнежевини Србији“ (1876) и Планину, Раздоље, Брест, Велес и Дренову — засеоке који никад нису у званичној државној статистици важили за права села. (Планина је у Дучаловићима, Раздоље у Негрипорима, Брест у Вичи, Велес у Гучи, Дренова у Дренови). Милићевић је у качерском срезу поменуо „нова“ села: Манојловце, Бождаревац, Оњег, Дрењину, као и Доброшевац, а у карановачком — Јарчујак. (Данас је Бождаревац део Штавице, Оњег — Калањеваца, а Дрењина — Живковаца).

6. Каменорезац Јован Томић се на једном надгробном споменику из седамдесетих година XIX века, у Миоковцима, потписао да је из Доњих Врнчана.

7. У пожешкој нахији је било четири вароши. Поред поменутих (Чачак, Карановац, Пожега) као варош се 1823. јавља Осаоница у трстеничком срезу, која ће се од 1828. преименовати у Трстеник.

8. Сви подаци о касабн Брусници који се односе на 1832. годину узети су из харачког тефтера капетаније црногорске (Р. Љушић, А. Самарцић, „Рудничка нахија 1816—1839“, Г. Милановац, 1995, стр. 182—183).

9. Тек ће у другој половини XIX века Видова и Благовештење ући у састав рудничког, а Тучково — ујичког округа.

10. В. Карацић, „Српска историја нашега времена“, Београд, „Нолит“, 1969, стр. 29.

Радојко Николић

**AGGLOMÉRATIONS DES RÉGIONS DE TCHATCHAK ET DE ROUDNIK
(ENTRE 1818 ET 1839)**

L'auteur décrit les caractéristiques des agglomérations situées dans les régions de Tchatchak et de Roudnik qui, à l'époque de la première partie du règne de Miloch Obrénovitch (1816—1839), faisaient partie des nahies de Pojéga et de Roudnik (rebaptisées, en 1834, en départements).

Dans le texte il est question de l'étendue de certaines agglomérations, du nombre de foyers et de contribuables dans ceux-ci, ainsi que de faits intéressants concernant certains changements d'appellation et les »déplacements« administratifs de certains villages. L'auteur fournit aussi des informations sur les villages grands et petits, sur l'union, la séparation et la disparition de certains d'entre eux; sur les noms différents des mêmes villages et sur la division de quelques-uns en villages hauts et villages bas; sur les agglomérations urbaines et sur des événements intéressants consécutifs à l'établissement de la population immigrée.

Bref, les agglomérations de Tchatchak et de Roudnik sont traitées des points de vue spatial, chronologique, économique, démographique, administratif et politique.

RADOJKO NIKOLITCH

НОВАК ЖИВКОВИЋ

ЈЕДАН ДРАГАЧЕВСКИ ТЕФТЕР
(1833)

НОВАК ЖИВКОВИЋ
YU 11000 Београд
Радивоја Кораћа 6

UDK 082.2 (497.11)

Један рани спис из прошлости Драгачева очуван је у целини и налази се у Архиву Србије. У оригиналу је означен насловом „Тевтер десетка жита Нахије чачанске капетаније драгачевске 1833“. Документ припада фонду Министарства финансије и носи сигнатуру ЗТ-100. Година настанака овог списка донела је, иначе, неколико важних момената за историју Србије у XIX веку. Први је био присаједињење отргнутих нахија, други, такође врло значајан по државотворност земље, то с међународног становишта, био је султански хатишериф, а трећи престанак спахијске земљишне својине и прелазак ове у руке корисника. Овај моменат је правно фиксиран датумом од 26. октобра 1833. године¹ Спахијска својина се сматрала укинута, а спахијске дажбине су остале. Такве ратарске обавезе приказује овај спис.

Документ, на 43 стране, писан је на грубом папиру већег формата превуковским правописом. Обухвата 33 села драгачевске капе-

таније, раније називаном кнежина, а касније срезом. Пада у очи да нека села нису обухваћена (Котраже, Тијање, Лиса, Прилипац, па и Гуча), а једно кога више нема су — (Капице*). Објашњење би могло да лежи у негдашњој другачијој подели сеоских атара али и из других разлога. Тефтер има шест колона, у којим су наведени износи давања десетка, вероватно у окама. Десетак је предаван у пшеници, јечму, ражи, зоби, просу и кукурузу, поименично за свако поједино домаћинство — уколико је располагало том врстом усева. Могуће је да неки сиромашни сељаци и нису ушли у овај тефтер као крајње убоги или немоћни — сакати, болесни или — ослобођени. Тефтер говори о распрострањености појединих ратарских култура: Дучаловићи, Зеоке, Ртари (у спису Херти), Лучани или Пилатовићи. Давања су регистрована за ова села, као питомија и роднија, у кукурузу. Знатан део села давао је десетак у стрном житу — она брдска, где су њиве неплодније и подобније за житарице ове врсте. Није регистровано давање десетка хељди или крупнику — усева који су тада гајени по старовлашким селима.

Тефтер пружа и представу о социјалним односима на тада њем селу — о имовним приликама, бар код земљорадника. Ту се показују знатне разлике. Примера ради, у Дљину то изгледа овако. Мишо Бебић предао је 25, а Јован Петровић 30 ока пшенице док су Веселин Михаиловић и Петар Бошковић дали само по шест ока. Исти однос се показује и у Лучанима. Панто Алемпијевић је дао 40, а Петар Благојевић само шест ока. Разуме се да је ту било давања и у другим сортама жита. Разлика је редовно изражавана и по осталим селима. Износи у тефтеру се могу узети као индекси који изражавају социјалну структуру тадашњег села. Међутим, таква процена никако не би била објективна.

Нити су ово биле једине дажбине, нити је у драгачевским селима преовладала земљорадња. Из савремених тефтера, који нису сачувани за ову капетанију, него за друге административне јединице види се каквим су све дажбинама били изложени сељаци. На првом месту то је била главница — порез и харач —, чибучка давања за ситне браве, попаша за свиње, жировници, казанско, воденичко, ме-дарина, свадбарина, котарно, давања за неке посебне приходе и др.⁵

Тадања натурална привреда је више почивала на сточарству. Из неких, истина нешто ранијих тефтера, види се како је то изгледало у Драгачеву. Богатство у ситној марви илуструје неколико при-

* Катице су касније преименоване у Прилипац.

мера из чибучког тефтера Пожешке нахије 1823/24. године. Тада је Вирово на 18 кућа имало 304 брера, Миросаљци на 35 кућа 1.166 грла, Котража на 82 куће 2.008 коза и оваца, Краварица са 42 куће располагала је са 1.229 грла ситне стоке, Трбуовац је бројио на 14 кућа 257 грла, Лиса је имала по једном домаћинству приближно до стотину ситне марве. Просек грла стоке по домаћинству и за остала драгачевска села кретао се у приближно истим односима.³ Нема података о укупном стању осталих облика сточарства; није се могло утврдити за ово време бројно стање коња или говеди, а још мање свиња. Али се поуздано зна да су већ тада у Драгачеву, као у Трешњевици, постојали обори за прибирање и откуп свиња ради извоза и да су постојали калаузи и трговци заузети овим послом. Извоз сточних производа и стоке био је један од озбиљних извора прихода и зачетак још незнатне новчане привреде.

Трговци и калаузи нису били једини житељи у овом крају, који су, поред сељачког, имали и друга занимања. У самом тефтеру се наводе један монах и више свештеника, који су подледали давању десетка. Један извештај драгачевског капетана Милована Недељковића из 1836. године наводи 27 лица која су имали и друга занимања. Поред трговаца и калауза, међу овима су се налазили дунђерски мајстори, терзије и абације, ковачи и мугавције. У тадањој Гучи је радио само један трговац.⁴

Кад је реч о особама других занимања у тадањој капетанији, треба поменути још неке, чија имена, истина, нису уврштена у овај тефтер. Но, они су незаобилазни као састављачи овог документа. На првом месту је драгачевски старешина Милован Недељковић⁵, извршилац прибирања десетка, а други је тадањи писар Милета Поповић⁶. Ова два човека су били „државни“ чиновници и имали су пратњу од неколико оружаних момака — пандура.⁷ Они су сачињавали зачетак државног апарата у драгачевском подручју. Писар Поповић, мада озваничен од књаза, ипак није био на висини свог задатка. Он није знао, као пречански писари који су радили по Србији, ни за основна правила администрације; није водио деловодник, нити његова документа носе протоколске броје, што није случај само са овим тефтером, него и са неким актима која су тада упућена и Ужичком магистрату. Стога и овај тефтер делује само као концепт, ничим озваничен. Међутим, по садржају и подацима он је аутентичан и оригиналан, па се као такав овде и узима. Иначе, писар Поповић се показао као ученик турских ћатиба.

Вредни су пажње својински односи на атарима појединих села — о чему сведочи овај тефтер. На први мах изазива недоумицу назив јабанци, који се јављају обавезници давања у појединим селима. Тако село Тучково, на 15 својих житеља, има задужење за 36 јабанаца. У Дљину број оваквих обавезника није био претежан као у претходном селу. Према домаћих 38 житеља било је јабанаца 21. Њих је било у Церови знатно мање — свега осморица.⁸ Ови људи нису припадали сеоској заједници; они су разним облицима промета (куповином, миразом, наслеђем) долазили до власништва над зиратним парцелама и тако нарушавали целокупност сеоског атара. У сваком случају, то нису странци, загранични људи, поданици друге државе, него житељи ближних или даљих села, али нису толико удаљени да не би могли достизати да обраде своја имања.

Овај драгачевски тефтер пружа још неке податке који су од вредности за разумевање времена у коме је настао. Надимци, којима су, уместо презимена, означени поједини даваоци десетка, вредни су пажње за етнологе. То су прилично робустни називи као: Дурак, Брундо, Бакар, Шефердан, Дивљак, Бурка, Скела, Скуша, Главоња, Дрндо, Зец, Бућа, Буда, Затега, Сатара, Пупавац, Глибаћ, Кезун, Табор, Цибур, Жуја, Цогољ, Пупавац и слично. Неки од ових надимака су временом измењени или неизмењени, остали као презимена, а други већ заборављени или остали само као надимци.

Група презимена којим су означени обавезници десетка потичу и подсећају на места одакле су се доселили. Они нису јабанци него стални житељи појединих села. На првом месту овде треба навести оне који потичу из села унутар тадање Србије. Тако се у Тучкову наводи, истина међу јабанцима, Радивоје Каранац, а с њим са истим презименом и Андрија. У Зеокама је живео Јако Маћанин (који се населио из старовлашког села Маће). На сличан закључак упућују презимена Чеповац, Сврачковац, Брековац, Буковчанин и слична. То су несумњиви докази живог померања и мешања становништва унутра тадањих граница.

Међутим, постоје и други знатно бројнији подаци о досељавањима и изван граница, већином и искључиво са турске државне територији. То су бегуници, избеглице, који су се у разним временима овде досељавали и њих су састављачи тефтера означили по местима откуда су дошли, а сигурно је да су се тако називали и у народу. Ти су се презивали, а било их је неколицина: Осаћани, што је упућивало на Осат преко Дрине, други су писани као Пивљаци — асоцијација на реку Пиву; забележено је презиме Бијорац — што опомиње

на Бихор иза Сјенице ка Бјелом Пољу. Било је презимена Корићанац, Страњанац, Колашинац, Новоселац, Раздољац, Будинац... Неколико давалаца десетка означени су презименом Сјеница, што може упућивати на порекло из места истог имена или означавати надимак по птици. Презиме записано као Арнаут упућује на досељавање од Косова. Бискуп(овић), пак, указује на досељавање из католичке средине са можда и нешто романског уплива. На такав закључак још више упућују нека презимена из блиског моравичког краја, тада називаном старовлашком нахијом. Та презимена — Орестијевић, Кастратовић, Орландић, Принчевац, Романовић и слична указују на негдашње, а данас заборављене миграције са западних страна. О овим и сличним проблемима знатно би се више стекло података савесним истраживањем, поред осталог већином стране архивске грађе, проучавањем старијих парохијских матичних књига, других тефтера, очуваних судских списа, тапија и подобних писанија старијег времена.

Нарочито се наглашава старост таквих докумената из следећег разлога. Српска држава, да би увела ред у своју администрацију, одлучила се на њено побољшање, што значи осавремењавање. Ради тога је, педесетих година, изаслата у Аустрију група чиновника за проучавање њене администрације, а посебно грунтовних књига. Ови су, по повратку, препоручили, на првом месту устаљивање породичних презимена, што је и озакоњено. Свакој породици, уместо ранијих произвољних презимена, било је одређено да изабере, по својој вољи, једно, да се са таквим укњижи и да га више не може мењати. То је добило пуну снагу у Закону о плаћању пореза по имућности од августа 1861. године. Одредба о сталности презимена била је од значаја за многе друге секторе, као што су судство, војска, просвета, трговина, правни односи. Она је учинила и још нешто — нестала су многа рогобатна презимена каква се срећу и у драгачевском тефтеру; и нека друга су замењена. Данашње стање се не поклапа са оним из 1833. године. Нека живе још само у сећањима старих породица и каткад изазивају интересовање истраживача.

* * *

Драгачевски десечарски тефтер је овде транскрибован савременим писмом. Имена и презимена су свуда, где је то било потребно ради уравнотежености, дата с почетним великим словом. Осим тога, свуда где су презимена била скраћена дописан им је одговарајући наставак; тако је уместо Милованов писано — Миловановић, или уместо Максимов дато је — Максимовић. Имена села дата су према оригиналу.

ТЕВТЕР ДЕСЕТКА ЖИТА НАХИЈЕ ЧАЧАНСКЕ
КАПЕТАНИЈЕ ДРАГАЧЕВСКЕ 1833.

ЧИСЛО	пшеница	ечам	раж	зоб	просо	күкүруз
1. СЕЛО ТУЧКОВО						
1. Биро Никитовић	12	—	20	—	—	9
2. Аћим Бојовић	—	—	—	—	—	6
3. Вучић Добросављевић	5	—	6	—	—	5
4. Милош Осаћанин	6	—	—	—	—	2
5. Лазо Осаћанин	—	—	—	—	—	—
6. Јован Кузмановић	—	5	—	—	—	—
7. Антоније Јанковић	—	10	—	—	—	6
8. Мијат Петровић	7	—	—	7	—	1
9. Милован Кузманови[ћ]	—	—	—	—	—	1
10. Милосав Езановић	5	10	—	—	—	3
11. Вукосав Милованов[ић]	10	15	—	—	—	5
12. Никит Миловановић	8	7	—	—	—	5
13. Милован Кузмановић	—	—	—	—	—	—
14. Јов[.] Митроан	20	30	—	—	—	10
15. Среген Инђић	—	—	—	—	—	2
	73	77	26	7	—	55

ЈАБАНЦИ

1. Јаков Владисављеви[ћ]	—	—	—	—	—	6
2. Теодор Маћић	—	—	—	—	—	9
3. Радивоје	—	—	—	—	—	3
4. Милосав Маслаћ	—	—	—	—	—	1
5. Евто	—	—	—	—	—	1
6. Продан Маћић	—	—	—	—	—	7
7. Влаисав Маслаћ	—	—	—	—	—	9
8. Стефан Н. Ковач	—	—	—	—	—	3
9. Милош Глишовић	—	—	—	—	—	4
10. Ефто Синђелић	—	—	—	—	—	5
11. Дмитар Глигоријеви[ћ]	—	—	—	—	—	6
12. Филип Мајсторовић	—	—	—	—	—	9
13. Еремија Мајсторовић	—	—	—	—	—	2
14. Јован Влаисављевић	—	—	—	—	—	1
15. Вукоман Јанковић	—	—	—	—	—	3
16. Вукосав	—	—	—	—	—	3
17. Живан Марковић	—	—	—	—	—	1
18. Андрија Маслаћ	—	—	—	—	—	1
19. Аксентије Кандић	—	—	—	—	—	8
20. Стеван Илић	—	—	—	—	—	11
21. Радивоје Каранац	—	—	—	—	—	7
22. Антоније Радовано[вић]	—	—	—	—	—	7
23. Јован Теовиловић	—	—	—	—	—	9
24. Василије Оџић	—	—	—	—	—	2
25. Јовић Симеонов	—	—	—	—	—	2
26. Андрија Каранац	—	—	—	—	—	3
27. Софроние Јосифов[ић]	—	—	—	—	—	1
28. Јанко Павловић	—	—	—	—	—	1
29. Милан Сурлан	—	—	—	—	—	1
30. Мирко Цефердан	—	—	—	—	—	2
31. Аксентије Пантелић	—	—	—	—	—	4
32. Среген Максимо[вић]	—	—	—	—	—	7
33. Мартин Илић	—	—	—	—	—	1

Један драгачевски тефтер (1833)

34. Максим Павлов[ић]	—	—	—	—	—	2
35. Јован Бурић	—	—	—	—	—	5
36. Стеван Маћић	—	—	—	—	—	1
	73	77	26	7	—	203

2. СЕЛО ДЉИН

1. Мићо Бебић	25	—	—	30	—	12
2. Јанко Петровић	20	25	—	—	—	7
3. Јован Арсенијевић	—	15	—	—	—	8
4. Никола Стеванов[ић]	16	14	—	—	—	6
5. Петар Јованов[ић]	14	11	—	—	—	12
6. Бојо Радисављевић[ић]	10	—	—	—	—	8
7. Веселин Милосављевић[ић]	6	—	—	—	—	10
8. Никола	—	—	—	—	—	14
9. Мијат Добросављевић[ић]	—	—	—	—	—	4
10. Јован Петровић[ић]	30	—	—	—	—	13
11. Миливоје Игњат[овић]	18	5	—	—	—	10
12. Обрад Симеонов[ић]	—	20	—	—	—	14
13. Милосав Пантелић[ић]	—	25	—	—	—	6
14. Добривоје Бокић	—	—	—	—	—	7
15. Милован Добросављевић[ић]	—	—	—	—	—	6
16. Милутић Милов[ановић]	8	—	—	—	—	6
17. Петроније Јанков[ић]	—	—	—	15	—	6
18. Јован Милосављевић[ић]	8	—	—	—	—	6
19. Вучић Милосављевић[ић]	—	7	—	—	—	6
20. Радисав Пантелић[ић]	—	7	—	—	—	6
21. Петар Милосављевић[ић]	10	5	—	—	—	12
22. Веселин Милинковић[ић]	—	14	—	—	—	11
23. Стојан	—	—	—	15	—	5
24. Симо Радосављевић[ић]	—	—	—	—	—	4
25. Милосав Михаилович[ић]	13	—	—	—	—	8
26. Паун Абазовић	—	—	—	—	—	4
27. Павле Бебић	—	4	—	—	—	5
28. Тисав	—	4	—	—	—	6
29. Ристивоје Гаврило[вић]	—	12	—	—	—	14
30. Станиша Арсенијевић[ић]	8	6	—	—	—	4
31. Вукосав Милинковић[ић]	15	9	—	—	—	5
32. Милован Бошковић[ић]	10	—	—	10	—	15
33. Петар Бошковић	6	—	—	—	—	3
34. Марко Јанковић	20	12	—	—	—	10
35. Милић Милинковић	13	—	—	—	—	11
36. Павле Абазовић[ић]	—	—	—	—	—	1
37. Стеван Милинковић[ић]	—	—	—	—	—	4
38. Јован Марковић	—	—	—	—	—	8

ЈАБАНЦИ

1. Михаило Ружић	—	—	—	—	—	9
2. Гаврило	—	—	—	—	—	10
3. Сретен Живановић	—	—	—	—	—	1
4. Стојан Радоичић	—	—	—	—	—	1
5. Илија Топаловић	—	—	—	—	—	2
6. Добросав	—	—	—	—	—	1
7. Јандрија Осаћанин	—	—	—	—	—	1
8. Милосав Шебинац	—	—	—	—	—	4
9. Периша Ракић	—	—	—	—	—	3
10. Боко Луковић	—	—	—	—	—	2
11. Луко	—	—	—	—	—	1
12. Продан Маћић	—	—	—	—	—	3
13. Ефто Синђелић	—	—	—	—	—	3

14. Илија Маслаћ	—	—	—	—	—	1
15. Вучић Борбевић	—	—	—	—	—	2
16. Дмитар Милићевић	—	—	—	—	—	1
17. Јован	—	—	—	—	—	1
18. Тимотије Прнић	—	—	—	—	—	1
19. Михаило Н.	—	—	—	—	—	4
20. Никола Бркић	—	—	—	—	—	9
21. Тодор Костић	—	—	—	—	—	3
	250	195	—	73	—	360

3. СЕЛО ЛУЧАНИ

1. Марко Мандић	40	100	—	—	—	13
2. Марко Милосављевић[ић]	—	—	—	—	—	6
3. Радивоје Симовић	10	—	—	—	—	1
4. Танасије Рабеновић[ић]	30	20	12	10	—	10
5. Јован Степановић	50	15	—	—	—	4
6. Панто Алемпи[јевић]	40	8	6	37	—	12
7. Боко Златић	—	6	—	—	—	5
8. Глигорије "	13	5	—	—	—	4
9. Јован Томић	8	7	10	—	—	2
10. Вујадин Златић	15	6	—	—	—	6
11. Тодосије Симовић	—	—	—	—	—	5
12. Петар Благојевић[ћ]	10	—	—	—	—	5
13. Радован Ковачевић[ћ]	—	—	15	—	—	2
14. Милинко Радоевић[ћ]	10	10	—	6	—	6
15. Радое Стојадиновић[ић]	22	—	4	16	—	9
16. Милован Бакар	10	4	6	—	—	4
17. Михаило Евђовић[ић]	20	—	—	—	—	8
18. Урош Радоевић	15	5	—	10	—	5
19. Марко Тодоровић	18	6	—	—	—	6
20. Маринко Тодоровић[ћ]	—	12	5	—	—	4
21. Радоица Рендулић[ћ]	15	6	—	10	—	9
22. Василије "	—	10	—	—	—	12
23. Боко "	—	10	—	—	—	13
24. Павле Матија[шевић]	—	—	—	—	—	9
25. Стеван "	20	10	—	—	—	5
26. Јован "	4	2	6	—	—	4
27. Мићо "	—	—	—	—	—	4
28. Гаврило "	—	—	—	—	—	5
29. Радован Глигоријевић[ић]	—	—	—	—	—	1
	350	242	64	89	—	179

4. СЕЛО ДУЧАЛОВИЦИ

1. Јован Радоичић	23	—	—	—	—	6
2. Јаков	12	30	—	—	—	5
3. Глигорије Петровић[ћ]	62	15	—	38	—	12
4. Петар Драгути[новић]	28	—	—	—	—	1
5. Милован Ковачевић	—	57	—	—	—	5
6. Миле Терзић	50	—	—	—	—	5
7. Милосав Ашчија	36	—	—	—	—	4
8. Паун Ковачевић	4	—	—	—	—	1
9. Јован "	25	35	—	—	—	7
10. Дмитар Симоновић[ић]	20	24	—	16	—	6
11. Боко Ковачевић	—	—	—	—	—	1
12. Ненад "	4	—	—	—	—	3
13. Богосав Милосав[љевић]	—	25	—	—	—	5

Један драгачевски тефтер (1833)

14. Добросав Н.	11	15	—	10	—	4
15. Сретен Михаилов[ић]	20	8	—	12	—	3
16. Танаско Гаврилов[ић]	19	—	—	13	—	3
17. Павле Гаврилов[ић]	5	6	—	10	—	2
18. Мијат Добросављ[евић]	19	20	—	—	—	5
19. Милоса[в] Милоса[вљевић]	22	12	—	—	—	4
20. Радоица Николић	31	29	—	—	—	3
21. Филип Николић	8	15	—	—	—	5
22. Цвио Радовановић	30	25	—	—	—	4
23. Вучић Иконић	—	—	—	—	—	1
24. Василие Стеван[овић]	20	10	—	32	—	10
25. Милосав Стамбо[лић]	16	22	—	—	—	4
26. Радоица Илић	10	20	—	15	—	4
27. Симо Милошевић	5	10	—	—	—	2
28. Радован Антони[евић]	10	70	—	—	—	2
29. Вуле Радованов[ић]	—	—	—	—	—	2
30. Милован Шумар	12	15	—	10	—	3
31. Спасоје Попов[ић]	8	—	—	—	—	4
32. Паун и Мирко Мирков[ић]	18	82	—	—	—	6
33. Сретен Лаазреви[ћ]	—	11	—	—	—	3
34. Јован Терзић	4	25	—	—	—	3
35. Миљивоје Јован[овић]	22	10	—	—	—	5
36. Милован "	12	20	—	—	—	1
37. Тисосав "	—	—	—	—	—	1
38. Маринко "	—	—	—	—	—	1
39. Павле Драгути[новић]	30	11	—	—	—	4
	600	630	—	156	—	150

5. СЕЛО МАРКОВИЦА

1. Радоица Обреновић	20	30	—	—	—	3
2. Никола "	4	20	—	17	—	4
3. Симо "	18	20	—	10	—	2
4. Радисав Михаи[ловић]	—	16	—	—	—	6
5. Луко Јоксимовић	16	25	—	—	—	4
6. Тодор Радовановић (?)	14	10	—	—	—	4
7. Михаило Пантел[ић]	13	12	—	—	—	1
8. Ранко Станоевић	22	5	—	—	—	2
9. Милован Јанкови[ћ]	4	5	—	—	—	1
10. Милое Пантелић	—	16	—	—	—	—
11. Панто Дивљак	4	—	—	—	—	2
12. Милинко Марков[ић]	—	—	—	—	—	2
13. Лазар Раздољац	—	—	—	—	—	3
	115	159	—	27	—	34

6. СЕЛО ЗЕОКЕ

1. Данило Дмитрови[ћ]	16	15	—	—	—	3
2. Танасије Савић	11	10	—	15	—	4
3. Јовко Лазаревић	15	25	—	—	—	6
4. Ефрем Михаиловић	—	15	—	—	—	3
5. Јован Милованови[ћ]	15	10	—	—	—	2
6. Милое Петровић	—	16	—	—	—	2
7. Радисав Драгићев[ић]	—	—	—	6	—	2
8. Василије Дмитров[ић]	20	15	—	—	—	3
9. Јован Милутинови[ћ]	10	15	5	20	—	2
10. Радивоје "	—	6	7	12	—	1
11. Илија Миловић	8	10	—	10	—	1
12. Симо Алексић	10	16	10	30	—	4
13. Аврам "	12	15	—	16	—	1

14. Андрија Балов	—	7	—	—	—	2
15. Периша Лончар	—	15	—	20	—	2
16. Јован Балов	10	5	—	30	—	3
17. Марко Бурака	—	—	—	—	—	3
18. Арсение	6	—	6	—	—	1/2
19. Михаило Пајови[ћ]	10	—	—	—	—	—
20. Богдан Кувела	15	—	—	6	—	3
21. Василие Осаћанин	15	—	—	—	—	2
22. Димитрије Кувела	28	10	—	30	—	4
23. Панто Радоичић	—	13	10	—	—	3
24. Радоња Цветић	—	—	—	—	—	2
25. Вучета Милошевић	10	—	20	10	—	2
26. Борбе Радоичић	15	11	—	20	—	2
27. Гаврило Марковић	—	—	—	15	—	1
28. Новица Вучићевић	7	15	—	—	—	2
29. Рисим Јанковић	10	—	—	5	—	1
30. Максим	15	—	—	10	—	1 1/2
31. Никола Мићић	16	—	—	40	—	1 1/2
32. Симо Милосављеви[ћ]	10	—	—	25	—	4
33. Илија Марковић	8	—	5	—	—	3
34. Јован Аранђић	20	10	—	—	—	2
35. Јоко Осаћанин	10	—	—	15	—	1/2
36. Гаврило Пајовић	—	6	—	—	—	1
	320	260	63	335		80

7. СЕЛО ХЕРТАРИ

1. Милош Јовановић	12	—	—	15	—	6 1/2
2. Обрад Миловановић	13	—	—	16	—	4
Максим Раденовић*						
3. Стојан Раосављевић	15	12	—	7	—	4
4. Тодор Раосављеви[ћ]	35	16	—	—	—	4
5. Мирко Михаилови[ћ]	32	—	—	35	—	5
6. Стојан Раосављевић	15	7	—	—	—	1
7. Обрад Скело	—	12	—	—	—	—
8. Вучић Недовић	18	—	—	—	—	6
9. Михаило	20	—	—	50	—	4
10. Павле Петровић	5	15	—	22	—	4
11. Вук Панђић	35	15	—	10	—	4
12. Јован Бунисевић	52	—	—	—	—	3
13. Бојо Станковић	8	25	—	—	—	3
14. Боко	15	7	—	—	—	5
15. Петар Бунисеви[ћ]	—	—	—	—	—	2 1/2
16. Радич Милованов[ић]	45	—	—	23	—	4
17. Паун	—	21	—	—	—	1
18. Ристо Обрадовић	—	—	—	—	18	2
19. Боко Јовановић	—	7	—	—	—	1
20. Јован Ковачевић	—	21	—	—	—	1
21. Милорад Савић	16	—	—	—	—	1
22. Милосав Ковачевић	—	7	—	—	—	2
23. Марко	11	—	—	14	—	1
24. Сретен Гаић	—	20	—	—	—	1
25. Вучета Савић	10	15	—	—	—	2
26. Симо Пуханац	15	20	—	—	—	3
27. Стеван Ковач	50	10	—	—	—	2
28. Милутин Савић	21	—	—	25	—	10
29. Радован Симоно[вић]	—	—	—	—	—	3

* Под бр. 3. у ориг. записана оба имена.

Један драгачевски тефтер (1833)

30. Сава Елесиевић	—	50	—	—	—	2
31. Вукосав "	17	—	—	25	—	2
32. Стеван Недовић	—	—	—	—	—	1
33. Сретен Раздољац	—	—	—	—	—	5
	460	280	—	260	—	100
8. СЕЛО ГРАБ						
1. Милић Елуша	5	—	—	10	—	3
2. Новица "	—	10	—	10	—	2
3. Радован Арсенијевић	25	10	—	10	—	2
4. Гаврило Илић	15	10	—	20	—	4
5. Обрад "	15	—	—	17	—	4
6. Тодор "	40	20	—	25	15	4
7. Михаило "	20	15	—	30	—	4
8. Павле Тривинић (?)	30	24	—	40	—	4
9. Симеон Ковачевић	10	80	20	—	30	4
10. Михаило "	16	30	—	30	—	5
11. Ристо Јовичић	10	20	10	15	—	5
12. Милосав Ненадић	15	15	—	20	—	3
13. Михаило Стеванчевић[ћ]	—	—	18	—	—	3
14. Милое "	25	12	—	16	—	5
15. Милосав Цика "	7	6	—	—	—	1
16. Вучић Антовић[ћ]	20	—	10	15	—	1
17. Никола Стеванчевић[ћ]	20	—	—	40	—	5
18. Марко Стеванчевић	5	6	—	5	—	2
19. Јанко "	—	12	—	8	—	2
20. Гаврило "	4	6	—	9	—	2
21. Димитрије Василић[ћ]	—	10	—	6	—	2
22. Борисав "	15	15	—	10	—	1 1/2
23. Михаило Мариновић[ћ]	7	10	—	7	—	2
24. Радисав "	10	15	—	10	—	2
25. Гаврило Павловић	6	—	—	10	—	2
26. Боко "	16	30	—	20	—	1
27. Павле Раичић	6	10	—	10	—	2
28. Јован "	6	6	—	18	—	2
29. Милић Васовић	10	12	—	12	—	4
30. Милија "	15	—	—	—	—	1
31. Милета "	6	10	—	—	—	4
32. Стеван Арсовић	6	8	—	—	—	3
33. Сретен Павловић[ћ]	20	15	20	20	—	1
34. Радисав Васовић	—	25	20	15	—	1
35. Ристо Шипета	—	10	—	—	—	3
36. Борђе Шипета	11	10	—	—	—	3
37. Марко "	—	10	—	—	—	3
38. Марко Шундерија	—	8	—	—	—	1
39. Никола Шипета	—	6	—	—	—	2
40. Милан "	—	10	—	—	—	1
41. Петроније Илић	10	—	—	10	—	2
42. Илија Гавровић	25	16	12	20	—	2
43. Борђе Анто	12	—	—	—	—	1 1/2
44. Миливое "	15	25	—	25	—	2
45. Михаило Буровић[ћ]	12	25	10	17	—	6
	490	500	120	530	45	120
9. СЕЛО ГОРАЧИБИ						
1. Буро Сланобарац	12	—	—	8	—	1 1/2
2. Иван Јоловић	10	8	—	5	—	6
3. Иван Лончар	13	11	—	16	—	4

Новак Живковић

4. Милија Петровић	—	—	10	—	—	4
5. Димитрие Седлар	5	—	5	7	—	2
6. Милован "	6	—	6	7	—	3
7. Новица Маткови[ћ]	18	5	—	22	—	3
8. Младен "	—	16	—	—	—	1/2
9. Јаков Моисиловић	19	5	—	11	—	2
10. Степан "	10	10	—	15	—	2
11. Гаврило Јоровић	11	21	—	20	—	2 1/2
12. Андрија Моисиловић	11	3	—	—	—	1
13. Давид Бискуп	18	13	—	—	—	2 1/2
14. Радован Пачовић	20	12	—	6	—	1
15. Михаило Станић	23	—	—	22	—	1/2
16. Боко Веселиновић	—	7	—	—	—	3 1/2
17. Мићо Вељовић	—	29	—	—	—	2
18. Богић Бодић	2	21	—	19	—	5
19. Радован Петровић	10	—	—	—	—	—
20. Марко Еринић	20	5	—	6	—	6
21. Јован Новаковић	—	10	—	6	—	2
22. Ненада Миловановић	9	45	—	—	—	2
23. Живан Трашковић	9	7	—	16	—	3
24. Петар Главоња	20	—	—	21	—	4
25. Стеван Поповић	8	6	—	—	—	2 1/2
26. Радисав Ковачевић	11	—	—	—	—	2
27. Тошо Поповић	10	5	—	—	—	2
28. Симеон "	11	4	—	—	—	2
29. Милинко "	17	8	—	10	—	2
30. Милован Јоксимо[вић]	28	19	—	26	—	1/2
31. Радоица Величков[ић]	6	11	—	—	—	1
32. Милисав Албић	9	7	—	—	—	2
33. Стојан Николић	10	3	—	10	—	1/2
34. Новак Пачовић	11	10	—	15	—	1
35. Јован Радовић	10	15	21	16	—	7
36. Ненада Зеџ	10	—	—	—	—	1/2
37. Борисав Јаћимовић	6	—	—	10	—	2 1/2
38. Милинко Ефремови[ћ]	17	12	—	16	—	4
39. Петко Перишић	5	6	—	12	—	1
40. Вуле Марковић	6	6	—	—	—	2
41. Милан Веселиновић	9	—	—	17	—	3
42. Симо Колашинанац	21	70	—	20	—	3
43. Саво Бировић	6	—	—	—	—	—
44. Мина Риташани	—	11	—	—	—	1
45. Спасоје Вујовић	8	—	—	—	—	1
46. Боко Чубра	3	—	—	11	—	2
47. Стеван Чиکارада	6	—	—	11	—	1
48. Филип Кнежевић	5	—	—	11	—	3
49. Милосав "	—	6	—	—	—	—
50. Лазо "	6	5	—	—	—	1 1/2
51. Павле "	—	4	—	—	—	1
52. Бојо "	8	7	—	14	—	4
53. Станко Сјеница	9	16	—	10	—	3
54. Никола Кривача	—	6	—	11	—	1
55. Спасоје Сјеница	14	12	—	10	—	5
56. Арсеније "	7	—	—	—	—	3
57. Михаило Поповић	5	—	—	5	—	3
58. Гаврило Стојановић	—	12	—	5	—	—
59. Ника Ружичић	—	—	—	16	—	5
60. Милорад "	5	—	—	18	—	2 1/2
61. Радован Стеванов[ић]	5	15	—	—	—	3 1/2
62. Петар "	6	12	—	5	—	3
63. Спасоје Дрнда	5	—	—	12	—	4

Један драгачевски тефтер (1833)

64. Симеон Станковић	—	17	—	—	—	2
65. Лазо Пернчић	16	6	—	—	—	1
66. Василие Матољак	13	10	—	16	—	2
67. Пајо Новаковић	7	—	—	11	—	—
68. Радовое Стевановић	6	—	—	17	—	7
69. Миласав Вујовић	6	—	—	8	—	2
70. Милое Ковачевић	—	—	—	13	—	1
71. Милић Ружичић	5	4	—	12	—	3
72. Милорад Главоња	10	—	—	20	—	9 ^{1/2}
73. Петар Петковић	14	—	8	13	—	4 ^{1/2}
74. Давид Мишићевић[ћ]	4	—	—	—	—	3
75. Маринко Веселинов[ић]	6	10	—	12	—	2
76. Милован Зимоња	—	—	—	—	—	2 ^{1/2}
77. Јован Станковић	4	4	—	15	—	2 ^{1/2}
78. Станое Стојановић	8	4	—	8	—	2
79. Милован Бодић	—	—	—	—	—	3
80. Димитрие Недељ[ковић]	—	—	—	8	—	3
81. Радован Савић	—	—	—	—	—	3
82. Вуица Радосављевић[ћ]	—	7	—	—	—	2 ^{1/2}
83. Никола Радосављевић	7	11	—	8	—	4
84. Петар Поповић	—	—	—	—	—	1 ^{1/2}
85. Стојан Андрић	—	—	—	—	—	1
86. Петар Јоксимовић	—	11	—	—	—	—
87. Милован Терзић	—	—	—	—	—	6
<hr/>						
	655	600	29	660	—	200

10. СЕЛО ГУБЕРЕВЦИ

1. Паун Радосављевић[ић]	15	10	—	20	—	6
2. Обрад "	—	20	—	—	—	2
3. Обрад Божићевић	—	6	—	8	20	3
4. Добрило Бендић	4	20	—	16	—	1 ^{1/2}
5. Михаило Ковачевић	15	—	—	—	—	1
6. Миливое Бендић	10	12	—	30	25	3
7. Јован Вуичић	10	—	—	12	—	2
8. Илија Глигоријевић	10	—	—	—	—	1
9. Дмитар Вуичић	—	—	—	2	—	4
10. Вуица Бендић	15	4	—	12	—	3
11. Вуле "	10	6	—	—	—	3
12. Максим Страњанац	—	—	—	—	—	8
13. Паун Ракићевић	14	10	—	14	—	3
14. Василие Плазина	14	18	—	30	—	7
15. Вуканло Богатић	15	—	15	25	—	5
16. Груица Бендић	14	—	15	15	—	2
17. Петроние Божићевић	5	16	—	18	20	2
18. Маринко Вуичић	14	7	—	30	—	5
19. Панто "	20	10	—	12	—	7
20. Обрад Вуичић	20	10	—	40	—	6
21. Вуле Глигоријевић	5	—	—	—	—	1
22. Вељко "	7	—	—	—	—	20
23. Никола Чоло	—	—	—	—	—	3
24. Лазо Милошевић	5	—	—	—	—	2
25. Вуле "	—	—	—	—	—	2
26. Стеван Вуиновић	10	6	—	15	—	3
27. Гаврило Плазина	5	—	—	12	—	3
28. Веселин "	15	10	—	12	—	3
29. Илија "	8	—	—	13	—	2
30. Борбе "	—	—	—	12	—	1
31. Обрад "	—	—	—	—	—	4

32. Вујица Бешевић	—	—	—	—	—	4
33. Никола Старовла	5	6	—	—	—	1
34. Милисав Цогољ	4	—	—	—	—	1
35. Милан Марковић	—	10	—	—	—	1
36. Илија Плазина	6	—	—	15	—	2
37. Милета Басара	—	10	—	14	—	2 ^{1/2}
38. Радоица "	10	—	—	—	—	2
39. Нешо Плазина	10	—	—	10	—	4
40. Витор "	—	10	—	10	—	3
41. Никола Богићевић	10	10	—	12	—	1 ^{1/2}
42. Петар "	17	6	—	5	—	2 ^{1/2}
43. Радисав Ечменица	10	6	10	17	10	2 ^{1/2}
44. Гаврило Ракићевић	6	5	—	12	10	1 ^{1/2}
45. Милутин Ечменица	4	—	—	4	—	1 ^{1/2}
46. Паун Станичић	10	10	—	10	—	1 ^{1/2}
47. Никола Богетић	—	5	—	—	—	1 ^{1/2}
48. Милош Бенадић	—	—	—	15	—	2
49. Радован Вуиновић	17	12	—	35	—	3
50. Радисав Вуиновић	10	—	15	—	—	2
51. Бранисав Радовић	8	—	10	12	—	2
52. Груица Бенадић	6	15	—	10	—	4
53. Радосав Ракићевић	—	5	—	6	—	1
54. Милисав Бранисав	—	4	—	7	5	2
55. Петар Плазина	—	—	—	—	—	3
56. Боко Дмитровић	6	12	—	11	—	1
57. Стеван Писколовић[ћ]	4	12	—	16	—	2
58. Сретен Плазина	2	5	—	6	—	1
59. Милан Марковић	—	6	—	—	—	1
60. Јован Вукаиловић	10	8	—	13	—	2
61. Тодор Вукаиловље	6	8	—	12	—	1
62. Вуле Милошевић	—	—	—	—	—	2
63. Лазо "	6	—	—	—	—	2
	430	331	65	600	90	160

11. СЕЛО БРЕЗОВИЦЕ

1. Мишија Маисторовић	21	14	—	8	—	1 ^{1/2}
2. Симо " "	16	8	—	10	—	1 ^{1/2}
3. Милутин " "	6	—	—	3	—	1/2
4. Милић Лазаревић	25	—	—	3	—	—
5. Јанко Миликић	7	16	—	8	13	1
6. Никола Маисторов[ић]	18	15	—	13	—	3
7. Бојо Радосављевић	20	10	—	7	—	—
	113	63	—	52	13	7 ^{1/2}

12. СЕЛО ВЛАСТЕЛИЦА

1. Радоица Рудинац	8	—	15	40	—	3
2. Симо Терзић	8	—	15	20	—	1 ^{1/2}
3. Петар Марковић	12	—	—	13	—	1 ^{1/2}
4. Јовица Лазовић	5	—	5	—	—	4
5. Борисав Рудинац	10	—	—	—	—	—
6. Павле Лазовић	15	11	—	—	—	2
7. Вучић Бабић	25	10	20	—	—	3
8. Милое Марковић	10	4	—	—	—	1
9. Арсение Кузманов[ић]	15	—	—	17	—	2
10. Милован Марковић[ћ]	12	—	—	28	—	1
11. Станиша Кузманов[ић]	24	11	—	46	—	4

Један драгачевски тефтер (1833)

12. Вуле Јанковић	16	29	—	—	—	2
13. Андрија Кузманови[ћ]	10	—	—	—	—	2
14. Михаило Кнежевић	—	—	—	—	—	2
	170	65	55	164	—	28

13. СЕЛО КАОНИНА

1. Маноило Пивљак	13	—	—	20	—	1
2. Максим "	—	—	—	12	—	—
3. Рако Величић	—	—	11	—	—	—
4. Василие Поповић	5	—	8	—	—	1 ^{1/2}
5. Спасоје Јовановић	12	—	—	7	—	2 ^{1/2}
6. (прецртано у оригиналу)						
7. Михаило Милићеви[ћ]	5	—	12	6	—	—
8. Јован Станковић	10	15	—	6	—	1
9. Паун Пајовић	7	—	—	—	—	1
10. Радосав Милићевић	16	18	10	11	—	2
11. Обрад Пајовић	10	—	15	—	—	2
12. Танаско Терзија	5	—	8	—	—	1/2
13. Павле Пајовић	—	3	—	—	—	1/2
14. " Буковичанин	25	16	—	20	—	1 ^{1/2}
15. Раде Радовић	8	—	—	—	—	1
15. Новак Величић	—	7	—	—	—	—
17. Стеван "	—	5	—	—	—	1/2
18. Радован Златић	3	10	7	—	—	1 ^{1/2}
19. Павле Величић	7	—	11	—	—	1 ^{1/2}
20. Миладин Милићевић	7	—	5	—	—	—
21. Паунко Н.	5	—	8	—	—	—
22. Вуица Рисимовић	8	—	8	—	—	1
23. Радован Гуцула	6	—	7	—	—	1
24. Разо "	9	—	8	—	—	1
25. Никола Пајовић	7	10	—	9	—	2
26. Гаврило Пајовић	5	—	10	—	—	1/2
27. Танаско Терзић	9	—	—	8	—	1/2
28. Марко Корићанин	8	—	15	—	—	1
29. Михаило Радомирови[ћ]	—	3	7	5	—	—
30. Павле Радичевић	—	3	8	5	—	1
31. Петар Пајовић	12	5	—	5	—	1 ^{1/2}
32. Михаило Радичевић	8	—	—	5	—	1/2
33. Стеван Пајовић	4	7	—	10	—	1
34. Симо Радовић	—	—	—	—	—	1
	200	102	158	129	—	30

14. СЕЛО ЛУКЕ

1. Никола Лазовић	—	—	—	20	10	1
2. Стојан "	8	—	12	5	—	1 ^{1/2}
3. Никола Богосављевић	7	—	5	20	—	1
4. Миливоје Керкезовић	—	—	10	3	—	1
5. Симо Миленковић	—	—	—	7	—	1
6. Ристо Миленковић	6	—	—	20	—	1/2
7. Василие Миленков[ић]	3	—	20	5	—	1
8. Стеван Кршић	—	—	—	—	—	1
	24	—	47	80	10	7

15. СЕЛО ВИЧА

1. Јован Еремић	—	—	—	20	—	3
2. Гаврило Булија	—	—	—	20	—	2
3. Петроние Главоња	7	8	—	11	—	1
4. Милисав "	6	10	—	15	—	3
5. Милутин "	—	—	—	—	—	1
6. Милован "	—	—	—	20	—	3
7. Гаврило Шијак	—	—	—	—	—	1
8. Никола Бокановић	—	20	—	12	—	2
9. Милован "	5	8	—	12	—	1 1/2
10. Василие Мирковић	5	—	—	6	—	1
11. Луко "	—	—	—	—	—	1
12. Милован Зарић	—	25	—	—	—	2
13. Моисило Бировић	5	4	—	—	—	2
14. Павле Бировић	—	10	—	—	—	1 1/2
15. Михаило Сладовница	4	8	—	—	—	1
16. Радоица Зарић	—	10	—	—	—	—
17. Марко Булија	10	—	8	15	—	2
18. Вучић Бировић	—	3	—	—	—	1
19. Иван Новаковић	14	10	—	15	—	2
20. Раде Милошевић	—	5	—	4	—	1 1/2
21. Илија Сретеновић	—	—	—	—	—	2
22. Станко Зарић	12	16	—	15	—	2
23. Милоса[в] Главоња	10	—	—	8	—	2
24. Милован Пупавица	—	—	—	13	—	2
25. Јован Милинковић	10	—	—	30	—	2
26. Милан "	10	—	—	15	—	2
27. Павле "	5	—	—	10	—	1 1/2
28. Ранко Андрић	—	—	—	13	—	2
29. Маринко Зарић	—	—	12	—	—	1 1/2
30. Трифун Новаковић	5	6	—	—	—	1
31. Васили[е] Перишић	—	—	—	5	—	1/2
32. Луко Јовановић	—	8	—	10	—	1 1/2
33. Васо Миликић	10	—	—	30	—	2
34. Јован Ковачевић	5	—	—	10	—	1 1/2
35. Арсение "	—	—	—	10	—	2
36. Васо "	—	—	—	8	—	1
37. Никола "	10	15	—	15	—	1
38. Вуле Ковачеви[ћ]	—	—	—	15	—	1
39. Милић Ковач	—	—	—	—	—	2
40. Ранисав Пупавица	—	—	—	—	—	3
41. Гаврило Радованов[ић]	—	—	—	—	—	1
42. Милета Пупавица	—	10	—	—	—	1
43. Милић "	—	5	—	—	—	1
44. Милан "	—	—	—	—	—	2
45. Стеван Сталови[ћ]	—	—	—	—	—	1
46. Петар Пупавица	—	10	—	—	—	1/2
47. Михаило "	—	—	—	—	—	1
48. Никола Миликић	10	—	—	11	—	1 1/2
49. Радован Милованов[ић]	5	10	—	20	—	3
50. Милорад "	5	10	—	10	—	1 1/2
52. Рако Андрић	10	—	—	—	—	2
53. Дмитар Милетић	—	—	—	40	—	4
54. Илија Гучовић	—	15	—	20	—	1
55. Паун Бешевић	—	—	—	10	—	1 1/2
56. Миљивоје Качар	10	6	—	12	—	1 1/2
57. Станко Бабић	4	—	—	6	—	4
58. Панто Секулић	4	—	—	15	—	2 1/2
59. Боко Паић	—	—	—	10	—	2

Један драгачевски тефтер (1833)

60. Петар Јаћимов[ић]	—	—	—	—	—	3
61. Сава Маричић	—	—	—	—	—	3
62. Вуксан "	—	—	—	—	—	2
63. Панто Сретенов[ић]	—	—	—	—	—	2
64. Никола "	—	—	—	—	—	2
65. Петар "	—	10	—	—	—	1½
66. Марко Јованови[ћ]	4	—	—	12	—	2
67. Никола Булија	5	—	—	10	—	1
68. Буро Радонанвић	—	5	—	15	—	4
69. Петар Јанковић	—	13	—	—	—	2
70. Дмитар Груић	—	—	—	—	—	5
71. Спасоје Милосавље[вић]	—	—	—	10	—	1
72. Никола Герзић	—	—	—	6	—	1
73. Танасије Раковић	—	—	—	6	—	1½
74. Дмитар (нечитко)	—	—	—	—	—	1
75. Стеван (нечитко)	—	—	—	—	—	1
76. Којо Марковић	—	—	—	—	—	1½
	190	260	20	564	—	130

16. СЕЛО КРИВАЧА

1. Беросим Миркови[ћ]	35	20	—	5	—	5
2. Веселин Петровић	40	7	30	15	—	3
3. Панто Тимотијеви[ћ]	30	—	—	40	—	5
4. Јанко Михаиловић	25	8	—	20	—	5
5. Милић Мајстор[овић]	—	—	5	5	—	2
6. Танаско Јовановић	20	5	—	—	—	3
7. Новак Танасковић	5	—	—	—	10	2
8. Вигор "	—	—	—	—	—	2
9. Периша Петровић	25	—	5	—	—	4
10. Иван Петровић	10	5	—	10	—	5
11. Вучић Ефтовић	—	10	—	5	—	6
12. Василије Јованови[ћ]	5	—	—	10	—	5
13. Јован Иличић	—	7	—	—	—	5
14. Милисав Н.	10	5	—	—	—	5
Петар Драмлија	—	—	—	—	—	5
Сретен Чикирић*	—	—	—	—	—	4
15. Тодор Белун	5	—	—	—	—	2
16. Мато Тимотијеви[ћ]	—	—	—	—	—	2
	200	67	40	110	10	70

17. СЕЛО ЖИВИЦА

1. Јован Танасковић	5	—	—	10	—	6
2. Нешко Милутинови[ћ]	—	5	—	—	—	—
3. Никола Милутиновић	—	15	—	—	—	1
4. Петар "	—	—	—	—	—	2
5. Милое Радивојевић	7	—	—	23	—	4
6. Вук Боковић	—	—	—	5	—	1
7. Вучета "	4	—	—	12	—	1
8. Ђосав Радовић	6	—	—	30	—	4
9. Никола Милутинови[ћ]	—	5	—	30	—	4
10. Илија Петровић	5	—	—	15	—	2
11. Радован Миливојеви[ћ]	—	5	—	15	—	4
12. Милан Николић	—	15	—	25	—	3

* Бројеви нису наведени уз ова имена у оригиналу

13. Борисав Јоровић	—	—	—	12	—	1
14. Павле	5	—	—	15	—	1
15. Милосав Симовић	8	—	—	20	—	3
16. Вучић Павловић	—	15	—	—	—	2
17. Петар Милутиновић[ић]	—	—	—	—	—	1
18. Јован Страњанац	8	—	—	—	—	2
19. Дмигар	5	—	—	20	—	2
20. Миладин Страњанац	—	—	—	—	—	1
21. Вуксан Николић	5	—	—	8	—	5
22. Станко Матовић	5	—	—	30	—	3
23. Периша	—	—	—	20	—	2
24. Милутин Јовичић	—	5	—	15	—	2
25. Богосав	—	—	—	15	—	1
26. Панто Радовановић[ћ]	15	—	—	—	—	2
	78	65	—	320	—	60

СЕЛО ГОРЊИ ДУБАЦ

1. Петар Пантелић	11	12	—	4	—	—
2. Миљивоје Илић (?)	14	—	7	13	—	—
3. Радосав Петровић[ћ]	5	30	—	—	—	—
4. Јован Илић	19	12	—	8	—	—
5. Радоица Павловић	31	10	—	—	—	—
6. Рако Павловић	20	6	—	—	—	—
7. Милутин Марковић	7	—	23	—	—	—
8. Јован Жуја	17	27	—	—	—	—
9. Мирко Пантовић	22	15	—	—	—	—
10. Јован Михаиловић	20	20	—	5	—	—
11. Миљивоје Рудинац	8	13	—	—	—	—
12. Радивоје	10	12	13	—	—	—
13. Дмигар Илић	21	15	—	26	—	—
14. Јован Ваљаревић	—	11	—	—	—	1
15. Лазо Миловановић	6	—	—	4	—	—
16. Симеон	7	8	—	—	—	—
17. Никола Драгићевић	15	5	—	—	—	—
18. Иван Илић	—	8	—	—	—	—
19. Илија Андрић	—	—	—	5	—	—
20. Радован Пантелић	30	7	—	10	—	—
21. Видосав Михаилов[ић]	40	30	—	11	—	—
22. Раде	10	5	—	—	—	—
23. Павле Миљинков[ић]	—	6	—	—	—	—
24. Петар	—	4	—	—	—	—
25. Павле Стевановић	—	—	—	5	—	—
26. Стеван Драгићевић	20	10	—	10	—	—
27. Паун Драгићевић[ћ]	15	—	17	—	—	—
28. Спасоје	21	30	—	6	—	—
29. Лазо Драгићевић	12	—	—	6	—	—
30. Антоније Маринков[ић]	—	8	—	10	—	—
31. Радивоје	15	15	—	8	—	1 1/2
32. Радоња Вукосавље[вић]	20	—	7	30	—	1 1/2
33. Алекса Терзић	—	—	8	—	—	—
34. Миљивоје Лазовић	—	—	—	6	—	1/2
35. Тодор Дукић	8	—	—	—	—	—
36. Никола Миљинков[ић]	—	5	—	—	—	—
37. Михаило Буџа	22	—	—	—	—	—
38. Михаило	4	—	—	—	—	—
Сума	460	323	75	190	—	4 1/2

Један драгачевски тефтер (1833)

19. СЕЛО РОГАЧА

1. Лазар Елуца	1	—	25	36	5	5
2. Милован Лончар	5	—	70	21	—	1
3. Пајо Илић	18	6	7	36	—	4
4. Лазо "	—	—	6	24	—	2
5. Михаило Жуптра	5	21	—	21	—	4
6. Максим Ковановић	50	27	—	72	—	7
7. Миладин Станиши[ћ]	15	15	—	37	—	6
8. Дмитар Мрдак	30	10	—	54	—	5
9. Иван Живковић	47	15	—	60	—	5
10. Антоние Недовић	45	10	—	12	—	2
11. Стеван Нешковић	7	—	—	—	5	2
12. Ристо Маринкови[ћ]	14	—	—	20	—	4
13. Радое Крловић	5	10	5	10	—	3
14. Боко Пауновић	4	—	—	—	—	—
15. Илија Ружић	5	7	4	5	—	3
16. Антоние Радовановић	8	16	—	6	—	1/2
17. Луко Стевановић	20	15	—	11	—	1
18. Василие Драговић	—	—	—	—	—	3 1/2
19. Марко Богдановић	10	30	—	15	—	2 1/2
20. Сретен "	—	—	—	—	—	3
21. Коста "	—	20	20	—	—	10
22. Никета Михаиловић	10	—	6	12	—	1
23. Радивоје Вилотијевић	12	—	—	5	—	3
24. Радован Милосављеви[ћ]	11	6	10	5	20	1
25. Радован Милованов[ић]	10	35	10	—	40	6
26. Радун Станић	24	3	13	6	15	3
27. Борисав Боловић	—	10	4	5	—	7
28. Андрија Самарић	6	22	10	6	—	6
29. Радоња Вујовић	30	—	22	15	—	10
30. Милинко Спасовић	6	15	—	—	—	1 1/2
31. Евђеице Паунић	—	—	—	—	—	1
32. Лука Радовановић	12	5	—	12	—	3
33. Благое Никетећи (?)	6	8	—	—	—	3
34. Милосав "	7	6	—	7	—	3
35. Никола Радовановић	4	10	—	—	—	3
36. Павле Дмитрови[ћ]	—	—	6	—	—	6
Сума	460	332	218	510	85	130

20. СЕЛО ДОЊИ ДУБАЦ

1. Живко Зверота	11	20	—	30	—	1
2. Симо Раденковић	—	31	—	8	—	—
3. Гаврило Божићевић	12	13	—	15	—	1
4. Миливоје Караца	—	21	—	22	—	1
5. Марко Миливојевић	—	—	4	—	—	—
6. Јован Божићевић	15	10	—	15	—	1 1/2
7. Марко Воиновић	4	20	—	10	—	1
8. Матије "	7	10	—	11	—	1 1/2
9. Павле Воиновић	1	13	—	15	—	1
10. Недељко Тадивић	9	20	—	10	—	2
11. Радосав Станић	—	25	—	—	—	1
12. Јован Бурић	11	—	—	—	—	1
13. Милован Бурић	6	15	—	—	—	2
14. Петар Караца	7	10	—	25	—	1
15. Михаило "	5	5	—	15	—	—
16. Вук Басара	15	35	—	17	—	1
17. Јовица "	10	23	—	8	—	1

Новак Живковић

18. Јоксим "	5	17	—	—	—	1
19. Тисав Караца	5	11	—	14	—	1
20. Милисав "	8	21	—	—	—	1
21. Спасо "	—	11	—	10	—	—
22. Никола "	15	8	—	15	—	1
23. Илија Караца	9	12	—	10	—	—
24. Паун "	6	9	—	—	—	1
25. Радоица Никшић	6	17	—	—	—	—
26. Милош "	5	10	—	—	—	1
27. Михаило Милић	20	13	—	30	—	1
28. Петар Милић	—	—	—	10	—	1
29. Милосав "	10	—	—	—	—	—
30. Павле Велисављевић[ић]	12	12	—	—	—	1
31. Милутин "	10	8	—	—	—	—
32. Миливоје "	8	—	—	—	—	—
33. Спасоје Томић "	—	—	4	—	—	—
	220	431	8	300	—	28

21. СЕЛО ХЕРТИ

1. Веселин Бекић	7	30	—	40	—	9
2. Никола "	5	15	—	15	—	2
3. Боко "	—	—	—	10	—	1
4. Петар "	15	15	—	50	—	5
5. Бурђе Тодоровић	10	9	—	20	—	1 ^{1/2}
6. Коста Обрадовић	5	10	—	10	—	2
7. Милош Недељковић	5	25	—	50	—	2
8. Радош "	8	—	—	40	—	2
9. Кузман "	8	15	—	30	—	2
10. Никола Буровић	16	8	—	20	—	—
11. Буро Петровић	10	5	—	22	—	2
12. Обрад Буровић	12	14	—	10	—	3
13. Јован "	12	—	—	20	—	1 ^{1/2}
14. Боко Симеоновић	5	6	—	20	—	4
15. Стеван Јовановић	10	10	—	40	—	3
16. Андрија Станић	5	6	—	13	—	4
17. Радован Славковић	—	20	—	15	—	4
18. Гаврило "	—	—	—	15	—	3
19. Милисав "	10	12	—	—	10	2 ^{1/2}
20. Раде "	—	—	—	—	8	5
21. Филип "	12	15	—	16	7	4 ^{1/2}
22. Панто "	—	40	—	—	—	5
23. Милосав Ристивојевић[h]	—	—	—	—	—	2
24. Никола Милићевић	—	—	—	—	—	2 ^{1/2}
25. Гаврило Буровић	—	—	—	—	—	3 ^{1/2}
26. Никола Миловановић	4	—	10	6	—	4
27. Новак Јовановић	8	15	—	—	—	2
28. Илија Чикиризовић	10	—	12	6	—	4 ^{1/2}
29. Радован Сретеновић	8	20	—	12	—	4
30. Комрен "	5	—	—	—	—	5 ^{1/2}
31. Петар Стевановић	—	—	—	—	—	1/2
32. Михаило Славковић	—	10	—	—	—	3
	190	300	22	480	25	97

22. СЕЛО ГОРЊА КРАВАРИЦА

1. Тодор Симоновић	—	—	—	30	—	3
2. Аврам "	—	—	—	15	—	2
3. Луко Вилотијевић	—	—	—	15	—	2

Један драгачевски тефтер (1833)

4. Василије Ивановић	—	10	—	—	—	2
5. Милован Вучетић	—	—	—	30	—	3
6. Тодор "	—	—	—	15	—	2
7. Никола "	—	—	—	15	—	2
8. Вуле Гавриловић	—	—	—	8	—	1
9. Радован Антонијевић	—	—	—	—	—	2
10. Милисав Богићевић	—	10	—	28	—	4
11. Перо Маринковић	—	4	—	18	—	2 ^{1/2}
12. Михаило Маринковић	—	—	—	18	—	2
13. Јован Стевановић	10	—	—	20	—	2
14. Трифун Маринковић	—	—	—	10	—	2
15. Стојан Стевановић	12	—	—	20	—	3
16. Младен Михаиловић	—	—	—	12	—	3
17. Богдан Јовановић	—	20	—	—	—	4
18. Видосав Петровић	—	—	—	25	—	4
19. Веско "	—	—	—	6	—	2 ^{1/2}
20. Мијат "	—	—	—	20	—	2
21. Маринко Милосављевић[ић]	—	—	—	12	—	1/2
22. Радисав "	6	—	—	10	—	3
23. Паун Илић	—	—	—	8	—	1
24. Вељо Пауновић	—	13	—	6	—	2
25. Елесије Баралија	—	—	—	50	—	3
26. Лазар "	—	15	—	15	—	2
27. Вујо Баралија	—	—	—	20	—	2
28. Пласое "	—	—	—	12	—	2 ^{1/2}
29. Јанко Милошевић	—	—	—	15	—	3
30. Јован Станоевић	—	—	—	30	—	2
31. Јанко "	8	—	—	30	—	5
32. Веселин Павловић	10	—	—	10	—	1
33. Новак Борђевић	—	—	—	15	—	1
34. Мијат Даниловић	—	—	—	15	—	2
35. Стеван Филотијевић	—	—	—	21	—	3
36. Никола Илић	—	—	—	—	—	1
Сума	46	72	—	574	—	84

23. СЕЛО ДОЊА КРАВАРИЦА

1. Павле Мутавија	16	—	—	—	—	2
2. Јоксим Чворовић	—	10	—	—	—	2
3. Боко Чворо[вић]	—	30	—	—	—	6
4. Милосав Н.	20	—	—	—	—	4
5. Јован Старчевић	—	—	—	16	—	4
6. Сретен Старчевић	6	—	—	—	—	2
7. Дамњан Томашевић[ић]	15	—	—	15	—	4
8. Спасое Томашевић	8	—	—	—	—	3
9. Коста "	10	—	—	20	—	4
10. Никола Кнежевић	10	10	—	10	—	3
11. Паун "	12	—	—	12	15	2
12. Павле "	5	10	—	—	—	4
13. Богдан Баралија	12	—	—	12	—	5
14. Миливоје Вуковић	8	—	—	—	—	2
15. Милан "	7	—	—	—	—	1
16. Радован Брковић	12	12	—	—	—	6
17. Симана удовица	8	10	—	—	—	4
18. Милисав Јасиковић	—	—	5	—	—	1
19. Милован Красић	16	—	—	—	—	3
20. Никола Миличић	5	—	—	12	—	3
21. Петар Јасичанин	—	—	5	5	—	4
22. Милован Милекић	5	—	—	6	—	4

Новак Живковић

23. Витор Чапаковић	—	7	—	—	—	2
24. Стојан Рисимовић	5	—	—	4	—	—
25. Петар Василић	14	—	—	30	—	4
26. Сава Буда	—	—	—	20	—	2
27. Никола Јеликић	23	—	—	—	—	3
28. Анђелија удовица	18	—	—	—	—	3
29. Петар Томашевић	15	—	—	—	—	3
30. Рако "	—	—	—	8	—	1
31. Гаврило "	5	10	—	—	15	1
32. Петроние Милошев[ић]	20	—	—	30	30	6
33. Симо Глибић	5	10	—	—	—	3
34. Петар Томашев[ић]	—	—	—	—	—	2
Сума	280	109	10	200	60	103

24. СЕЛО ЛИС

1. Петар Јовичић	10	20	—	—	—	9
2. Радован "	—	—	—	15	—	3
3. Илија Николић	—	—	—	10	—	1 ^{1/2}
4. Вучић "	—	—	—	15	—	3
5. Милосав Аранђи[ћ]	—	—	—	12	—	3
6. Павле Босић	—	16	—	—	—	8
7. Гаврило Шевић	—	—	—	10	—	3
8. Петар Затега	—	—	—	15	—	5
9. Вуксан Шевић	—	—	—	20	—	2
10. Илија Затега	5	—	—	15	—	5 ^{1/2}
11. Михаило Кириција	10	—	—	10	—	5
12. Вуле Сусуровић	6	—	—	15	—	3
13. Боко Затега	10	—	—	15	—	13
14. Савва Илић	—	—	—	6	—	1
15. Милосав Ковач	4	—	—	—	—	1
16. Иван Илић	5	—	—	—	—	1
17. Стеван Лазовић	17	—	—	—	—	7
18. Симеон "	24	—	—	25	—	10
19. Јован Брезич	6	10	—	—	—	3
20. Милорад Кочовић	—	—	—	11	—	4
21. Димитрие Елић	—	—	—	—	—	3
22. Гаврило Елић	—	—	—	—	—	1
23. Лука "	—	—	—	—	—	1
	100	46	—	194	—	96

25. СЕЛО НЕГРИШОРИ

1. Петроние Милови[ћ]	5	7	—	—	—	1 ^{1/2}
2. Милован Габар	—	—	—	43	—	3
3. Гаврило Ружић	30	35	—	—	—	3
4. Станиша Дуњић	14	—	—	—	—	3
5. Крсман "	11	—	—	—	—	1
6. Боко Николић	15	14	—	—	—	5
7. Тодор Топаловић	23	—	—	7	—	1
8. Добросав Милићеви[ћ]	—	—	—	12	—	2
9. Марко "	4	—	—	—	—	1
10. Сретен Живановић	5	5	—	—	—	2
11. Максим Миловано[вић]	—	5	—	—	—	—
12. Стојан Топалови[ћ]	4	—	—	—	—	—
13. Милан Звркета	—	11	—	—	—	1 ^{1/2}
14. Луко Филиповић	—	7	—	—	—	2
15. Кузман Звркета	—	—	—	—	—	1 ^{1/2}

Један драгачевски тефтер (1833)

16. Алекса Маркићеви[ћ]	—	35	—	—	—	4
17. Симо Стефановић	—	20	—	—	40	10
18. Павле Миловановић	30	—	—	15	—	1
19. Спасоје Топаловић	16	—	—	10	—	1
20. Димитар Раздољац	8	—	—	—	—	1 ^{1/2}
21. Сретен "	—	10	—	—	—	1
22. Јанко Миловановић	9	—	—	—	—	—
23. Илија Топаловић	—	20	—	—	—	1
24. Степан Марковић	11	5	—	—	—	—
25. Прото Јанко	12	—	—	—	—	3
26. Радован Симоновић	7	15	—	—	—	1 ^{1/2}
27. Јован Раздољац	5	6	—	—	—	3
28. Гаврило "	—	—	—	11	—	1
29. Јанко Топаловић	20	20	—	10	—	1
30. Михаило Ружић	10	—	—	30	—	2
31. Стојан Звркета	15	—	—	—	—	1 ^{1/2}
32. Михаило "	15	15	—	—	—	2
33. Гаврило "	8	—	—	—	—	1
34. Алемпије "	—	—	—	—	—	1
	280	230	—	138	40	62

26. СЕЛО КАПИЦЕ

1. Димитар Антоније[вић]	70	20	—	20	30	12
2. Милован Радое[вић]	15	20	—	20	—	12
3. Никола Петровић	15	—	—	30	—	10
4. Ристо Радоевић	—	10	—	—	—	5
5. Боко Ковачевић	10	20	—	—	—	3
6. Милосав "	15	30	—	—	—	3
7. Михаило Васиљеви[ћ]	4	—	—	—	—	4
8. Никола Васиљеви[ћ]	5	10	—	—	—	4
9. Пајо Обреновић	—	10	—	20	—	8
10. Илија Добро. Спасоје[вић]	—	—	—	—	—	12
	134	120	—	90	30	74

27. СЕЛО ЛОПАШ

1. Тодор Голуб[овић]	16	—	—	4	—	6
2. Василије Голубови[ћ]	15	—	—	5	—	8
3. Бојо Пуретић	5	—	—	—	—	9
4. Стеван "	15	—	—	—	—	6
5. Тоша Милићев[ић]	7	—	—	10	—	9
6. Јовица Милићев[ић]	—	—	—	5	—	9
7. Јован Рајаковић	—	—	—	15	—	8
8. Димитрије "	—	—	—	—	—	8
9. Радован Рајаковић	—	—	—	—	—	8
10. Обрад Грковића	5	—	—	—	—	3
11. Павле "	—	—	—	—	—	2
12. Стеван "	5	—	—	—	—	4
13. Вукић Радуловић	—	—	—	6	—	7
14. Глигорје Грковић	—	—	—	—	—	1
15. Јован Новоселац	10	—	—	10	—	12
16. Василије Петрови[ћ]	10	—	—	10	—	8
17. Тодор Герасимовић	10	—	—	—	—	6
18. Еремија Лазаревић	5	—	10	—	—	6
19. Раде Ничавић	—	—	—	6	—	4
20. Радоица "	—	—	—	—	—	2
21. Поп Максим	—	—	—	—	—	8

Новак Живковић

22. Симо Поповић	—	—	—	—	—	6
23. Јоксим "	3	—	—	—	—	7
24. Никола Боровијак	—	—	—	—	—	1
25. Глогорие Стоић	—	—	—	—	—	4
26. Никола Муњић	—	—	—	10	—	8
27. Вуле Стевановић	5	—	—	—	—	6
28. Периша Танасијев[ић]	—	—	—	—	—	4
29. Марко Росић	—	—	—	—	—	12
30. Павле Булић	—	3	—	—	—	6
31. Милован Росић	—	—	—	8	—	5
32. Вучић	—	—	—	—	—	5
33. Василије "	—	—	—	7	—	8
34. Стеван Чепавец	—	—	—	—	—	7
35. Петар Танасијев[ић]	—	—	—	10	—	6
36. Паун "	—	—	—	5	—	6
37. Алекса Арнаут	—	—	—	5	—	3
38. Вучић Божовић	—	7	—	—	—	6
39. Раде "	—	12	—	—	—	4
40. Милисав "	7	10	—	7	—	3 ^{1/2}
41. Михаило "	—	—	—	—	—	9
42. Периша Крловић	—	8	—	—	—	5
43. Симо Попадић	4	—	—	10	—	5
44. Гаврило "	10	10	—	—	—	9
45. Вукосав Ракић	—	—	—	—	—	2 ^{1/2}
46. Михаило "	5	—	—	—	—	4
47. Јован Росић	5	—	—	—	—	5
48. Павле "	—	—	—	—	—	4
49. Милован Булић	—	—	—	—	—	2
50. Јован "	—	—	—	—	—	2
51. Периша Милисављ(евић)	5	—	—	5	—	4
52. Георгие Маркићеви[ћ]	5	—	—	—	—	4
53. Милован Грковић	8	—	—	—	—	6
54. Периша Јанковић	5	—	—	—	—	3
55. Јанко Милосављев[ић]	8	—	—	—	—	5
56. Бојо Радосављев[ић]	7	—	—	—	—	3
57. Павле Богосављев[ић]	—	—	—	—	—	3
58. Димитрие Гркови[ћ]	10	8	—	—	—	8
59. Паун Димитриевић	—	—	—	—	—	2
Сума	190	58	10	138	—	328 ^{1/2}

28. СЕЛО ВИРОВО

1. Радован Биорац	—	—	—	10	—	2
2. Мирко "	—	—	—	16	—	2
3. Ристо Стојановић	10	10	—	10	—	6
4. Антине Миливоев[ић]	—	—	—	6	5	2
5. Стеван Марковић	3	—	—	5	—	5
6. Радован Ивановић	—	5	—	10	—	4
7. Алекса Томић	—	10	—	15	10	3
8. Благое Дмитровић	—	—	—	20	70	6
9. Зарија Томић	—	—	—	10	15	4
10. Илија "	—	10	—	5	8	3
11. Продан Наревина	—	—	—	10	5	3
12. Гаврило Иконић	5	—	—	—	7	2
13. Вукосав Јоксимови[ћ]	10	9	—	—	—	2
14. Милован "	10	8	—	—	7	2
15. Тодор Јахимовић	12	—	—	—	—	3
16. Гаврило "	12	—	—	—	—	5
17. Симо Бугарин	—	—	—	5	6	4

Један драгачевски тефтер (1833)

18. Миливое Дрежник	—	7	—	—	—	4
19. Симеон Бирјаковић	13	—	—	—	—	8
20. Михаило "	—	—	—	—	7	3
21. Јаков "	10	—	—	—	—	6
22. Јован "	5	10	—	—	—	4
23. Новак "	—	10	—	—	—	4
24. Миленко Обрадовић	10	—	—	—	—	5
25. Младен Шендек	—	—	—	—	10	4
26. Дамњан "	10	—	—	—	10	1
27. Ефџеније Попадић	8	—	—	10	10	2
28. Дмитар Јасиковић	5	5	—	15	8	4
29. Радисав "	50	—	—	10	—	3
30. Панто "	8	10	—	—	12	6
31. Веселин "	30	30	—	—	—	1
	211	124	—	157	130	114

29. СЕЛЮ ЦЕРОВА

1. Паун Јоловић	10	—	—	—	—	5
2. Никола Филиповић	—	10	—	—	—	6
3. Милисав "	12	—	—	10	5	2
4. Обрад Илић "	—	—	—	—	—	2
5. Јован Павловић	5	—	—	25	10	7
6. Периша Пилац	—	10	—	15	12	5
7. Милое Стевановић	—	25	—	—	8	2
8. Милорад "	—	5	—	—	—	1 ^{1/2}
9. Новица Цветић	—	—	—	30	10	2
10. Вукое "	12	—	—	—	10	4
11. Петар Вучићевић	—	5	—	—	11	6
12. Јанко Цветић	6	10	—	—	7	5
13. Марко Цветић	15	10	—	12	—	4
14. Никола Маисторовић	—	10	—	50	5	7
15. Дмитар Јанковић	4	—	—	58	7	4
16. Спасоје Цибур	—	55	—	36	5	2
17. Никола Петрови[ћ]	—	20	—	—	—	2
18. Гаврило Михаило[вић]	5	10	—	12	10	5
19. Илија Минић	—	—	—	—	—	—
20. Милое Минић	5	5	—	—	—	2
21. Гаврило Пеливанов[ић]	6	4	—	—	12	2
22. Миле Богдићевић	—	90	—	16	7	5
23. Миливое Урошев[ић]	12	12	—	—	—	5
24. Боко "	—	—	—	—	—	1
25. Младен Павлов[ић]	—	15	—	—	—	2
26. Бано(?) Благоеви[ћ]*	—	—	—	—	—	—

ЈАБАНЦИ

1. Рако Благоевић	—	—	—	—	—	1
2. Милинко "	—	—	—	—	—	1
3. Панто "	—	—	—	—	—	2
4. Јанко Пајовић	—	—	—	—	—	1
5. Милош Кувек	—	—	—	—	—	1
6. Лазо (нечитко)	—	—	—	—	—	1
7. Павле Лазовић	—	—	—	—	—	2
8. Вучић Н.	—	—	—	—	—	3
Сума	85	275	—	265	143	109

* Тако стоји у ориг.

30. СЕЛО ПУХОВО

1. Дмитар Нешовано[вић]	—	—	—	—	—	4
2. Симеон Јаћимовић	—	—	—	—	—	6
3. Павле Драгићевић	8	—	—	—	—	5
4. Лазар "	6	6	—	—	—	4
5. Јован Обреновић	—	12	—	—	—	3
6. Милисав Јаћимов[ић]	13	—	—	—	—	3
7. Јанко Таисић	—	5	—	—	—	8
8. Раде Јовановић	—	12	—	—	—	2
9. Јован Милосављевић[ић]	—	—	—	10	—	5
10. Петар Томанић	—	12	—	—	—	4
11. Миле Благојевић	—	20	—	—	—	2
12. Илија Елић	—	10	—	10	—	3
13. Петар "	—	10	—	10	—	4
14. Симо Матић	—	12	—	—	—	5
15. Тешо Благојевић	—	8	—	—	—	8
16. Павле Благојевић	—	10	—	—	—	5
17. Никола "	5	—	—	—	—	10
18. Филип Матић	5	—	—	10	—	10
19. Тодор Јаћимовић[ћ]	—	—	—	—	—	10
20. Дмитар Нешова(новић)	—	—	—	—	—	3
21. Јанко Нешовановић[ћ]	—	—	—	—	—	2
22. Симо Станић	—	—	—	—	—	3
23. Василије Драгиће[вић]	—	—	—	—	—	1
24. Василије Благојевић[ћ]	—	—	—	—	—	—

ЈАБАНЦИ

1. Сретен Стојковић	—	—	—	—	—	2
2. Савва Гавриловић	—	—	—	—	—	2
3. Паун Томашевић	—	—	—	—	—	2
4. Вукола Илић	—	—	—	—	—	2
5. Милован Габор	—	—	—	—	—	3
6. Михаило (нечитко)	—	—	—	—	—	2
сума	37	117	—	40	—	126

31. СЕЛО ТУРИЦА

1. Вујо Васиљевић	—	14	—	12	—	4
2. Луко	6	—	—	14	—	5
3. Петар Мијаговић	8	—	—	—	—	3
4. Радван Пајовић	—	10	—	—	—	3
5. Јован "	8	—	—	—	—	4
6. Петар Милошевић	8	—	—	—	—	3
7. Сретен Пеовић	10	—	—	—	—	5
8. Иван Пајовић	—	5	—	—	—	3
9. Милић Достанић	20	18	—	24	—	7
10. Бранко "	5	10	—	—	—	4
11. Спасоје Зрзула	—	7	—	8	—	1
12. Панто "	—	—	—	16	—	2
13. Јован Стевановић	20	10	—	8	—	3
14. Величко Петровић	16	—	—	8	—	5
15. Лазар Алемпијевић[ћ]	10	—	—	10	—	6
16. Петроние Чворовић[ћ]	6	—	—	15	—	—
17. Стојан Благојевић	20	10	—	—	—	4
18. Петар Стојановић	4	—	—	8	—	2
19. Сретен Алемпијевић[ић]	4	—	—	—	—	4
20. Лазар Мишићевић	6	—	—	7	—	6

Један драгачевски тефтер (1833)

21. Јанко Зрзула	—	—	—	4	—	3
22. Милинко Зрзула	4	—	—	—	—	1
23. Радоња Бркић	—	—	—	—	—	3
24. Петар Бурбић	8	12	—	10	—	3
25. Филип Зрзула	6	—	—	8	—	9
26. Веселин Пајовић	—	—	—	20	—	5
27. Периша Чворо	—	—	—	—	—	1
28. Гаврило Рисимо[вић]	—	—	—	—	—	2
29. Радоица Васиљев[ић]	—	—	—	—	—	2
30. Михаило "	—	—	—	—	—	9
	166	96	—	164	—	106

32. СЕЛО МИРОСАЉЦИ

1. Богосав Стовраг	—	31	—	36	—	3
2. Василие	—	10	9	—	—	—
3. Василие "	3	9	—	—	—	3
4. Михаило "	1	15	—	4	—	3
5. Јован "	1	9	—	4	—	2
6. Обрад Сатара	—	17	—	—	—	5
7. Милинко Симовић	—	14	—	—	8	2
8. Филип "	—	17	—	—	6	3
9. Михаило Бекић	—	8	—	—	—	1
10. Мићо Мићин	—	30	—	—	—	7
11. Веселин Милутинов[ић]	—	12	—	—	—	4
12. Кузман Јоковић	—	—	6	—	—	2
13. Радосав "	—	7	—	—	—	4
14. Ристо Јојић	—	12	—	—	—	4
15. Михаило Ненадић	—	16	—	—	—	2
16. Паун Милоевић	—	18	—	—	—	2
17. Богосав Милићеви[ћ]	2	10	—	—	6	1
18. Милинко "	3	30	—	—	—	8
19. Јован Планојевић	2	—	—	—	—	—
20. Радован "	—	—	—	—	—	—
21. Гаврило "	—	—	—	—	10	1
22. Милија "	—	5	—	—	—	1
23. Обрад Букић	—	5	—	12	20	2
24. Петар "	—	6	—	30	12	2
25. Милован "	—	7	—	6	12	1
26. Јован Букић	3	6	—	—	15	—
27. Димитрије (нечитко)	3	9	—	—	—	1
28. Радован "	—	3	—	9	—	3
29. Ненад "	—	10	—	6	—	1
30. Мијаило Букић	—	—	12	—	15	1
31. Радован "	—	—	—	—	6	1
32. Михаило "	—	—	6	8	10	2
33. Веселин Савић	—	12	—	—	—	1
34. Милован "	—	—	—	—	6	1
35. Радоица Сивијани[ћ]	6	10	—	—	—	2
36. Обрад Кукуљ	—	10	—	—	—	3
37. Гаврило Милоевић	—	20	—	—	15	2
38. Гаврило Бекић	15	15	—	—	—	2
39. Спасоје Јоковић	5	—	—	—	—	—
40. Илија Стевановић	8	17	—	—	—	6
41. Милосав Николић	—	10	—	—	—	2
42. Милош Гавриловић	—	22	15	40	—	5
43. Веселин Васиљеви[ћ]	4	8	8	—	31	4
44. Бојо Миловановић	—	8	—	15	5	2
45. Јован Букић	—	4	3	—	5	2

46. Станко Василијевић	—	24	—	20	—	2
47. Вучић Марковић	—	—	—	—	5	—
48. Милинко Рајковић	—	10	—	—	5	2
49. Недељко	—	—	—	5	—	1
50. Јован Панћи	—	32	—	15	11	3
51. Лазар Ковачевић	—	10	6	—	—	1
52. Радул	—	5	—	10	—	2
53. Пантелија	6	12	—	9	15	4
54. Периша Милованов[ић]	—	—	—	—	—	5
сума	65	550	65	229	218	124

33. СЕЛО ЛИСИЦЕ

1. Боко Каровић	—	—	—	—	—	8
2. Симо Радуловић	16	—	—	—	—	7
3. Доброс[ав] Каровић	—	—	—	—	—	20
4. Никола	3	—	—	—	—	2
5. Лазар	8	—	—	—	—	10
6. Савва Ковачевић	—	—	—	—	—	5
7. Милош	—	—	—	—	—	4
8. Леонтије (нечитко)	—	—	—	—	—	3
9. Радисав Јовановић	3	—	—	—	—	3
10. Михаило	—	—	—	—	—	3
11. Дојчило Н.	—	—	—	—	—	4
12. Радисав Каровић	—	—	—	5	—	6
13. Петар Максимов[ић]	6	10	—	—	—	7
14. Маринко Максимов[ић]	—	—	—	—	—	4
15. Величко	10	10	—	—	—	5
16. Савко Нешковић	—	—	—	—	—	10
17. Тодор Радуловић	—	10	—	—	—	8
18. Радован Јоковић	—	—	—	—	—	4
19. Милисав Каровић	8	—	—	—	—	9
20. Петар Стојић	18	12	—	—	—	8
21. Вукашин Кезун	16	—	—	—	—	3
22. Павле Богићевић	—	—	—	—	—	8
23. Илија Јоковић	2	2	—	—	—	14
24. Радисав	30	—	—	—	—	9
25. Живан	5	10	—	—	—	7
26. Милија Жујовић	—	—	—	—	—	3
27. Миладин Кукић	—	—	—	—	—	3
28. Јаков Домановић	—	—	—	—	—	6
29. Никола	20	—	—	—	—	12
30. Андрија Давидовић	20	—	—	—	—	12
31. Петар Кука	20	20	—	—	—	13
32. Антоније Проданови[ћ]	5	—	—	—	—	3
33. Стеван Жујо[вић]	—	—	—	16	—	11
34. Маринко Доманов[ић]	—	—	—	—	—	2
35. Јован Жујовић	—	—	—	—	—	2
36. Јанко Домановић	—	—	—	—	—	5
37. Еремија Маринкови[ћ]	—	—	—	—	—	12
38. Тодор Домановић	—	—	—	—	—	3
39. Милан Кукић	—	—	—	—	—	7
40. Марко Петрониевић	—	—	—	—	—	1
41. Павле Николић	10	—	—	—	—	5
42. „ Маноилови[ћ]	—	—	—	—	—	3
43. Јован Станчић	5	—	—	—	—	5
44. Василије Николић	10	5	—	—	—	12
45. Лазар Петроние[вић]	20	—	—	—	—	8
46. Милисав Богићеви[ћ]	10	10	—	—	—	12

Један драгачевски тефтер (1833)

47. Петар Радуловић	18	—	—	—	—	6
48. Јовица Богичевић[h]	—	—	—	—	—	9
49. Ристо Милованчев[ић]	—	—	—	—	—	10
50. Симо "	10	—	—	—	—	6
51. Марко Милосављевић[h]	5	—	—	—	—	4
52. Илија Спасоевић	—	—	—	—	—	3
53. Јован "	—	—	—	—	—	3 1/2
54. Јован Петронијевић[ић]	19	—	—	—	—	7
55. Максим Кукић	15	5	—	—	—	6
56. Илија Крле	10	—	—	—	—	6
57. Боица Кезун	—	—	—	—	—	3
58. Обрад Каро	—	—	—	—	—	—
59. Нешко Милојевић	—	—	—	—	—	1 1/2
60. Јован "	10	—	—	—	—	3

ЈАБАНЦИ

1. Никола Сретеновић	—	—	—	—	—	3
2. Петар Старчевић	—	—	—	—	—	2
3. Богдан Баралија	—	—	—	—	—	2
4. Тодор Топаловић	—	—	—	—	—	1
5. Воко Брековац	—	—	—	—	—	1
6. Стеван Матијашев[ић]	—	—	—	—	—	1
7. Вукосав Милетић	—	—	—	—	—	1
8. Станиша Караклаја	—	—	—	—	—	7
9. Милић Бошњак	—	—	—	—	—	3
10. Алекса Маркићев[ић]	—	—	—	—	—	6
11. Мато Дмитров[ић]	—	—	—	—	—	3
12. Максим Топалов[ић]	—	—	—	—	—	4
13. Јанко Топаловић	—	—	—	—	—	4
14. "	—	—	—	—	—	1
15. Кузман Звркета	—	—	—	—	—	10
16. Стојан "	—	—	—	—	—	6
17. Алемпије "	—	—	—	—	—	6
18. Павле Раздољац	—	—	—	—	—	1 1/2
19. Максим Милованов[ић]	—	—	—	—	—	1
20. Милован Симеоновић	—	—	—	—	—	2 1/2
21. Вук Ргарац	—	—	—	—	—	1 1/2
22. Филип Обреновић	—	—	—	—	—	1
23. Симо Обреновић	—	—	—	—	—	2
24. Никола "	—	—	—	—	—	1
25. Бошко Кезун	—	—	—	—	—	1
26. Радоица Обреновић	—	—	—	—	—	2
27. Симо Звркета	—	—	—	—	—	3
28. Рисим Дуњић*	—	—	—	—	—	4
28. Арсеније Дмитровић	—	—	—	—	—	3
29. Станиша Дуњић	—	—	—	—	—	2
30. Гаврило Милосављевић[ић]	—	—	—	—	—	4
31. Милисав Брековац	—	—	—	—	—	1
32. Марко Маловић	—	—	—	—	—	1
33. Милован Алексић	—	—	—	—	—	1 1/2
34. Никола Станојевић	—	—	—	—	—	1
35. Павле "	—	—	—	—	—	1
36. Петар Крстић	—	—	—	—	—	1 1/2
37. Василије Моравац	—	—	—	—	—	—
38. Лука Филиповић	—	—	—	—	—	2
39. Стјепан Марковић	—	—	—	—	—	2
40. Ненад Сврачковац	—	—	—	—	—	4

Сума

478

* Број 28 понавља се у ориг.

34. СЕЛО ТЕРБОВАЦ

1. Миљиво Стојанови[ћ]	—	30	—	20	—	—
2. Филип Ивановић	—	12	—	—	—	—
3. Вукосав Милованов[ић]	—	—	—	16	—	—
4. Јанко Веселиновић	—	—	—	5	—	—
5. Радоица Пантић	—	—	—	9	—	—
6. Милован Шапоња	—	10	—	—	—	—
7. Савва Милованови[ћ]	—	10	—	5	—	—
8. Спасоје Божовић	—	11	—	—	—	—
9. Остоја Миљеви[ћ]	—	13	—	—	—	—
10. Мића Миљеви[ћ]	—	—	—	25	—	—
11. Рако Благојевић	—	—	—	7	—	—
12. Игњат Гавриловић	—	—	—	8	—	—
13. Лазар Симовић	—	—	—	10	—	—
14. Богосав Пантић	—	10	—	—	—	—
Сума		96		105		60

Число села	Имена села	пшеница	ечам	раж	зоб	просо	кукуруз	
1.	Село Тучково	73	77	26	7	—	203	
2.	" Дљин	250	195	—	73	—	360	
3.	" Лучани	350	242	64	89	—	179	*
4.	" Дучаловићи	600	630	—	156	—	150	*
5.	" Марковица	115	159	—	27	—	34	*
6.	" Зеоке	320	260	63	335	—	80	*
7.	" Хертари	460	280	—	260	—	100	*
8.	" Граб	490	500	120	530	45	120	*
9.	" Горачићи	655	600	29	660	—	200	*
10.	" Губеревци	430	330	65	600	90	160	*
11.	" Брезовица	113	63	—	32	13	7 ^{1/2}	*
12.	" Властелице	170	65	55	164	—	28	*
13.	" Каонина	200	102	158	129	—	30	*
14.	" Вича	190	260	20	564	—	130	*
15.	" Кривача	200	64	40	110	10	70	*
16.	" Живице	78	65	—	320	—	60	*
17.	" Горњи Дубац	460	323	75	190	—	4 ^{1/2}	*
18.	" Рогача	460	332	218	510	85	130	*
19.	" Доњи Дубац	220	431	8	300	—	28	*
20.	" Херти	190	300	22	480	25	97	*
21.	" Горња Краварица	46	72	—	574	—	84	*
22.	" Доња Краварица	280	109	10	200	60	103	*
23.	" Лис	100	46	—	194	—	96 (22 ок)	*
24.	" Негришори	280	230	—	138	40	62	*
25.	" Капице	134	120	—	90	30	74	*
26.	" Лопаш	190	58	10	138	—	328 ^{1/2}	*
27.	" Вирово	211	124	—	157	130	114	*
28.	" Церова	85	275	—	265	143	109 ^{1/2}	*
29.	" Пухово	37	117	—	40	—	126 по 22	*
30.	" Турџица	166	96	—	164	—	106	*
31.	" Миросалци	65	550	65	220	218	124	*
32.	" Лисице	332	94	7	21	—	478	*
33.	" Тербовац	—	96	—	105	—	60	*
34.	" Луке	24	—	47	80	10	7	*
Целе Капетаније сума		7974	7268	1102	7951	899	4043 ^{1/2}	
Зауостављено за у Крагујевац		1936	2136					
		6038	5132	1102	7951	899	4043 ^{1/2}	

НАПОМЕНЕ

1. Зборник закона, уредаба и уредбени прописа, књ. Београд 1840. год.
2. АС—МФ—ЗТ—Спахијски приходи у капетанији рујанској за 1833. год. Бр. 96. Исто; Спахијски приход у капетанији црногорској за 1833. год. Бр. 98.
3. Бранко Перуничкић — Чачак и Горњи Милановац, књ. I. стр. 19. Чачак 1968.
4. АС-Државни савет-5-77/1839. На овај документ указала је аутору др Љепосава Цвијетић на чему се изражава захвалност.
5. Милован Недељковић, из Вирова, син Дмитров. Дмитар је пао као драгачевски буљубаша на Радаљеву 1806. године. Милован је био драгачевски старешина, прво кнез па затим са звањем капетана од 1825. до почетка педесетих година када је стекао звање мајора. У време метежа 1839—42. декларисао се као присталица уставобранитељ. Књаз Александар му је доделио због тога звање мајора.
6. Милета Поповић, писар драгачевски, родом од Сјенице, где се вероватно учио писмености. Није познато кад је прешао у Србију. Живео је у Котражи где је имао и породицу. (Из података Јанићија Бурића, члана Управ. совјета-док. код Бр. Перуничкића наведено дело, стр. 258. По овом документу Поповић је у време састављања тефтера имао око 28. година.)
7. АС-СРС-ПО-54/50. У једном писму-наставленију књаза Милоша од 29. јуна 1835. године, Мил. Недељковићу одређује се положај овог писара као „државног чиновника“ који подлеже кнежевој јурисдикцији у погледу плате, постављања и отпуштања. Срески старешина је имао тако власт само над припадницима своје пратње-пандурима. (Цит. по Бр. Перуничкићу, наведено дело, стр. 235).
8. Јабанац — реч турског порекла. Вук у Рјечнику је тумачио као странац, туђинац — *Der Fremde alienus*. Исто тумачење даје и Аб. Шкаљић у својим Турцизмима.

UN DEFTER DU DRAGATCHEVO (1833)

L'auteur publie un defter pour l'année 1833 où l'on trouve des informations sur le tribut payé au spahi par les habitants de la circonscription administrative du Dragatchévo. Ce document, tout en étant incomplet fournit des informations importantes sur la vie de la population de cette époque et de cette région. L'année 1833, date très importante dans l'histoire de la Serbie, l'était aussi dans celle du Dragatchévo, surtout du fait qu'elle mit fin à la possession des terres par les spahis.

Le defter nous informe sur la situation matérielle de la population et sur les différences sociales qu'il est possible d'établir sur la base du niveau des impôts payés. En citant des exemples comparés, l'auteur démontre que les produits agricoles n'étaient pas les seuls qui fussent accordés aux spahis et que l'agriculture n'était ni la seule ni la principale occupation de la population du Dragatchévo. Quant à la composition de la population, le defter montre que la paysannerie était de loin la plus nombreuse. Il existait aussi d'autres occupations, celles des prêtres, artisans, commerçants, ainsi que celles des personnes qui représentaient un noyau d'administration de l'État serbe.

Le defter nous renseigne aussi sur le mouvement de la population. Il y avait des migrations dans le cadre des frontières de la Serbie d'alors, mais ce qui mérite surtout l'attention, c'est le fait que la majorité des immigrés venait des territoires qui, à l'époque appartenaient aux États étrangers. En témoignent leurs noms, enregistrés par lieux d'origine.

L'auteur souligne, avant de finir, la nécessité de poursuivre des recherches dans ce sens.

NOVAK JIVKOVITCH

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ

„ПОЧАСНА САБЉА“ ГЕНЕРАЛА КОСТЕ ПРОТИЋА

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 929.624.3 (497.11)

У време српско-турских ратова од 1876. до 1878. године додела одликовања у Кнежевини Србији добија институционализовану форму. У три наврата издавани законски прописи реорганизовали су Орден Таковског крста у пет редова, увели Колајну за храброст, Медаљу за ревносну службу и ратну споменицу.¹ Тако је правна регулатива обухватила све врсте „одличја“, изузев наградног оружја, које је понео једино генерал Коста Протић. „Почасна сабља“ је већ у тренутку доделе заузела посебно место у изузетно богатој официрској каријери будућег краљевског намесника.

Генерал Коста Протић (сл. 9) рођен је у Пожаревцу 11. октобра 1831. После основне школе завршио је три разреда гимназије у Београду. У војску је ступио као добровољац 1848. и био војник у пешадији. Као поднаредник примљен је за питомца I класе Артиљеријске школе у Београду. Школовање је завршио 1855. као трећи у рангу и произведен за пешадијског потпоручника. Усавршавање је

наставио у иностранству, на вишем курсу Инжињеријске школе у Берлину (1855—1857) и кроз службовање у пруском Првом пионирском батаљону у Данцингу и белгијском понтонирском батаљону, у Лијежу (1857—1859). По повратку у Србију, у чину инжињеријског поручника, заступао је начелника Техничког одељења у Војној управи. Од 1861. до 1865. као ађутант кнеза Михаила Обреновића био је на служби и у Министарству војном. Када је разрешен ове дужности, кратко време предавао је „Фортификацију“ и „Правила пионирске и понтонирске службе“ на Артиљеријској школи. Из Београда је премештен за команданта понтонира у Ђуприју. По други пут постао је кнежев ађутант 1867. После смрти кнеза Михаила Обреновића вршио је дужност управника полиције вароши Београда и био командант пионира. Као инспектор инжињеријских трупа унапређен је у чин мајора 1869, потпуковника 1872. и одликован аустријским Орденом Гвоздене круне III реда. Командовао је и бригадом стајаће војске. Пред српско-турске ратове био је министар војни у два наврата, са кратким прекидом август—септембар 1875, када се налазио у команди активне војске и на ађутантској дужности у двору. Почетком исте године добио је чин пуковника.

У Првом српско-турском рату 1876. командовао је одбраном Алексинца. За заслуге у бици на Шуматовцу унапређен је у чин генерала 25. августа 1876. и одликован Златном медаљом за храброст. Са дужности команданта позиције Алексинац и Делиград премештен је за команданта Моравске војске, а затим Шумадијског кора. За начелника штаба Врховне команде постављен је 13. децембра 1877. На овој дужности одликован је Орденом Таковског крста I реда, Златном медаљом за ревносну службу, Споменицом на рат 1876, 1877. и 1878. године, руским Орденом Св. Ане са мачевима I реда, Златном медаљом за ревносну службу „у брилијантима“ и „почасном сабљом“.

После завршених ратова генерал Коста Протић био је начелник Главног генералштаба, неко време маршал двора, а затим командант Моравског корпуса у Нишу и Тимочког у Неготину. У оцени за 1880. годину забележено је да је: „Затвореног карактера (. . .). Способности у опште врло добре (. . .) нарочито по инжињерској струци и администрацији војске уопште. Правила инжињеријских трупа зна потпуно, јер је на њима много радио (. . .) Одвећ прилежан и радан (. . .). У служби строг.“² Био је аутор већег броја законских и службених прописа, од којих су најзначајнији „Војно-судски законик за Књажевство Србију“, „Правила пионирске службе“, „Правила за

грађење стрелаачких ровова“ и „Правила гарнизоне службе“. Пензионисан је 1883. Године проведене ван активне службе посветио је историографском раду. Своје прилоге објављивао је у „Годишњици Николе Чупића“, у чијем одбору је био почасни члан. Посебно су значајни његови радови „Одломци из историје Београда“, „Путовање кроз Србију 1719—1720.“, „Ратни догађаји из Првога српског устанка под Карађорђем Петровићем 1804—1813.“, „Ратни догађаји из Другог српског устанка 1815. год. под војводом Милошем Обреновићем“ и „Ослобођење Пожаревца од Турака 24. јуна 1815. год. под војводом Милошем Обреновићем. Текст „Источна политика Аустрије у погледу на Први српски устанак 1804—1813. године“ сачуван је у рукопису.³ У активну службу враћен је као министар војни 1888, а следеће године постављен за краљевског намесника малолетном Александру Обреновићу. За мирнодопске заслуге био је одликован румунском Златном медаљом за војничке врлине и Орденом Румунске звезде III реда (1879), црногорским Орденом Данила I реда (1890), Орденом Италијанске круне I реда (1891) и руским Орденом Белог орла I реда (1892). Умро је у Брестовачкој бањи 16. јуна 1892. године.⁴

Генерал Коста Протић остварио је изузетно интересантну официрску каријеру. Службовање у српској вајсци започео је као инжењеријски официр, а зенит достигао на положају начелника штаба Врховне команде у рату и начелника Главног генералштаба и краљевског намесника у миру. Одана служба владарском дому Обреновића донела му је брз успон у официрској каријери, па је унапређење у чин капетана I класе 1863. било праћено „похвалним указом“ и то „из призрења на отличну његову ревност и тачност у служби, која се је у више прилика досад осведочила“.⁵

У српско-турским ратовима од 1876. до 1878. кнез му је, у два наврата, на најнепосреднији начин, изјављивао своју захвалност за „велике заслуге за отаџбину и престо“. Први пут се то догодило 28. јуна 1878. када му је доделио Златну медаљу за ревносну службу украшену брилијантима. Већ додељивано одликовање генералу Протићу, поред посебне израде, пропраћено је писмом у коме кнез Милан Обреновић изражава „своју владалачку захвалност свима начелницима оделења у Врховној команди, а нарочито њеном начелнику г. ђенералу Протићу, који је свима претходио неуморном ревношћу и који је својим управљањем највише допринео те је многостручна радња врховнога штаба уродила таквим повољним резултатима.“⁶

На крају Другог српско-турског рата кнез Милан Обреновић је 4. децембра 1878. доделио генералу Кости Протићу „почасну сабљу“ (сл. 1), наложивши му да је носи у знак лепог спомена, који задржава о његовој патриотској и верној служби.⁷

„Почасна сабља“ генерала Косте Протића је сачувана. У каталогу „Дом Јеврема Грујића“ пописана је као примерак оружја, са рукобраном у облику орла, израђен по наруџбини у Немачкој.⁸ Данас се налази у збирци Народнот музеја у Чачку, Р. бр. 165/1976.

Сабља се састоји од балчака са рукобраном, сечива и каније (сл. 2).

Косо засечен позлаћен балчак, чија поља уоквирује полирана трака, завршава се на исти начин изведеном волутицом, из које израста ловорова грана. Леђа покрива рељефна орнаментика са мотивом храстовог листа. С десне стране балчака причвршћена је сребрна плочица са биљним орнаментом изведеним у техници нијела, а с леве иста таква са натписом: „За храброст и јунаштво / У борбама пред Алексинцем / Августа 1876“ (сл. 3). Украс са врха балчака недостаје.

Асиметричан рукобран израђен је у облику позлаћеног змаја, чији двокраки реп обухвата балчак и упреда се у једноделну крсницу. Звер се одмара отворених чељустима, ослонивши главу на балчак, а ноге на мантинелу, на којој су пунце: издужени шестоугао са псећом главом, бројем „3“ и словом „А“, и квадратна, засечених углова, са верзалним словом „А“.⁹ Из пажљиво моделованих крила излазе стилизована, косо засечена пера, са волутастим завршетцима, на којима се налазе имена места најзначајнијих битака: „Шуматовац. Ак-Па(л)анка. Пирот. Ниш Г(рдел)ица. (Вр)ања.“ (сл. 4). На унутрашњој страни рукобрана налази се правоугаона пунца са иницијалима „КА“.

Једносекло, обострано жлебљено, благо повијено дамасцирано сечиво са врхом у осни има изгравирани војничке заставе са витешком опремом у комбинацији са вегетабилним орнаментом (сл. 6) и посвету на десној страни: „Своме началнику штаба, Генералу Кости С. Протићу, / Врховни командант, Књаз Српски, Милан М. Обреновић IV. / у знак владалачке признателности / за особиту ревност, неуморан труд и отличну службу / у рату за ослобођење и независност / 1877—1878. године.“ (сл. 5) Телуће покривено биљним мотивом. На почетку сечива налазе се сигнатуре, с леве стране „SOLINGEN“, а с десне „EISENHAUER“. Гравирани површине су првобитно биле покривене позлатом.

„Почасна сабља“ генерала Косте Протића

На сребрну канију аплицирани су позлаћени медаљони са ратним знамењима на плаво емајлираној подлози, укомпоновани у стилизована четвороугаона поља, продужена у срцолике палмете. Прва два послужила су за постављање покретних алкица, са правоугаоним житовима, нечитког садржаја, на ободу. Трећи је смештен при дну каније у разуђену декорацију од акантусовог листа (сл. 8). Испод обода каније, са поновљеним жигом пробе и словом контролне службе, налази се грб кнежевске породице са девизом „TEMPUS ET MEUM JUS“ и траговима обраде у емајлу (сл. 7). Врх је оштећен.

Сабља је израђена од дамасцираног челика и сребра финоће 800/1000. Ливена декорација балчака, рукобрана и каније је са мањим оштећењима и емајлом сачуваним у траговима. Сечиво, без позлате, нагризено је корозијом.

Димензије: дужина сабље 94,5 cm, дужина сечива 81 cm, ширина сечива 3 cm, дужина каније 85,5 cm, дужина сабље са канијом 99 cm.

„Почасна сабља“ за генерала Косту Протића израђена је у Бечу. Пунца са словом „А“ сасвим сигурно открива име града, у коме је економско одељење Министарства војног поручивало израду одликовања. Једино сечиво изузетног „Eisenhauer“ квалитета, набављено је у Солингену, који је педантно жигосао свој производ (сл. 5, 6). Ливење балчака у високом рељефу, израда раскошне каније, постављање натписа и богата полихромна обрада у позлати, нијелу и емајлу изведени су у Бечу. Мајсторски жиг на рукобрану открива име јувелира и златара Карла Андерсена,¹⁰ у чијој радионици је настала помало тешка барокна декорација сабље.

У ликовном решењу „почасне сабље“ кључни мотив представља рукобран у облику змаја (сл. 3). У много скромнијој форми примењен је на сабљи, коју је кнез Михаило Обреновић даровао румунском кнезу Александру Кузи 1861. године: два змаја придржавају алкице на канији.¹¹

Другу групу чине мотиви, који су већ примењивани у обликовању највиших државних признања Кнежевине Србије. На првом месту то је део натписа са балчака, са именима места највишњих битака, који је на Споменици на рат 1876., 1877. и 1878. године и уверењу за њу изведен на траци, обавијеној око венца од лаворове и храстове гране.¹² Медаљони са ратним знамењима и мотив војничких застава са витешком опремом решени су по угледу на одговарајуће ликовно решење унето у преплет декоративног оквира диплома о

одликовању Орденом Таковског куста, Колајном за храброст, унапређењу и постављењу.¹³ Распоред елемената, који чине позадину државног грба на реверсу Медаље за ревносну службу у рату 1877—1878. поновљен је у средњем медаљону на канији.¹⁴ Њихово присуство указује да аутор предлошка припада београдском кругу око Анастаса Јовановића или групи бечких уметника, које је српска влада ангажовала на изради одликовања.

Руско „златно оружје“ послужило је као узор за покушај увођења ове врсте одликовања у Србији. Царска признања у форми шпада и сабљи од злата, украшених брилијантима и дијамантима, додељивана су са императорском граматом од 1720. искључиво највишим војним командантима. Од 1788. „златним оружјем“ са натписом на крсници „за храброст“ награђивани су за ратне заслуге и официри.¹⁵ Са појавом Анињског оружја 1797. почиње чвршће везивање овог вида признања за орденску институцију, најпре уписом награђених у списак одликаних лица 1807., доделом преко Канцеларије ордена од 1844., а затим увођењем темњака у бојама ленти ордена 1855. и прописом о ношењу минијатурног Ордена Св. Георгија IV реда на „златном оружју“ 1878. године.¹⁶

Српски кнез је још непосреднији пример имао у пракси црногорских владара, који су, поред ордена и медаља, додељивали и „оружје части“.¹⁷ Кнез Данило је даровао Мирку Петровићу сабљу, на чијем сечиву је била изправирана посвета, с једне стране „Данило“, а са друге „Граховац 1858. године“.¹⁸ Сабља са натписом „Вуксану Грујићу — за храброст, Никола“ додељена је за заслуге у Црногорско-турском рату од 1876. до 1878. године.¹⁹

Милан Обреновић је као искуство свога владарског дома имао сличне примере даровања оружја од својих предходника на кнежевском престоу. Тако је кнез Милош у свечаној аудијенцији 1. фебруара 1836. своје брату генералу Јовану Обреновићу „сребрну сабљу приписао“.²⁰ Барон Август фон Хердер награђен је 1837. сабљом украшеном брилијантима за рад на геолошким истраживањима у Србији.²¹

„Почасна сабља“ генерала Косте Протића остала је усамљен пример награде за заслуге на бојном пољу у ослободилачким ратовима Србије. Није добила институционализовану форму и остала је у оквирима породичне традиције династије Обреновић да на овај начин исказују своје изузетно владарско благовољење. За изградњу њене коначне физиономије није постојала одговарајућа орденска традиција, захваљујући којој је у Русији уведено Георгијевско златно

„Почасна сабља“ генерала Косте Протића

и Агинско оружје. Отуда уместо аверса орденског знака на њеним корицама имамо владарски грб (сл. 7), што ово признање сасвим сигурно везује за дворску канцеларију кнеза Милана IV Обреновића.

П Р И Л О Г

Писмо Кнеза Милана Обреновића генералу Кости Протићу,
Ниш, 4. децембра 1878. године

Драги ђенерале,

Скоро ће се навршити година дана како су одлична својства, којима сте свакад се одликовали у свима положајима, које сте узимали, побудила Ме да вам због предстојећег рата са Турском поверим вршење важне дужности началника Мога штаба.

Сад кад Ми је услед политичких околности разбистрених могуће било да наредим демобилизацију наше јуначке војске, сад кад Ми је могуће да повраћам породицама њиховим наше храбре борце, увенчане славом неумрлом, и кад по томе има до који дан престати дејствовати врховна команда и командовање са војском одређеном за чување нове границе и осигуравање тековина миле Моје војске прећи у надлежност команданта новоформираног моравског кора, дужност Ми је сећати се способности, енергије и изванредне ревности, којима сте се показали тако достојни повереног вам положаја.

Радећи неуморно, и дању и ноћу, спремајући за време рата налоге за кретање војске и полагајући јој оне задатке, које је тако славно и са толиким пожртвовањем извршила, уливајући кроз све њене редове дух послушности и дисциплине, одржавајући у свима потчињеним вам одељењима врховне команде примеран ред, брижљиво старајући се о свакодневном снабдевању војске са храном, уређујући веома добро службе санитетску, телеграфску и поштанску, а по наступљеном примирју, просецајући путове, подизајући мостове, спремајући станове за зимовање војске, штудирајући у сваком рбзиру ослобођене крајеве, ви сте, драги г. Протићу, стекли велике заслуге за отаџбину и престо и имате права на Моју највећу признателност.

Задахнут осећајима дубоке захвалности спрам вас и целог персонала врховне команде, коме вам препоручујем да изјавите, када се будете праштали са својим ревносним и савесним потчињенима,

Моју признателност, а узимајући поред тога у призрење врлине којима сте се одликовали у првом нашем рату. Ја вас награђујем „почасном сабљом“, коју вам налажем да носите у знак лепог спомена, који задржавам о вашој патриотској и верној служби као вршилац дужности начелника Мога штаба.

У Нишу,
22. новембра 1878.

Ваш захвални
Врховни Командант
Књаз Српски
М. М. Обреновић

(„Српске новине“, бр. 265, Београд, 30. новембар 1878, стр. 1; „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78. године“, Београд, 1879, стр. 424).

НАПОМЕНЕ

1. „Закон о одличјима у време рата од 12. јула 1876. год.“ „Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији“, књ. XXIX, Београд, 1877, стр. 650—653; „Измене и допуне у закону „о одличјима у време рата“ од 19 јануара 1877. год.“, „Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији“, књ. XXIX, стр. 733, 734; „Закон о одличјима за независност и ослобођење од 15. фебруара 1878. год.“, „Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији“, књ. XXXII, Београд, 1878, стр. 285—296.
2. AVII, п. 14, к. 22, ф. 1, бр. 4/1. Кондуит-листа за годину 1880.
3. В. Vuјовић, »Rukopisi«, Dom Jevrema Gruјića, Beograd, 1966, str. 150.
4. AVII, п. 14, к. 22, ф. 1, бр. 4/1. Картон личних и службених података инжињеријског мајора Косте Протића; М. Б. Милићевић, „Бенерал Коста Протић, краљевски намесник“, „Годишњица Николе Чупића“, књ. XIII, Београд, 1893, стр. 351—360; М. Сретеновић, „Професори и ученици“, „Споменица седмдесетпетогодишњице Војне академије 1850—1925“, Београд, 1925, стр. 220.
5. „Српске новине“, бр. 28, Београд, 5. март 1863, стр. 99.
6. „Српске новине“, бр. 139, Београд, 23. јун 1878, стр. 611; „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78. године“, Београд, 1879, стр. 415.
7. „Српске новине“, бр. 265, Београд, 30. новембар 1878, стр. 1; „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78. године“, стр. 424.
8. Đurđica Petrović, „Oružje“, Dom Jevrema Gruјića, str. 99, 100.
9. Les poinçons de garantie internationaux pour l'argent, Paris, 1975, p. 74, 75.
10. Waltraud Neuwirth, Lexikon Wiener Gold — und Silberschmiede und ihre Puncen 1867—1922, Wien, 1976, p. 77.
11. Military Pictures, Medals, Arms and Militaria, London, »Sotheby«, 18 th december 1991, p. 74, 75.
12. Народни музеј, Чачак, Р. бр. 154/1976. Уверење Споменице на рат 1876, 1877. и 1878. године Гвоздена Шулуборе из Лисе, Београд, 28. децембар 1878. године; Мила Пилетић, „Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941) из збирке Војног музеја у Београду“, Београд, 1987, стр. 59, 60.
13. Народни музеј, Чачак, Р. бр. 804/1981. Повеља Ордена Таковског крста о врату генерала Јована Белимарковића, Београд, 18. децембар 1877. године; Р. бр. 119/1976. Повеља Златне колајне за храброст артилеријског потпуковника Илије Букнића, Београд, 14. јун 1877. год.; Р. бр. 812/1976. Указ

„Почасна сабља“ генерала Косте Протића

о унапређењу у чин генерала Јована Белимарковића, Београд, 21. новембар 1877. год.; Р. бр. 122/1976. Диплома о постављењу артиљеријског потпуковника Илије Букнића за команданта Београдске окружне војске, Београд, 6. октобар 1878. год.

14. Мила Пилетић, н. д, стр. 54.

15. В. А. Дуров, Русское наградное оружие XVIII в., Из истории русской армии и оружия, Труды Государственного исторического музея, вып. 64, Москва 1987, стр. 62, 68.

16. В. А. Дуров, Русское наградное оружие, Памятники Отечества, № 2, Москва 1984, стр. 147, 148, 154, 155.

17. G. Frilley — J. Wlahovitz, Le Monténégro contemporain, Paris 1876, p. 444.

18. Н. Дучић, „Бој на Граховцу 1858. године“, „Књижевни радови“, књ. 3, Београд, 1893, стр. 187, 188.

19. Н. Вујачић, „Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци“, књ. II, Београд, 1952, стр. 304.

20. Б. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815—1865, књ. I, Чачак, 1968, стр. 262, 263.

21. АС, КК X, 920. Писмо Димитрија Радовића кнезу Милошу Обреновићу, Беч, 20. август 1837. године; X, 922. Писмо Димитрија Радовића кнезу Милошу Обреновићу, Беч, 14. септембар 1837.

SABRE D'HONNEUR DU GÉNÉRAL KOSTA PROTITCH

A l'époque des guerres serbo-turques de 1876—1878, la distribution des décorations prend, dans la principauté de Serbie, une forme institutionnalisée. En plus des ordres, des médailles et des médailles commémoratives, on voit apparaître des armes décernées à titre de récompense, dont seul le général Kosta Protitch fut titulaire.

Le général Kosta Protitch (Pojarévatz 1831 — Brestovatchka Bania 1892) était en 1876 commandant de l'armée de la Morava et du corps de la Choumadia, ensuite, en 1877 et 1878, chef de l'état-major du Commandement suprême. Dans la Seconde guerre serbo-turque, le prince lui exprima, à deux reprises, de la manière la plus immédiate, sa reconnaissance pour «les grands services rendus à la patrie et au trône». La première fois cela eut lieu le 28 juin 1878, date à laquelle il fut décoré d'une médaille d'or ornée de brillants pour le zèle patriotique. «Le sabre d'honneur» lui fut remis le 4 décembre 1878 par le prince lui-même qui lui recommanda de la porter en signe du beau souvenir qu'il garderait de son dévouement à la patrie.

Le sabre se compose d'une poignée, munie d'une garde, d'une lame, et d'un fourreau.

La poignée entaillée en biais, dont les deux parties sont encadrées d'une bande polie, se termine par une petite volute exécutée de la même manière, d'où pousse un rameau de laurier. Le dos est couvert d'ornements en relief, le motif principal étant celui d'une feuille de chêne. Sur le côté droit de la poignée est fixée une petite plaque en argent, rehaussée d'un ornement végétal qui est exécuté selon la technique du nielle; du côté gauche se trouve une plaque identique portant l'inscription suivante: «Pour le courage et l'héroïsme /dans les combats devant Aleksinac/ août 1876». L'ornement qui avait figuré au sommet de la poignée fait défaut.

La garde, asymétrique, est exécutée en forme de dragon, dont la queue, est divisée en deux parties, qui se rejoignent au bout en s'entrelaçant. Le dragon se repose, la gueule ouverte, la tête appuyée sur la poignée et les pieds posés sur la mantinelle qui porte les poinçons: un hexagone allongé renfermant une tête de chien, le chiffre «3» et la lettre «A», et un carré aux angles tron-

qués contenant, à son tour, la lettre «A». Les ailes, soigneusement modelées, sont composées de plumes sur lesquelles on lit les noms des localités où les batailles les plus importantes étaient livrées: Šumatovac, Ak-Palanka, Pirot, Niš, Grdelica, Vranja. Sur le côté intérieur de la garde est empreint un poinçon rectangulaire contenant la lettre «KA».

La lame, tranchante d'un seul côté, légèrement recourbée, à la pointe dans l'axe et damscinée, comporte une décoration gravée comprenant les drapeaux militaires et l'armement de chevalier, combinés avec un ornement végétal; à droite de la décoration on lit la dédicace: «A mon chef d'état-major, général Kosta S. Protitch, /commandant suprême et prince de Serbie, Milan M. Obrénovič IV/ en signe de démoignage pour un dévouement particulier, un zèle infatigable et un service excellent /dans la guerre de libération et d'indépendance/ 1877—1878». Au bas de la lame se trouvent deux signatures, d'un côté «Solingen» et, de l'autre, «Eisenhauer». Sur le dos de la lame est figuré un motif végétal.

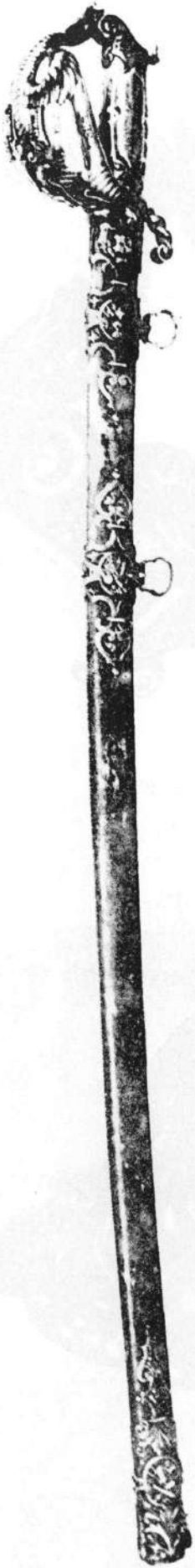
Sur le fourreau en argent sont appliqués des médaillons dorés représentant les trophées de guerre sur un fond bleu en émail insérés dans des quadrilatères stylisés qui se prolongent en pal mettes en forme de coeurs. Les deux premiers médaillons portent de petits anneaux mobiles dans lesquels sont imprimées des marques rectangulaires, au contenu illisible. Le troisième se trouve au fond du fourreau dans un ornement touffu, fait de feuilles d'acanthé. Au revers du bord, où la marque de qualité et la lettre du service de contrôle sont répétées, se trouvent les armoiries de la famille princière et la devise: TEMPUS ET MEUM IUS».

Le sabre est exécuté en acier damasquiné et en argent. Ses dimensions sont les suivantes: la longueur du sabre est de 94,5 cm, celle de la lame de 81 cm, et celle du fourreau, de 85,5 cm; la largeur de la lame est de 3 cm. Le sabre est conservé au Musée National de Tchatchak, sous le numéro 165/1976.

«Le sabre d'honneur» fut réalisé à Vienne. La marque nous fait connaître le nom du fabricant de celui-ci. C'est Charles Andersen, joaillier et orfèvre. La lame avait été acquise à Solingen. L'auteur du projet appartenait à l'entourage d'Anastas Yovanovič, ou au groupe d'artistes viennois, auquel le gouvernement serbe confiait la réalisation des décorations.

«Le sabre d'honneur», en tant que signe de reconnaissance pour les services rendus dans les combats de guerre n'ayant pas reçu la forme institutionnalisée, est resté dans le cadre de la tradition familiale de la dynastie des Obrénovič, qui était libre d'exprimer sa bienveillance princière. Étant donné que l'aspect définitif du sabre n'était pas consacré par la tradition dans le domaine des décorations, comme c'était le cas, en Russie, des armes d'or de saint Georges et de celles de sainte Anne, le fourreau du sabre porte sur son avers, au lieu du symbole de l'ordre, les armoiries du prince et la devise «TEMPUS ET MEUM IUS», ce qui relie le sabre, d'une façon tout à fait certaine, à la chancellerie de la cour du prince Milan IV Obrenovič.

RADIVOJE BOJOVIČ

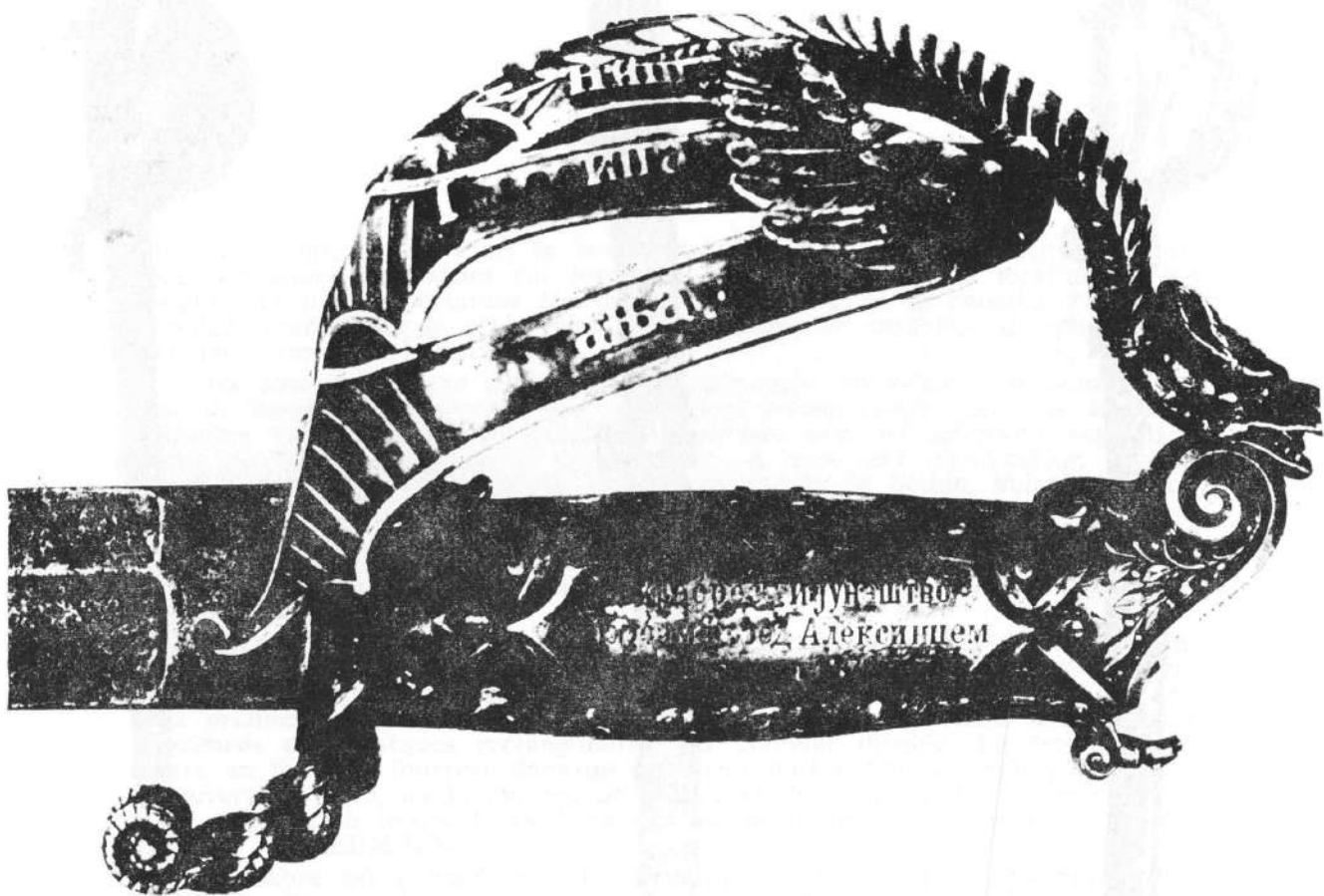

Сл. 1.

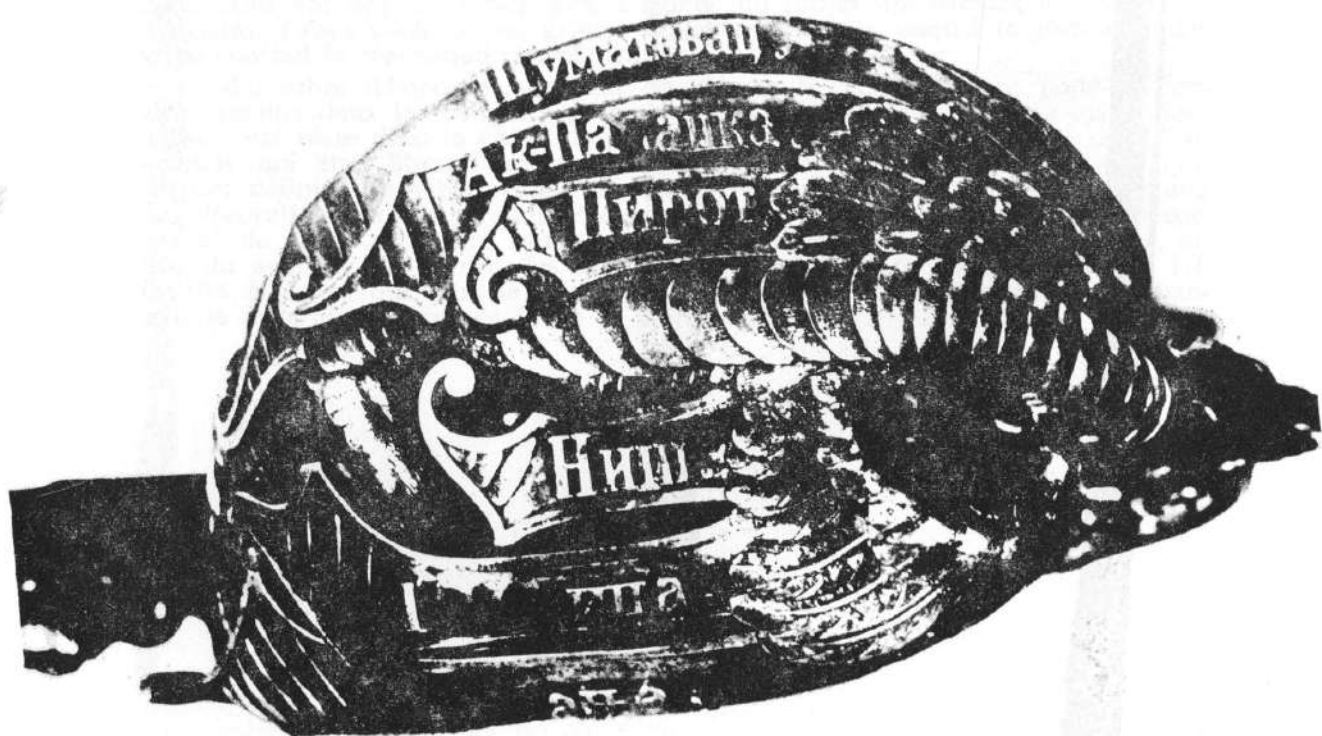

Сл. 2.

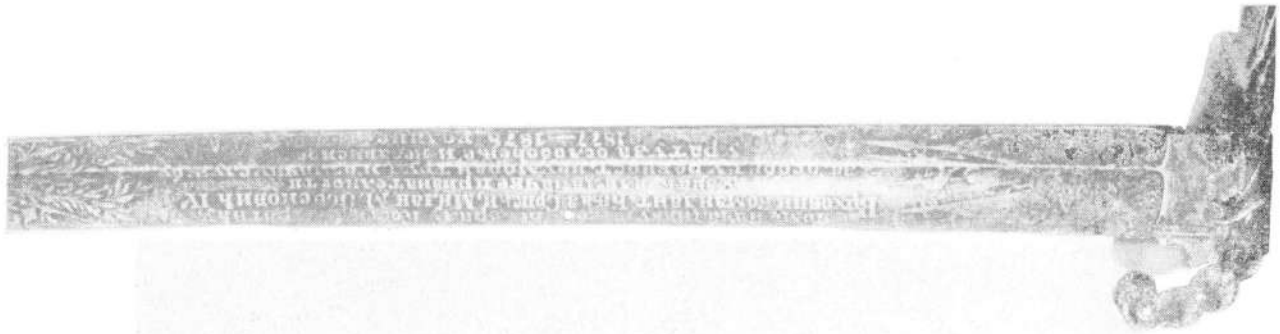

Сл. 3.

Сл. 4.

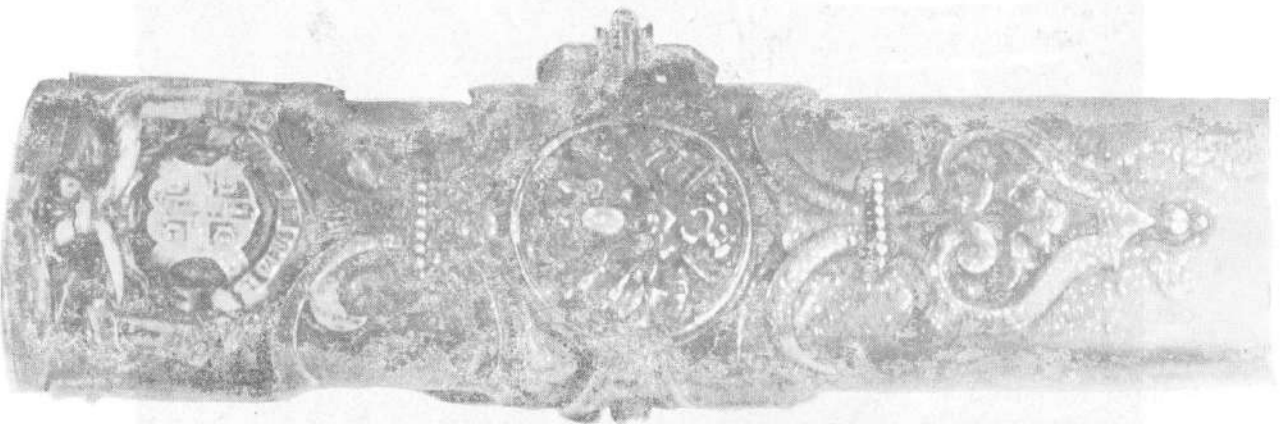

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

СЛАВИЦА СОЛОМУН

МИРАЗ У ЧАЧКУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

СЛАВИЦА СОЛОМУН
YU 11000 Београд
Етнографски институт САНУ

UDK 347.474

УВОД

Појава коју ћу покушати да објасним у овом раду јесте установа мираза у Чачку. При избору територије истраживања руководила сам се жељом да обрадим установу мираза тамо где досада није проучавана, тако да резултатима рада могу допринети бољем упознавању ове установе. У овом раду ограничавам се на период од краја XIX до првих деценија XX века.

Рад се темељи на подацима из литературе, архивске грађе и на самосталним истраживањима на терену.

У етнолошкој литератури мираз се помиње само као установа која је постојала код нас¹ или се обрађује мираз на селу.² Установа мираза у граду третира се у радовима Душанке Динић-Кнежевић — за средњовековни Дубровник и Србију, Марије Црнић — за Херцег Нови, Душана Вуксана — за Рисан и Петра Шеровића — за Боку Которску.³

Проучавајући историјат појаве и њено законско регулисање обиле података нашла сам у правној литератури и законцима.⁵

Теренско истраживање извршено је у мају и јуну 1991. године у Чачку. Информатори су биле жене које су се удале двадесетих и тридесетих година XX века.

Невезани разговори, вођени са Мирославом Милом Мојсиловићем (новинар у пензији), Невенком Бојовић (етнолог), Душком Мојсиловићем (етнолог), Радошем Мацаревићем и Витомиром Васићићем (архивски радници), Горгином Брадоњић (пензионер) и Милијом Пантелићем (судија), употпунили су информације добијене из других извора.

Примењивала сам и следеће методске поступке: проучавање историјата појаве (тј. вертикална хронолошка истраживања) и етимологију термина (тј. истраживање значења назива појаве и њених саставних делова).

Будући да је установа мираза проучавана у једној културној средини, прикупљен материјал анализирао сам упоређујући миразе различитих друштвених слојева, јер управо ту су најочљивије разлике у вредности садржаја мираза. Свака друштвена група имала је оквирно утврђену вредност мираза, тако да је давањем мираза уствари потврђивала своју статусну припадност и доприносила одржавању постојећег друштвеног поретка и стабилности заједнице.

ПОЈАМ МИРАЗА

Код проучавања традицијске и савремене културе лингвистичка испитивања у стању су да посредством својих истраживачких метода допринесу расветљавању порекла и положаја многих етнографских елемената у одређеном комплексу. Зато ћемо у овом поглављу обрадити значење и порекло појма „мираз“, његових синонима (прђија, дота, особац, нићах) и термина везаних за ову установу (спрема, миразни режим, брачни уговор, удомљење).

Мираз је арапска реч (мират) која је у наш језик доспела посредством Турака (тур. мирас). Првобитно значење ове речи — наследство, баштина, очевина — задржано је само међу нашим муслиманима, код којих, по шеријатском праву, очево имање (мираз, наследство), иако не у истој сразмери, остаје мушкој и женској деци. Како је у нашем патријархалном друштву право наслеђа имања припадало само мушкој деци, термин мираз ограничен је на добра

која је девојка доносила мужу приликом удаје. Мираз је у ствари био материјална надокнада женском детету за изгубљено право наслеђа и уједно је служио за олакшање трошкова брачног живота. Предмет мираза могли су бити свако добро и имовинска корист. Муж је имао право управљања и уживања миразних добара. Жени је припадало право својине на тим добрима и по престанку брака муж је био дужан да врати мираз или његову вредност.

Миразни режим води порекло из римског права и заснива се на идеји о одвојености имања између супруга. Миразни режим заснива се увек на једном правном послу, обично на брачном уговору.¹ Брачни уговор је уговор између мужа и жене, или између вереника, о томе какви ће бити њихови имовински односи у браку. Ако уговором није обећан, мираз се не може тражити.²

Термини мираска, миразача и миражцијка изведени су од речи мираз и означавају девојку богатих родитеља која при удаји доноси мужу знатан иметак, као и девојку или жену која је наследила знатан иметак.³

Филиповић наводи и термин „мирашчија“ као један од назива за „установу када једно домаћинство које станује у једном селу има своје земље у другом селу“. Ова установа се називала ексоприк или приорац, али је доласком Турака замењена термином мирашчија — миражција, јер се до земљишта у другом селу углавном долазило путем мираза или наслеђа по мајци.⁴

Велики је број синонима за термин „мираз“. То су: женинство, прђија, особац, особина, рухо, дота, дос, нићах. „Дота“ је италијанска реч и потиче од латинске речи *dos* (*dotitis*), која је у староримском праву означавала мираз. У употреби је у Боки Которској од доласка Млетака (Котор признаје врховну власт Млетака 1426, а Херцег-Нови они заузимају 1687. године).⁵ У праву неких средњовековних држава означава удовички део, који муж оставља жени.⁶

Од основе *dos* — *dotis* изведене су речи доталан и дотирати:

— доталан (лат. *dotalis*) — миразни, прђијски који се тиче мираза или спада у мираз.

— дотална *раста* (лат. *dotalia раста*) — склапање брака, уговором о миразу.

— дотирати (лат. *dotare*) — опремити, дати мираз, даровати.⁷

Уместо речи мираз, код нас се често употребљава израз прђија, који је грчког порекла и у наш језик је пренета посредством византијског права. Нагазимо га у Законику цара Стефана Душана

(„пркија“) и у свим српским средњовековним повељама.⁸ Никола Павковић наводи да су „у реџим случајевима и мушкарци имали прџију (у задрузи или при склапању домазетског брака)“.⁹ Под прџијом се не подразумева само оно што девојка доноси приликом удаје. Тако се, нпр. у Лици и околини Карловца, под прџијом подразумева лична својина задругара.¹⁰

Ниџах је арапска реч која значи „женидба“, а у Босни означава „девојачки иметак који доноси у кућу и који се враћа ако постане пуштеница“.¹¹

Премда већина научника тврди да не постоји народни израз за установу мираза, Петар Скок наводи термин виено или вено и тврди да је та реч словенског порекла и да је истиснута из народног говора посуђеним речима као што су мираз, дота и прџија.¹²

Појмови спрема, рухо или опрема често се, и у литератури и у народном говору, поистовећују са појмом „мираз“. Мираз је део наслеђа и има други облик, друго значење и много већу вредност него девојачко „рухо“.¹³ Под спремом се подразумевају покретне ствари које девојка доноси за личну употребу, нарочито хаљине и рубље, као и кућни намештај.¹⁴

Удомљење је шири појам од спреме и мираза. Док у животу спрема и мираз означају извесне ствари које родитељи дају кћерима приликом удаје, дотле се речима „удомљење“ и „удомити“ означаје дужност родитеља да своју кћер удоме, дакле, да раде и даду све оно што ће јој удају омогућити.¹⁵ Обавеза родитеља да својим кћерима обезбеде мираз је чисто лична и смрћу родитеља престаје, док се обавеза удомљења преноси на наследнике. Законским легатом за наследнике се пријемом наследства рађа обавеза да женској деци покојника, према „постојећем обичају“, обезбеде „пристојно“ удомљење. За величину мираза и спреме (удомљење) меродавни су величина чисте заоставштине и број девојака којима су наследници обавезни дати удомљење.

ПОРЕКЛО (ПОСТОЈАЊЕ) УСТАНОВЕ МИРАЗА

Установа мираза у временском периоду који обухвата овај рад (крај XIX и прве деценије XX века) у Србији је била законски регулисана Српским грађанским закоником. Будући да је Српски грађански законик израђен по узору на аустријски Општи грађански законик, а да је главни извор овом законнику римско право, то ћемо

се укратко осврнути и на ове изворе. У проучавању установе мираза на тлу данашње Србије, преко српског средњовековног права створеног на основу византијског права, такође долазимо до римског права. Зато ћемо посветити пажњу установи мираза у римском праву.

Још од најстаријих времена био је обичај да отац уз ћерку даје и мираз. У почетку је то била само морална обавеза жене (односно њених родитеља) — да олакша мужу терет издржавања породице.¹ У исто време, будући да је у већем периоду римске историје брак био неформалан, писмени уговор о миразу представљао је најјачи доказ о закључењу брака (*instrumenta dotalia*).² Мираз је тако постајао саставни део имовине мужа и у његовој имовини је дефинитивно остајао. За време владавине Августа (27 — 14) мираз постаје правна обавеза жене а мужу се одузима могућност да отуђи извесна непокретна миразна добра. Затим је жена добила за заштиту свога мираза прећутну генералну хипотеку на целокупно мужевљево имање (од Јустинијана дефинитивно) и коначно жена је имала право да одузме управу над својим имањем од мужа, ако је био немаран или расипник.³ Муж је такође морао да се при закључењу брака специјалним уговором обавезе да ће по престанку брака вратити мираз.

Последња, славна и меродавна — за потоња времена кодификација римског права под Јустинијаном (527 — 533 н. е.) извршена је у Цариграду⁴ (престоном граду Римског, односно Источног Римског Царства). Ту је настао Зборник Римског Права, сачињен од Јустинијанових Новела. Већ у Јустинијаново време већина нових закона писана је на грчком језику, а латински писани делови Јустинијановог зборника и других закона преводе се на грчки. Тиме се, непрестано на старим римским основама, гради ново византијско законодавство. Прерада римског права завршена је под Леоном Мурдрим (886—911), када је довршено велико правно дело Василике.⁵ Истовремено је цариградски патријарх Фотије приступио црквеној кодификацији и 883. године објављује црквенограђански зборник „Номокамон у четрнаест одсека“.⁶ Будући да садржи и грађанске законике, значи да су то у ствари прерађени римски закони из Јустинијановог зборника.

У XIII веку јавља се у Србији потреба за осамостаљењем цркве и проглашењем закона. Тражећи узор за државну и црквену организацију, Србија га налази у византијским законима: Светосавском номокамену или Крмчији, Властаревом синтагмату и Јустинијановом законнику. Светосавски законски зборник је, у ствари, превод

једне од прерада Фотијевог Номокамона. Синтагма Матије Властара представља зборник црквених и грађанских законских одредаба, чији је аутор солунски калуђер Матија Властар. Одредбама Синтагме регулишу се сва питања у вези с браком: услови за закључење брака, брачне сметње, развод брака, мираз (прикија, коју муж има право да ужива, али нема право да њоме располаже или је наслеђује), итд.⁷

Средином XIV века обнародован је Душанов законик, који је, такође, претрпео значајне утицаје византијског права. Оно што нас интересује јесте да се у два члана Законика помиње прђија (односно мираз). То су чланови 44. и 174. У члану 44. каже се да се роб не може дати у мираз,⁸ а у члану 174. наводи се да се зависна баштина може дати у мираз.⁹ И у другим средњовековним законским споменицима постоји неколико помена прђије (прикија), али се они углавном односе на јужне делове тадашње српске државе, где је најјачи утицај грчких обичаја, тако да немамо подробнијих података о миразу у средњем веку на територији данашње Србије. Душанка Динић—Кнежевић закључује, на основу обичаја који су се очували до најновијег времена, да се мираз у Србији састојао првенствено од одела и постелине, а да је давање новца или неког другог иметка било произвољно, а никако обавезно, и да мираз није представљао тешкоћу за удају.¹⁰

У периоду од XV века, када је Србија била под турском влашћу, православна црква уживала је одређену аутономију више од два века и, поред осталог, имала је јурисдикцију у брачним и другим грађанским споровима. Црквено право није признавало ниједан имовинско-брачни режим, осим миразног. Он је једина потврда да брачни другови неће имати разне интересе и на тај начин жена најбоље може доћи у потпуну зависност од мужа.¹¹

Из шеријатског права преузет је само термин „мираз“, чије је првобитно значење наследство, очевина. По шеријатском праву, и женска деца наслеђују очеву имовину. Будући да су у нашем патријархалном друштву једини наследници мушка деца, овај термин је у нашем говору означио имање које девојка доноси мужу приликом удаје, а које је кћерки уједно накнада за изгубљено право наслеђа.

Устанцима против Турака 1804. и 1805. Србија се изборила за постепено осамостаљење¹² и почела да ради на поновној државној организацији. Приступило се и изради Српског грађанског законика.

Грађански законик за књажевство Србију је рецепција (тј. преузимање) аустријског Општег грађанског законика, чији је главни основ римско право.¹³

Из аустријског Општег грађанског законика разматраће само брачни имовински режим који подразумева систем одвојености имања. По овом систему, постојала је обавеза жениних родитеља, а кад њих нема, деде и бабе (прво с очеве, па с мајчине стране), да жени дају мираз.¹⁴ Родитељи жене су дужни да јој обезбеде мираз уколико она сама нема своју имовину која је довољна за то. Мираз је обавезан само онда када су жена или њени сродници у могућности да га дају.¹⁵ Муж је у принципу само уживалац мираза. У потпуну својину муж добија само новац и потрошне ствари, са обавезом да у случају престанка брака врати процењену вредност. Аустријски грађански законик не даје жени законску залогу на мужевљевој имовини ради обезбеђења мираза нити икакву предност пред другим мужевљевим веровницима, већ једино даје право да тражи обезбеђење мираза приликом предаје мираза или касније ако наступи опасност (§ 1245). Нити, пак, даје жени право да, у случају кад муж пропадне, ако брак даље траје, тражи повраћај мираза или слободно управљање њиме, као што је било у римском праву. Аустријски грађански законик даје жени право на уговорено удовичко издржавање.¹⁶

Српски грађански законик ступио је на снагу 1844. године.¹⁷ У то време мираз је био раширен и као обичај међу народом. Интересантно је навести да је већина научника (правника, социолога и етнолога) сматрала да се мираз у Србији, не узимајући у обзир средњевековне помене прђије, почео ширити у већем обиму, и то првобитно у градским срединама, тек тридесетих година XIX века из неколико разлога. Вера Ерлих сматра да је тада завладала тешка економска депресија у Србији и да се због тога почело захтевати од девојака да донесу у мужеву кућу неку некретнину, стоку, а често и новац. Од тада су се само „миражцијке“ лако удавале, о чему сведочи изјава сељанке из Шумадије: „Прије је момак био као дукат, а дјевојка је вриједила сто дуката, сад је дјевојка као један дукат, а момак вриједи више од сто“.¹⁸ Гамс сматра да је мираз првобитно био варошка установа, а да се ширио тек распадом великих задруга, мада је девојка доносила своју „особину“ и у задругу, само што је то онда постајала задружна имовина.¹⁹ Етнолог П. Влаховић, Б. Дробњаковић и Т. Борђевић²⁰ такође сматрају да мираз није био уобичајен у првим деценијама XIX века, већ да су се тада девојке куповале. Ипак, сви се слажу да је мираз постојао тридесетих година XIX века — тако да су се чланови Аустријског грађанског законика могли усвојити са малим преправкама, јер је брачни имовински ре-

жим одвојености имања у супротности са имовинским односима у српској породици. Наше наследно право запоставља жену као наследника тако да је морало доћи до измене појединих чланова Аустријског грађанског законика. На пример, члан 1219. у коме се каже да су родитељи дужни да дају мираз само ако кћерка нема своје имовине која би могла бити довољна за то, морао је бити измењен, јер код нас кћерка није могла да има своју имовину.²¹

У Српском грађанском законнику постоје три брачна имовинска режима: 1. миразни режим, 2. „смеша“ добара, 3. одвојеност имовине. Миразни режим је детаљно нормиран у Српском грађанском законнику у члановима 760—770 и 776. Код миразног режима постоје три различите имовинске масе: 1. мужевљево имање; 2. женино имање дато мужу као мираз и 3. женино задржано имање. Будући да се статус мужевљевог имања и жениног задржаног имања не мења у браку, пажњу ћемо посветити прописима који регулишу статус мираза. У § 760 дато је објашњење мираза— то је „оно имање које супруга мужу донесе, било њено сопствено било од ког другог добивено, ради лакшег живљења“. Будући да терет издржавања куће лежи на мужу, сматра се оправданим да и жена, односно њени родитељи олакшају ту обавезу мужу и да му омогуће да одржава припадност породице одређеној класи или одређеном друштвеном слоју.²² Такође је „оправдано ставити родитељима у дужност, да својој женској деци давањем мираза, према своме имовном стању, осигурају будућност, утолико пре, што су код нас женска деца лишена права наследства, кад има мушке деце, те је према томе давање мираза приликом удаје најзгоднија прилика да и женска деца штогод добију од родитељске имовине“.²³

„Мираз се заснива на уговору. Ако уговором није мужу мираз уз супругу обећан и обавезан, муж такви изискивати право нема“ (§ 762 Српског грађанског законика). Мираз се могао засновати и легатом. Женино наследство постајало је миразно добро само ако је оставилац то одредио, јер би се, иначе, дошло у сукоб са основним начелима имовинског права, пре свега са правом на слободу завештања.²⁴ То што муж није имао право тражити мираз ако му уговором или легатом није обећан, није утицало на женино право да захтева од родитеља свој мираз. Мираз није могла захтевати једино девојка која се удаје пре осамнаесте године против воље својих родитеља. Ова обавеза родитеља не застарева, па према томе кћерка може тражити мираз ма колико дуго време прошло од закључења брака.²⁵

Величина мираза морала је бити сразмерна имовном стању родитеља и броју деце; у складу је са обичајима у дотичном месту. „Отуда не би било неправично када би суд досудио кћери једнога трговца у Чачку, који има две кћери и једног сина и чије имање износи 100.000 динара, на име мираза 6.000 динара, док би за Београд и београдске трговце ова сума мираза била очевидно недовољна, пошто је у Београду обичај да родитељи дају уз своје кћери геће миразе“.²⁶ Предмет мираза може бити свако имање, свака ствар од вредности, или како се каже у Законнику све „што се може продати или може на корист бити“ (§ 765). У мираз су се, дакле, могле дати непокретности (кућа, земља), покретне ствари, готов новац, али и опроштај дуга (тражбине), хартије од вредности. Муж је углавном имао право уживања над миразним добрима, нарочито ако су то биле непокретности. На пример, ако је то било пољопривредно добро, имао је обавезу управљања и право уживања плодова, јер је и основна идеја мираза да се приносом, односно приходом миразних добара допринесе подмирењу заједничких брачних потреба. Право својине на миразним добрима муж је стицао или брачним уговором или на основу законских прописа по којима је имао право својине на тзв. потрошним стварима (нпр. новац).²⁷ Да је мираз дат мужу, доказује се за суме преко 200 динара писменом признаницом, односно постојањем брачног уговора, и понекад полагањем заклетве. Будући да мираз постоји ради олакшања трошкова заједнице, муж се приликом преузимања мираза обавезује да ће по престанку брака вратити мираз жени, њеним наследницима или лицима која су дала мираз. Мираз се мора вратити и у случају над имовином мужа. Женино миразно имање се издваја из стечајне масе. У случају да муж не може да врати мираз, жена има привилеговани положај међу повериоцима — наплаћује се пре свих других поверилаца.²⁸ Приликом развода брака муж је дужан да врати жени мираз. У случају смрти мужа мираз се враћа жени, а у случају смрти жене мираз се враћа жениним наследницима, законским или тестаменталним, или изричито трећем лицу, уколико је то брачним уговором одређено. Код непокретних добара или права, престаје право уживања, а готов новац, тј. потрошне ствари, враћају се у истој суми или количини, али без интереса.²⁹ Све наведене законске одредбе Српског грађанског законика о миразу важиле су и у Чачку, па ћемо у следећем поглављу прећи на разматрање мираза Чачанки.

САДРЖАЈ МИРАЗА У ЧАЧКУ

У току XIX века Чачак је постао значајно привредно средиште, са обновљеним старим занатима и еснафима.¹ Све до почетка друге половине XIX века занатлије су у већини истовремено били и трговци. Са богатом и плодном околином Чачак је постао један од најживљих привредних центара ондашње Србије. Крајем XIX века Чачак је са својих 3.807 становника увелико формирана варош.² Претпоставка да у градској средини тог периода мора постојати и обичај давања мираза потврђена је проучавањем архивске грађе Историјског архива Чачка. Најстарији податак о постојању мираза потиче из 1882. године, уз подсећање да је велики део фонда Архива уништен. Следе документи из 1886, 1887, 1889, 1892, 1905, 1909, 1910, 1911. године, на које се надовезују подаци за период двадесетих и тридесетих година XX века добијени вођењем разговора.

Видели смо, у претходном поглављу, да је мираз од почетка замишљен као вид помоћи младом брачном пару од стране девојчаних родитеља. Ова функција мираза дошла је нарочито до изражаја у градским срединама, где је сав терет издржавања породице падао на мужа.³ Такође је битно да је мираз требало да омогући мужу и одржавање припадности одређеној друштвеној класи.⁴ И девојчина породица трудила се да свом детету да мираз који ће јој омогућити да остане у истој друштвеној групи или да напредује, али никако да оде на нижи друштвени статус. Отуда је и разумљива брига очева о судбини својих кћери тако сликовито описана у писму Васе Петровића упућеном Стевану Крену, у коме му препоручује младића Михаила Василића за зета — „да припомоћем вама да додете до повољне прилике за своју шћерку, јер и ја имам женске деце и свакад ћу бити обвезнији свакоме пријатељу који ми помогне за њихово удомљење, него за женидбу мојих синова, тако је природа одредила јаче осећаје за женску децу, код савесни људи,⁵ и уједно му даје савет да је боље „дати своје дете свакад за способна научена и интелигентног младића, испоручити му капитала по своме нахођењу, створити му радњу, и створити га радником и добрим човеком, што би разуме се било похвално за мене, и признато мојој шћерки, него је удомити за најбољег богаташа, са моим већим коштањем, који ће се ретко када сетити моје добротe и свакад ословит мојој шћери, „мене се твој принос не

тиче, ја сам имао довољно свога имања и капитала, да сам могао царски живети“.⁶

Да је мираз нешто што се подразумева, потврђују управо и оваква, у суштини и проводацијска, писма, где се одмах поставља питање мираза — „да му дате вашу шћерку за другу у животу — жену, и са њоме новчане помоћи мираза двадесет хиљада динара“,⁷ и где се после негативног одговора покушава смањивањем суме и констатацијом да је немогуће „да један образован младић у данашњем хоће пристати да узме девојку без новаца...“⁸ Да је увек тако и било, потврђује једно још старије писмо, из 1893, у коме се каже: „Истина је да су се момак и девојка бегенисали и ми можемо бити пријатељи али само овим начином; ако може бити да дате уз девојку у име мираза као што сте већ рекли 200 динара; кад више не можете дати, затим намештај собни какав данас доликује удадбини и ручак за 50 сватова. А вама је познато да у таквим стварима обично вересије нема, већ кад ко кога удаје па магде било полаже новац при венчању.“⁹ Иначе, када овакви послови нису били обављени писмима, о миразу се разговарало на огледу, односно првом званичном сусрету, када младићеви родитељи долазе да питају за девојку. Девојчин отац, ако хоће да да девојку, говори колико може дати, а младожењин отац се погађа и тражи онолико колико мисли да треба.¹⁰ Ова погађања су понекад вршена и форме ради, јер су се углавном знали имовинско стање обе стране и оквирне вредности мираза одређених друштвених слојева.

Од осамдесетих година XIX до тридесетих година XX века у општим карактеристикама установе мираза није дошло ни до какве промене. Мираз је све време био присутан, уговарао се на исти начин, садржао је исте ствари (новац, куће, намештај, спрема), тако да нема потребе за анализом мираза током времена. Много више материјала нуди компарација садржаја мираза различитих друштвених слојева. Излагањем примера различитих друштвених слојева уочићемо да постоје разлике у квантитету и квалитету мираза одређених друштвених слојева, али ћемо тиме доћи и до заједничких особина т.ј. основног садржаја мираза.

Најбогатији и најутицајнији човек у Чачку био је Фердинанд Крен, власник пиваре, млина, трговац, предузимач. Он је представљао врх чачанске елите, па је и мираз који је његов син добио уз своју жену, као и онај који је Крен дао уз своју кћер, одговарао у потпуности његовом друштвеном положају. Син Фердинанда Крена Стеван узео је, 1882. године, за жену Паулину Штецелер, кћерку

винарског трговца из Медлинга (Аустрија), дакле жену примерену свом друштвеном положају. Спрема Паулине Штецелер била је несвакидашња за тадашње прилике у Србији. Ствари су у Чачак допремљене на седам рабацијских кола, па, иако немамо њихов потпун списак, оно што се зна деловало је импресивно. Поред осталог, ту су били: раскошна кухиња, трпезарија, спаваћа соба од ораховине и клавир (први у Чачку). Најбогатији младић у Чачку добио је и најбољи мираз у то време. Фердинанд Крен је, такође, полагао велику пажњу будућности своје кћерке. После основне школе у Чачку, послао је кћерку Јелену у Београд, у приватну женску школу Аделе Церманове. Будући да је, као и сваки пословни човек, водио рачуна о свом имању и породици, често је писао тестаменте, у зависности од промена, тј. углавном увећања својих богатстава. Издвојили смо тестамент из 1886. године, део који се односи на обебеђење кћерке:

„д) Јелени да се да у име мираза 3 хиљаде дуката, па било то у готову и у папирима ако има било у непокретном имању у Чачку по оцени три лица, исто тако да јој се 1000 дуката даде њеном супругу одмах при удаји у готову на име целе спреме и трошкова око свадбе, па ако што остане преко ови трошкова, његова је сопственост, а од 2.000 дуката да прима само приход било од новца било од имања, а главница да се очува и да се преда у наслеђе њеној деци ако их буде имала, а ако би по несрећи умрла без деце то у том случају ове две хиљаде дуката да наследи мој наследник, а не онај коме би то хтела Јелена дати...“

Међутим, Јелена се удаје за очева живота, па можемо видети шта је заправо понела у мираз 1889. венчањем за др Мијаила Јовановића. О овом миразу постоје два документа — признаница потписана од др Јовановића да је добио уз Јелену „сав кућни намештај и сву опрему у вредности од 12.000 динара, а уз то и у готовом 12.000 динара у име снабдевања еспапом моје дрогериске радње у Крагујевцу“,¹² као и признање са комплетним списком ствари добијених уз Јелену као мираз:

„4. комада Кривета дрвена, политирана масивна

1. „ Кривет гвоздени и 1. плехани
4. „ Шифоњера политирани масивни
2. „ Вапткасне дрвене са огледалима
1. „ Вапткасна гвоздена са лаворима и бокалима
2. „ Ормана дрвена политирана за веш

1. Гарнитура мебла финог, 1 канабе и 6 фотелја од црног дрвета и свиленог дамаста

1. Астал црни салонски политиран

1. Огледало салонско са постаментом

1. Орман црни политирани са фиокама

1. Огледало велико у природној дрвеној боји са постаментом својим

1. Креденац дрвени политиран

Мираз у Чачку крајем XIX и почетком XX века

2. Огледала мања
  4. Нахтасне дрвене политиране
  4. Астала дрвена политирана
  1. Отоман канабе
  1. Клавир фини црно политираан са 2 столице
  1. Астал велики дрворезни за ручавање
  12. Столица масивних дрворезних
    1. Сахат дуварски дрворезни
    2. Сlike велике у оквиру
    2. Иконе велике у оквиру
  6. Лампи висећих великих
  10. Завеса финих од свиле и штофа
    1. Тепих персијски
    4. Тепиха фина за патос
- Све креветске хаљине: душечи, мадраци, јастуци, јоргани, покривачи са чаршавима и навлакама за 5 кревета
10. Прозорских јастука
- Све кухињско посуђе и судови дрвени, метални и порцелански
Асталско посуђе за 12 особа
1. Гарнитурa сребрног асталског посуђа
- Накит: златни сахат, брилијантски брош, брозлетна, прстење и колијеа
Све ове напред набројане ствари јесу искључиво својима моје супруге Јелене и она је једини господар истих.

22. маја 1889.
Чачак

својеручно потписао
Др. Мијаило Јовановић
дрогиста из Крагујевца“¹³

Као што смо рекли, вредност ових ствари је 12.000 динара, мада је штета што нису навођене појединачне вредности (као код других уговора), мада и ова цифра говори да је то један од највећих мираза у Чачку, јер је за кћерку имућних трговаца било довољно 6.000 динара у новцу и вероватно толико и у стварима. Давањем дупло већег мираза својој Јелени Фердинанд Крен само је потврђивао свој положај. Писањем оваквог уговора, као добар пословни човек и пажљив отац, обезбедио је себе и своју кћерку, што се показало потребним већ 1892. године када је дошло до развода брака и када су све пописане ствари, као и новац од радње, одлуком Апелационог суда у Крагујевцу враћене Фердинанду Крену.

Стеван Крен имао је четири кћерке: Софију, Љубицу, Франциску и Емилију. О њиховим миразима не постоје писани извори, па сам оквирне податке добила од Душана Масловарића, сина Франциске Крен — Масловарић, тако да о њеном миразу имам највише података. Франциска је у мираз донела скупу спаваћу собу из Беча од махагонија и тршњевог јапанског дрвета (највреднија ствар у миразима сестара), грпезарију од ораховине и концертни клавир „Ербар“. Г. Масловарић напомиње да је свим Креновим зетовима, поред покућства, које се подразумевало, даван и новац за мираз, али да ниједан зет није хтео да га прихвати, јер је то сматрано као

понижавање за жену. Ипак, кћерке су добијале новац и улагале га у породичне послове (пивара) као своју имовину. Љубица Крен, удата Станковић,¹⁴ у мираз је, поред осталог, донела скупу трпезарију, Фердинандову спаваћу собу и клавир марке „Бесендорф“, а Емилија Крен, удата Баудиш, јефтину спаваћу собу, трпезарију и клавир марке „Бесендорф“. Изгледа да се за двадесетак година разлике између удаје две генерације Кренових променио однос према миразу, тј. новчаном делу, код највишег слоја, који је уједно био и најобразованији, па се почела ценити жена, нарочито због тога што су девојке из имућнијих породица биле, такође, образоване. Можда је овде у питању и то што се, као што смо већ напоменули, величина мираза оквирно знала за сваки друштвени слој и што Стеван Крен није имао синове за наследнике, па је и без мираза све остајало кћеркама.

Илија Кривачић био је угледни и богати трговац. Његове кћерке Наталија, која се 1898. удала за инжењера Цветковића, и Катарина, која се 1903. удала за адвоката Драшковића, добиле су исти мираз: 6.000 динара и у стварима комплетне спаваће собе, салон, гостинске собе и кухиње. То је био нормалан мираз за девојке богатјих родитеља, уз напомену да су Наталија и Катарина, као и Катарина кћерка Милица (захваљујући којој смо и дошли до ових података) од деде (односно прадеде) Јована Криваче добиле у наследство и куће. Тако је и Милица, унука Илије Кривачића, у мираз дала кућу и комплетан намештај за њу, своје мужу адвокату Момчилу Симићу, сину такође имућног трговца.¹⁵ Из забележака Јована Криваче и Илије Кривачића¹⁶ сазнајемо да је синовац Илије Кривачића, Максим Кривачић, венчавши се 29. октобра 1909. са Даринком, кћерком Милоша Продановића, трговца из Прањана, добио мираз 4.000 динара и у име ручка 350 динара,¹⁷ што је, такође, био солидан новчани износ и с обзиром да у књизи нису наведене ствари које се добијају, јер се то подразумевало.

Душанка Милетић, кћерка трговца из Чачка, 1938. године доноси свом мужу у мираз комплетан намештај; поред осталог: спаваћу собу (трокрилни шифоњер, брачни кревет са мадрацима, витрину), кухињу (велики креденац; астал, четири столице), три ћилима, крпаре (поле, за кухињу), као и спрему — јастуке, јоргане, чаршафе, пешкире, асталске чаршафе. . .

Пре него што пређемо на примере мираза средњег друштвеног слоја, навешћемо неколико случајева када је такође тражен већи мираз, иако нису биле у питању девојке богатих родитеља. То су

старије девојке, за које се сматрало да им пролази време за удају и девојке које су хтеле да се удају за официре (пешадије, авијације, морнарице), при чему је величина мираза зависила од чина изабраника.

Живана Јосиповић удала се 1930. у 21. години живота за Миладина Танасковића. Он је имао 18 година, па су, због њених година, просци тражили 6.000 динара, иако је припадала средњем друштвеном слоју. Износ је спуштена на 5.000 динара, јер су се млади свиђали једно другом, иако су Миладинови родитељи хтели да му просе још старију девојку (23 године) и да за њу траже 10.000 динара. Износ је, значи, растао што је девојка била старија. Живанини родитељи дали су 2.000 динара, на испиту и 3.000 на свадби, а у мираз је однела и шифоњер, кревет, астал, две столице, четири ћилима, две шаренице и осталу потребну спрему.

Зорица Поповић, којој је отац погинуо у Првом светском рату, па су се за мираз морале побринути мајка и она сама (иначе је била учитељица), одлагала је свадбу док није 1939. године скупила 34.000 динара, јер се удавала за официра Миљковића.¹⁸

За средњи слој оквирна сума која је давана у мираз износила је од 2.000 до 1.000 динара, мада је и овде било одступања, па тако имамо суме од 2.500 и 2.400 динара за имућнији средњи слој. Поред ових новчаних износа, добијале су се све потребне ствари за домаћинство, чија се вредност такође кретала од 2.000 до 1.000 динара. Тако је Фердинанд Крен својој свастиви Магдалени Кезић, која очито није спадала у виши друштвени слој, обезбедио „простојну спрему и 200 дуката готовине“¹⁹ приликом њене удаје за Милана Стефановића, бакалина из Чачка. Престојна спрема се састојала из следећих ствари:

„1. Један политирани шифоњер	вреди 66 дин.
2. Један гвозден молисан кревет	60 дин.
3. Један политирани велики астал	20 дин.
4. Једна вањтасна политирана	36 дин.
5. Један тоалетни шпигел, стојеће огледало	20 дин.
6. Један мали астал лакиран за рад женски	8 „
7. шест црне политираних тршчане	48 „
8. карнишне за прозоре	вреди 7 „
9. Три веће урамљене слике	вреди 9 „
10. једна мала, штикерај на артији	2 „
11. једна пљувачница са месинг постољем	4 „
12. један сандук у коме је веш ф. куф.	24 „
13. један дупшек са вуном	24 „

14. шест перјаних јастука	36 "
15. један јорган црвени	36 "
16. један билим за миндерлук	84 "
17. једну поњаву за патос	60 "
18. шест вунених јастука женски	36 "
19. дванајест креветни чаршава	
20. шест асталских чаршава	
21. дванајест салфета	
22. дванајест пешкира	
23. дванајест кошуља	
24. дванајест белих навлака	
25. шест белих суканја	
26. дванајест марама џепни	
27. једна гарнитура за кревете 2, асталски 1; 2 просора	7 дин.
28. две беле фиронге за прозоре	‰
29. један вунени асталски чаршаф ткан турски	60 "
30. један мали чаршав асталски турски фини	20 "
31. један комад тешке свиле	360 "
32. Разне ситнице, хеклања, веш, глав., чарапе	90 "
33. једну нову грао аљину, венчану белу од тешке свиле и разне носеће аљине и лајбове итд	‰
34. једну брилијантску брозлетну вреди 40	480 "
35. златан брош вреди 4	48 "
36. један сервис за 6 особа за ручавање	36 "
37. Шест пари есцајг од кина сребра	60 "
38. Шест пари есцајг од коске	20 "
39. Шест кашичица за кафу "	6 "
40. Дванајест винени чаша "	9 "
41. Дванајест филцана за кафу	10 "
42. Шест шољница за кафу	2 "
43. Сервис за ракију са шест чашница	8 "
44. Шест чаша за белу кафу	12 "
45. Стаклени сервис за слатко, са 4 чаше	8 "
46. Један бокал за воду и лавор	3 "
47. Гарнитуре кухињских судова	—
48. 2 бакарне тепсије, 1 већа, 1 мања	—
49. сервис за сирће и зејтин	2 "
50. 4 вазне за цвеће вреди дин.	20 "
51. 2 чирака од месинга	4 "
52. разне ситнице, као пешкира од дебела платна, марама, пшалово, чарапа, јастучад итд.	
53. једна пегла вреди	12 ²⁰

Вредност ствари са назначеним износом јесте 1.857 динара и ако томе додамо ствари за које није дата вредност — вероватно је цео износ био око 2.000 динара.

За други пример, веће суме даване код припадника средњег слоја, имамо само признаницу за примљен готов новац. То је износ од 2.500 динара дат 1911. године Стеви Пљачковићу, војном чиновнику, аконто мираза приликом венчања са Ружом Рабреновић, удовом, рођеном Шпиранац.²¹ На жалост, немамо и вредност ствари, али из досад изложеног можемо закључити да су ствари добијане уз девојку имале приближну вредност новца добијеног у готовом.

Станојло Ковачевић, свештеник и учитељ, тражио је уз девојку Милицу, кћерку Љубомира Димитријевића, трговца из Чачка, 150 дуката цесарских у злату (око 1800 динара), добру спремну, кола за сталног учитеља, венчање, ручак и све остало о њиховом трошку. Венчање је одржано 13. јула 1886. године.²² Њихова кћерка Христина добила је скромнији мираз када се удавала 1910. године за Живана Стјеповића, шустера из Чачка. Отац Станојло дао јој је готовог новца 100 дуката и сав намештај потребан њеној породици од 1.000 динара. Поред осталог, добила је златан сат, шиваћу машину, шифоњер, ћилиме, поњаве, јастуке, чаршаве, итд.²³ Овде смо у једној породици видели разлику између мираза који добија кћерка трговца удајући се за учитеља и мираза који добија један шустер од учитељске кћерке.

Милица Јосиповић, рођена Геновић, припадала је средњем слоју, у коме је оквирна сума готовог новца даваног у мираз износила од 1.000 до 2.000 динара. Ипак, будући да је имала доста просаца, Живота Јосиповић, њен муж, приликом прошевине није захтевао никакав новац. Мираз, односно ствари које је Милица доносила у нови дом 1929. година превожене су за свадбу у двоје воловских кола. Милица је донела: машину за шивење »Elektra-Werthaim« (вредну 4.080 динара), шифоњер (двокрилни, 40 динара), астал (15 динара), две столице (четири динара), осам јастука, мале везене сомотске јастуке, четири јорганска чаршава, два кревета (плекана са месинганим украсима, 4 динара), дупшек, шест ћилима, четири шаренице, сламарицу (са шашом), ирам (за покривање кревета), креветске чаршаве... Мужу је поклонила 4—5 кошуља, веш, пешкире и 10 пари везених чарапа.

Уочљиво је да машина за шивење одскаче својом вредношћу од осталих ствари, па то треба поближе објаснити. Машина за шивење могла се набавити само у иностранству, што објашњава њену цену. Друго, она је заузимала у миразу средњег слоја место које је у миразу богатих девојака имао клавир, тј. била је најцењенија. Треће, жена која је имала шиваћу машину и радила на њој потпомогла је тиме своју кућу, јер је могла сама да сашије ствари за кућу и укућане, али и да заради шијући другима.

Љубици Вуловић, рођеној Тошић, машина је служила да заради новац и пре удаје, будући да је остала без оца. Док јој је отац био жив, припадали су имућнијем слоју. Њен отац је знао да каже „док троје кола не истерам, ћерку не удајем“, мислећи, при том, на кола натоварена стварима за мираз. Међутим, отац јој је умро

пре него што се она удала, тако да је мајка остала са троје деце, које је издржавала издавањем себе у породичној кући ћацима и продајући ствари које је везла на машини, што је и Љубица радила. Илија Вуловић је знао да су осиромашили, па је приликом просидбе рекао да спреми шта може за мираз, а он није тражио ништа посебно. Мајка је продала плац, који им је остао од оца, да би Љубици спремила мираз. И тако је она, удајући се за Илију Вуловића, 1929. године, у мираз понела: машину са шивење, два кревета плехана, наткасну плехану, душеке (гвоздени мадраци), јастуке, јоргане, чаршаве, астал и четири столице, шифоњер, четири ћилима (из Прилепа, део мајчиног мираза), веш, комбинезоне, кошуље, рекле, сукње, крпаре, чарапе и друге ствари од платна и везене ствари, које је сама радила.

Баштован Јордан Стојковић добио је уз кћерку Радисава Ковачевића мираз који се састојао од два кревета, шифоњера, шиваће машине, јастука, ћилима и шареница и других ствари, а све је то стигло пред свадбу Стојковићевој кући на рабацијским колима окићеним пешкирима.

И родитељи нижег друштвеног слоја давали су мираз својим кћерима. Наравно, ту није могло бити говора о неким новчаним миразима, али родитељи су се трудили да, макар и позајмицом, обезбеде најосновније ствари потребне кћерима за живот у новом дому. Невоље ових родитеља најбоље су приказане у писму у коме Петар Ванчић моли Фердинанда Крена за позајмицу од осам дуката да би спремио ћерку за удају.

„Поштовани куме Фердинанде

Потписати не би смео са овом мојом молбом вама приступити но ме велика нужда приморава.

Ја сам дао моју ћерку Живку за једног доброг момка именом својим Живојина Матића, бојацију у Пожегу и сад у идućу недељу доћи ће да главну просидбу и испит учини. Ништа ми од новца не тражи само венчане аљине. Ја осталу спрему сву имам само ми нужно да узмем јорган и кревет и да по обећању аљине направим а то све могу свршити са 8 дуката.

Куме многи си сиротињи добро учинио и сирота удао, учини и мене ову помоћ те ми горњу суму позајми до божића ове године вратићу ти са интересом, даћу робовати ја. Куме тако ми Бога ниједне кршене паре немам ни да сачим просиоце дочекам, а то ми што друго, ако ми ову помоћ одречете ја просто престајем живети и боље да не живим него да ову прилику испустим јер девојка у године долази, а сирота свако новце тражи. Учини ову помоћ ако Бога великога знадеш, севап ти је и Бог ће вам у вашим младим надокнадити.

19. октобра 1892.
у Чачку

Јесам ваш штоватељ
Петар Ванчић
из Чачка“

Из овог писма видимо да су богатији давали позајмице сиромашнима и за обезбеђење мираза и да овај пример није био једини. Сазнања о евентуалном миразу могу пружити и пописи ствари које држава сачини по смрти неке жене без наследника. Тако је после смрти баба Ангелине, удове Станковић, супруге грнчара чачанског, урађен попис њене имовине: један душек са длаком, сламарица, два ногара, три даске, три јастука (стара напуњена сламом), корпа за веш, стари послужавник, тањир (плехани), три шоље, лампа (мала), сланица, седам виљушака, две кашике (плехане), нож, тигањ (стари), сандук (дрвени), чивилук, две старе столице, ћебе, хаљина и сукња (стара). Све у вредности 76 динара.²⁵ На жалост, података о најсиромашнијем слоју становништва немамо у већем броју, будући да они нису остављали писаних трагова о својим пословима. Сигурно је да су и они давали мираз, наравно у складу са својим могућностима. Уместо масивних политираних кревета, њихови су склапани од ногара и дасака, а скромну спрему носили су у дрвеним сандуцима. То је био мираз сиромашних девојака.

Из ових примера можемо закључити да је мираз био обавезан у сва три друштвена слоја, да је уговаран при огледу, односно првом сусрету родитеља момка и девојке и да је до уговарања будућег брака долазило тек када се заинтересоване стране сложе око вредности мираза. Када је био у питању готов новац, ова сума је често дељена на два дела, па је један део даван младожењи при испиту (ради олакшања трошкова припрема за свадбу), а други по венчању. Разлика у миразу различитих друштвених слојева најочљивија је управо код новчаног дела. Проучавањем сакупљених примера дошли смо до следеће табеле:

ВИШИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ		СРЕДЊИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ		НИЖИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ
екстремни виши слој	просечни виши слој	виши средњи слој	просечни средњи слој	није даван новац осим за трошкове свадбног ручка
12.000	6.000	2.500	1.000—2.000	

Анализом ствари долазимо до сазнања о два битним разликама међу друштвеним слојевима. Прва разлика је у новчаној вредности донетих ствари, за коју би се такође могла применити горња табела. Друга разлика, уочена упоређивањем појединачних предмета из мираза, односи се на квалитет и квантитет донесених ствари.

Уочавамо, такође, да неких ствари које доноси виши друштвени слој нема у преостала два и обрнуто. Уопштено, у мираз су доношени кревети, шифоњери, столови, столице, кухиње, посуђе, креветнине, теписи и девојачка спрема.

Упоредићемо основне комаде намештаја који се јављају у свим друштвеним слојевима.

	ВИШИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ	СРЕДЊИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ	НИЖИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ
КРЕВЕТ	ДРВЕНИ И ПОЛИТИРАНИ углавном по више комада ОТОМАН — КАНАБЕ + гвоздени и плехани за послугу	ПЛЕХАНИ СА И БЕЗ МЕСИНГАНИХ УКРАСА обично по 2 комада	склапан од ногара и дасака
СТО	ДРВОРЕЗНИ ЗА РУЧАВАЊЕ, ЦРНИ ПОЛИТИРАНИ ЗА САЛОН + дрвени политирани	ПОЛИТИРАНИ ДРВЕНИ	нема података
ШИФОЊЕР	ПОЛИТИРАНИ МАССИВНИ — више ком. МАЊИ ПОЛИТИРАНИ ЗА ВЕШ КРЕДЕНЦИ ДРВЕНИ ПОЛИТИРАНИ НАТКАСНЕ ПОЛИТИРАНЕ	— ПОЛИТИРАН ДВОКРИЛНИ — НАТКАСНЕ	— дрвени сандук за веш — креденци
СТОЛИЦЕ	МАСИВНЕ ДРВОРЕЗНЕ, више комада нпр. 12	6—4 дрвених столица	2 столице
ОГЛЕДАЛА	салонско с постаментом велика од природног дрвета с постаментом	огледала без постамента	нема података
ВАШТКАСНЕ	дрвена с огледалом + гвоздена са лавором и бокалом (вероватно за послугу)	политиране	гвоздене
ПРОСТИРКЕ	ТЕПИХ ПЕРСИЈСКИ ФИНИ ТЕПИСИ ЗА ПАТОС ПИРОТСКИ БИЛИМИ	ћилим крпаре шаренице	крпаре шаренице чарапаре

Разлика је, дакле, у квалитету материјала и израде, али и у количини. Управо по тој количини и по стварима којих нема у свим друштвеним слојевима, можемо закључити како су изгледале куће различитих друштвених слојева, односно за колико соба је доношен намештај.

Тако код најбогатијег слоја имамо по четири кревета, четири шифоњера, два ормана за веш и четири наткасне, што је намештај за две спаваће собе, па је једна од њих вероватно била гостинска. Код овог слоја такође имамо и опрему за салон, чега код нижих слојева нема. Салон Кренових је, рецимо, садржавао: гарнитуру финог мебла (канабе и шест фотеља од црног дрвета и свиленог дамаста), астал (црни салонски политирани), огледало (салонско с постаментом), орман (црни политирани) са фијокама и најцењенију ствар у миразу вишег друштвеног слоја — клавир (црни политирани) са две столице. У трпезарији: сто масивни (дрворезни) са 12 (исто тако дрворезних) столица. Присуство предмета као што су плехани и гвоздени кревет и гвоздена ваштасна, наводе на закључак да је постојала и соба за послугу.

Девојке из средњег друштвеног слоја доносиле су у просеку по два кревета, два шифоњера, наткасне, сто и шест или четири столице у кухињу. Најцењенија ствар у миразу средњег друштвеног слоја била је шиваћа машина.

Нижи друштвени слој започињао је живот са једним креветом, столом, две столице, креденцом и сандуком за веш.

Табеларни приказ просторија у кућама изгледао би овако:

ВИШИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ	СРЕДЊИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ	НИЖИ ДРУШТВЕНИ СЛОЈ
СПАВАЋА СОБА ГОСТИНСКА СОБА САЛОН ТРПЕЗАРИЈА КУХИЊА + СОБА ЗА ПОСЛУГУ	СПАВАЋА СОБА ТРПЕЗАРИЈА КУХИЊА	СПАВАЋА СОБА КУХИЊА

Тиме бих завршила упоредну анализу садржаја мираза у Чачку и осврнула се на установу оформљену 1900. године са дубоко хуманим разлогом, а то је финансијско помагање младим људима да ступе у брак, девојкама да спреме мираз и младићима да лакше поднесу трошкове свадбе и новог брачног живота. Та установа је Прво чачанско удружење за свадбарину и посмртнину.²⁶ Принцип

рада и сврху оснивања овог удружења најбоље ћемо упознати наводећи поједине чланове правилника овог удружења.

„Чл. 6.

Предмет је овог предузећа: да својим члановима, односно оном лицу које је означено у чл. 13. ових правила, на основу узајамног потпомагања и међусобног разреза даје новчану помоћ при удаји, женидби...²⁷

Чл. 8.

Редован члан овог удружења може бити свако лице, које је старије од 3 (три) године, без разлике пола, вере, народности и места становања у Србији и ван ње, изузев она лица, за која управни одбор нађе, да их ма из којих разлога не треба примити.

Чл. 12.

Сваки редован члан при упису полаже десет динара на име уписнине за помоћ само при удаји или женидби...

Сем тога сваки редован члан плаћа месечни улог од тридесет пара динара, од дана уписа, па до венчања или смрти.

Тако исто редован члан дужан је плаћати и разрез, одређен према броју венчања ..., и то од дана уписа.

Чл. 13.

Редовни чланови удружења од дана уписа па за шест месеци немају никаква права на премију, а после навршених шест месеци од дана уписа, ако је упис, редован улог и постојећи разрез уплатио, задобија право на ову премију:

а, Ако се уписао на случај удадбе или женидбе, по истеку шест месеци задобија право на шест стотина динара, а по навршетку 1. год од дана задобијеног права — на премију од седам стотина динара, по навршетку друге године од задобијеног права — на премију од дин 800,—

треће године	900,—
четврте године	1050,—
пете године	1250,—
шесте године	1350,—
седме године	1600,—
осме године	1800,—
девете године	2000,—
десете године	2250,—
једанајесте године	2500,—
дванајесте године	2750,—
тринајесте године	3000,—

Премија ова исплаћиваће се оном лицу, које поднесе извод „Венчаних“ и улагачку књижицу овога удружења.

Чл. 18.

Редовни чланови удружења, ако су уписани за свадбарину, дужни су да написмено известе управни одбор удружења пре венчања на петнаест дана.

У случају преке потребе издаће се таквом члану на меницу, са потписима лица, од којих једно лице мора бити из Чачка и стални грађанин,

Мираз у Чачку крајем XIX и почетком XX века

одмах после извршене прошевине половина премије аконто спреме. Али ако се такав члан, у року од три месеца од дана када је новац узео, не би венчао, онда је дужан да врати новац, који је узео аконто спреме.

Чл. 19.

Ако се редован члан од дана уписа па за годину дана венча, онда ће му се исплатити премија по одбитку 20%; ако то буде у другој години, онда ће му се одбити 10%, а у осталим годинама ништа му се неће одбити.

Овај одбитак долази на олакшницу осталих чланова.

Чл. 23.

Право на чланство овог удружења престаје:

- а) смрћу дотичног члана
- б) По венчању оних чланова, који су се уписали за свадбарину
- в) Иступањем дотичног члана у смислу чл. 48 и 52 Закона о удружењу
- г) Кад о року не исплате уписнину, редован улог или разрез...

Оснивачи овог удружења били су следећи грађани Чачка: Никола Радовановић, пред. општ. суда; Алекса Радуловић, адвокат; Петар М. Николић, трговац; Илија Кривачић, трговац; Илија К. Илић, трговац; Алекса Пушељић, трговац; Витор Аћимовић, трговац; Вујадин Радовановић, трговац; Владимир Благојевић, трговац; Љуба Марковић, обућар; Никола Аћимовић, трговац; Љуба Милосављевић, трговац; Миле М. Николић, трговац.

Нажалост, осим једне чланске књижице и листова Ликвидатуре за свадбарину из 1900. године, пронашли смо само једно писмо у коме члан овог удружења обавештава да се жени, па захтева премију која му због тога припада.

Више података о овом удружењу нисам успела пронаћи, тако да не знамо до када је постојало и колико је младих људи потпомогло својом хуманом акцијом.

*

*   *

Други светски рат и успостављање новог друштвеног система одбацује многе установе предратног законодавства као застареле и непотребне, па и установу мираза. Наше позитивно законодавство не усваја ову установу, постављајући начело да су муж и жена дужни сразмерно својим имовинским могућностима доприносити издржавању своје породице. У миразном режиму мужу се признаје преимућство и даје могућност да имовински искоришћује своју жену.²⁹ Према уредбама закона о имовинским односима брачних другова, мираз представља посебну имовину удате жене. Она може да тражи од мужа кад год то зажели враћање мираза у природи,

наравно уколико је то могуће. Све док жена не затражи ову предају, сматра се да је овластила мужа да управља том имовином. Ако мужу није предата имовина која је уговорена као мираз пре ступања на снагу Основног закона о браку, тј. пре 9. маја 1946. године, он нема право да захтева да му се преда мираз. Ако се треће лице обавезало на давање мираза, жена има право да тражи да се, сагласно уговору, њој преда та имовина.³⁰ Иако закон више не признаје институцију мираза, осим у решавању случајева склапања брака пре 9. маја 1946. године (повраћај мираза), дубоко укореењен обичај давања мираза у народу није сасвим нестао.

И данас у старим чачанским породицама родитељи својим кћеркама приликом удаје спремају мираз, симболичан у односу на оне с краја XIX и почетка XX века, али битно је да се традиција овог краја још увек одржава.

Надам се да сам својим радом и ја допринела да се овај обичај старог Чачка сачува од заборавља.

НАПОМЕНЕ

* Рад се објављује у оквиру пројекта Етнографског института САНУ „Етнолошко проучавање Србије“, потпројекат Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду „Породица и култура“.

I УВОД

1. Влаховић П., 1972.; Дробњаковић Б., 1960.; Ердељановић Б., 1939.
2. Филиповић М., 1963.
3. Црнић Марија, 1963.; Динић — Кнежевић Д., 1974.; Вуксан Д., 1936.; Шеровић П., 1961.
4. Првенствено у радовима: Аранђеловић Д., 1905.; Беговић М., 1961., 1936.; Младеновић М., 1981.; Божић А., 1939.; Марковић Ј., 1920.
5. Српски грађански законик; средио Иван Д. Петковић, Београд, 1939.; Законик цара Стефана Душана, 1349., 1354.; издао Никола Радојчић, Београд, 1960.
6. Породични фонд Фердинанда Крена обухвата период од доласка Фердинанда Крена у Чачак 1849. до 6. децембра 1946. Информатори: Милица Јосиповић, Живана Танасковић, Љубица Вуловић, Душанка Милетић и Милица Симић.
7. Душан Масловарић је праунук Фердинанда Крена.

II ПОЈАМ МИРАЗА

1. Марковић Ј., „Породично право“, Београд, 1920, 137.
2. Бартош М., „Основи приватног права“, Београд, 1935, 218.
3. Шкаљић А., „Турцизми у српскохрватском језику“, Сарајево, 1965, 464.
4. Филиповић М., „Ексоприк, миращија или приорац кроз векове“, Сарајево, 1963, 173.

5. Црнић М., „Прђија по документима из херцеговског архива у XVIII веку“, Београд, 1963, 283.
6. Вујаклија М., „Лексикон странацких речи и израза“, Београд, 1980, 240.
7. Исто.
8. У српским повељама редовно се истиче начин стицања имања, тј. да ли је наслеђено (баштина) или купљено (купљеница) или је стечено женидбом (прђија).
9. Павковић Н., „Социолошки лексикон“, Београд, 1983, 486.
10. Црнић М., наведено дело, 283.
11. Скок П., „Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика“, II, Загреб, 1972, 429.
12. Исто, 587.
13. Девојка је сама спремила „рухо“; рубље за себе и будуће кућанство и дарове за сватове. Сва роба је рабена руком и уметнички украшена; Вера Ерлих, „У друштву с човјеком“, Загреб, 1968, 194.
14. Кућни намештај је по српском грађанском законнику сврстан у спрему, мада у народу често и њега наводе као мираз.
15. Аранђеловић Д., „Неколико речи о миразу, спреми и удомљењу“, Београд, 1905, 30—31.

III ПОРЕКЛО (ПОСТОЈАЊЕ) УСТАНОВЕ МИРАЗА

1. Стојчевић Д., „Римско приватно право“, Београд, 1977, 89—90.
2. Младеновић М., „Породично право“, II, Београд, 1981, 635.
3. Божић А., „Положај жене у приватном праву“, Београд, 1939, 40.
4. Новаковић С., „Средњовековна Србија и римско право“, Београд, 1906, 3.
5. Исто, 7.

6. ЦРКВЕНИ ЗАКони — КАНОНИ

ДРЖАВНИ ЗАКони — НОМИ

У словенским преводима Фотијев Номокамон назван је „Крмчаја књига“.

7. Јанковић Д., Мирковић М., „Државноправна историја Југославије“, Београд, 1984, 45, 50.

8. Чл. 44. О властеоским робовима:

И робове, што имају властела, да су им у баштину, и њихова деца у баштину вечну, но роб у прђију да се не даје никада.

9. Чл. 174. О баштинама:

Људи ратари, који имају своју баштину, земљу, и винограде и купљенице, да су власни од својих винограда и од земље у прђију дати, или цркви подложити, или продати, али увек да има работника на томе месту онемо господару чије буде село, аколи не буде работника за оно место онемо господару чије буде село, да је властан узети оне винограде и њиве.

10. Динић — Кнежевић Д., „Положај жене у Дубровнику у 13. и 14. веку“, Београд, 1974, 93.

11. Младеновић М., „Породично право“, II, Београд, 1981, 635.

12. Србија је проглашена независном 1878. године.

13. Српски грађански законик је у ствари знатно (за једну трећину) скраћени превод аустријског Општег грађанског законика; од аустријског Општег грађанског законика преузета је не само главна садржина, већ и његов систем (распоред материјала).

14. Гамс А., „Брачно и породично имовинско право“, Београд, 1966, 13.

15. Суџум Р., „Брачни имовински режим у праву Југославије“, Београд, 1979, 37.

16. Божић А., „Положај жене у приватном праву кроз историју до данас“, Београд, 1939, 101, 102.
17. Битно је напоменути да су Српски грађански законик уређивали правници из Аустрије Василије Лазаревић, земунски градоначелник и Јован Хашић, новосадски градски сенатор, што је, такође, битно утицало на то да се Српски грађански законик у толикој мери ослања на Аустријски грађански законик.
18. Ерлих В., „У друштву с човјekom“, Загреб, 1968, 194.
19. Гамс А., наведено дело, 14, 15.
20. Влаховић П., 1972, Дробњаковић Б., 1960, Борбевић Т., 1939.
21. Гамс А., наведено дело, 14, 15.
22. Гамс А., наведено дело, 8.
23. Аранђеловић Д., „Неколико речи о миразу, спреми, удомљењу по нашем грађанском законнику“, Београд, 1905, 5.
24. Гамс А., наведено дело, 15.
25. Аранђеловић Д., наведено дело, 10, 11, 14.
26. Исто, 9, 10. — Уз напомену да сам приликом теренских истраживања у Чачку дошла до закључка да се управо сума од 6.000 динара давала у мираз имућнијих девојака.
27. Марковић Л., „Породично право“, II, Београд, 1920, 143—147.
28. Исто, 152—154.
29. Аранђеловић Д., наведено дело, 20—21.

IV САДРЖАЈ МИРАЗА У ЧАЧКУ

1. Према подацима Јоакима Вујића, Чачак је 1826. године имао 120 домова, највише трговачких и занатских; 1877. године пописано 620 приватних кућа, 2.290 становника, 197 дућана, 16 механа, четири мушке и четири женске школе.
(Породични фонд Фердинанда Крена, Историјски архив Чачка, 1970, обрадио Младен Стефановић).
2. Породични фонд Фердинанда Крена, Историјски архив Чачак, 1970, обрадио Младен Стефановић.
3. За разлику од земљорадничке и сточарске средине, где је и жена својим радом доприносила одржавању и унапређењу кућне заједнице.
4. Гамс А., наведено дело, 8.
5. Породични фонд Фердинанда Крена Ф VIII — 1905—2.
6. Исто.
7. Исто.
8. Исто.
9. Породични фонд Фердинанда Крена Ф—IX—С—1887—1.
10. Тимотијевић С., „Сватовски обичаји и сватовске песме чачанског краја“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, VII, Чачак, 1976, 215.
11. Породични фонд Фердинанда Крена Ф—IV—К—1893—1.
12. Исто, Ф—III—Ј—1889—1894.
13. Исто.
14. Званични посао породице преузео је муж Љубице Крен Светолик Станковић.
15. У време Милицине удаје 1926. године даје се трпезарија уместо салона.
16. Јован Кривача и његов син Илија Кривачић, трговци из Чачка, водили су својеврстан дневник од 1853. до 1909. године и назвали га „Забелешке знатнијих догађаја“.
17. Кривача И., „Забелешке знатнијих догађаја“ (1853 — 1909), „Изворник“, 1, Чачак, 1984, 34.
18. О чину официра немамо података, јер информатор није сама Зорица Миљковић, већ Душан Масловарић, па тако не знамо ни шта је још, осим новца, Зорица понела у мираз.

Мираз у Чачку крајем XIX и почетком XX века

19. Дукат је имао вредност 12 динара, значи да је 200 дуката вредело 2.400 динара.
20. Породични фонд Фердинанда Крена, Ф—IX—С—1887—1889;
* вероватно се мислило на столице.
21. Исто, Ф—VIII—П—1911—1914.
22. Лични архивски фондови — Збирка К—1, Станојло Ковачевић, Дневник.
23. Исто.
24. Породични фонд Фердинанда Крена, Ф—X—1892.
25. Монсировић М., „Из албума старог Чачка“, радио-емисија, изведена 8. априла 1987.
26. У овом раду посветићемо пажњу само делу удружења задуженом за свадбарину. У та два дела удружења се и тако уписивало, посебно.
27. У наставку недовршених чланова налазе се одреднице удружења за случај доживљења и смрти.
28. Правила Првог чачанског удружења за узајамно потпомагање својих чланова при удадби, женидби и на случај смрти, 12. фебруара 1900. године у Чачку.
29. Беговић М., „Породично право“, Београд, 1961, 24, 131.
30. Бакић В., „Породично право“, Београд, 1980, 218.

ЛИТЕРАТУРА

- Борђевић Т., „Наш народни живот“, књ. 4, Београд, 1984.
- Ерлих В., „У друштву с човјеком“, Загреб, 1968.
- Црнић М., „Прџија по документима из херцеговског архива у 18. веку“, ГЕМ 26, Београд, 1963.
- Вујаклија М., „Лексикон страначких речи и израза“, Београд, 1968.
- Мојсиловић М., „Записи о старом Чачку“, „Градац“, 8, Чачак, 1976.
- Ердељановић Ј., „Основе етнологије“, Београд, 1939.
- Др Влаховић П., „Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије“, Београд, 1972.
- Др Дробњаковић Д., „Етнологија народа Југославије“, Београд, 1961.
- Тимотијевић Т. С., „Сватовски обичаји и сватовске песме чачанског краја“, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1976.
- Мојсиловић М., „Из албума старог Чачка“, (радио-емисија) 1987.
- Кривача Ј. и Кривачић И., „Забелешке знатнијих догађаја (1853—1909), „Изворник“, 1, Чачак, 1984.
- Павковић Н., „Социолошки лексикон“, Београд, 1982.
- Др Аранђеловић Д., „Неколико речи о миразу, спреми и удомљењу по нашем грађанском закону“, Београд, 1905.
- Др Беговић М., „Породично право“, Београд, 1961.
- Проф. др Младеновић М., „Породично право“, II, Београд, 1981.
- Божич А., „Положај жене у приватном праву кроз историју до данас“, Београд, 1939.
- Стојчевић Д., „Римско приватно право“, Београд, 1977.
- Гамс А., „Брачно и породично имовинско право“, Београд, 1966.
- Судум Р., „Брачни имовински режим у праву Југославије“, Београд 1979.
- Бартош М., „Основи приватног права“, Београд, 1935.
- Марковић Ј., „Породично право“, II, Београд, 1920.
- Бакић В., „Породично право“, Београд, 1980.
- Скок П., „Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика“, II, Загреб, 1972, књ. III, Загреб, 1973.
- Шкаљић А., „Турцизми у српскохрватском језику“, Сарајево, 1965.
- Данић—Кнежевић Д., „Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку“, Београд, 1974.

- Вуксан Д. Д. „Шта је понијела у прђију Стане Беловић“, ГЕМ 6, Београд, 1931.
- Шеровић Д. П. „Прилози за проучавање народног живота у Боки Которској у XVIII вијеку, ГЕМ 24, Београд, 1961.
- Јанковић Д., „Државноправна историја Југославије“, Београд, 1984.
- Филиповић М., „Ексоприк, мирашчија или приорац кроз вијекове“, књ. 7, Сарајево, 1963.
- Српски грађански законик, средно Петковић Д. И., Београд, 1939.
- Законик цара Стефана Душана, издао Радојчић Н., Београд, 1960.
- Новаковић С., „Средњовековна Србија и римско право“, Београд, 1906.

LA DOT À TCHATCHAK VERS LA FIN DU XIXe SIÈCLE ET AU DÉBUT DU XXe

La dot est une institution qui tire son origine du droit romain et dont la fonction et les caractéristiques principales n'ont pas changé depuis. Conçue comme aide à apporter au jeune ménage (surtout au mari qui, dans toutes les sociétés patriarcales était soutien de la famille) par les parents de la jeune mariée.

Dans notre pays la dot fut mentionnée pour la première fois au moyen âge (Code de Douchan de 1349, celui de 1354 et chrysobulles médiévales) sous le terme de »prtchia«. Des informations beaucoup plus nombreuses datent du XIXe siècle où la dot fut réglée par le Code civil de 1844. Comme la période étudiée dans le présent texte va depuis les années 80 du XIXe siècle jusqu'aux années 30 du XXe, c'est à ce code que nous avons consacré une attention particulière. En examinant la dot à Tchatchak, nous avons analysé trois couches sociales (classe supérieure, classe moyenne et classe inférieure) et nous sommes arrivés aux conclusions suivantes:

— les futures épouses de la classe supérieure apportaient à titre de dot une somme variant de 12.000 dinars à 6.000 et, probablement, autant en objets, surtout en mobilier destiné à meubler une chambre à coucher, une chambre d'amis, un salon, une salle à manger et une cuisine, ainsi qu'un piano comme objet le plus coûteux de la dot;

— les femmes de la classe moyenne apportaient comme dot une somme variant de 2.500 dinars à 1000, à laquelle s'ajoutait autant de valeur sous forme de mobilier, à savoir une chambre à coucher, une salle à manger et une cuisine, ainsi qu'une machine à coudre en tant qu'objet le plus coûteux de la dot de cette classe;

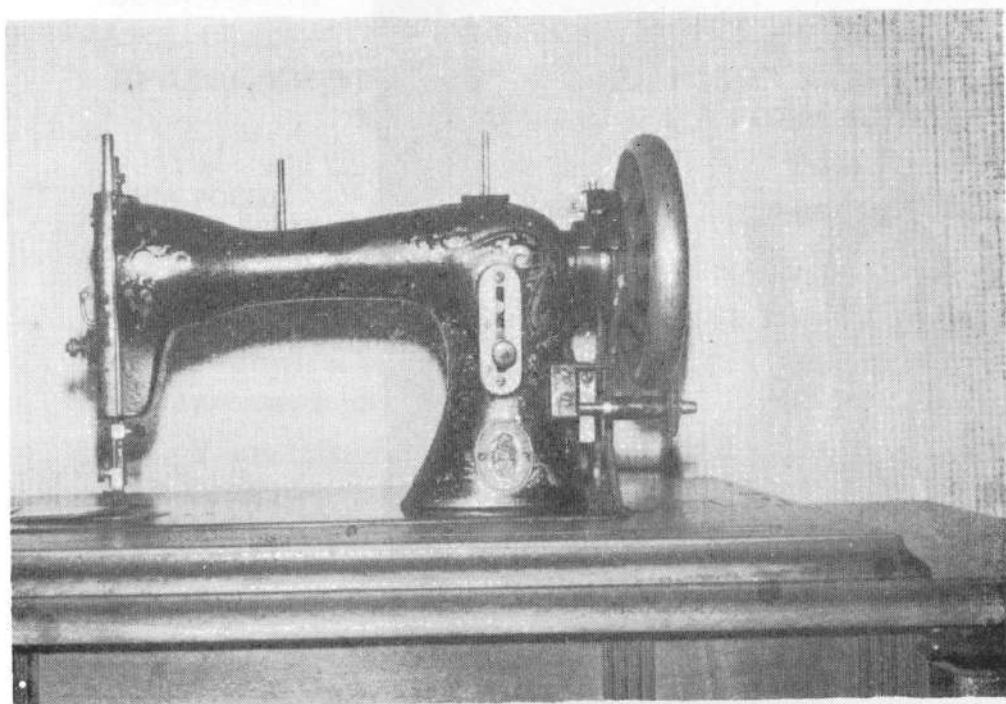
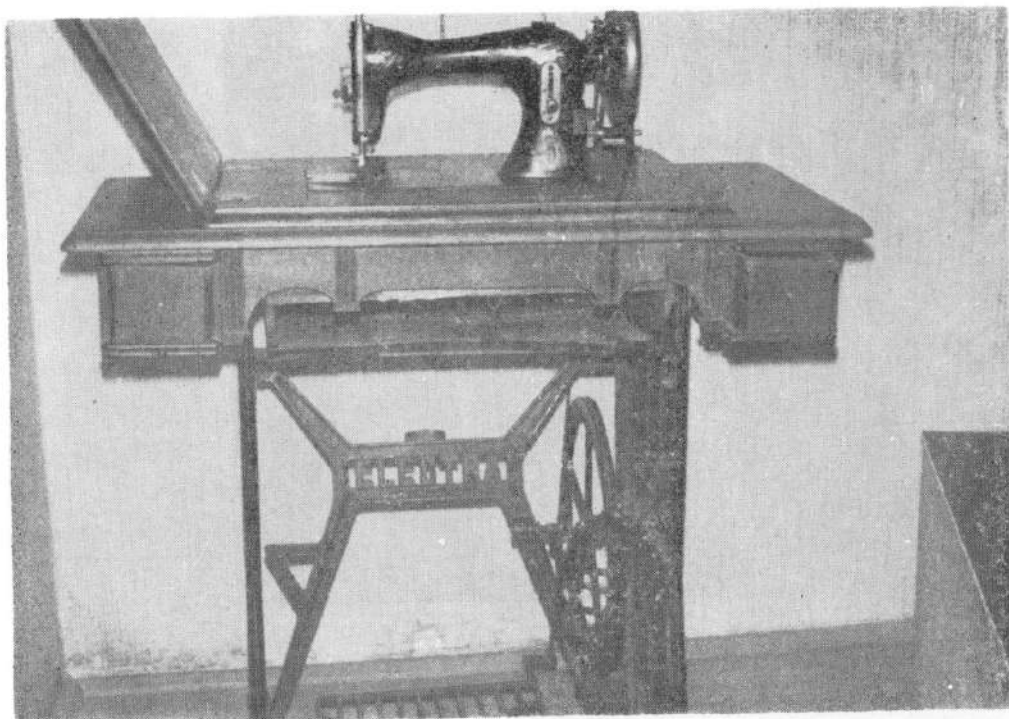
— la classe inférieure ne donnait pas d'argent à titre de dot, alors que le mobilier ne comprenait qu'une modeste chambre à coucher et une cuisine.

La valeur de la dot précisément fixée pour chacune des couches de la société, ainsi que le mariage entre les personnes appartenant à la même classe sociale permettaient le maintien de l'ordre social établi et l'affirmation de l'individu dans cet ordre.

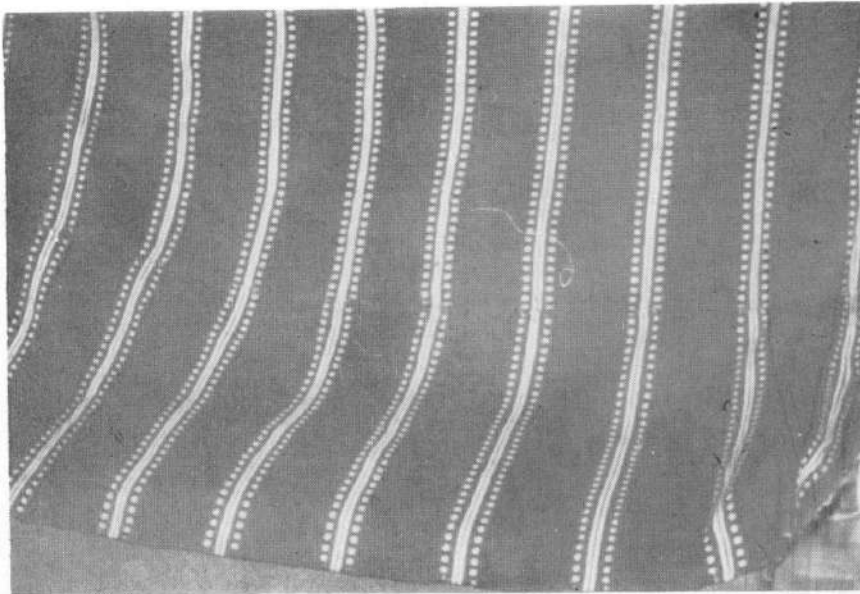
La législation actuelle considère l'institution de la dot comme dépassée et humiliante pour la femme, étant donné qu'à présent la femme fait aussi un travail physique ou intellectuel au dehors, en subvenant ainsi aux besoins de la famille, si bien que la fonction primitive de la dot — aide au mari en vue de l'entretien de la famille — est désormais dénuée de fondement.

Néanmoins, les usages profondément enracinés ne sont pas faciles à éliminer. Aujourd'hui encore, il subsiste, surtout dans les vieilles familles de Tchatchak, l'usage de bien pourvoir les filles au moment où elles fondent leur propre foyer.

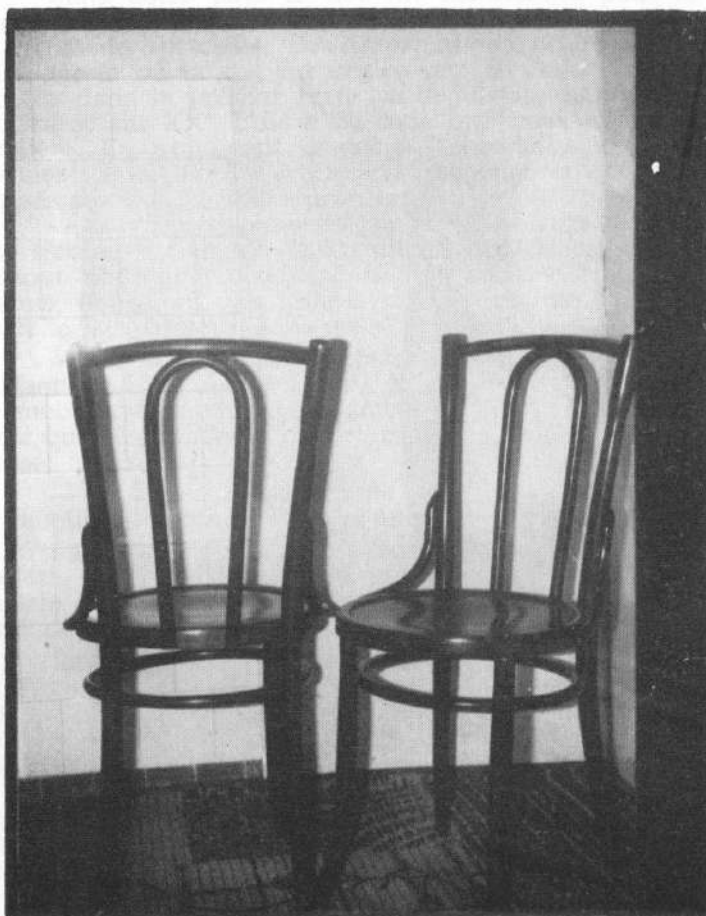
SLAVITZA SOLOMOUN

Сл. 1. и 2. Шиваћа машина »Electra Werthqim«, власништво
Милице Јосиповић
1. et 2. Machine à coudre »Electra Wertheim« appartenant à
Militza Yossipovitch

Сл. 3. Биџим, власништво Љубице Вуловић
3. Tapis appartenant à Lioubitza Voulovitch

Сл. 4. Столице, власништво Љубице Вуловић
4. Chaises appartenant à Lioubitza Voulovitch

БОСА РОСИЋ

**ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОПАНЧАРСКОГ ЗАНАТА НА ПРИМЕРУ
ЗЛАТИБОРСКОГ СЕЛА РОЖАНСТВА**

БОСА РОСИЋ
УИ 31000 Ужице
Народни музеј

UDK 672.7 (497.11)

Поред тога што, као и одећа, обућа штити човека од хладноће, она га штити и од повреда које изазивају камење и трње, али, и од уједа разних инсеката и змија.

У студији др Јована Ердељановића „Нидерлеово дело о Старим Словенима“ јасно се види да је реч обув (са меким знаком на крају) општесловенски назив за обућу, од које је и изведена српска реч опанак. Опанак Нидерле сматра општесловенском обућом, која се код неких Словена задржала и до данас. Поред опанака, који су били од коже, стари Словени су носили још две врсте кожне обуће. Једне су се звале „цревље“ и подсећале су на данашње ципеле, а за друге ово каже Ердељановић у поменутој студији: „Зна се да су Словени бар на крају многобожачког доба носили чизме, целе од коже. И за њих су познати стари словенски изрази „сапог“ и „шкор-

ње“.¹ Поред ове кожне обуће, Словени су носили и обућу плетену од лике, која се на српском звала „лапат“.

Из средњег века, поред ликовних, које налазимо у манастирима, има много више података за властелинску, него за народну обућу, представљену на пастирима, па Јиричек, у своме делу „Историја Срба“, каже: „Зими су се носиле крзном постављене рукавице, а на ногама кожне шкорње или високе вунене чарапе од козје длаке (клашње). Као и данас, сељаци и пастири носили су на ногама опанке (опинзе), тј. комад свињске или кравље коже, причвршћене за ногу ременима.“²

О томе да су опанци ношени и у средњем веку речито говори и легенда, која је, до данас, сачувана у народу. Наиме, зна се да је Свети Сава опанчарска слава, а опанчари тврде да је он измислио опанке, да је први пар сам израдио, па га зато опанчари и славе. Из времена када су Турци владали Србијом нема јасних доказа шта су обували српски сељаци, али да је кожа прерађивана — тврди и Евлија Челебија, који је, приликом свог боравка у Ужицу давне 1664. године, записао следећи податак: „Сахтијан жуте, тамнозелене и зелене боје раван је онеме у граду Битлису. Њихови књиговесци праве дивне повезе за књиге, који очаравају...“³ Ако знамо да је сахтијан најфинија кожа, јасно је да су књиге биле у кожном повезу и да је кожа имала ширу примену.

Или да наведемо пример Преображењске цркве у Сент-Андреји у Мађарској, коју је 1740. године подигао српски табачки еснаф, због чега се ова богомоља најчешће и зове Табачка црква. Значи, педесет година након Велике сеобе српски табачки еснаф је био толико економски снажан да је сам подигао једну од најлепших православних цркава у Мађарској. У тој цркви је први пут постављен „високи иконостас“, који су радили веома угледни и, наравно, веома скупи руски мајстори.⁴ Тај табачки еснаф мора да је егзистирао у Србији, пре доласка Срба у Мађарску. Ово, на изванредан начин, потврђује и Сретен Вукосављевић када, на једном месту, у свом делу „Историја сељачког друштва“, каже: „Наши иселјеници нису дошли у Војводину као голи бегунци, него као организован народ, са својим старешинама, војним, грађанским и духовним, са диференцираним сталезима: грађанством, сељаштвом, свештенством. Због тога су и могли ти наши насељеници одмах по доласку освојити тржиште до иза Будима, држати у њему велики део радова и учити трговини и занатима Мађаре и Влахе.“⁵ Знатно већи број података о народној обући имамо из XIX века од наших и од мно-

гобројних страних путописаца, који су пролазили кроз Србију тога времена. Сви се они слажу у једном: опанак је обућа коју су Срби XIX века носили, не само по селима, већ и по градовима. Наравно, било је чизама и ципела, али много мање него опанака.

У првим деценијама XIX века опанци су грађени од нештављене коже и звали су се „прешњаци“. За израду овако простих опанака и нису били потребни прави мајстори већ: „Израда опанака био је посао једног члана сваког домаћинства.“⁶ Опанке у то време најчешће су градиле жене: „Прављење опанака за њих је био посао исте врсте као и плетење чарапа.“⁷ И Милићевић, присећајући се свога детињства, описује, на једном месту, како је он сам себи градио опанке.⁸ То нарочито лепо описује опанчар Младен Перић у свом необјављеном рукопису „Опанци и опанчари Западне Србије“: „Раније па све до друге половине XIX века опанке у Западној Србији правили су сами сељаци од пресне коже од куда су и добили име „прешњаци“. Они воде порекло од обуће примитивног човека. Израда „прешњака“ је једноставна. Њоме су се бавиле, а и данас, тамо где се носе, искључиво жене“.⁹ Али, прешњаци су били слаба и краткотрајна обућа, која је, уз то, била и нездрава, јер су се преко ње, могле добити разне заразне болести од којих је боловала стока, као што су црни пришт, шап, итд. Преласком на градњу опанака од штављене коже, који не само да су били дуготрајнији, већ здравији и лепши, указала се потреба за занатлијама који су били вични штављењу коже. То се више није могло радити у оквиру кућне задруге. Тај процес преласка са „прешњака“ на Ђоновске опанке, што се тиче села, био је веома дуготрајан. Имао је и прелазну фазу са тзв. „дрвеним“ опанцима, који су грађени од полуштављене коже, а њих су, као и „прешњаке“, градили сами сељаци. Економска беда српског сељака није му дозвољавала да прихвати квалитетнију и бољу обућу. То јадно економско стање најлепше илуструје Никола Вучо у своме делу „Распадање еснафа у Србији“: „На скученом простору уоквиреном заосталом натуралном привредом, пригњечен све већим тешкоћама насталим новим друштвеним и економским односима сиромашни сељак је неуморно радио да би опстао. Радио је своју малу парцелу земљишта, пазио је на своју оскудну стоку, обављао је занате тесно везане за пољопривредне послове. Самоуко је радио своје брвнаре, вршио је оправке око плуга, воденице или кола, својим примитивним алатима израђивао је многе предмете потребне у његовом свакодневном скромном животу. У неразореним кућним задругама били су заступљени најважнији за-

нати потребни за пољопривредни живот чланова заједнице“.¹⁰ У тим тешким економским временима долази до оштрих супротности између села и града. Градске занатлије преко својих еснафа прогониле су сеоске, а често им је у томе и држава помагала. Тој борби против сеоских занатлија се, према речима Јерине Шобић, „1887. г. придружио и Санитетски савет Србије истичући штетност ношења овог опанка (прешњака) и дат је званични рок да се за три месеца распродају све искројене коже за ову обућу“.¹¹ Упркос томе, у неким нашим крајевима „прешњаци“ су се задржали све до иза Другог светског рата.

Опанчарски занат је изникао самоучки и, према претпоставкама Миливоја Савића у делу „Наша индустрија и занати“ и Миладина Перића у већ поменутом необјављеном рукопису, прво се појавио у Ужицу. Ево како то износи М. Перић: „Извесно је да је опанчарски занат никао у Ужицу, да су га Ужичани пренели даље у све крајеве Србије...“¹²

Сеоско становништво златиборског краја је у првој половини XX века свакодневно за време лета ишло босо, а зими је носило или прешњаке или првењаке, израђене код самоуких сеоских мајстора, који су то радили кришом од државе, а нарочито од градских занатлија. За празничне дане Златиборци су куповали тзв. „сарачке“ опанке код градских опанчара. Међутим, како износи Никола Вучо, „Село је, као што смо видели, привлачило сиромашне варошке мајсторе које је варошка конкуренција сатирала. Они су напуштали повремено своја пребивалишта, одлазили су у околна села и обављали занат под повољнијим условима“.¹³

Тако се 1936. године у златиборском селу Рожанству, које се налази на старом санџачком путу на удаљености 20 км од Ужица нашао и опанчарски мајстор Милун Поповић из драгачевског села Марковице. Он је рођен у једном засеку села Марковице у Драгачеву. После основне школе уписао се у гимназију, па му „није ишло најбоље“, па је после треће године, вероватно незавршене, прешао на занат код Божана Јовановића званог Јеверица, који је имао опанчарску радњу. Ту је био годину дана, углавном је продавао опанке у радњи, па то напусти и пређе код Бојана Бојановића, такође опанчара. Код њега је био две године, после чега је полагао мајсторски испит и добио звање мајстора. Као мајстор је неко време радио код Милуна Митровића, па, кад је стекао мањи капитал, он се негде 1931. врати у своје село Марковицу, закупи локал и отвори само-

сталну опанчарску радњу. Дозволу за ову радњу је добио из Гуче, уредно је плаћао порез и био је члан или занатског удружења или задруге (казивач се тога не сећа). У овој радњи је радио три до четири године и за то време само је једном купио готов ђон, али му се тај посао није исплатио, јер је ђон био веома скуп. Иначе, сам је куповао и штавио кожу од које је градио опанке.

У то време у чачанском крају кожа је била веома скупа, а Милунов таст се бавио трговином по златиборским селима, где је видео да су коже знатно јефтиније него у Чачку, а опанчара уопште нема, па је предложио своме зету да се пресели на Златибор. Милун Поповић је тај предлог прихватио и 1936. године доселио се у Рожанство, закупио од Васа Мићића, кафеџије, ковача и трговца, једну дрвену зградицу (3x4 м²), а стару Васову кућу мало подаље узео је за стан. У дворишту куће, где је сместио породицу, организовао је радионицу и почео да ради.

Мајстор Милун Поповић је кожу набављао од сељака по веома ниским ценама. За исту цену по којој је у Чачку продавао јарећу кожу, на Златибору је могао да купи читаво јаре, тако да би му у том случају јаре остало цабе. Понекад је и сам куповао волове, коње, краве и месо продавао, а кожу прерађивао.

НАЧИН ШТАВЉЕЊА КОЖА

Као што смо већ напред рекли штављење кожа није био ни лак ни једноставан посао. Углавном се одвијао у две фазе:

Лужење

Сваки мајстор који се бави штављањем коже мора да има и просторије и алат за то. У дворишту се налази „серија“, уствари каса или аранија веће запремине, укопана у земљу. У „серију“ се сипа већа количина живог креча и пепела од дрвета у истој сразмери. Затим се сипа вода, па том приликом долази до гашење креча и постиже се кључање те смесе. Све се меша дрвеним „грњалом“ или неком старом мотиком. Кад се температура воде смањи и смеша добро измеша, онда се у „серију“ потапа кожа помоћу „чакљи“, набира се као хармоника, прибија уз зид да остави простор за следећу. Кад се све коже сложе, онда се „серија“ поклопи и на поклопац се наваља камења — да пси не би сепију отворили и оне коже

развукли тражећи храну. Ове коже се сваки дан ваде из „сепије“, чорба се меша, па се коже враћају на исти начин. То се ради по пет-шест дана, а ако су коже дебље (воловске или коњске), онда овај процес траје и дуже (10—15 дана). Коже се луже да би се са њих лакше скинуле длаке и месина. Скидање ове нечистоће врши се на тзв. „кревету“ (то су поравнана даске испред сепије), а наш мајстор Милун Поповић је то радио преко веће „козе“ за стругање дрва. Нечистоћа се скида старом косом, скинутом са косишта, чији су крајеви увијени крпом да се радник не озледи. После скидања месине и длака, коже су ношене у реку Приштавицу, која је у близини, и остајале у води по цео дан. Скидање месине се зове „дешење“.

Чињење-штављење

Као материјал за процес штављења неопходна је велика количина шишарке од храста лужњака, која се могла откупити од сељака, углавном чобана. У шишарци има доста танина, који су неопходни за штављење. У недостатку шишарке, додавани су руј, брестова или брезова кора, лишће и гранчице, Шишарка од храста била је најбоља. Шишарка се прво самеле на воденици поточари, крупно, као јарма. Мајстору Милуну Поповићу шишарку је увек млео Пане Стопић, који је имао воденицу на речици Приштавици. Наплаћивао му је исто као за самлевено брашно — пет одсто од самлене количине. Затим је млевена шишарка сипана у дрвено повеће полубуре, са кога је целом дужином повађено четири до пет дуга (дуге су дашчице од којих је буре састављено) и преливана врелом водом. Кад се шишарка откисели, она пусти мрку боју, што је знак да се коже могу потапати у ту воду. Као и у „сепији“, и у бурету су коже слагане као хармоника, при чему се табају ногама. С тога су објекти у којима је ово некада рађено а који су увек били поред река — и називани табане. Овде је врло битно да свака кожа буде добро потопљена. Лети су сваки други дан коже гажењем протањане кроз буре, а она обојена вода је цеђена и поново подгревана. У зиму је то рађено сваки дан. Ово је обично чињено 15—20 дана, а често и дуже. Да су коже готове — „учињене“ или уштављене, зна се по томе што тада у бурету почињу да избијају мехурићи, за што се каже: „Коже су кренуле“. Или се мање парче коже засече, па, ако је свуда иста боја, онда је

штављење готово. Кад су коже уштављене, онда се осуше у хладу, па се оставе да употребе. Најчешће се, иначе, тако повлажне кроје, спајају у парове, што се зове „чифт“, и чекају шивење опанака.

ИЗРАДА ОПАНАКА

Алати потребни за израду опанака су: нож, кашика, шило, бода, клешта, фаркиш, масат и тоцило. У радионици се, поред опанчарског стола, на коме је стајао сав алат, налазио и шавољ, у коме су у води кишелене кожа и опута, али и тестија са водом, која је служила и зато да се приликом шивења опанака из уста прскају тврћи делови коже. Не изостају столице (троношке) и пећ бубњара.

Газда или неко од старијих мајстора је кројио опанке, обично количину потребну за неколико дана рада.

У Рожанству су опанци грађени на калуп и звали су се разним именима. Генерално име им је било „сарачки“ опанци, а звали су се и „шиљкани“, или, према врстама, „затворени“ (најфинији и најскупљи), „ретки“, „асураши“ (простије израде), отворени, итд. Опанци су шивени опутом, која је сечена од уштављене јареће или јагњеће коже, а далеко је најтврђа од псеће коже. Горњи део опанака, пошто се споји тзв. „карлица“, који иде преко риса ноге, затвара се преметањем и преплетањем опуте. Што је више набода, то су опанци лепши. У лепше су спадали они који су имали од 40 до 85 набода. Завршетак опанка се звао „вртчаница“ или „нос“. Сарачки опанци су уз ногу причвршћивани каишима, купљеним код мајстора сарача; често су били лаковани и на крају су имали металну закачку „пијавицу“, која је качена за чарапу. У сарачке опанке су стављани вунени обојци (изрезана сукнена парчад према величини опанка), а у зиму су, поред чарапа и обојака, на прсте стављане и назувице. Детаљан опис израде сарачких опанака дао је опанчарски мајстор — раније поменути Младен Перић у необјављеном рукопису (бр. 634, Историјски архив, Ужице).

Већ смо поменули да је Милун Поповић приликом свог досељења у Рожанство изнајмио и радњу и стан. Убрзо по доласку указала се потреба за више радне снаге, па је он из Чачка довео два права мајстора, које је плаћао по парчету. Поред њих, довео је и млађег брата Младомира и жениног брата Станка. Њих двојица су учили занат, па им је касније давао месечну плату. Увек је имао по три-четири сељачка дечкића као шегрте. Сви запослени су се

хранили код мајстора, а они који су из далека — код њега су и и становали. Радно време је било изјутра од шест до 19—20 сати, а када је требало, радило се и читаву ноћ. Недељом и великим верским празницима се није радило; тада се ишло по вашарима или су „Чачани“ излазили на Криву брезу, на Златибору, где су мештани имали колибе. Радња у којој су опанци продавани морала је да буде отворена сваког дана, нарочито празником пошто су сељаци тада били докони, па су ишли у куповину. Увек је за радњу одређиван „дежурни“, који би, ако шта устреба муштерији, могао на лицу места и урадити (поставити опанке, скратити кајише, итд).

У зиму је израђивана највећа количина опанака, а прва већа продаја је почињала у пролеће, пред Ускрс, јер су тада и почињали први вашари. Пред сваки верски празник који је имао и вашар продаја је повећавана. Опанци су до продаје стајали на калупима, сложени у рафовима радње или повешани за плафон. Са калупа су скидани тек приликом продаје. Ова опанчарска радионица из Рожанства снабдевала је опанцима велики број људи из златиборских села: Рожанства, Алиног Потока, Рудина, Сирогојна, Трнаве, Желјина, Чичкове, Дренове, Горњег и Доњег Љубиша, Беле Реке, Гостиља и Јасенова.

Као што се види, посао је у Рожанству „цветао“, па је мајстор Милун Поповић убрзо саградио нову кућу, у којој је једна просторија била радња са фирмом „Модерна опанчарска радња Милуна Поповића — Чачанина“. Поред тога, купио је и два парчета земље, где је садио поврће и зоб. Саградио је и шталу и имао је две краве и неколико оваца.

У току Другог светског рата у Рожанству су израђивани сарачки опанци. По завршетку рата Поповић је „одређен“ да ради и организује опанчарску радионицу у Земљорадничкој задрузи Никојевића, Семегњева и других златиборских села. Негде шездесетих година се запослио у Пожешко предузеће „Напредак“, које је правило сандале и „опанчиће“ (сарачке опанке без носева), где је и пензионисан. У то време се и одселио у Чачак, а у кући у Рожанству је оставио најстаријег сина.

Мајстор Милун Поповић, као и читава његова породица која је живела у Рожанству, понашао се и облачио као и остали сељаци, сем што је носио увек лепе нове сарачке опанке.

ЗАКЉУЧАК

Опанци, који су у XIX веку била једина обућа српског народа, стајаће народне војске, који су, како многи писци тврде у Првом светском рату били једина обућа нашој пострадалој војсци, у XX веку доживљавају свој процват и достижу највећи уметнички ниво израде. Али, одједном, половином века потиснути су од фабричке обуће и скоро потпуно нестају. Још се само могу видети на трубачима кад се крене на такмичење у Гучу или на ногама понеке играчке фолклорне групе.

Опанчара такорећи и нема ако не рачунамо двојицу из Ужица и двојицу у Чачку који се сад баве крпљењем ципела, јер више не могу да нађу бонова за понеки наручени пар опанака.

Од „Модерне опанчарске радње Милуна Поповића-Чачанина“ у златиборском селу Рожанству остали су: „сепија“, претворена у септичку јаму, радња, адаптирана у стамбену кућу, и потомци са надимком „Опутари“ (колико да не заборавимо одакле им име).*

НАПОМЕНЕ

1. Др Јован Ердељановић, „Нидерлеово дело о Старим Словенима“, Гласник Географског друштва, бр. 7—8, Београд 1932.
2. Константин Лиричек, „Историја Срба“, II, тср 244, Београд, 1978.
3. Евлија Челебија, „Путопис“, Сарајево, 1979, стр. 388.
4. Податке о Табачкој цркви у Сент Андреји добила сам од Зорана Јанчића, историчара уметности (Народни музеј Ужице).
5. Сретен Вукосављевић, „Историја сељачког друштва“, I, Београд, 1953, стр. 31.
6. Наталија Благојевић, каталог изложбе „Занати и занатски производи у Ужичком крају у XIX и половини XX века“, Т. Ужице, 1972, стр. 12.
7. Раде Познановић, „Развитак ужичке занатлијске чаршије после изласка Турака“, „Ужички зборник“, стр. 31.
8. Јован Б. Милићевић, „Живот Срба сељака“, Београд, 1984.
9. Младен М. Перић, рукопис „Опанци и опанчари Западне Србије“, Историјски архив Ужице, бр. 634.
10. Никола Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, I стр. 344.
11. Јерина Шобић, „Опанци и опанчарски занат у Србији с освртом на музејске збирке“, Гласник Етнографског музеја, XVIII, Београд, 1955, стр. 33.
12. Миладин М. Перић, наведени рукопис.
13. Никола Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, I, стр. 355.

* За податке које сам добила од Младомира Поповића, брата мајстор-Милуна, Гојка Поповића, његовог сина, и Новака Мићића, бившег шефрта, дубоко и искрено сам им захвална.

CONTRIBUTION AUX RECHERCHES SUR LE MÉTIER DES FABRICANTS
D'OPANQUES SELON L'ÉCHANTILLON DU VILLAGE DE ROJANSTVO
DANS LE ZLATIBOR

L'opanque est considéré comme chaussure nationale des Serbes. Au XIXe siècle c'était la seule chaussure de la population serbe, portée indifféremment dans les villes et à la campagne. Il n'est donc pas étonnant que le métier des fabricants d'opanques fût rangé parmi les métiers urbains, bien qu'au XXe siècle ces chaussures fussent portées beaucoup plus souvent par les paysans que par les citadins. Dangereusement concurrencés et appauvris, ces artisans urbains quittaient souvent les villes pour les villages des environs. Le cuir, qui était le seul matériel servant à la fabrication de ces chaussures coûtait beaucoup moins cher à la campagne et c'était là une des raisons principales pour laquelle ces artisans abandonnaient les villes. C'est ainsi qu'en 1936 on vit s'établir dans le village de Rojanstvo, situé sur une pente du Zlatibor, à une vingtaine de kilomètres de la ville d'Oujitzé, Milan Popovitch, fabricant d'opanques, originaire de la région de Dragatchévo. Il y travailla avec beaucoup de succès jusqu'à la fin de la Seconde guerre mondiale. Au lendemain de la guerre il fut obligé de s'incorporer, en qualité d'instructeur, dans la coopérative agricole qui avait fondé un atelier pour la fabrication des opanques. Vers le milieu du XXe siècle furent « lancés » les opanques en caoutchouc industriellement fabriqués qui étaient moins commodes à porter, mais coûtaient considérablement moins cher que les opanques en cuir, produits par des bourreliers; d'autre part, il y avait aussi des paysans qui se faisaient eux-mêmes des opanques en caoutchouc, en utilisant les pneus d'automobile usés. Ce fut là, paraît-il, la fin des opanques en cuir, faits par des bourreliers. Actuellement les fabricants d'opanques sont très peu nombreux, la majorité s'étant recyclée, et ils n'en font plus que pour les joueurs de trompette ou pour les groupes de danses folkloriques.

BOSSA ROSITCH

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО РАЈЦА

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Радиште Поштића 8

UDK 314.92 (497.11)

*Спомен Јован Мијовић рођен 1849 у селу Лијешту срез Биоче
округ подгорички Кучи Црна Гора...*

Гробље у Рајцу

На северним падинама планине Јелице стере се чачанско село Рајац. Окружују га: Жежевица, Липница, Премећа, Слатина и Губеревци (Драгачево).

Жива је, још увек, легенда о томе како је насеље добило име: „Приповеда се да је у близини једног јеличког виса некада био град — и већи и старији од Градца, данашњег Чачка. Тај град се звао Рај.

Раја више нема. Познају се само, на имању Мартаћа, остаци некакве цркве.

Не зна се када је Рај запустео. Рајац чува успомену на њега“.¹

Прича се да је и на потесу Биљеге постојао некакав стари град, чији се остаци ископавају.²

Први помен Рајца у историјским изворима је из турског катастраског пописа, обављеног 1476. године. Село је припадало Брвенику. Налазило се у кнежини кнеза Бурђа из оближње Бањице, а старешина села (примићур) био је Стана, син Добрашина. Овде је тада пописано: 21 кућа и 37 одраслих мушких глава. Године 1528. у Рајцу је евидентирано 12 влашких кућа са 35 одраслих мушкараца и једно ратајско (ратарско) домаћинство са двојицом пунолетних мушкараца. Село се помиње и 1530, а 1560. године имало је 11 хришћанских и једну муслиманску породицу; све су се налазиле на баштинама и плаћале су спахији 2.129 акчи феудалних дажбина. Године 1572. у Рајцу су пописане 21 хришћанске и једна муслиманска кућа, а 1595. село се само помиње.³

На време турске управе упућује и више топонима: Беглук, Аниште, Турски бунар, Чардачина, Даћинац (вода). На Чардачини се у XVII веку налазило веће турско насеље, које је захватало и делове Слатине и Премеће — до Ђироваче, дакле, потес на коме данас живе Тодоровићи, Станисављевићи и Колаковићи.⁴ Остали локалитети добили су називе по људима, људским творевинама и поступцима: Биљеге, Црквине, Селиште, Стара кућа, Слава, Јездовина, Возник, Кадијача, Пејовац, Сретенов гроб, неки по животињама — Јеленак, или по природним облицима — Котлине; иначе ту су и — Опсиште, Бабљак, Торлак, Одјалице, Вреоница. Карактеристични су и називи вода (извора и потока): поред Даћинца — Кадијача, Вреонице, Шлап, Стублине, Змајевац, Бисенића извор, Бисенића поток.

Сеоска слава је на први дан Светих Тројица (Духови).

После 1820. Рајац је углавном (након укидања кнежина и капетанија) улазио у састав среза трнавског у општини Жежевица. Имао је 1820/21. године 18 кућа, 20 ожењених и 119 арачких глава, а 1821/22: 41 кућу, 54 пореске и 120 арачких глава.⁵

Године 1961. у Рајцу је пописано: 879 житеља у 205 домова, а 1991: 424 становника у 166 домова. Ови подаци речито говоре да се многи људи готово непрекидно одсељавају из Рајца.

Становништво овог села је досељеничко. Истина, неколико родова вековима живи на овом простору.

КИБАНОВИЋИ (9 к, Аранђеловдан) су, кажу, досељени из Кусадка, у XVIII веку. По свој прилици, то се збило знатно раније. Уосталом, зна се да је пре Првог српског устанка 12 генерација Кићановића свештениковало у цркви жежевичкој (уједно и рајачкој).⁶ Од речи кићан(ка) образовано им је презиме. Њихова домаћинства постоје и у Чачку, Прељини, Кукићима, Београду и Атеници.

ЛУКИЋИ (8 к, Аранђеловдан) су незнано откуда, можда и у XVII веку, приспели у Рајац. Кнезовали су у „турско доба“. Кнез Аврам Лукић рођен је у Рајцу око 1760, а страдао је 1815. године у логору Куршид-паше. На неког претка Луку упућује презиме овог рода. Има их и у Чачку, Атеници, Београду, Сарајеву и Енглеској.

КОЛАКОВИЋИ (4 к, Никољдан) су у XVIII веку доспели у Рајац из околине Никшића (преко Старог Влаха).⁷ Не зна им се старо презиме, а под овим се не помињу у чибучком тевтеру 1824.⁸ Ново презиме подсећа да су били мајстори колари. живе и у Чачку, Трнави, Слатини и Кукићима.

ТУТУНОВИЋИ (40 к, Аранђеловдан) су, као Силистрићи, дошли у Рајац под крај XVIII века. Пореклом су из Црне Горе. Продавали су тутун — дуван, па им отуда овако презиме.⁹ Неки живе и у Чачку, Атеници, Коњевићима (Чачак), Београду, Крагујевцу, Краљеву, Слатини, Мршинцима и Жаочанима.

ШВАБИЋИ (6 к, Алемпијевдан) су повратници из Војводине. Отуда им „швапско“ презиме. Прешлаци су — сами кажу — из суседне Липнице од пре 200 година. Знају да је дошао Гаврило, који је из Липнице отеран због бахатог понашања. Ако је ово тачно, онда је прелазак био касније. Јер, тај Гаврило Швабић унесен је 1824. у чибучки тевтер као власник ситне стоке.¹⁰ Иначе, Швабића домови постоје и у Чачку, Заблаћу и Новом Саду.

БИСЕНИЋИ (8 к, Пантелијевдан) су давни доселци из правца Старог Влаха. Од женског имена Бисенија образовано им је презиме. Има их и у Чачку, Атеници, Виљуши, Трнави и Београду.

МАРТАЋИ (13 к, Св. Василије) су, како тврде, под крај XVIII века досељени из околине Берана. Други кажу — из Гостиља на Златибору.¹¹ Забуну, међутим, изазива податак да је у суседној Јежевици 1881. умро Радован Мартаћ (48), рођен у Дунишићима код Нове Вароши,¹² а он је сродник рајачким Мартаћима. Презименом чувају успомену на Марту досељеницу. Живе и у Чачку, Слатини, Београду, Крагујевцу, Мрчајевцима и Краљеву.

ЛУКОВИЋИ (6 к, Бурђевдан) и СТАНИСАВЉЕВИЋИ (15 к, Бурђевдан) један су род, заједно са Огњановићима у Заблаћу. Приспели су 1809. из Гоње код Сјенице. Станисављевићи тврде да им је старије презиме Кршовић, Кршигорац или Ломигора. Садашња презимена упућују на претке: Луковићи су од Луке, Станисављевићи — од Станислава, а Огњановићи — од Огњена. Луковићи памте да су у Рајац дошла два њихова претка: Марко и Матија.¹³ Луко-

вића има и у Чачку и Кукићима, а Станисављевића — Кршовића у Слатини, Чачку, Београду и Самаили (Краљево).

ВУКОВИЋИ (1 к, Мратиндан) су потомци Вука Шароње, који се помиње 1824. у тевтеру чибука као власник ситне стоке и од чијег им је имена изведено презиме. Он је доспео из Брда црногорских, али се задржавао негде у Старом Влаху. Једно домаћинство Вуковића постоји и у Чачку.

ТОДОРОВИЋИ (6 к, Никољдан) су у Рајац досељени са Вуковићима. Презиме им је образовано од имена претка Тодора. Живе и у Чачку, Београду, Трнави, Коњевићима (Чачак) и Губеревцима (Драгачево).

БЕШЕВИЋИ (8 к, Аранђеловдан) су дошљаци из Црвског код Сјенице. У Рајцу су породично огњиште свили 1809. Од неког надимка или имена изведено им је презиме. Има их и у Милатовићима (Драгачево), Чачку, Атеници, Пироту, Загребу, Београду и Трнави (Чачак).

РАДОЈИЧИЋИ (7 к, Бурђиц) су 1809. доспели из околине Сјенице. Презименом чувају успомену на претка Радојицу. Живе и у Чачку, Атеници, Краљеву и Београду.

КАСТРАТОВИЋИ (5 к, Бириловдан) су доспели 1809. из Шекулара (на што упућује и карактеристично презиме). Домаћинства су засновали и у Чачку, Атеници, Буковици (Краљево), Каони (Драгачево), Жаочанима и Трнави. Било их је, као домазета, и у драгачевским Горачићима, али су тамо изумрли по мушкој линији.¹⁴

МАЈСТОРОВИЋИ I (5 к, Врачеви) су 1809. досељени као Козомори из Старог Влаха.¹⁵ Старо презиме користили су до средине XIX века, а ново упућује на некакав мајсторлук њихових предака. Има их и у Београду, Чачку и Виљуши.

ПРЕЛИЋИ (4 к, Никољдан) су прешли из Жевице. Помињу се, истина и раније, али су садашњи настањени у Рајцу после 1860. године. Од надимка им је презиме, са којим су у Жевицу стигли из Братљева у Моравичком Старом Влаху. Живе и у Чачку, Београду, Атеници и Трнави.

ДРАГОВИЋИ (8 к, Петковдан) су пореклом из црногорских Брда, а у Рајац су стигли из драгачевске Рогаче. Презименом чувају успомену на неког претка. Настанили су се и у Чачку, Љубићу, Заблаћу, Атеници, Краљеву и Брђанима.

ГАВРИЛОВИЋИ (3 к, Никољдан) су давно досељени незнано откуда, али свакако из правца старог Влаха. Име претка Гаврила чува им се у презимену. Има их и у Атеници, Заблаћу и Трнави.

МИЛОШЕВИЋИ (6 к, Аранђеловдан) су се настанили у Рајцу после 1840. Нисмо прецизно утврдили одакле су. Помињу старовлашки завичај. Предак Милош уградио је своје име у њихово презиме. Живе и у Атеници, Трстенику, Чачку и Крагујевцу.

СТАНИШИЋИ (3 к, Врачеви) су некако у исто време (други кажу касније) приспели можда из драгачевских Властелица. Презименом чувају успомену на претка Станишу. Има их и у Чачку, Београду и Крагујевцу.

САВИЋЕВИЋИ (1 к, Бурђевдан) су прешлаци из Липнице, а пореклом су из Радаљева-Рашћића код Ивањице. На претка Савића упућује презиме овог рода. Једно домаћинство засновали су и у Чачку.

ИВАНОВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су доспели после 1865. однекуд из Црне Горе. Презименом се сећају претка Ивана. Живе и у Чачку, Атеници и Београду.

ВАСОВИЋИ (2 к, Бурђевдан) су Васојевићи. На ово упућује и родовско, истина скраћено, презиме. Тврде да су досељени 1809, али се то, по свој прилици, збило знатно касније. Живе и у Чачку и Атеници.

КНЕЖЕВИЋИ (2 к, Св. Василије) су из околине Сјенице. Протоколи умрлих кажу — из Штавља и Вапе. Зна се и за податак о томе да је у Рајцу 1881. преминуо Млађен Кнежевић (28), рођен у Чипаљима код Сјенице.¹⁶ Преди су им кнезовали — отуда овако презиме роду. Истог су порекла и Кнежевићи у Жежевици. Има их и у Чачку, Атеници, Заблаћу и Липници.

РАДОВИЋИ (3 к, Врачеви) су после 1860. године засновали породице у Рајцу, али није утврђено одакле су дошли. Свакако су из околине Сјенице. Презиме им је образовано од личног имена. Неки живе и у Чачку и Атеници.

ДРАГИЋЕВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су Старовласи — у Касином Брду рођени су они који су после 1865. дошли у Рајац.¹⁷ Презименом чувају успомену на претка Драгића. Своје домове имају и у Чачку, Атеници, Заблаћу, Београду и Крагујевцу.

ПАЈОВИЋИ (2 к, Лазарева субота) су после 1865. доспели из Брезове у Моравичком Старом Влаху. На претка Паја упућује њихово презиме. Живе и у Чачку, Трнави и Атеници.

РАКИЋЕВИЋИ (2 к, Никољдан) су пред Други светски рат призећени у Ивановиће. Прешли су из драгачевских Губереваца. Презименом чувају успомену на неког претка.

ВЛАСТЕЛИЦЕ (4 к, Врачеви) су прешлаци из Липнице. Пореклом су из драгачевских Властељица, на што упућује и њихово презиме. Има их и у Горичанима, Атеници, Чачку и драгачевским Губеревцима.

Неколико родова досељено је у Рајац после Другог светског рата. Имају уобичајена презимена:

ПАВЛОВИЋИ (1 к, Никољдан) су из Каоне (Драгачево),

ВУЧКОВИЋИ (1 к, Петковдан) — из Заблаћа, али документа помињу овај род у Рајцу и у XIX веку,

АВРАМОВИЋИ (1 к, Бурђевдан) су домазети из Премеће у Радоњићима, који су изумрли по мушкој лози,

МАЈСТОРОВИЋИ II (1 к, Михољдан) су домазети из Брезовица у Бисенићима.

Не зна се каква је судбина неких родова које документа помињу у XIX веку. У тевтеру чибука из 1824. то су родови који су имали оваква презимена: СТАРОВЛА(X) — можда предак Илића, којих више нема, ДОЛОВАЦ, СТАНЧИЋ, ЛАНЧЕТА, ПЕШТЕРАЦ (ако Станислав-Станоје није предак Станисављевића), ВАСИЛИЈЕВИЋ.¹⁸ Из тог времена је и Павле ТАДИЋ.¹⁹ Касније се помињу: ЗЛАТИЋИ, КОВАЧЕВИЋИ (пореклом из Губереваца), СРЕТЕНОВИЋИ (пореклом из драгачевске Церове), ЈОВАНОВИЋИ, ПЕТКОВИЋИ (пореклом из драгачевске Трешњевице), ПАНТОВИЋИ (пореклом из Косовице у Моравичком Старом Влаху), ОРЕСТИЈЕВИЋИ (пореклом из Косовице), СТАРОВЛАШЧИЋИ, БОКОВИЋИ, МАКСИМОВИЋИ, ВУКАЈЛОВИЋИ (призећени из Губереваца у Кастратовиће, па се одделили у Балугу — заблаћку), ВУЧЕТИЋИ, БУРОВИЋИ (одсељени у Чачак и Атеницу).²⁰ Занимљиво је да се 1863. помињу и: КОЗОМОРИЋИ, КОВАЧЕВИЋИ, ВАСИЛИЋИ, ПЕРИШИЋИ, СТАРОВЛАШЧИЋИ, МАКСИМОВИЋИ, ИЛИЋИ, ЈОВАНЧЕВИЋИ, ДОЛОВЦИ, БОРБЕВИЋИ, ВАСИЛИЈЕВИЋИ, ВУЧЕТИЋИ и СТАНКОВИЋИ.²¹ Извесно је да потомака ових родова још има у Рајцу, али ми нисмо успели да их идентификујемо. Иначе, у Рајцу више нема ни МИЈОВИЋА, досељених из Куча у Црној Гори.

НАПОМЕНЕ

1. Радован М. Маринковић, „Јеличке легенде“, Чачак, 1977.
2. У комплетирању података велику помоћ пружио ми је Младен Мартаћ, пензионер из Рајца.
3. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, I—III, приредио Ахмед, С. Аличић, Чачак, 1984/85.
4. Као под 1. Уз то, казивања Радоја Луковића, Предрага Швабића и Благоја Кићановића из Рајца.
5. Подаци из прве књиге др Бранка Перуничича, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, Чачак, 1968.
6. О томе говори више докумената који се чувају у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
7. Радоје Ускоковић, „Исељени Никшићи“, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1926, стр. 550.
8. Податак добијен од Радоша Ж. Мадаревића, архивисте из Чачка.
9. Ово потврђују сви Тутуновићи.
10. Као под 8.
11. Казивања припадника овог рода.
12. Протокол умрлих, Међуопштински историјски архив, Чачак.
13. Казивања Ратка Луковића из Чачка, пореклом из Рајца.
14. У ове Кастратовиће призећени су Боковићи из Граба (Драгачево).
15. Тако су дуго пописивани у документима.
16. Као под 12.
17. Исто.
18. Документ у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
19. Исто.
20. Казивања Младена Мартаћа.
21. Као под 8.

Радован М. Маринковић

LA POPULATION DE RAJATZ

Rajatz, village de la commune de Tchatchak (Serbie Occidentale) est une agglomération très ancienne. Cependant, l'ensemble de la population est composée d'immigrés. Certaines familles, comme par exemple celle des Kitchanovitch, dont tous les membres étaient prêtres, arrivèrent ici il y a plusieurs siècles.

En consultant les documents historiques peu nombreux, des inscriptions anciennes, des épitaphes, des actes d'état civil (de naissance, de mariage, de décès), mais aussi en ayant recours aux personnes les plus âgées du village, l'auteur éclaircit l'origine de la population actuelle de Rajatz que ses habitants abandonnaient souvent au cours des siècles, ces émigrations ayant été massives en particulier à partir de 1960. Dans le texte il est également question des lieux de destination où les descendants de ces émigrés résident actuellement.

RADOVAN M. MARINKOVITCH

ДЕЛФИНА РАЈИЋ

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ЈЕЖЕВИЦИ И МАНАСТИР СТЈЕНИК
(Прилог за библиографију)

ДЕЛФИНА РАЈИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 281.961(091) (497.11)

Црква св. Николе у Жежевици одавно привлачи пажњу истраживача. Овенчана легендом о бану Милутину и његовој супрузи Иконији црква се рано прочула у народу чачанског краја. Љубитељи прошлости и путописци, свештеници и историчари уметности марљиво су истражили њену славну прошлост. Драгоцене податке о овој цркви дали су: Јаоким Вујић (1826), Коста Поповић (1863), Михаило Валтровић (1875), Драгутин Милутиновић (1875), Владимир Петковић (1914), Милисав Протић-Гучанин (1937) и други. Саздана, по свој прилици, у средњем веку, како већина истраживача мисли, она је у време турске управе делила судбину осталих српских православних богомоља. Рушена и паљена, црква је упорно обнављана као средиште монашког живота и писмености. О најстаријим слојевима њене архитектуре и историје писали су бројни истраживачи, а последњу реч даће археолози. Онај део историје храма о којој знамо из записа

и натписа сеже најраније у освит XVII века. Та саопштења представљају изузетно важне изворе за богату историју ове цркве.

За прошлост жежевичке цркве посебно је значајан манастир Стјеник, који је био метох манастира св. Николе у Жежевици и зато ова библиографија обухвата и библиографску грађу о Стјенику. По легенди, Стјеник је задужбина браће Мрњавчевића, а његова историја расветљена је драгоценим бронзаним печатом који потиче из 1710. године.

Библиографске јединице пописане су по азбучном реду презимена аутора, тако да се ова библиографија убрја у АУТОРСКУ, а с обзиром да заступа завичајну грађу — и у ЗАВИЧАЈНУ. Поред општег описа, све библиографске јединице садрже и напомене у којима се укратко анализира дата одредница, тако да је ово и АНАЛИТИЧКА библиографија. Скоро све, 149 библиографских јединица је пописано DE VISU, а само пет (бр. 16, 17, 75, 118, 149) је преузето и зато је ова библиографија ПРИМАРНА.

Прилог за библиографију „Црква св. Николе у Жежевици и манастир Стјеник“ настао је са циљем да истраживачима олакша и омогући интердисциплинарна, а пре свега историјско-археолошка истраживања, чији резултати треба да баце више светлости у најстарије слојеве историје оба храма. Уколико овај прилог пружи довољно библиографских информација будућим истраживачима поменуће проблематике, наш задатак је остварен.

1. АНОНИМ : ИЗ ЖИВОТА ЖИЧКЕ ЕПАРХИЈЕ. — „Жички благовесник“, XXII/1940, бр. 7, стр. 27—28

* Дато је обавештење да славу Јоване слави храм у Стјенику на планини Јелници. Храм је запуштен, нема сталног свештеника, већ свештеници цркве жежевичке и трнавске долазе овога дана да служе службу.

2. АНОНИМ : JEЖЕВИЦА. — ИЛУСТРОВАНИ ЛЕКСИКОН. — Београд : „Недеља“, 1933, стр. 216.

* Црква у Жежевици потиче из времена цара Душана.

3. АНОНИМ : JEЖЕВИЦА. — СВЕЗНАЊЕ : општи енциклопедијски лексикон / уредник П. М. Петровић. — Београд, „Народно дело“, шт. Типографија д.д., Загреб, 1937, стр. 908.

* Налази се у околини Чачка, потиче из Душановог доба, а можда и од раније.

4. АЛИЧИЋ, Ахмед С. : ТУРСКИ КАТАСТАРСКИ ПОПИСИ НЕКИХ ПОДРУЧЈА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ XV И XVI ВЕК, књ. I. — Чачак, Историјски архив, 1984, стр. 144.

* Из турског пописа од 1476. године види се да је црква у Жежевици још активна, јер се помиње поп Радман са породицом.

5. АЛИЧИЋ, Ахмед С. : ТУРСКИ КАТАСТАРСКИ ПОПИСИ НЕКИХ ПОДРУЧЈА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ XV И XVI ВЕК, књ. II. — Чачак, Историјски архив, 1985, стр. 153

* У попису из 1528. године у манастиру Стјенику се помиње неколико монаха — четири калуђера и једна калуђерица.

6. БАБИЋ—БОРБЕВИЋ, Гордана; БУРИЋ, Војислав Ј. : ПОЛЕТ УМЕТНОСТИ. — Историја српског народа, књ. II. — Београд, Српска књижевна задруга, 1982, стр. 181

* Податак о триконхосном плану манастира Стјеника.

7. БЕОГРАД — БАР / уредник монографије Драгољуб Голубовић. — Београд, НИП „Дуга“, 1972, стр. 368—369

* О лепоти амбијента Стјеника.

8. БЛАГО НА ПУТЕВИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ : енциклопедијско-туристички водич / I главни уредник Небојша Томашевић I. — Београд, „Југославијапу-блик“, 1983, стр. 356

* О цркви св. Николе, која се налази под планином Јелицом, а коју је, по предању, подигао бан Милутић. Живописана је два пута: 1609. и 1637. године.

9. БОГДАНОВИЋ, Димитрије : ИНВЕНТАР БИРИЛСКИХ РУКОПИСА У ЈУГОСЛАВИЈИ (XI — XVII ВЕКА). — Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. — Београд, Српска академија наука и уметности, I одељење, књ. XXXI, 1982, стр. 124

* У ризници жежевичке цркве чувао се одломак од тридесет и четири пергаментна листа, који је припадао рукописном Јеванђељу из XIV века.

10. БОГДАНОВИЋ, Соња : МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ И ДРАГУТИН МИЛУТИНОВИЋ КАО ИСТРАЖИВАЧИ СРПСКИХ СТАРИНА. — Београд, Српска академија наука и уметности, 1978, стр. 36, 37, 38, 39, 41, 50, 75—76. — (Излози српског ученог друштва; галерија САНУ, 34)

* Приликом посете цркви у Жежевици 1875. године, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић праве документацију о њој.

11. БОЈОВИЋ, Невенка : ОРНАМЕНТИКА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА : (каталог). — Чачак, Народни музеј, 1995, стр. 5, 17

* Опис надгробног споменика попа Радована, из порте жежевичке цркве.

12. БОЈОВИЋ, Радивоје : ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XIV, 1984, стр. 378, 380, 386, 401, 403, 407, 408, 412

* У библиографским јединицама помиње жежевичку цркву и манастир Стјеник.

13. ВАЛТРОВИЋ, Михаило : СТАРЕ СРПСКЕ ЦРКВЕНЕ ГРАБЕВИНЕ. — „Српске илустроване новине“ (Нови Сад), бр. 2, 1881, стр. 25—26

* Приказан је цртеж жежевичке цркве и њене основе. Дат опис географског положаја цркве, кубета, уз напомену да су Жежевица и Благовештење под Кабларом вероватно грађени у првој половини XIV века.

14. ВАСИЛИЋ, Витомир : ЈЕЛИЧКИ МЕТЕОРИТ, „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 16, 1994, стр. 101—102

* Помиње се бивши прота Вићентије Поповић (1832—1910) из Жежевице, чији се лични фонд чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

* Аутор наводи писмо професора Велике школе Јована М. Жујовића из 1890. године, упућено Вићентију Поповићу, у коме он помиње Стјеник.

15. ВАСИЋ, Милоје : ЖИЧА И ЛАЗАРИЦА : Студије из српске уметности средњег века. — Београд, Геца Кон, 1928, стр. 94

* Краћи приказ архитектуре жежевичке цркве и опис кубета. Претпоставка да је црква можда из средњег века.

16. ВАСИЋ, Србољуб : ЕПИСКОП Г. ДР. НИКОЛАЈ НЕУМОРНО РАДИ НА ОБНАВЉАЊУ ЗАПУШТЕНИХ СВЕТИЊА. — „Правда“ (Београд), 1940. (3. август), бр. 12844

* О „Светињи“, чудотворном извору изнад манастира Стјеника.

17. ВАСИЋ, Србољуб : ОСВЕЂЕЊЕ ЈЕДНОГ ДЕЛА ОБНОВЉЕНОГ МАНАСТИРА СВ. ЈОВАНА. — „Правда“ (Београд), 1940 (6. новембар), бр. 12938

* О „Светињи“, чудотворном извору изнад манастира Стјеника, доста су писали дописници дневних листова, који је посебно био интересантан због мноштва посетилаца.

18. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Андрија : ЧАЧАНСКИ КРАЈ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ. — Богородица Градачка у историји српског народа : научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке. — Чачак, Народни музеј, 1993, стр. 66—67, 80.

* У првој половини XIV века у Жељевици је саграђена црква св. Николе, најстарија сачувана црква из доба Немањића.

* Средњовековни манастир Стјеник налази се на Јелици, непосредно изнад села Жељевице.

19. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Андрија : JEЖЕВИЦА И ЊЕНА ПРОШЛОСТ. — Жељевица, 1994, [8 стр.]

* Аутор претпоставља да је црква св. Николе у Жељевици подигнута у првој половини XIV века и да је најстарија сачувана црква из периода Немањића у чачанском крају.

* Поред цркве и средњовековни манастир Стјеник сведочи о богатом културном животу Бањице и Жељевице и развоју писмености.

20. ВУЈИЋ, Јоаким : ПУТЕШЕСТВИЈЕ ПО СРБИЈИ, књ. I. — Београд, Српска књижевна задруга, 1901, стр. 194—195

* У свом путопису описао је цркву у Жељевици и навео два натписа, од којих је данас један очуван.

* Аутор пише о историји манастира Стјеника.

21. ВУЈОВИЋ, Бранко : УМЕТНОСТ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ 1791 — 1848. — Београд, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, 1986, стр. 82, 83, 249, 252, 306

* Јанко Михаиловић Молер радио је иконе у Жељевици. Аутор помиње икону Св. Георгије из Жељевице, на којој су потписани „Димитрије Молер Пруснички“ и „Ристо Молер“.

* На прелазу из XVIII у XIX век обнољен је манастир Стјеник који је био запуштен од 1462. године.

22. ВУКОСАВЉЕВИЋ, Теодосије : СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ОСЛОБОДИЛАЧКИХ РАТОВА У ЧАЧКУ И ТРНАВСКИМ СЕЛИМА ДО 1918. ГОДИНЕ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XXI, 1991, стр. 313, 322, сл. 12

* Описана је спомен-плоча која је постављена на северном зиду жељевицке цркве.

23. ВУЛОВИЋ, Милован : ЗНАМЕЊА СЛОБОДЕ : СПОМЕНИЦИ БУНА, УСТАНАКА И ОСЛОБОДИЛАЧКИХ РАТОВА. — Чачак, Општински одбор СУБНОР-а и Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године, 1994, стр. 23, 47—49, сл. 13

* Описана је спомен-плоча која је постављена на северном зиду жељевицке цркве.

24. ГРУЈИЋ, Радослав М.: ПРАВОСЛАВНА СРПСКА ЦРКВА. — Београд, Геца Кон, 1921, стр. 60. — (Историја хришћанске цркве).

* Кубе цркве у Жељевици је сасвим плитко и без прозора, као на византијским црквама пре VII века.

25. ГРУЈИЋ, Радослав М.: ПРАВОСЛАВНА СРПСКА ЦРКВА. — [фототипско издање из 1921.]. — Крагујевац, „Светлост“; Каленић, 1989, стр. 60. — (Културноисторијска баштина).

* Кубе цркве у Жељевици је сасвим плитко и без прозора, као на византијским црквама пре VII века.

26. ДЕБЕЉКОВИЋ, Срђан : ВОДИЧ : МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ СРБИЈЕ : водич кроз манастире, цркве и споменике културе Србије. — Београд, Графоартиа, 1994, стр. 83—84

* Подизање цркве приписује се бану Милутину. Дат је кратак осврт на историју, архитектуру и живопис.

* Стјеник је, по предању, задужбина браће Мрњавчевића.

27. ДУШАНИЋ, Светозар; НИКОЛИЋ, Радомир : ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИ МАНАСТИРИ. — 2. изд. — Овчар Бања, 1978, стр. 8.

Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник

* Аутори претпостављају да је цркву у Жежевици украсио сликар раног XVII века, зограф Митрофан.

28. ДУШАНИЋ, Светозар : ПЕЧАТ МАНАСТИРА СТЈЕНИКА ИЗ 1710. ГОДИНЕ. — Весник Музејског и конзерваторског друштва НРС, 1—2, Београд, 1960, стр. 9—12.

* Аутор даје опис бронзаног печата из 1710. године из манастира Стјеника.

29. БОКИЋ, Милан : ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ У ЈЕЖЕВИЦИ. — „Рашка баштина“ (Краљево), књ. 2, 1980, стр. 363—364.

* Аутор пише о живопису из 1609. и 1637. године, конзерваторским радовима у олтару, северној и јужној певници, куполи и поткуполном простору извршеном 1978. и 1979.

30. БУРИЋ, Владимир : ЧАЧАК; у књизи : СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА СРБИЈА, III том. — Београд, НИРО „Књижевне новине“, 1985, стр. 729.

* У околини Чачка, између осталих су и манастир Стјеник на Јелици из XVII века и Жежевица.

31. БУРИЋ, Војислав Ј. : МИЛЕШЕВА И ДРИНСКИ ТИП ЦРКВЕ. — „Рашка баштина“ (Краљево), књ. 1, 1975, стр. 22.

* На прелазу из XVI у XVII век гради се Жежевица код Чачка. Њен облик је у сродству с онима у старој Херцеговини.

32. ЖИВКОВИЋ, Новак : ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XII, 1982, стр. 296.

* Критика коју надзорник школа чачанских шаље министру, у којој осуђује учитеља жежевичке школе (која се налази поред саме цркве) да у цркву није двапут преко године отишао.

33. ЗДРАВКОВИЋ, Иван : ПРЕДЛОГ ЗА РЕСТАУРАЦИЈУ КРОВА НА МАНАСТИРУ ЈЕЖЕВИЦИ КОД ЧАЧКА. — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд), књ. IV, стр. 195—200.

* Поред техничке документације, аутор обавештава о новим сазнањима са анализама о облику грабевине у односу на првобитни.

* Манастир Стјеник је покривен и обложен лаким каменим плочама.

34. ЗДРАВКОВИЋ, Иван : ЦРКВА МАНАСТИРА СТЈЕНИКА У ПЛАНИНИ ЈЕЛИЦИ КОД ЧАЧКА. — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд), књ. IV, 1961, стр. 215—219.

* Дат је податак да је верски и духовни живот цркве Жежевице пренет на цркву у Стјенику, кад је манастир Жежевица запуство.

* Дати су историјат и опис архитектуре манастира Стјеника.

35. ЗДРАВКОВИЋ, Иван : СЕЂАЊЕ НА ОБНОВУ НЕКИХ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ЧАЧКУ И ЊЕГОВОЈ ОКОЛИНИ. — „Градац“ (Чачак), св. 46, 1982, стр. 83.

* Опис архитектуре, о рестаурацији у току 1950. и 1951. године у жежевичкој цркви.

* О историји манастира Стјеника и архитектури његове цркве.

36. ЗИРОЈЕВИЋ, Олга : ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ НА ПОДРУЧЈУ ПЕБКЕ ПАТРИЈАРИШИЈЕ ДО 1683. ГОДИНЕ. — Београд, Историјски институт, 1984, стр. 111, 190.

* Саопштени су подаци из турске архивске грабе о цркви у Жежевици и манастиру Стјенику. За жежевичку цркву претпоставља да потиче можда из 1337. године.

* Храм у Стјенику најпре је био посвећен Рођењу Богородице, а од 1802. године св. Јовану Крститељу. Вероватно је настао пре 1371. године.

37. ЈАКОВЉЕВИЋ, Милутин : УЛОГА ИГУМАНА ПАЈСИЈА И БАКОНА АВАКУМА У ХОЦИ-ПРОДАНОВОЈ БУНИ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XIX, 1989, стр. 30 [прилог].

* Аутор помиње састанак кнезова, војвода и духовника из пожешке нахије у манастиру Стјенику, међу којима је био и Хаџи-Продан.

38. ЈУГОСЛАВИЈА : туристичка енциклопедија, књ. 1 / главни уредник Љубица Д. Трајковић. — Београд, „Туристичка штампа“, 1958, стр. 298—299.

* Манастир Жежевица је вероватно из XIV века.

* Манастир Стјеник помиње се још почетком XVII века.

39. ЈЕРОМОНАХ АМФИЛОХИЈЕ : СИНАИТИ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У ЖИВОТУ СРБИЈЕ XIV — XV в.; у књизи : Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици. — Београд, издање манастира Раванице, 1981, стр. 126—127.

* У монахе синаните спада по свој вероватноћи, св. мученик Јован Стјенички. Прво се подвизао у „Лештијанској пустињи“. Због турске најезде он се одатле повукао у манастир св. Јована Претече, познат под именом Стјеник, који је имао доста монаха, од којих су се неки бавили преписивачком делатношћу. О томе сведочи и место на западној страни манастира, над самим светињским потоком, који се зове „Писарница“.

40. КАЈМАКОВИЋ, Здравко : ГЕОРГИЈЕ МИТРОФАНОВИЋ. — Сарајево, „Веселин Маслеша“, 1977, стр. 152.

* Богородица на престолу јавља се у Жежевици. Овај тип Богородице редовно сликају и светогорски мајстори XVI века.

41. КАНИЦ, Феликс : СРБИЈА, ЗЕМЉА И СТАНОВНИШТВО, књ. II. — Београд, Српска књижевна задруга, 1985, стр. 9.

* Путописац даје податак да основа цркве у Жежевици „подсећа“ на цркву манастира Благовештења под Кабларом.

42. КАРАЦИЋ—СТЕФАНОВИЋ, Вук : СРПСКЕ НАРОДНЕ ПЈЕСМЕ, књ. II. — Београд, „Нолит“, 1975, стр. 108, 130.

* У песми „Бан Милутин и Дука Херцеговац“ помиње се „под Бањцом црква Жежевица“, а у песми „Опет зидање Раванице“ градња цркве у планини Јелици — мисли се на Стјеник.

43. КАШАНИН, Милан : JEЖЕВИЦА. — Енциклопедија ликовних умјетности, књ. 3. — Загреб, Лексикографски завод, 1964, стр. 85.

* Кратак опис архитектуре, са освртом на фреске.

44. КАШАНИН, Милан : JEЖЕВИЦА. — Енциклопедија Југославије, књ. 4. — Загреб, Лексикографски завод, 1960, стр. 529.

* Подаци о архитектури и фрескама жежевичке цркве.

45. КОВАЧЕВИЋ, Бранко! СТОЈИЋ, Ника—Никола; МАРИНКОВИЋ, Радован М. : ДРАГАЧЕВЦИ У НАУЦИ И УМЕТНОСТИ. — Чачак, Технички факултет, 1993, стр. 264, 272—273, 335—336.

* Аутори пишу и о Милисаву Протићу — Гучанину, који је службовао као свештеник од 1937. до 1955. године у Жежевици. Радио је на обнови жежевичке цркве и манастира Стјеника. Значајан је његов опис цркве у Жежевици (1937).

* Обавештавају да је Јанко Михаиловић Молер радио иконе у Жежевици, а Радосав Чикирић исклесав надвратник жежевичке цркве.

46. КОЛАРИЋ, Миодраг : JEЖЕВИЦА. — Ликовна енциклопедија Југославије, књ. 1 (А. — Ј). — Загреб, Југословенски лексикографски завод „Мирослав Крлежа“, 1984, стр. 693.

* Кратко обавештење о архитектури и фрескама сликаним 1609. и 1637. године.

47. КОСТИЋ, А.: ЈЕДАН ЛЕП ПРИМЕР. — „Преглед“ : полуслужбени орган свештенства жичке епархије (Чачак), VI/1924, бр. 3 и 4, стр. 85—88.

* По предању, цркву у Стјенику подигли су браћа Мрњавчевићи као своју задужбину. Овај манастир прославља своју славу 24. јуна (по старом календару), рођендан св. Јована Крститеља (Иван-дан). Комисија за ограничавање државних шума 1907. до 1909. године није овој цркви оставила никакво имање.

* Аутор обавештава да управа предлаже суду општине жежевичке да сазове општински збор и донесе одлуку да грађани добровољно изврше опоравку старе богомоље.

Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник

48. КУЛТУРНО НАСЛЕБЕ СРБИЈЕ : 1947 — 1982. — Београд, Српска академија наука и уметности, 1982, стр. 57. — (Галерија САНУ, 40).

* Текст казује о живопису, градњи звоника, конзерваторско-рестаураторским радовима и чишћењу фресака у жежевичкој цркви.

49. КРУНИЋ, Дејан : МАНАСТИРСКА ТИШИНА. — „Чачанско огледало“, I/1, (26. 04. 1991), стр. 34.

* Репортажа о манастиру Стјенику.

50. КУСОВАЦ, Никола : КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА, књ. 6. — Београд, Народни музеј, „Просвета“, 1967, стр. 24.

* Делове старог иконостаса у жежевичкој цркви сликао је непознати уметник почетком XIX века.

51. ЛАБЕВИЋ, Милан : ЧИШЋЕЊЕ ФРЕСАКА У JEЖЕВИЦИ. — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд), књ. I, 1956, стр. 43—44.

* О чишћењу фресака у цркви Жежевици 1953. године.

52. ЛАПЧЕВИЋ, Драгиша : ЧЕТИРИ ЖУПЕ : ИЗ УЖИЧКОГ КРАЈА : прилога историски и етнографски. — Београд, шт. „Мироточиви“, 1926, стр. 13.

* Аутор наводи део песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“, у којој се помиње црква Жежевица.

53. МАНДИЋ, Светислав : ДНЕВНИК : Записи конзерватора. — Београд, „Слово љубве“, 1975, стр. 33.

* Сликарство у жежевичкој цркви настало је у XVII веку. У простору Ђаконикона, у доњој зони, приказани су Св. Сава и св. Арсеније.

54. МАРИНКОВИЋ, Радован М. : ЈЕЛИЧКЕ ЛЕГЕНДЕ : народна предања и завештања. — Чачак, „Чачански глас“, 1977, стр. 131.

* Легенда казује о вођњаку манастира Стјеника који је подигао кајдук Максим Урезица, кога су Турци убили.

55. МАРИНКОВИЋ, Радован М. : ЛЕГЕНДЕ О СЕЛИМА. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. VI, 1975, стр. 266, 270.

* У легенди о настанку села Бањице помиње се црква у Жежевици. Забележена је и легенда да је бан Милутин зидао цркву по којој је и село добило име Жежевица.

* У легенди о настанку имена села Виљуше помиње се игуман манастира Стјеника.

56. МАРИНКОВИЋ, Радован М. : ДОСЕЉАВАЊЕ У ТРНАВСКА СЕЛА У ВРЕМЕ И НЕПОСРЕДНО ПОСЛЕ ХАЦИ-ПРОДАНОВЕ БУНЕ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XIX, 1979, стр. 35 [прилог].

* Аутор даје податак о збегу после Хаџи-Проданове буне 1814. године у пећини поред манастира Стјеника.

57. МАРИНКОВИЋ, Радован М. : СТАНОВНИШТВО БАЛУГЕ (ЗАБЛАБ-КЕ), БАЊИЦЕ И ГОРИЧАНА, Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XXI, 1991, стр. 174, 190.

* О Стјенику (који се помиње и као Истник) и цркви Жежевици која је у бањичком атару. Црква Жежевица саграђена је у доба цара Душана, а за манастир Стјеник „знају“ и турски царски дефтери.

58. МАРИНКОВИЋ, Радован М. : Прослава 182. годишњице најстарије школе у чачанском крају : ЛУЧОНОША ПРОСВЕТЕ И КУЛТУРЕ. — „Чачански глас“ (Чачак), LXIII/35, (2. сеп. 1994.), стр. [1]

* Поменуто је спомен-обележје у порти „под Бањицом цркве Жежевице“.

59. МАРИНКОВИЋ, Радован М. ; МИЛОВАНОВИЋ, Бранимир : ЧАЧАК И ОКОЛИНА : Туристички водич. — Чачак, Туристички савез општине Чачак, 1992, стр. 28—29; друго, допуњено издање, 1995.

* Жежевицу је подигао бан Милутин.

* Стјеник, по традицији, подигли су Мрњавчевићи.

60. MILLET, Gabriel : L'ANCIEN ART SERBE, Paris, E. de Boccard, 1919, стр. 24, 72

* Жежевичка црква показује знаке старине, али носи и печат турског доба.

61. МИЛЕУСНИЋ, Слободан : ВОДИЧ КРОЗ МАНАСТИРЕ У СРБИЈИ. — Београд, 1995, Српска књижевна задруга, стр. 185, 380—381.

* Кратка историја жежевичке цркве и кратак опис архитектуре и сликарства.

* Кратка историја цркве св. Јована Претече у Стјенику и кратак опис архитектуре.

62. МИЛЕУСНИЋ, Слободан : СРЕДЊОВЕКОВНИ МАНАСТИРИ СРБИЈЕ : JEЖЕВИЦА. — Нови Сад : „Прометеј“ : „Православна реч“, 1995, стр. 88—91.

* Манастир у Жежевици основао је „бап Милутин“ у време српског цара Душана, а страдао је 1452. године. Припрата и барокни звоник дозидани су у XIX веку. Манастир је посвећен св. Николи и живописан је два пута.

63. МИЛИБЕВИЋ, Милан : КНЕЖЕВИНА СРБИЈА. — Београд, Државна штампарија, 1876, стр. 674.

* Аутор помиње народно предање да је црква у Жежевици задужбина бана Милутина.

64. МИЛОШЕВИЋ, Десанка : СРПСКА УМЕТНОСТ ОД XII ДО XVIII ВЕКА; у књизи : СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА СРБИЈА, II том. — Београд, НИРО „Књижевне новине“, 1983, стр. 35.

* Аутор тврди да је живопис у Жежевици настао око 1619. године.

65. МИЛОШЕВИЋ, Десанка : СРБИ СВЕТИТЕЉИ У СТАРОМ СЛИКАРСТВУ; у књизи : О СРБЉАКУ : студије / Борбе Трифуновић. — Београд, Српска књижевна задруга, 1970, стр. 192, 208, 221. — (Библиотека Стара српска књижевност).

* Св. Арсеније у Жежевици, сликан је 1609. а помиње и портрет кнеза Лазара из 1637. године.

66. МИТРОВИЋ, Јеремија : МИЛАН Б. СТАНИЋ : „ДРАГАЧЕВСКИ ВУК“, КАКО ИЗДАВАТИ НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ. — Гласник Етнографског музеја (Београд), књ. XX, 1957, стр. 85.

* Аутор пише да је Милан Б. Станић у Жежевици 1876. године примио свештенички чин.

67. МИТРОПОЛИТ АМФИЛОХИЈЕ : СИНАИТИ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У ЖИВОТУ СРБИЈЕ XIV И XV ВЕКА; у књизи : Основи православног васпитања. — Врњачка Бања, „Св. Симеон Мироточиви“, 1993, стр. 306—307.

* У монахе синаите спада, вероватно, св. мученик Јован Стјенички. Прво се подвизавао у „Лештијанској пустињи“. Због турске најезде, он се одатле повукао у манастир св. Јована Претече, познат под именом Стјеник, који је имао доста мопаха, од којих су се неки бавили преписивачком делатношћу. О томе сведочи и место на западној страни манастира, над самим светињским потоком који се зове „Писарница“.

68. МИТРОПОЛИТ МИХАИЛ : ПРАВОСЛАВНА СРПСКА ЦРКВА У КЊАЖЕСТВУ СРБИЈИ. — Београд, Државна штампарија, 1874, стр. 61.

* Извештај о храму св. оца Николаја у Жежевици, који слави празник 6. децембра. На старом месту цркве подигнуте у време Немањића, озидана је нова 1813. године од тврдог материјала. Жежевички манастир је имао две парохије: жежевичку и бањичку.

69. МИХАЉЧИЋ, Раде : ЛАЗАР ХРЕБЕЉАНОВИЋ : историја, култ, предање. — БИГЗ, 1989, стр. 190—191. — (Историјско-мемоарска дела).

* Приказани кнежеви ликови у цркви Пећке патријаршије, Благовештењу кабарском и Жежевици настали су у кратком временском распону. Веома су слични, са истоветним владарским знацима и стога се намеће мисао да су дело истих мајстора.

70. МИШКОВИЋ—ПРЕЛЕВИЋ, Љиљана : КАТАЛОГ ЦРТЕЖА МИХАИЛА ВАЛТРОВИЋА И ДРАГУТИНА МИЛУТИНОВИЋА У ИСТОРИЈСКОМ МУЗЕЈУ СРБИЈЕ. — Београд, Српска академија наука и уметности, 1978, стр. 128. — (Излози српског ученог друштва; галерија САНУ, 34).

* Попис цртежа Жежевице из 1875. године.

71. МИШКОВИЋ—ПРЕЛЕВИЋ, Љиљана : РАД ДРАГУТИНА МИЛУТИНОВИЋА И МИХАИЛА ВАЛТРОВИЋА НА СНИМАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНИХ СПОМЕНИКА У СРБИЈИ. — Београд, Српска академија наука и уметности, 1978, стр. 114. — (Излози српског ученог друштва; галерија САНУ, 34).

* Драгутин Милутиновић и Михаило Валтровић снимају 1875. године Жежевицу.

72. НИКОЛИЋ, Биљана; ОРБОВИЋ, Марија : БОГОРОДИЦА ГРАДАЧКА : прилог за библиографију. — Чачак, Градска библиотека, 1992, стр. 33.

* Под бројем 262. налази се дело „Под Бањицом црква Жежевица“.

73. НИКОЛИЋ, Радојко : КАМЕНОРЕЗАЦ РАДОСАВ ЧИКИРИЗ. — Горњи Милановац, „Дечје новине“, 1989, стр. 22, 25, 29, 129.

* Аутор пише о надгробним плочама које је радио Радосав Чикириз из села Ртију, познати драгачевски клесар, и којих код жежевичке цркве има десет. Даје и опис надвратника жежевичке цркве који је исклесав Чикириз.

74. [НИЦОВИЋ, Милош] : ИСТОРИСКИ СПОМЕНИЦИ ПОД ЗАШТИТОМ ДРЖАВЕ : ЦРКВА У ЈЕЖЕВИЦИ, „Чачански глас“, VII/1951, 239, стр. [8].

* Чланак казује о историји жежевичке цркве, рукописном јеванђељу, о натпису који је открио Милосав Протић. Црква поседује и рукописну књигу која носи наслов: „Посљедованије молебное“. Описано је неколико композиција које су приказане у цркви.

75. ОБНОВА МАНАСТИРА СВ. ЈОВАНА У ПЛАНИНИ ЈЕЛИЦИ. — „Политика“, 1940, (6. август), бр. 11557, стр. 10.

* У манастиру Стјенику налазе се кости св. Јована Стјеничког, ктитора овог манастира, за кога су везане многе приче о његовој чудотворној моћи.

76. ПАВЛОВИЋ, Леонтије : КУЛТОВИ ЛИЦА КОД СРБА И МАКЕДОНАЦА : (Историјско-етнографска расправа). — Смедерево, Народни музеј, 1965, стр. 67, 76, 124, 204. — (Посебно издање, књ. 1).

* Аутор пише о Јовану Стјеничком, пустињаку, чије се мошти налазе у Стјенику. Црква је 1802. године посвећена Јовану Гречети како би се поред његовог ауторитета лакше учврстиво већ постојећи народни култ о Јовану Стјеничком.

* Помиње жежевичке фреске на којима су приказани ликови кнеза Лазара, Арсенија I и Св. Саве.

77. ПАВЛОВИЋ, Доброслав Ст.: ЦРКВЕ БРВНАРЕ У СРБИЈИ. — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд), књ. V, 1962, стр. 19, 184.

* Аутор наводи стихове у којима је опевано зидање цркве у Стјенику код Чачка.

78. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб М. : СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЖУПЕ У ЗАПАДНОМ ПОМОРАВЉУ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. X, 1979, стр. 67.

* Аутор помиње део народне песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“ у којој је опевана „под Бањицом црква Жежевица“.

79. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб М. : ДРАГАЧЕВЦИ У ХАЦИ-ПРОДАНОВОЈ БУНИ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XIX, 1989, стр. 18. [прилог].

* Састанак старешина, свештеника и виђенијих људи чачанског краја одржан је септембра 1814. године у манастиру Стјенику, пре Хаџи-Проданове буне.

80. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб М. : ЧАЧАК ОД 1405. ДО 1805. ГОДИНЕ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XII, 1982, стр. 151.

* Аутор обавештава да је 1560. године манастир Стјеник у Виљуши поново уписан у дефтер.

* Жежевица је живописана 1609. године.

81. ПАВЛОВИЋ, Лела : ПОСЕТА ВЛАДИКЕ ЖИЧКОГ СРЕЗУ ТРНАВСКОМ И ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ ЦРКАВА ОПШТИНЕ ЗАБЛАКЕ, „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 16, 1994, стр. 96, 98—100.

* Срески начелник Јеремија Штуловић обраћа се суду општине заблашке и извештава да ће владика жички Корнелије посетити цркву у Жежевици.

* Председник суда општине заблашке Дмит. Радосављевић наређује да „Г. Рисим рачунар овог суда“ означи износ пореза који плаћа жежевичка црква. У прилогу дат износ пореза.

* Дат је списак цркава у заблашкој општини, које припадају територији Х пуковског округа, са напоменом да се од жежевичке цркве не може узети никаква комора за војне потребе.

82. ПЕЈИЋ, Светлана : ЦАРСКЕ ДВЕРИ ИЗ СТЈЕНИКА. — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд), књ. XXII—XXIII, 1990—1991, стр. 249—256.

* После замирања жежевичког братства средином XV века, манастир Стјеник, који је био метох манастира Жежевице, постао је духовно седиште ове области.

* Детаљан опис царских двери из Стјеника.

83. ПЕЈИЋ, Светлана; ПЕШИЋ, Благота : БЛАГОВЕШТЕЊСКИ ИКОНОСТАСИ : ИКОНОСТАС МАНАСТИРА БЛАГОВЕШТЕЊА ПОД КАБЛАРОМ. — Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, Народни музеј, 1994, стр. 18.

* Цркву у Жежевици живописали су исти сликари који су нешто раније радили у Благовештењу.

84. ПЕРУНИЧИЋ, Бранко : ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ, књ. I. — Чачак, Историјски архив, 1968, стр. 424, 563—566.

* У списку цркава и њиховог капитала 1839. године у округу чачанском помиње се и жежевичка црква.

* Аутор објављује молбу парохијана цркве св. Николе у Жежевици од 20. маја 1851. начелнику среза трнавског Сими Молеровићу који извештава Попечитељство внутрени дела о њиховој намери да сакупе новац за зидање звоника цркве и мишљење о грађењу поменутог звоника.

85. ПЕРУНИЧИЋ, Бранко : ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ, књ. II. — Чачак, Историјски архив, 1969, стр. 93, 811—820.

* Свештеници среза трнавског обраћају се 24. октобра 1866. у Чачку кнезу Михаилу с молбом за побољшање њиховог економског стања. Поред осталих, потписао се и Вићентије Поповић, парох жежевички.

* Забележена је и легенда о жежевичкој цркви и дат кратак историјат цркве.

* Обавештење да су о стјеничкој цркви нађена акта у архиви округа чачанског.

86. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р. : ПРИЛОЗИ ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК И ФОЛКЛОР, (Београд), књ. 1, 1921, стр. 163.

* Аутор истиче да жежевичка црква припада „можда средњем веку“.

87. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р. : СРПСКИ СПОМЕНИЦИ XVI — XVIII ВЕКА. — „Старинар“ (Београд), н. р. VI (1911), св. 1—2, 1914, стр. 186—193.

* Кратак опис архитектуре и опис живописа жежевичке цркве.

88. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р. : СТАРИНЕ, ЗАПИСИ, НАТПИСИ, ЛИСТИНЕ. — Београд, 1923, стр. 45—46.

* Објављени су натписи из 1609. године испод зидне слике „Богородица шира од небеса“ у олтару, затим на зидном ступцу у цркви и у северној певници жежевичке цркве.

89. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р. : ПРЕГЛЕД ЦРКВЕНИХ СПОМЕНИКА КРОЗ ПОВЕСНИЦУ СРПСКОГ НАРОДА. — Београд, Српска академија наука и уметности, 1950, стр. 132, 133, 310, 726, 727.

* Опис архитектуре и живописа жежевичке цркве. Аутор даје распоред сцена.

* Помиње манастир Стјеник са црквом посвећеном Рођењу св. Јована.

90. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р. : МАНАСТИР СТУДЕНИЦА. — Београд, Издавачка књижарница, „Напредак“, 1924, стр. 8.

* Патријарх Арсеније запопио је 1718. године у Студеници свештеника из Мојсиња Спасоја који је учио (пре 1712) седам година у манастиру Стјенику, код свог стрица јеромонаха Никона.

91. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р. : **ЖЕЖЕВИЦА**. — Народна енциклопедија : Српско — хрватско — словеначка, књ. II (И — М) / Ст. Станојевић. — Загреб, Библиографски завод д. д., [б. г.], стр. 132.

* Жежевица потиче, по традицији, из Душановог доба, а по архитектури припадала би ранијем добу.

92. ПЕТКОВИЋ, Сретен : **ВЕЛИКА ОБНОВА** : Уметност првих деценија по обнови Пећке патријаршије (1557—1614). — Историја српског народа, књ. III-2. — Београд, Српска књижевна задруга, 1993, стр. 359.

* Податак о години живописања Жежевице.

93. ПЕТКОВИЋ, Сретен : **КУЛТ КНЕЗА ЛАЗАРА И СРПСКО СЛИКАРСТВО XVII ВЕКА**. — Зборник за ликовне уметности Матице српске (Нови Сад), књ. 7, 1971, стр. 88, 95, 96, 99, 102, сл. 5.

* Аутор се бави одређивањем места кнеза Лазара из жежевичке цркве у иконографско-тематском погледу, у оквиру целине зидног сликарства XVII века у Србији.

94. ПЕТКОВИЋ, Сретен : **ЗИДНО СЛИКАРСТВО НА ПОДРУЧЈУ ПЕЉКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 1557—1614**. — Нови Сад, Матица српска, 1965, стр. 2, 8, 53, 55, 59, 83, 84, 87, 88, 92, 101, 151, 208, 209, сл. 115.

* Аутор тумачи тематско-иконаграфске и стилске одлике живописа у Жежевици.

95. ПЕТКОВИЋ, Сретен : **УТИЦАЈ ИЛУСТРАЦИЈА ИЗ СРПСКИХ ШТАМПАНИХ КЊИГА НА ЗИДНО СЛИКАРСТВО XVI И XVII ВЕКА**, Старинар, н. с., XVII—1966, Београд, Археолошки институт, 1967, стр. 92.

* Аутор истиче да је најраније укаzano на везу која постоји између илустрације на ликовима св. Николе и Стефана Дечанског из Празничког минеја Божидара Вуковића из 1538. године и представе истих личности у манастирима Благовештењу кабларском, Никољу и Жежевици. Представе св. Николе са Стефаном Дечанским пред Христом у сва три храма готово су истоветне до последњег детаља, па су делом, и смештене на исто место — јужни зид припрате.

96. ПЕТКОВИЋ, Сретен : **СЛИКАРСТВО МОРАВСКЕ ШКОЛЕ И СРПСКИ СПОМЕНИЦИ ИЗ ДОБА ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ**. — Моравска школа и њено доба : научни скуп у Ресави 1968. — Београд, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 1972, стр. 312.

* У XVI и XVII веку кнез Лазар је био ретко представљан, и то претежно у граници своје некадашње државе. Једна од ретких цркава у којој је кнез Лазар добио место је Жежевица.

97. ПЕТРОВИЋ, Мита : **ФИНАНСИЈЕ И УСТАНОВЕ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ**, књ. III. — Београд, Министарство финансија, 1899, стр. 570.

* Обавештава да су за жежевичку цркву 1831. године купљена у аустријској царевини два звона, једно тешко 200, а друго 300 ока, оба плаћена 1.750 гроша.

98. ПЕШИЋ—МАКСИМОВИЋ, Надежда : **СПОМЕНИЧКЕ ВРЕДНОСТИ СЕОСКИХ ЦЕНТРА У СРБИЈИ**. — Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, 1984, стр. 24.

* Приказана фотографија надгробне плоче попа Радована из Жежевице.

99. **ПОКЛОНИ НАРОДНОМ МУЗЕЈУ : ОКТОБАР 1944 — ОКТОБАР 1974** : (каталог). — Београд, Народни музеј, 1974, стр. 20, сл. 171.

* Каталогски подаци о иконама „Христос“ из XVII века и „Св. Никола“ из почетка XIX века.

100. **ПОПОВИЋ, Вићентије : БЕЛЕШКЕ О МОЈОЈ ФАМИЛИЈИ И МОМ ЖИВОТУ**. — [приредио Милутин Јаковљевић]. — „Изворник“, Међуопштински историјски архив (Чачак), књ. 2, 1985, стр. 18, 32—33.

* Легенда о жежевичкој цркви и кратак историјат цркве.

* О Стјеничкој цркви нађена су акта у архиви Окружног суда у Чачку.

101. ПОПОВИЋ, М.: ПРОСЛАВА 600 ГОДИШЊИЦЕ ПОД БАЊИЦОМ ЦРКВЕ ЈЕЖЕВИЦЕ — СРЕЗ ТРНАВСКИ. — „Преглед“ : полуслужбени орган Епархије Жичке (Краљево), XIX/1937, бр. 6, стр. 32—33.

* О јубиларној прослави 600 годишњице „Под Бањицом цркве Жежевице“, задужбине Бана Милутина, 9—22. маја 1937. После завршеног богослужења епископ Николај изговорио је народу беседу.

102. ПОПОВИЋ, Драгомир С.: КНЕЗ ВАСА ПОПОВИЋ И ЊЕГОВ ПИСАР МАРКО НЕМАЊИЋ — СКУПЉАЧИ НАРОДНИХ ПЕСАМА. — Градац (Чачак), бр. 49, 1982, стр. 21.

* Приказ песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“, у којој се помиње „под Бањицом црква Жежевица“.

103. ПОПОВИЋ, Коста : ЦРКВА ЈЕЖЕВАЧКА. — „Лицејка“, II. — Београд, Омладина лицејска, 1863, стр. 119—124.

* Аутор је посетио, 1863. године, Жежевицу и даје анализу зидних слика са становишта ликовне проблематике.

104. ПОПОВИЋ, Владимир : ТРИ ЗАПИСА О ЗАБЛАЋУ [приредио Ви-томир Василић]. — „Изворник“, Међуопштински историјски архив (Чачак), књ. 2, 1985, стр. 44.

* У својој аутобиографији и летопису школе даје податак да се прота Сима Радовановић, свештеник у Жежевици, помиње као ученик прве (из устанка Караборбева) школе у Заблаћу.

105. ПРОГРАМ ОБЕЛЕЖАВАЊА 175-ГОДИШЊИЦЕ ХАЦИ-ПРОДАНОВЕ БУНЕ /1814—1989/ : заштита и уређење споменика. — „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 7, 1989, стр. 22—23.

* О историјском значају манастира Стјеника и о његовој вези са манастиром Трнава у прошлости. Потребно је да се заштите архитектура цркве и уметничке старине.

* Саво Божисавић, богати и угледни сеоски првак, из Тржаве код Чачка, дао је 100 златника да се фрескама украси жежевичка црква 1636. године. Везе између трнавског манастира и жежевичке цркве у време Хаци-Проданове буне биле су присне. Треба да се заврше конзерваторско-рестаураторски радови на цркви.

106. ПРОТИЋ, Милисав Д.: СВ. МУЧЕНИК ЈОВАН СТЈЕНИЧКИ. — „Православље“, Београд, бр. 221, X/1976, стр. 8—9.

* Св. Јован Стјенички, чији је живот и рад прилично нерасветљен, припада „синајитима“, чије је подвизавање цветало у XV веку, и о историји манастира Стјеника. Јован је рођен око 1382. године.

107. ПРОТИЋ, Милисав Д.: ПОД БАЊИЦОМ ЦРКВА ЈЕЖЕВИЦА. — „Преглед цркве епархије жичке“ (Краљево), 1937, стр. 12—25.

* Подизање жежевичке цркве аутор ставља у 1337. годину позивајући се на запис у једном јеванђељу, по коме ју је те године подигао војвода цара Душана Милутин са женом Иконијом. Поред проблематике настанка и историје храма, даје и опис грађевине, поређење је са црквом у Ариљу. Живопис је свеобухватно обрађен и претпоставља да је живопис Никоља, Благовештења и Жежевице радио исти мајстор.

108. ПРОТИЋ, Милисав Д.: ДРАГАЧЕВО И ЊЕГОВИ СЛАВНИ СИНОВИ. — Ниш, 1940, стр. 3, 4, 5, 58.

* Аутор објављује натпис у олтару са јужне стране у цркви жежевичкој и описује цркву. Ту се чува рукописна књига „Посљедование молебное“.

109. PROTIC, Milisav D.: THE ERECTION OF NEW CHURCHES IN THE POST — WAR PERIOD. — Serbian Orthodox Church, Its Past and Present, I, Belgrade, 1965, стр. 64.

* Обавештава да је манастир Стјеник освећен од стране представника Жичке епархије Митрополита Јосифа, 1952. године.

110. ПРОТИЋ, Милисав Д.: ТРНАВСКИ МУЧЕНИЦИ. — Битољ, 1939, стр. 30—34.

* Манастир Стјеник је у тесној вези са трнавским манастиром. По предању, цркву у Стјенику подигла су браћа Мрњавчевићи. Данашња црква подигнута је 1802. године.

Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник

111. РАЈИЋ, Делфина : ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ЈЕЖЕВИЦИ : (каталог). — Чачак, Народни музеј, 1994, [25 стр.]

* Католички подаци о предметима из ризнице жежевичке цркве и манастира Стјеника.

112. РАНКОВИЋ—ВУЧИЋЕВИЋ, Душанка : ГРАФИЧКИ ИЗВОРИ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА У НАОСУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА НИКОЉА ПОД 'КАБЛАРОМ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. I, 1969, стр. 57.

* Аутор помиње илустрацију „Св. Никола приводи Стефана Дечанског Христу“ из 1636. године у цркви св. Николе у Жежевици.

113. РАНКОВИЋ—ВУЧИЋЕВИЋ, Душанка : ГРАФИЧКИ ИЗВОРИ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА У НАОСУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА НИКОЉА ПОД КАБЛАРОМ. — „Градац“ (Чачак), св. 98—99, 1991, стр. 85.

* Аутор помиње илустрацију „Св. Никола приводи Стефана Дечанског Христу“, из 1636. године у цркви св. Николе у Жежевици.

114. РАНКОВИЋ—ВУЧИЋЕВИЋ, Душанка : МАНАСТИР НИКОЉЕ У ОБЧАРСКО-КАБЛАРСКОЈ КЛИСУРИ. — „Градац“ (Чачак), св. 2, 1964, стр. 45—46.

* Аутор помиње сцену „Св. Никола приводи Стефана Дечанског Христу“ из 1636. године и претпоставља да су Благовештење кабларско, Никоље и Жежевица дело исте групе мајстора.

115. РИСТИЋ, Милован : СТАРИ ВЛАХ : ДО ОСЛОБОБЕЊА ОД ТУРАКА. — Београд, „Туристичка штампа“, 1963, стр. 112. — (Библиотека Наши крајеви, књ. 4).

* Стјеник се налази под Јелицом, код села Бањице, на реци Светињи, са црквом посвећеном рођењу св. Јована.

116. РУВАРАЦ, Димитрије : МИТРОПОЛИЈА БЕОГРАДСКА ОКО 1735. ГОДИНЕ. — Споменик СКА, XLII, II разред, бр. 37. — Београд, 1905, стр. 188.

* Свештеник парохије мојсињске Спасоје, стар 35 година, учио је у манастиру Стјенику код свог стрица Никона.

117. САВА, епископ жички : ЖИЧКА ЕПАРХИЈА. — Православна српска црква у Краљевини Србији. — Београд, шт. Краљевско српска државна штампа, 1895, стр. 81—82.

* Обавештење да је црква жежевичка зидана од тврдог материјала у XIV веку. По предању, она је задужбина бана Милутина. Торањ је дозидан 1853. године. Има две парохије: жежевичку и бањичку и слави 6. децембра.

* Стјеничка црква озидана од тврдог материјала у XIV веку. Слави рођење Јована Претече, 24. јуна, и нема парохију.

118. САВИЋ, Александар : ЦРКВА ЈЕЖЕВИЦА И МАНАСТИР СТЈЕНИК. — Жички весник, 1965, 3—4, стр. 4.

* О жежевичкој цркви, њеној историји.

* Немци су у манастир Стјеник бацили четири бомбе с намером да га запале, али ниједна није показала своју разорну моћ.

119. СИМИЋ—МИЛОВАНОВИЋ, Зора : ТРАГОВИ МАНАСТИРА СТЈЕНИКА У ПЛАНИНИ ЈЕЛИЦИ. — „Старинар“ (Београд), књ. I, 1950, стр. 237—242.

* О историји жежевичке цркве, помен археолошких локалитета у њеној околини.

* Обрађена је прошлост манастира Стјеника, пластика и археолошки локалитети у околини.

120. СИМОВИЋ, Ранко : У СУСРЕТ ЈУБИЛЕЈУ ПРОСВЕТЕ И ШКОЛСТВА У ТРНАВИ : ПОЧЕЦИ ПРОСВЕТЕ У ТРНАВИ И СТАЊЕ У ТРНАВСКОМ СРЕЗУ. — „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 14, 1993, стр. 8.

* У манастиру Стјенику постојала је школа у XVIII веку, тј. још пре 1712. године.

* Прота Сима из Жежевце учио је у основној школи у Заблаћу (у време Караборбјевог устанка постојала је основна школа).

121. СИНДИК, Надежда : ЈЕЖЕВИЧКО ЧЕТВОРОЈЕВАНБЕЉЕ. — Богородица Градачка у историји српског народа : научни скуп поводом 800. година Богородице Градачке. — Чачак, Народни музеј, 1993, стр. 189—200, сл. 1, 2, 3, 4, 5.

* Опис рукописа на пергаменту, чији је први део писан око 1337. године, а други крајем XIV века, који се чувао у жежевичкој цркви.

122. СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ / (уредник М. Панић—Суреп). — Београд, „Просвета“, 1951, стр. 130—131.

* Опис архитектуре и живописа жежевичке цркве.

123. СРБИЈА : знаменитости и лепоте / уредник : Михаило Малетић. — Београд, НИП „Књижевне новине“, 1965, стр. 792.

* На Јелици испод каменог врха Стјеника налази се манастир Стјеник, који се помиње почетком XVII века, а 11 км југоисточно од Чачка лежи манастир Жежевица.

124. СРПСКО ЗЛАТАРСТВО : (каталог). — Београд, Музеј примењене уметности, 1981, стр. 32—33, кат. бр. 70.

* У каталогу је описана сребрна чаша из XVII века, нађена у селу Бањици код Чачка, која је припадала жежевичкој цркви.

125. СТАНИЋ, Радомир : БЛАГОВЕШТЕЊЕ ПОД КАБЛАРОМ. — „Градац“ (Чачак), св. 1—2, 1963, стр. 37, 42, 53.

* Аутор наводи тврђење Михаила Валтровића да је Жежевица грађена у првој половини XIV века.

126. СТАНИЋ, Радомир : ЦРКВА У ЈЕЖЕВИЦИ, „Чачански глас“, бр. 1, (1. I 1970), стр. 9.

* Аутор претпоставља да је исти мајстор радио фреске у Благовештењу, Никољу и цркви у Жежевици.

127. СТАНИЋ, Радомир : РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА НА ЦРКВИ СВ. БЛАГОВЕСТИ У ТРНАВИ КОД ЧАЧКА. — „Наша прошлост“ (Краљево), књ. IV—V, 1971, стр. 107.

* Претпоставка о настанку жежевичке цркве у четвртој деценији XIV века.

128. СТАНИЋ, Радомир : НЕПОЗНАТИ ЗАПИС ИЗ ЈЕЖЕВИЦЕ. — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд), књ. X, 1974, стр. 107—114.

* Аутор се искључиво бави проблемом времена настанка цркве. Наводи натпис који се налазио на зидној површини надвратника врата што воде у проскомидију.

* Историја манастира Стјеника.

129. СТАНИЋ, Радомир : КОНЗЕРВАТОРСКЕ БЕЛЕШКЕ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. V, 1974, стр. 10.

* Јанко Михаиловић Молер је радио иконе у Жежевици.

130. СТАНИЋ, Радомир : КОНЗЕРВАТОРСКЕ БЕЛЕШКЕ. — „Градац“ (Чачак), св. 85—86, 1988—1989, стр. 59.

* Јанко Михаиловић Молер је радио иконе у Жежевици.

131. СТАНИЋ, Радомир : ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА XVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. X, 1979, стр. 18, 49, сл. 3, 4, 5, 6, 34.

* Дата је историја манастира Стјеника, о којој се мало зна из писаних извора, и два обавештења о обнови, односно изградњи његове цркве 1802. године.

132. СТАНИЋ, Радомир : АРХИТЕКТОНСКИ И СЛИКАРСКИ СПОМЕНИЦИ ДРАГАЧЕВА. — „Градац“ (Чачак), св. 85—86, 1989, стр. 48.

* Јанко Михаиловић Молер сликао је иконостас у Жежевици.

133. СТАНИЋ, Радомир : МАНАСТИР СТЈЕНИК, „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 12, 1992, стр. 20—22.

* Кратак опис историје и архитектуре цркве манастира Стјеника, чија је историја повезана са прошлешћу жежевичке цркве.

134. СТАНИЋ, Радомир : ЦРКВА У ЈЕЖЕВИЦИ, „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 13, 1993, стр. 35—41.

* Кратак опис историје, архитектуре и живописа.

135. СТАНИЋ, Радомир : СВЕЧАНОСТ ПОВОДОМ ЈУБИЛЕЈА ШКОЛСТВА У ЈЕЖЕВИЦИ. — „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 16, 1994, стр. 118.

Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник

* О прослави на Велику Госпојину, 28. августа 1994. код жежевичке цркве, поводом 182-годишњице школства и 150-годишњице Основне школе у Жежевици. У порти цркве подигнуто је спомен обележје, са симболичним знацима и мозаиком који представља св. Николу, патрона цркве.

136. СТАНИЋ, Радомир : НЕКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ О ВЕЗАМА БОГОРОДИЦЕ ГРАДАЧКЕ СА ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИМ МАНАСТИРИМА. — Богородица Градачка у историји српског народа : научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке. — Чачак, Народни музеј, 1993, стр. 178, 188, сл. 4, 5.

* У подножју Јелице настало је више од петнаест цркава. Данас су у целини очувани црква св. Николе у Жежевици и манастир Стјеник.

137. СТАНИЋ, Радомир : ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ У ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИМ МАНАСТИРИМА. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. XII, 1982, стр. 17, 20, 33, 39.

* Зограф Митрофан вероватно је главни мајстор у декорисању благовештењског храма, никољске припрате и цркве св. Николе у Жежевици.

138. СТАНИЋ, Радомир : ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ У ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИМ МАНАСТИРИМА. — „Градац“ (Чачак), бр. 98—99, 1991, стр. 139, 143, 153.

* Сликари фресака у Благовештењској цркви (1632), Никољској припрати (1637) и цркви св. Николе у Жежевици (1636) су исти.

139. СТАНИЋ, Радомир : СВЕТЛИ ЛИКОВИ НАШЕ ПРОШЛОСТИ, „Врело“ (Београд). — Завичајно друштво Трнава код Чачка, св. 2, 1984, стр. 25—26.

* Сава Божисавић, богати трговац, обезбедио је значајна средства за украшавање жежевичке цркве фрескама. Црква потиче из XIV века, обновљена је у XVII веку, фрескама украшена у два маха.

140. СТЕФАНОВИЋ, Младен С.: ХРОНИКА ЈЕЖЕВИЦЕ, БАЊИЦЕ, ЛИПНИЦЕ И РАЈЦА. — Чачак, 1973, стр. 8—14 [рукопис у Историјском архиву у Чачку].

* О историји жежевичке цркве, живопису, и историја манастира Стјеника.

141. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир : СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ, књ. I. — Београд, Српска краљевска академија, 1902, стр. 275, 331. — (Српска краљевска академија : Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење : Споменици на српском језику, књ. I).

* [бр. 983] — Натпис над западним вратима у цркви села Жежевице.

* [бр. 1282] — Натпис на женској припрати жежевичке цркве.

142. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир : СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ, књ. I. — Фототипско изд. из 1902. — Београд, Српска академија наука и уметности; Народна библиотека Србије; Матица српска, 1982, стр. 275, 331. — (Фототипска издања, књ. 4).

* [бр. 983] — Натпис над западним вратима у цркви села Жежевице.

* [бр. 1282] — Натпис на женској припрати жежевичке цркве.

143. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир : СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ, књ. VI. — Београд, Српска краљевска академија, шт. Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1926, стр. 113. — (Српска краљевска академија : Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење : Споменици на српском језику, књ. 14).

* [бр. 10137] — Натпис на зидном ступцу у жежевичкој цркви.

144. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир : СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ, књ. VI. — Фототипско изд. из 1926. — Београд, Српска академија наука и уметности; Народна библиотека; Матица српска, 1988, стр. 113. — (Фототипска издања, књ. 13).

* [бр. 10137] — Натпис на зидном ступцу у жежевичкој цркви.

145. ТОДОРОВИЋ, Драгоје : ШКОЛСТВО ДРАГАЧЕВА У 19. ВЕКУ. — Лучани, Самоуправна интересна заједница основног образовања, културе, физичке културе и информисања општине Лучани, 1988, стр. 7.

* У жежевичкој цркви чувала се књига Посљедованије молебное.

146. ТОШИЋ, Владимир : МРЧАЈЕВЦИ И ОКОЛИНА. — Мрчајевци, 1978, стр. 120—131.

* Аутор пише о историји жежевичке цркве и њеном живопису. Наводи молбу начелника среза трнавског у којој парохијани моле да подигну нов торањ. Помиње и надгробне плоче које се налазе у порти жежевичке цркве. Наводи и документ да у Жежевици постоји у црквеној порти школа од 1845. године.

* Историја манастира Стјеника. Прва основна школа у околини Мрчајеваца била је код манастира Стјеника око 1712. године.

147. БОРОВИЋ—ЉУБИНКОВИЋ, Мирјана : ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ. — „Старинар“, нова серија, IX—X/1958—1959, Српска академија наука, Београд, 1959, стр. 175.

* Култ Стефана Дечанског у ликовном стварању, појављује се тек крајем прве половине XVI века, а од друге половине XVI века нагло се шири. Сцена „Св. Никола приводи Дечанског Христу“ слика се у Благовештењу кабларском 1632, у Жежевици, 1609. године, и у Никољу у живопису XVII века.

148. У МАНАСТИРУ Св. ЈОВАНА СТЈЕНИЧКОГ. — „Политика“ (Београд), 1940 (5. новембар), бр. 11636, стр. 9.

* О веровању народа у велику моћ св. Јована Стјеничког. При самом улазу у храм, с десне стране, налази се плоча под којом леже његове свете мошти. Народ је ту долазио да се исцељује од тешких физичких и духовних болести.

149. ФОЛГИЋ—КОРЈАК, Ангелина : ЦРКВА Св. АРХАНГЕЛА МИХАИЛА И ГАВРИЛА У ГУЧИ. — Зборник радова Народног музеја (Чачак), књ. X, 1979, стр. 90.

* Дат је податак да је иконе у жежевичкој цркви радио Јанко Михаиловић Молер.

150. ХРАБАК, Богумил : БРОЈНОСТ СВЕШТЕНСТВА И МАНАСТИРА И ОРГАНИЗОВАНОСТ ЦРКВЕ У СРБИЈИ ОД 1470. ДО 1570, Богородица Градачка у историји српског народа : научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке. — Чачак, Народни музеј, 1993, стр. 139—140.

* Село са свештеницима било је и Жежевица код Чачка. Баштину попа Радиње у Жежевици је наследио његов син Петар.

151. ЧАНАК—МЕДИЋ, Милка : НЕКИ ПРИМЕРЦИ ЦРКВЕНОГ НАМЕШТАЈА, АМВОНСКИХ ПЛОЧА И ПРОЗОРСКИХ ТРАНЗЕНА. — Зборник Народног музеја (Београд), књ. IX—X, 1979, стр. 528, 532, 533, 536, 538, 545.

* Аутор пише о примерцима црквеног каменог намештаја и амвонским плочама цркве у Жежевици и манастира Стјеника.

152. ЧАНАК—МЕДИЋ, Милка : БЛАГОВЕШТЕЊЕ ПОД КАБЛАРОМ. — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд), књ. IX, 1970, стр. 212.

* Аутор пише да се др Б. Павловић у својој студији осврће на опис градње цркве у Стјенику код Чачка, коју граде браћа Мрњавчевићи и „покривају јеловијем клисом“.

153. ШУПУТ, Марица : СРПСКА АРХИТЕКТУРА У ДОБА ТУРСКЕ ВЛАСТИ : 1459—1690. — Београд, Српска академија наука и уметности, Институт за историју уметности, 1984, стр. 14, 70, 75, 80.

* Црква манастира Жежевице блиска је хронолошки и по обележјима архитектуре споменицима насталим у Овчарско-кабларској клисури. Саграђена је око 1609. године када је живописана. Дат опис архитектуре.

ÉGLISE SAINT-NICOLAS DE YÉJÉVITZA ET LE MONASTÈRE DE STIÉNIK
(Contribution à la bibliographie)

L'église Saint-Nicolas, située au village de Yéjévitza, attire depuis longtemps l'attention des chercheurs. Auréolée de la légende du ban Miloutine et de son épouse Iconie, l'église acquit de bonne heure la célébrité dans la population de la région de Tchatchak. Des amateurs des vestiges laissés par les époques écoulées, des prêtres et des historiens de l'art ont analysé soigneusement son passé glorieux. Des informations précieuses sur cette église ont été fournies par Joachim Vouitch (1826), Kosta Popovitch (1863), Michel Valtrovitch (1875), Milissav Protitch—Goutchanine (1937) et autres. Bâtie vraisemblablement au moyen âge, selon la majorité des chercheurs, elle partagea, à l'époque de la domination turque, le sort des autres églises orthodoxes serbes.

Le monastère de Stiénik qui avait été en possession de l'église Saint-Nicolas est particulièrement important pour les études sur le passé de cette église, c'est pourquoi la présente bibliographie comprend aussi des documents bibliographiques relatifs à Stiénik.

La présente contribution à la bibliographie de l'église Saint Nicolas de Yéjévitza et du monastère de Stiénik s'est proposé pour but de faciliter le travail aux chercheurs et de leur permettre d'effectuer des études interdisciplinaires, en premier lieu celles du domaine de l'histoire et de l'archéologie, dont les résultats jetteront plus de lumière sur les époques les plus anciennes du passé des deux églises.

DELFINA RAITCH

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

НАСТАЈАЊЕ „ЧАРШИЈЕ“ У КАОНИ

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
YU 32000 Чачак
Топличка 9

UDK 911.375 (497.11)

Процес настајања „чаршије“ у Каони драгачевској започео је 1827. године када је на месту, где се и данас налази, саграђена црква од камена и покривена шиндром. Градњу је забележио Јаоким Вујић,¹ а Милисав Д. Протић Гучанин наводи да су радови трајали од 1825. до 1827. године.²

После цркве највероватније је подигнута општинска судница, а затим, 1868. године, и школска зграда. „Око 1850. године пред општинском кућом постојала је даска која се звала „мацан“. Даска је служила за ударање батина кривцима“.³ Из овог записа произилази да је и пре 1850. постојала општинска кућа — судница, која је, по казивањима старих људи, била од брвана. Налазила се на првом брегу изнад цркве, а рупа од њених темеља познавала се све до 1960. године — када је овај брег нивелисан ради подизања зграда здравствене станице. Судница је једне ноћи неутврђене године изгорела.⁴ Јовица Пајовић је забележио да је прва школска зграда „плетара“

била на црквеном земљишту, надалеко од цркве. Подигнута је 1868. Он пише да је за тадашње прилике то била добра грађевина, са пет соба и подрумом, покривена ћерамидом. У близини цркве постојао је и дом за свештенике.⁵ Не зна се када је саграђен, али је био старији од цркве „плетаре“. У тој згради, која се и данас налази на истом месту (касније је, истина, дозидана канцеларија) становали су свештеници обе тадашње парохије при цркви каонској — све до 1842. Те године парох каонски постао је Аврам Кнежевић, који је живео у својој кући у Властелицама.

Свештеник Кнежевић је некако у то време издао црквену кућу под кирију — за механу и пекару. Тако је отворена прва механа у Каони.

Тадашња „општина каонска“ (према попису од 15. октобра 1863. године) поседовала је: једну кућу, једну зграду са два салаша и 30 плуга општинске горе (шуме).⁶

У периоду од подизања школе „плетаре“ до стања које је 1902. године затекао Коста Јовановић и описао га у књизи „Горње Драгачево“, око цркве и школе грађени су: механе, дућани, пекаре и сушнице.

Прве механе основали су црква и Арсеније Пајовић из Каоне, мада се не зна када су оне подигнуте. Прва је, заправо, била црквена, који је Пајовић „држао под кирију“. Драгољуб Кнежевић (рођен 1894) ово је изричито тврдио.⁷ Нешто касније Арсеније Пајовић је саградио посебну зграду за своју механу. Јовица Пајовић тврдио је да је овај објекат подигнут пре његовог рођења (1884).⁸ Црквена механа налазила се у непосредној близини школе, а Пајовићева (покривена ћерамидом) — на брегу изнад цркве, западно од општинске куће. Сачувана је, мада од 1947. године не служи као кафана.

После 1880. године повремено су имали механе, у својим кућама, Василије Миловановић и Мијаило Пајовић. Радиле су и неке друге кафеције узимајући Миловановићев и Пајовићев локал под кирију. Миловановић је, иначе, у Каону дошао око 1880. године из Трбушана код Чачка. Из једног акта види се да је 1. априла 1883. одобрено подизање бакалске радње у Каони.⁹ Претпоставља се да је управо Миловановић отворио први дућан у Каони на основу одобрења из 1883. Вероватно је он те и претходне године саградио своју кућу и дућан на месту између школе и црквене механе. Кућа је била од стржевих брвана, покривена „тачком“. Имала је приземље и спрат са доклатима. За оно време — пространа и удобна.

Настајање „чаршије“ у Каони

Кућа Мијаила Пајовића, кафетије и трговца, подигнута је нешто ниже, између школе и црквене кафане. Имала је приземље и спрат. Доњи део ове зграде био је од набоја, горњи од брвана. Када је изгорела стара општинска зграда — брвнара, у Пајовићевој кући, све до 1912. године, била је смештена општинска канцеларија.

Испод цркве имали су своје куће Златићи: Вукосав и Миленија, а западно од општинске зграде, на месту званом Драго брдо, у својој кући живео је Милентије Пивљак. Младеновић, звани Цинцарин, није поседовао своју кућу, већ је механу држао узимајући под кирију црквени или локал Мијаила Пајовића. У горњем делу тадашње чаршије, на коси изнад „црквеног потеса“, живео је Богдан, син Мијаила Дуњића, дугогодишњег учитеља каонског. Поред брвнаре, он је 1906. године подигао и нову кућу од набоја.

То је било стање које је 1902. затекао и описао Коста Јовановић¹⁰ помињући око школе и цркве груписане куће Пивљака, Златића, Миловановића и Младеновића. Тих пет кућа, код цркве и школе, представљају зачетак ушоравања центра Каоне у „чаршију“.

После 1902. године ушоравање и груписање каонске чаршије било је знатно брже.

Наиме, око 1900/02. школа „плетара“, дотрајала и склона паду, затворена је. Изградња нове отпочела је почетком 1903. године.¹¹ Милисав Д. Протић Гучанин, ослањајући се на казивање свештеника Уроша Оцокољића, тврдио је да су радови на објекту отпочели у пролеће 1904, да је већ 2. августа он био окровљен, а у наредној, 1905. години рад у школи је нормализован.¹² Пре подизање школске зграде, која је и данас у употреби, вођене су расправе између грађана Каоне, Властелица, Дубца, Брезовице и Милатовића. Спорње је било око тога где груписати центар тадашње општине каонске. Школска зграда је ту доминантна. Постављало се питање — да ли је градити на месту старе или, због погоднијег терена, на „црквеном потесу“, источно од цркве. Каонци су се опредељивали за „црквени потес“. Међутим, у школу су долазила и деца из Властелица, Милатовића, Брезовица и Дубца, па су представници тих села учествовали у одлучивању при избору локације школе, велике и савремене за оно време (три учионице, канцеларија и два стана за учитеље). Посебно су представници Милатовића инсистирали да се задржи старо место, на граници Каоне и Властелица. Они су своје учешће у градњи условили пристанком Каоне за њихову варијанту, дакле — за остајање на старом месту.

После подизања нове школе, на брегу изнад цркве, поред друма који је водио од Властељица, даље ушоравање настављено је са обе стране тог друма док је „црквени потес“ остао, све до 1960. године, ван тог процеса.

Период између два светска рата дао је центру Каоне физиономију коју готово и данас има, с тим што је она после 1945. године употпуњавана.

Прва кућа у каонској „чаршији“ која је довршена после Првог светског рата била је — зграда са дућаном и станом коју је започео Стеван Дуњић, трговац из Каоне, а завршила његова супруга Добринка 1921. године. Налазила се уз саму школу, изнад црквене кафане. После ње довршена је, око 1923. године, и нова општинска кућа са две канцеларије, ходником и чекаоницом. Она је сачувана, западно од школе. До 1932. служила је као општинска канцеларија. Али, те године уступљена је новооснованој амбуланти и лекару који је дошао у њу на службу. Наследник у кафани Арсенија Пајовића — Милојко Радоњић саградио је поред бивше општинске куће нову зграду истог распореда просторија и уступио је 1933. године бесплатно за општинску администрацију. Он је, тада, општини купио и писаћу машину.

Нешто пре, 1927. године, Радивоје Радичевић из Властељица подигао је недалеко од тог места зграду намењену за дућан и кафану. Богдан Дуњић, брат Стеванов, радио је у општинској кафани и пекари до 1929; посао му је ишао добро, па је 1928/29, у ортаклуку са Пајом Пајовићем, саградио, у центру села, поред пута, већу кафану, која и данас постоји, са две сале, помоћним просторијама и три собе за преноћиште.

На самој раскрсници путева у центру Каоне око 1930. године држава је финансирала градњу засебне зграде за жандармеријску станицу, која је пре тога била смештена код Радивоја Радичевића. Нешто касније подигнута је и кућа за становање командира станице.

Кућу у којој је становао у варошици, као локал за бојацијску радњу, довршио је 1936/38. Миодраг Гавриловић дошавши из Тијања (Драгачево).

Дом Каонске набављачко-потрошачке задруге, која је обновљена 1919, имао је продавницу, две канцеларије и подрум. Довршен је 1939. Налазио се поред главне улице, у истом реду са кућом Добринке Дуњић и кафаном Дуњић-Пајовић. С горње стране жандармеријске станице саградио је себи кућу и Добривоје Мајсторовић,

Настајање „маршије“ у Каони

рођен у Дедевцима код Краљева, а испод кафане Миљојка Пајовића имао је своју кућицу кројач Милан Јаблановић.

У овом периоду проширена је и преправљена стара црквена кафана. Наиме, око ње су урађени нови зидови са обновљеним кровом, па су уклоњени — стари. Тако је изигран пропис којим је забрањиван рад кафане уз саму школу.

У то време куће су зидане од цигле и покриване црепом. Чињено је ово не само у ушореном центру Каоне, већ и на ширем простору поред путева према Чачку и Краљеву. Градили су их углавном људи запослени на страни: Милош Павловић, официр; Милосав Радичевић, шумар; Јовица Пајовић, општински деловођа, и неки други.

За време рата од 1941. до 1945. године у Каони и Властелицама ништа није грађено. Постојеће зграде у „чаршији“ запоседале су повремено разне оружане јединице. Срећом, није било паљевина, али су државне зграде (школа, жандармеријска станица) руиниране. Оне су после рата поправљене, али почела је и градња нових објеката.

Најпре је 1947. дограђена зграда амбуланте (три просторије и купатило у подруму). Наредне године урађен је водовод за школу, са чесмом у дворишту. Школа је постала осморазредна, са великим бројем ђака из околних села, па је 1954. године у школском дворишту подигнут нов објекат са једном већом и три мање учионице, салом и четири стана.

Након просецања и уређивања новог пута Каона—Вича, 1958. отворена је и прва аутобуска линија за Гучу и Чачак. Те године Каона је добила и трафостаницу код раскрснице путева у варошици. Код општинске канцеларије 1959. довршена је приземна зграда са два стана, од којих је један служио за рад лекара.

Грађено је, у том периоду, у каонској „чаршији“ доста. Подигнуте су приватне куће Владимира—Влаја Павловића, Љубице Јовановић, снајдерке, и Војимира Кнежевића — до саме школе.

Ипак, највише објеката градила је земљорадничка задруга, чији је рад обновљен 1945. године. Предратни задружни дом је срушен, а на његовом месту саграђене две нове зграде: са продавницом, канцеларијама, становима, ветеринарском амбулантом, магацинима и простором за пошту (која ради од 1955). Ту су и две зидане шупе, као и објекат механичке радионице (1958—1960). Ових година, више куће Миодрага Гавриловића, бојације, почео је да зида своју

и кројач Миро Борђевић, родом из Рођевића (Краљево), али је није завршио, па је зграду преузело Трговинско предузеће „Драча“ из Гуче и у њој отворило продавницу индустријске робе.

Од 1961. до 1963. грађена је нова зграда за здравствену станицу (просторије за општу и зубну амбуланту, за рентген, уз двособан стан за лекара). Налази се између општинске куће и школе. Тада је читав брег нивелисан и „спуштен“ за три до четири метра.

Сви ови објекти попунили су расположиви простор за грађење са обе стране пута и употпунили физиономију каонске „чаршије“.

Тражећи место за своје складиште и друге објекте које је подизала од 1964. до 1966. године, задруга је сишла и у „црквени потес“. Ту су саграђени: складиште за кромпир, шупа за машински парк, млин, стругара и трафостаница за ове објекте.

После 1966. црквена кафана претворена је у црквени дом, а Угоститељско предузеће „Драгачево“ из Лучана, на плацу између куће Добринке Дуњић и задружних зграда, саградило је монтажни објекат за своју кафану (са баром у подрумском делу). Томислав Радичевић, поштар из Каоне, озидео је породичну кућу више раскрснице, до дома Добривоја Мајсторовића.

У 1970. години довршен је нови водовод, са каптажом у Радојичићима.

У „чаршији“, коју сви називају варошицом, 1970. године живело је више породица. Око зграде месне канцеларије (бивше општине): Радојка Корићанаца, Сретена Зечевића, Аврама Стефановића, Дмистра Стефановића и Стојана Радовића. У самој месној канцеларији: Мирослав Плазенић, лугар, и Спасоје Драгићевић, учитељ. У суседству: бивша кафана Миљојка Радоњића, чији је власник Драгиша Јовановић, тракториста, запослен у Краљеву. Иначе, у згради месне канцеларије је и простор који користи „Електродистрибуција“ из Чачка (у којој је радио електричар Драгослав Корићанац). Идући од месне канцеларије ка школи, у посебном објекту становали су: Бранко Планојевић, дипломирани инжењер агрономије, са супругом Вером, наставницом, и Раја Тошовић, учитељица школе у Каони. У здравственој станици — лекар Милош Илић. (У овој здравственој установи били су запослени: Слободанка Капаревић, медицинска сестра, Аврам Стефановић, болничар, и његова супруга, која ради као чистачица). У школским становима било је више просветних радника. Са северне стране школе су куће Војимира Кнежевића, Мијаила Кнежевића и Миле Дуњић, а с јужне — парохијски

Настајање „чаршије“ у Каони

дом, у коме живи свештеник. Ту су и куће Јованке, супруге покојног Миливоја Костића, Славише Мајсторовића и Драгана Радовића. Од школских зграда идући ка раскрсници путева ређале су се: кафана (у којој су радили Дмитар Стефановић, његова кћер Слава и Мила Лазовић), пошта (у којој су запослени Мићо Котуревећ и Томислав Бошков Радичевећ) и објекти бивше земљорадничке задруге. До задружних зграда била је кафана Славке Пајовић, у којој је радио Миливоје Тадић. Испод кафане је аутобуска станица, а више њих — две задружне шупе са пекарном. Изнад и преко пута шупа — куће Владимира Павловића, Миодрага Гавриловића, Душана Радичевећа и Милоша Дуњића. Гавриловић и Радичевећ имали су своје локале, а до њих била је продавница Трговинског предузећа „Драча“ (пословоћа је Рако Корићанац).

На раскрсници где се друм рачва према Властељицама и Рајцу, односно ка другим деловима села, и око путева груписане су: две зграде Станице за селекцију кромпира из Гуче (у којима су становали инжењер Војо Малиновић са супругом и приватни тракториста Драган Сарих), механичарска радионица бивше задруге и куће Добривоја Мајсторовића, Томислава Радичевећа и Бранка Стојковића.

Са 1970. годином уобличена је каонска варошица.

НАПОМЕНЕ

1. Податак је из Вујићевог дела „Путешествије по Србији“.
2. Милисав Д. Протић Гучанин, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940, одељак о црквама.
3. Белешке Јовице Пајовића из Каоне, рукопис у приватном власништву.
4. Казивања Драгољуба Кнежевића (рођен 1894) аутору.
5. Као под 3.
6. Препис пописа, који се чува у Архиву Србије, код аутора и у Међоштинском историјском архиву у Чачку.
7. Забележио аутор овог рада.
8. Као под 3.
9. Документ чува Предраг Радовић.
10. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Београд, 1903, одељак о Каони.
11. Као под 3.
12. Као под 2.

CONSTITUTION DE LA »TCHARCHIA« À KAONA

En se référant aux documents dont il a pu disposer, aux ouvrages qui touchent cette matière, à des notes et aux dires d'habitants âgés, l'auteur traite, dans le présent texte, la constitution de »la tcharchia« à Kaona (région de Dragatchevo). Ce terme qui désigne le centre d'une agglomération a été remplacé, après la seconde guerre mondiale, par celui de »varochitza« (petite ville).

La constitution de la »tcharchia« commença autour de l'église locale, construite entre les années 1825 et 1827. Un peu plus tard y furent ajoutés les bâtiments nécessaires à l'administration et celui qui devait abriter l'école primaire. Y succédèrent jusqu'à 1970 d'autres bâtiments: cafés, boulangerie, séchoirs, magasins. Furent construits aussi des foyers de coopératives et des bâtiments annexes, une infirmerie, des logements, un poste de police, des magasins pour la vente des produits industriels, ateliers, réservoirs à eau, un transformateur et, surtout, des maisons.

Voilà comment s'est formé ce petit bourg de la région de Dragatchévo.

DRAGOLIUB M. PAVLOVITCH

ДР БОГУМИЛ ХРАБАК

**ПРИВРЕДА, ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ И ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ
ЧАЧКА ОД 1918. ДО 1941. ГОДИНЕ**

Др БОГУМИЛ ХРАБАК
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

UDK 33 (091) (497.11)

У обради локалне историје истраживачи (често непрофесионални историчари) више се окрећу старијој прошлости, јер бављење њоме им више импонује; (они при том заборављају да су старији периоди сиромашни подацима, док их за новију прошлост има кудикамо више, не само бројем, него и разноврсних, који омогућавају комплетнији преглед. Из специфичних разлога полудеценија 1920—1925. у приказу чачанске историје била је боље обухваћена него касније године међуратног временског одсека. Пуни напредак Чачка био је управо у годинама пред светску економску кризу 1929—1934. Та криза, као и диктатура краља Александра истих година, који је режим касније само нешто либерализован, изазвали су стегу и привредног и друштвеног живота, што се одразило и на политичке осцилације.

Главни и најбројнији подаци налазе се у публикованим изворима; ти извори су законска акта и уредбе са законском снагом, стенографске белешке Народне скупштине, разне статистике, политички листови. Статистике представљају синтетизоване изворе који се односе, не само на привредне гране, него и на политички живот, на пример на прегледе изборних резултата. Док публиковани, често званични резултати, обухватају економски и политички живот, штампа говори о политичкој свакодневници, али и о феноменима друштвеног кретања (убиства, проневере, суђења и слично). Од листова најбогатији вестима о Чачку били су „Правда“ и једно време „Радничке новине“, захваљујући околности да су уредници тих гласила били родом Чачани. Није било могуће консултовати локалне листове, јер они нигде нису сакупљени комплетније на једном месту. Од архивског материјала парцијално су коришћени фондови Дринске бановине (у Архиву Босне) и извесни фондови Архива Југославије. Већа пажња обрађена је на изворе који траже највише времена у коришћењу података — штампи и стенографским белешкама Народне скупштине, који су досад најмање коришћени у обради локалне историје.

Од метода, поред традиционалног историјског, коришћени су и компаративни, посебно за ситуације у погледу суседних места (на пример Ваљева) или за поређење временских целина. Поштована су правила рада са статистикама. Нису могли бити примењени социолошки метод (анкете, интервју), јер је створена сувише велика временска дистанца да би се подаци, ако су могли бити добијени, могли и верификовати као веродостојни. Статистички годишњаци (од 1929. године) доносили су податке сумарно, према бановинама, па се локалне регије нису могле ту ишчитати; лакше се радило са подацима према окрузима, који су увек издвајали и срезове.

Чачак је између два светска рата био варошица, иако најпре са убрзаним ритмом живота. Према попису од 31. јануара 1921. он је имао 1.245 кућа, 2.127 домаћинстава и 9.224 стално насељених становника. У односу на попис из 1910. године, кад је град имао 11.501 житеља, ратно смањење је износило 28,8%. Срез трнавски имао је 3.030 домаћинстава и 15.340 становника, драгачевски 5.539 домова и 29.730 душа, љубићки 5.681 породица и 30.808 њихових чланова, а чачанском округу су припадали и удаљенији срезови: жички са 5.538 домаћинстава и 26.910 житеља, моравички са 3.731 породица и 21.244 становника и студенички са 3.030 породица и 15.340 душа.* У целом округу, према дефинитивним резултатима,

живело је 121.888 становника.** Десет година касније популациона структура је била рашчлањенија. Срез трнавски располагао је са 26.970 припадника, Драгачево је имало 37.125 житеља, а љубићки 33. 611 становника.***

1 ПРИВРЕДА

а) Пољопривреда

Из првих година после светског рата постојале су врло оптимистичке пројекције развитака и будућности Чачка у гласилима јавног информисања. Чачани су нарочито рачунали са својом пијацом. Пре ратова од 1912. до 1918. године пијаца у Чачку била је трећа у ондашњој Србији у погледу обима пословања. У доба велике коњуктуре аграрних производа од 1919. до 1924. Чачак је, наводно, стекао ранг пијаце друге по величини промета на подручју преткумановске Србије. Чачани су се хвалили како се на њиховом тржишту може купити и птичје млеко. На чачанској пијаци је (пролеће — лето 1924) продавано по 1.000 вагона жита годишње, 800 вагона кукуруза, 600 вагона јечма и овса, 3.000 вагона сирових шљива, 1.000 вагона јабука, око 1.000 вагона крушака, вишања, рибизли, дуња, мушмула и другог воћа, 600 вагона грожђа, 2.000 вагона ракије, 100 вагона сира и кајмака, 50 вагона јаја, 800 вагона говеди, 100 вагона кокоши, ћурака, гусака и патака, 300 вагона јагањаца и оваца, 200 вагона свиња и прасића, 200 вагона грубе вуне, 200 вагона меда, воска, лоја и масти, 1.000 вагона креча, много луча, катрана, брезобих метли, препуља и лонаца. На тој пијаци продавано је годишње 300 вагона каменог угља, 300 вагона металне робе, вила, грабуља и другог ратарског инвентара. Пољопривредне производе довозили су сељаци из срезова трнавског, драгачевског, моравичког, љубићког, ариљског, пожешког, ужичког, златиборског, таковског и по шест општина среза колубарског, жичког, гужанског и неких општина среза трстеничког. Чачанске кантарције су, такође, биле познате; кад би се рекло да је роба премерена у Чачку, то је значило да је тачно одвагано. Интензиван промет добара исказивао се и по броју трговачких посредника; на чачанској тржници било је чак 50 сензала, који су куповали за туђ рачун; до лета 1924. није било случајева да је трговац одрекао оно како је мешетар погодио.¹

Начелник Министарства пољопривреде М. Савић наводи у својим књигама за 1928. и 29. годину следећу ситуацију на чачанској

пијаци. Било би доведено 200 вагона сирових шљива, 3—800 вагона сувих шљива, 150—200 вагона пекмеца, 10 вагона сира и кајмака (од чега је половина трошена у месту), 200 вагона кукуруза, 800 вагона ракије, 250 вагона овса, пет вагона малина, 3—400 вагона пасуља, 250 вагона јечма, 100 вагона ораха, 200 вагона грожђа, 10 вагона вина, до 50.000 комада кожа ситне стоке, много поврћа, које је експедовано за Ужице, Крушевац, Краљево, Крагујевац, Пожегу, Ваљево и Горњи Милановац. Срез трнавски имао је под паприкама до 30 хектара и давао је 60 вагона паприка, 500 вагона купуса, 30 вагона зелени итд. Сваког петка куповано је по 3—400 килограма кајмака. Ораси, одличног квалитета, плаћани су по 20 динара више него ораси са других пијаца за 100 килограма; орахе је давало нарочито Драгачево. Кад би јабуке родиле, из Чачка је извожено до 1.200 вагона јабука, од којих су „будимке“ продрле и у Немачку. Малина је извожено пет вагона; малину су давала села Лозница, Атеница, Трнава, Јездина и Бањица, а као највећи извозник малина и кајмака важио је Владимир Стефановић. Жито тада није извожено, него је подмиривало локалне потребе и консомацију у брдским крајевима. Кукуруз такође није извожен, него се чак 150 вагона увозило за прехрану планинских села; једино је родне 1924. године кукуруз и пасуљ извожен. Ракија је највећим делом ишла у Македонију и преко Саве, а кукуруз у стару Рашку.³ Када се упореде наведене количине за поједине продукте, јављају се разлике; треба имати у виду да је 1924. била изузетно родна и да је у другој половини двадесетих година већ настала стагнација пољопривреде.

Један оптимистички интониран чланак истакао је тезу да Чачак остаје главно средиште пољопривредних артикала западне Србије и један од најстабилнијих извозних центара.³ Такву позицију Чачка определили су погодан географски положај и бонитет тла. Ипак, Чачани су нарочито инсистирали на индустријском развоју своје вароши. Један допис „Правди“ тражио је енергичну општинску управу, како би се искористио положај Чачка и његови сировински ресурси; према њему, напредак се није могао постићи партијским управама, већ удружено и подстицањем заузимљивих људи.⁴ Наду су полагали на хидрауличне снаге Овчарско-кабларске клисуре, тврдећи да се ту може изградити хидроцентрала која би била највећа после словеначке Фале. Истицали су велики млин, својину Чачанске шштедионице, и фирму Николић, једну од највећих у Србији до 1912. године. Чачанско пиво је доминирало консомацијом западне Србије. Млекара Стефановића и Ђирковића продавала је масло

и разне сиреве. Механичка циглана Н. Мишовића (са моторном снагом од 25 коњских снага) запошљавала је 50 радника и производила је око 10.000 опека дневно. Једно одељење циглане израђивало је цементне израбевине. Локалне банке су се непосредно укључиле у извозно-увозну трговину.⁵

Обрадиву земљу у чачанском крају чинило је (1921—1922. године) 25%₀ укупне површине. Учесће чачанског округа у укупној пољопривредној површини Србије износило је 1921. године само пет одсто (рудничког — 2,92%₀, топличког — 4,86%₀, крушевачког — 3,89%₀; мање од 5%₀ имали су и ужички, крајински и пиротски округ). На једно сеоско домаћинство долазило је у чачанском округу 2,02 хектара (у ужичком — 1,34, у крушевачком — 1,92%₀, у рудничком — 3,07 хектара); србијански просек износио је 3,07 хектара⁶, што значи да је чачански крај спадао у сиромашније округе у погледу зиратне земље. Када је (1922) образована Рашка област, подручје знатно шире од чачанског округа, цереалије су заузимале 70.596 хектара или 91,9%₀ обрадиног тла; махуњине — 921 хектар или 1,2%₀, кртоласто биље — 2,327 хектара или 3,13%₀ (ту су спадали: кромпир, сточна репа, мрква, репа угарњача), индустријско биље покривало је 931 хектар или 1,21%₀ зиратних површина, баштенске биљке заузимале су 1.484 хектара или 1,94%₀ (ту су спадали: купус, лук, паприка, парадајз, диње и лубенице); сточно биље простирало се на 489 хектара или 0,64%₀ (детелина, луцерка). Јаром пшеницом засејано је 2.966 хектара, уништена је на 134 хектара, пожњевено — 2.831 са приносом од 7,42 квинтала (=100 кг) по хектару; то је било у 1924. години; у години 1923. засејано је 3.748 хектара, а принос по хектару био је 7,51 квинтала. Озимим јечмом засејан је 1924. године 5.171 хектар, уништен је на 57 хектара, а принос је био 11,32 квинтала по хектару; у 1923. години засејано је 3.973 хектара са приносом од 10,32 квинтала по хектару. Јари јечам засејан је 1924. на 6.248 хектара, уништен је на 141 хектару, а принос је био 8,15 квинтала по хектару; у 1923. години засејано је 5.604 хектара са приносом од 8,7 квинтала. Озимим раж је 1924. засејан на 1.664 хектара, уништен је на 91 хектару, принос је био 8,44 квинтала по хектару; 1923. године засејан је на 1.626 хектара, уз принос од 9,54 квинтала. Јара раж засејана је 1924. на 2162 хектара, уништена је на 134 хектара, а принос је био 6,9 хектара. Наполица (сумјешница) засејана је на 714 хектара, уништена је на 26 хектара, а принос је био 9,28 квинтала; у 1923. години — 511 хектара са приносом од 6,14 квинтала. Кукруз је засејан 1924. године на 23.580 хектара, уништен на 642

хектара, а принос је био 14,95 квинтала; 1923. године засејано је 21.877 хектара, а добијено је по 7,63 квинтала по хектару. Крупник је засејан на 922 хектара 1924. године, уништено је на 46 хектара, а принос је био 9,34 квинтала; у 1923. години на 1.020 хектара принос је био само 6,88 квинтала. Просо је симболично засејан на 91 хектару, пропало је на пет хектара, а принос је био 4,24 квинтала: 1923. године засејано је 75 хектара са приносом од 6,14 квинтала.⁷ Приметна су варирања у приносима у две суседне године.

Њиве су у западној Србији биле знатно јевтиније него војвођанске, али не само због свог бонитета, него и мањег мара за ратарством. Хектар у ваљевском крају 1923. стајао је 2.300, а јутро добре банатске и бачке земље — 30.000 динара.⁸

Чачански округ био је подручје кукуруза.⁹ Искључиво или претежно (1923—1925) кукурузним хлебом хранило се сељаштво драгачевског, трнавског и жичког среза.¹⁰ Род кукуруза је од 1919. до 1921. године био врло добар, 1922. и 1923. слабији, а 1924. местимично чак одличан (V, 2). Просечно годишње (од 1903 до 1910) у округу сејано је 4.506 хектара пшеницом и 1.519 кукурузом (у целој Србији — 370.046 и 552.288 хектара). Од 1920. до 1926. године било је под пшеницом само 4.390, а под кукурузом 15.439 хектара (у целој Србији: 390.437 хектара под житом и 530.825 хектара под кукурузом). Просечан принос по хектару износио је 6,66 метричких центи пшенице (1903—1910), а кукурузом — 8,99 метричких центи: од 1920. до 1926. године пшеница је просечно рађала 7,15, а кукуруз 10,61 метричких центи по хектару. Напредак је био очигледан, само нису познати прави разлози такве појаве. За целу Србију од 1903. до 1910. принос је износио: пшенице — 8,35 а кукуруза — 9,5 метричких центи по хектару; од 1920. до 1926. пшеница је по хектару давала 8,59, а кукуруз 11,67 метричких центи. Године 1929. кукуруз је у нижим областима доносио 14—20 квинтала, у брдима 10—12 квинтала, а пшеница у долини 10—12 квинтала, по брдима осам квинтала (VII, 166). Од 1920. до 1926. пшеницом је у чачанском округу засејано мање него у било ком округу Србије. Чачански крај није извозио кукуруз, јер су га трошили пасивни срезови округа. Пшенице је произвођено просечно 163 кг по становнику чачанског округа (за целу Србију — 358), а кукуруза 77,99 кг (Србија: 88,83). Пшенице је мање произвођено у Србији једино у ужичком округу (95 кг), а кукуруза у ужичком (71,6) и нишком (74) округу.¹¹ Просечан годишњи принос пшенице по хектару износио је у чачанском округу 1920. године 8,41 метричких центи, 1921. — 9,47, 1922. —

4,65, 1923. — 10,5 (у исто време у целој Србији: 7,76, 7,74, 6,03, 5,4). Просечна годишња површина засејана житарицама у чачанском округу износила је од 1903. до 1910. године — 32.988 хектара, а од 1920. до 1926. — само 29,686; повећање је постојало само у београдском, ваљевском, крагујевачком и рудничком округу, док је у осталим површинама смањена.¹³ Понекад је пшеница, чак и на чувеним чачанским вашарима, показивала високу цену, на пример, у септембру 1922. године, када је за 100 кгр плаћено 450 динара, док је најнижа цена постигнута 12—14. јула 1922 — свега 200 динара (164). Од житарица извоз је био карактеристичан за овас; из Гуче је (1925) извезено 20 вагона. На чачанску пијацу овас је довожен и из Г. Милановца и Аранђеловца (V, 11). Овас је давао најбоље приносе у рудничком округу (105).

У годинама кризе (од 1929) повећана је производња пшенице у чачанском крају. Но, тада, 1931—1932. године није било купаца пшенице на чачанској пијаци, па је народни посланик из Гуче апеловао у Народној скупштини да надлежно министарство „пусти“ неколицину купаца пшенице у Чачак, тражећи да то министарство нађе тржишта за чачанске производе.¹⁴ Цена пшенице у јулу 1930. у Чачку и Ваљеву износила је 120 и 130 динара за 100 кгр, берзанска цена за бачку пшеницу — 150, а у Чикагу (12. новембра 1930) цена је пала на само 72 цента, док се у Новом Саду одржавала на нивоу од 140 динара.¹⁵ Слаб извоз жита постојао је и родне 1936. године, па у пасивне динарске крајеве није могла бити допремљена, јер пруга Чачак—Ваљево—Бањалука—Јадран није била изграђена; бољи превоз жита у том правцу није постојао ни 1938—1939. године.¹⁶

Чачански крај био је осетљив према надолажењу и изливању Западне Мораве. Та река је 2. априла 1932. почела да се излива, а ноћу 2—3. априла је достигла висину од једног метра и поплавила је делове варошког подручја. Река је надошла због прилива Бетиње, Скрапежа и Рзава. Вода је покрила и круг фабрике папира Пантића и део града у ширини од пет километара. Трећег априла нагло је набујала и Лозничка речица, која се разлила у готово половини вароши. У спасавању становништва учествовало је и једно одељење понтонирског батаљона које је пристигло у помоћ.¹⁷ Шира околина Чачка страдала је и од сушe. Због суше сељаци у качерском и таковском срезу нису сабрали жито ни за семе, па су се преко посланика обратили Новом Саду, где им је једна банка понудила семенску пшеницу по нижој цени, али ова није одговарала сељацима, па је народни посланик затражио бесплатну помоћ од државе.¹⁸

б) Хортикултура

Од пољопривредних грана за Чачак је био карактеристичан баштованлук, поред познатих пијаца за поврће у Новом Саду, Купушишту (Бачка), Нишу, Лесковцу, Скопљу и у долини Неретве (V, 23, 25). У Чачку је 1922. године радило десет, а у његовој околини још 30 повртара, што је после Београда представљало највећи број у Србији (I, 5). Тај број је наредних година увећан, па је у Чачку било 12 повртара, у Атеници 20, у Трнави 10, у Жежевици чак 40, у Прељини пет, у Трбушанима 15. Они су највише производили расад, купус, паприку, али и друго поврће. У Атеници су баштовани производили и бостан (и то чак сто људи), па у Мојсињу, Вапи, Заблаћу и Балуги других 50 кућа. Чачански крај имао је одличне природне услове за хортикултуру, посебно у Атеници, Жежевици и Трнави, па је предлагано да се ту отвори практична баштованска школа (VIII, 165—6). Као баштованска села у широј околини треба поменути још: Љубић (са четири повртара), Коњевиће (са шест), Виљушу (са шест), Заблаћу (са десет) и Липницу (са двадесет). Из Жежевице је отпремано годишње просечно 250—253 вагона купуса (са 60 хектара површине). Атеница је давала просечно 100, а Чачак 50 вагона купуса, Прељина четири, а Коњевићи по вагон-два. Околина Чачка садила је паприку на 30 хектара, што је доносило просечно по 60 вагона. Чачански крај производио је годишње 100 вагона парадајза, 150 вагона црвеног лука и 30 вагона зеља (VIII, 166). У лето 1924. године са чачанске пијаце извезено је 1.000 вагона паприке, купуса, бораније, парадајза и другог поврћа. Већ 1923. године чачанска пијаца је постала чувена по великом довозу купуса (IV, 8), а зелене паприке су стално биле на понуди. Расад чачанских баштована продаван је у брдским селима, а паприке, уз расад, и у Ваљеву, Ужицу и Вишеграду (V, 24—5, 27). На почетку велике економске кризе начелник министарства. М. Савић предлагао је да се у чачанском крају одомаћи врсна хоргошка паприка, која би била туцана, односно млевена (IX/1,49).

Године 1924. купус је био засејан на 656 хектара, уништени су усеви на 46, а принос по хектару био је просечно 34,9 квинтала; годину раније засејано је 738 хектара са приносом од 36,14 метричких центи. Црвени и бели лук био је 1924. засејан на 313 хектара, уништен је на девет хектара, а просечан принос био је 21,6 квинтала; године 1923. засејано је 259 хектара са приносом од 57,5 квинтала по хектару. Парадајз је 1924. засејан на 68, упропашћен на три, са при-

носом од 23,3 квинтала; године 1923. засејано је 74 хектара са приносом од 30,00 метричких центи. Паприка је 1924. засејана на 146 хектара, уништена је на три, са приносом од 19,77 квинтала; године 1923. засејано је 143 хектара са приносом од 16,6 квинтала. Диње и лубенице засејане су 1924. на 300 хектара, усеви на 48 су пропали, а род је износио 50,87 метричких центи по хектару; године 1923. посејано је 225 хектара са приносом од 45,3 квинтала.¹⁹

Од осталих повртарских култура није лоше успевао кромпир, али је и он у извозничким количинама стизао из Ариља. У Чачку се навелико трговало и пасуљем, а за извоз вагоне је пунио особито Радомир Поповић (IV, 33, 30, 23). Празилук је гајен за потрошњу и у ужичком крају (IV, 30). Добро је успевала и боранија, па је предлагано подизање сушнице за њено конзервисање. Слична конзервација сугерисана је и за грашак и воће (IX/1,56).

Од текстилних биљака нађено је да се конопља може сејати низ Западну Мораву, од Чачка ка Краљеву, где је држава требало да сагради кудељару, а у Чачку ланару (IX/1, 41, 42). Конопља је засејана 1924. на 711 хектара, уништена је на 40 хектара, а принос је био 4,86 квинтала; године 1923. засејано је 75 хектара, уз род од 14 квинтала по хектару.²⁰

У лето 1922. године поднесен је пројект о сакупљању средстава за установљавање аграрне изложбе у Чачку (и Битољу); требало је у посебним одељењима изложити пољопривредне артикле краја и приредити продајну изложбу аграрних справа и инвентара. Изложба у Чачку је отворена 12—15. (у Битољу 15—18) октобра 1922. године.²¹ У Чачку је (25. јануара 1941) отворено обласно стовариште Главне Земљорадничке набавне задруге; из тога стоваришта вршено је снабдевање земљорадника семеном и пољопривредним справама.²²

в) Воћарство и виноградарство

Чачански крај био је веома погодан и за гајење воћа, посебно шљива и јабука, а инсистирање аустроугарског окупатора на гајењу бресака није стекло иоле значајнију пажњу. Под воћем је у првој половини двадесетих година било 10.523 хектара; веће површине под воћем имали су само окрузи крагујевачки (14.522), ваљевски (15.007) и подрински (16.355). Године 1921. укупан број стабала износио је 3.412.000; више су имали окрузи: руднички (3.745.000), ваљевски (3.836.000), крагујевачки (4.270.000) и подрински (5.008.000). На

квадратном километру воћних стабала расло је у чачанском округу 898, док је просек за Србију износио 812; стаблима гушће воћњаке имали су окрузи: београдски (1.186), ваљевски (1.560), крагујевачки (1.860), моравски (1.003), подрински (1.410), топлички (1.047), смедеревски (1.189) и руднички (2.387). Треба закључити да су воћна стабла била у чачанском крају несистематски и безредно саћена (110, 111). У чачанском округу воће је гајено особито у срезовима драгачевском, трнавском, моравичком и студеничком. У трнавском срезу подножје планине Јелице било је изобилно воћњацима, док су у драгачевском срезу воћарска села била: Вирово, Лопоп, Пилатовићи, Негришори, Миросалци (извозило се 40 вагона), Лучани и Котража. На чачанској железничкој станици утоварено је (1923) за извоз 160 вагона јабука, са станице у Краљеву 40 вагона „будимки“ и четири „колачара“, у срезу моравичком преко Пожеге 100 вагона. Чачански округ дао је 1920. године око 300 вагона јабука (IV, 41, 41).

Чачански округ је 1921. године располагао са 3.004.000 стабала шљива; више су имали: руднички округ (3.402.000), ваљевски (3.703.000), крагујевачки (3.763.000) и подрински (4.493.999). Шљивних стабала на квадратном метру било је у чачанском крају 791, у топличком округу — 992, у смедеревском — 963, у београдском — 1.050, у подринском — 1.265, у ваљевском — 1.480, у крагујевачком — 1.640, у суседном рудничком — 2.167 (112). Опет треба закључити да су стабла саћена раштркано и несистематски, што је отежавало окопавање плугом. Начелник министарства М. Савић сматрао је да је једна од најсрећнијих комбинација привреде Србије и Босне упоредно држање шљивика, кукурузишта и свиња, што би сељака приближило користи од сточарства које има земљорадник у Данској; он је тражио и наводњавање шљивика у пролеће (V, 5). Најбоља шљиварска села су тада била: Качулице, Атеница, Лазац, Трнава, Јездина (у срезу трнавском), Лиса, Каона, Миросавци, Вича, Прилипац, Граб, Горачићи, Тијање (драгачевски срез), Горња Горевница (најбоља у целој земљи), Прељина, Мрчајевци (љубићки срез). Срезови су у чачанском округу ранговани овим редом: трнавски, жички, драгачевски, студенички, моравички (VIII, 166).

Најбољи воћарски срез за стона воћа био је трнавски. Села Лазац, Атеница, Качулице и Слатина налазила су се у подножју планине Јелице, где су била заштићена од ветра, па су неговала успешно воће. У том срезу успевало је све воће, па и кајсија. Било је

потребно (1929) проширити заседе кајсије, које су сабене изгледа тек од окупације. Угледни воћари били су: Андрија Прелић у Жежевици, Андрија Станојевић у Лозници (са 4.000 стабала шљива), Боро Штављанин из Качулица (3.000 стабала јабука), Милија Јаковљевић у Горачићима (са пет хектара воћњака), Васа Гавриловић, трговац у Атеници (хектар јабука), Миладин Миладиновић из Лисца (1,5 хектара јабука), Гајо Бошковић из Ивањице (јабучар са 3.000 дрвета), Милета Продановић из Прањана (7.000 стабала шљива), Бране Обрадовић, учитељ из Мишковице. У угледним воћњацима шљивина стабла распоређена су на одстојању од седам до 10 метара, а јабуке на 12—18 метара; воћњаци су окопани, стабла окречена, а сви млади шљивици су прскани. У трнавском срезу 1929. године било је нових воћњака на сто хектара. У последње време нарочито се инсистирало на малини. На чачанску пијацу допремано је до пет вагона — из села Трнаве, Виљуше, Атенице и Лознице. Поред засађене, било је и дивље малине. Јагода је успевала само у Брђанима. Краљево и Врњачка Бања такође су примали малине за извоз, по 4,5 вагона годишње (VIII, 168—9).

Међу шљивцима 80% сачињавала су стабла „мацарке“ („цеповаче“), а 20% „ранке“. Шљивина вап је уништила старију врсту „мацарки“. М. Савић је предлагао да се саде „ранке“, које су добре за ракију, а које су отпорније према штеточини, рађају сваке године, док „мацарке“, када прероде, ломе им се гране, па се затим 20 година морају поткресавати; гране „ранке“ се не ломе и дуго трају (VIII, 106). Сирова шљива и остало воће у непрерађеном виду извожени су у Београд и у веће вароши Војводине (VIII, 1). У селима око Чачка, посебно у трнавском срезу, шљива је сушена (села: Трнова, Паковраће, Жежевица, Атеница). Године 1923. осушено је око 3.500 вагона шљива у Србији, од чега у чачанском крају 4—500 вагона, у ваљевском 1.200—1.400. Крагујевац је изгубио ранију извозничку предност откако је прорадила железничка пруга Сталаћ—Чачак—Ужице. Чачани су најбоље сушили шљиву, тако да је њихова осушена шљива припадала првој категорији, а многобројна ваљевска тек шестој; Чачани нису квасили шљиву пре изношења на пијацу — да би добила у тежини. По крупноћи чачанске шљиве се нису могле мерити са аранђеловачким, па ни са ваљевским (V, 45). Чачак је 1920. године (10. IX—30. XI) довезено 1.514.430 кг сувих шљива, 1921. (15. IX—31. XII) — 1.954.726 кг, 1923. (15. IX—31. XII) — 2.116.413 кг, 1924 (15. IX—31. X) — 103.207 кг, 1925. године (15. IX—31. X) — 1.880.790 кг. Знатно већи довоз имало је Ваљево:

1920. године — 6.498.351 кгр, 1921 — 4.739.960, 1923 — 5.830.942, 1924 — 650.152, 1925 — 1.415.634 кгр. Шабац због увоза на савске лађе имао је у то време прилив: 1920 — 2.403.685, 1921 — 3.856.380, 1923 — 3.295.353, 1925 — 687.648 кгр. Довоз у Лозницу је био: 1920. године — 2.070.722 кгр, 1921 — 1.201.000, 1923 — 1.429.756, 1925 — 1.694.134 кгр. Карактеристичан је пријем шљива у Чачку 1925. године, када је надмашио количине наведених пијаца, које су, иначе, јачи довоз имале (167). Године 1924. у Рашкој области пописано је 1.436.101 шљивиних стабала, а стабло је просечно те године давало 3,25 кгр; годину раније, пре те изузетно слабе године у погледу воћа, било је 1.481.201 стабло са 38,09 кгр. од стабла²³

На успешан развитак воћарства двадесетих година утицао је плодан рад бановинског и среског расадника у Чачку.²⁴ У току зиме шљива је на ниским теренима страдала од мраза, али су на закљученим и вишим положајима понеле добро, али, због мањка влаге, род је био ситан.²⁵

Шљива није само сушена на слободном простору, него је и етивирана (сушена загревањем у пушницама) у самом Чачку. Етивирање шљива није постојало у Чачку пре 1922. године (II, 1). Током времена у Чачку је подигнуто више етиважа. За једну се зна да је изгорела (21. октобра 1925.) због гршке при ложењу; изгорела је знатна количина сирових (30 тона) и етижираних шљива (28 тона). тако да је укупна штета износила 850.000 динара, а етиважа је била осигурана на 800.000 динара; пожар се разбуктао када је захватио дрвене сандуке.²⁶ Једну етиважу је подигла Чачанска штедионица, а за 1924. спремала је и Француско-српска банка да сагради сушницу (V, 47). У таковском срезу уочи Другог светског рата радило је 390 етиважа због повећане потражње сувих шљива (Д 112). Чачани су тада иницијативу у шљиварству препустили суседима.

Сирова шљива се не може дуго одржати у таквом стању, па је М. Савић предложио подизање хладњаче за шљиве у Чачку и у великој извозничкој пијаци северне Босне, у Брчком, али и за Валево, Шабац и Јагодину (IX/1, 112). Највећи део рода, половина ако не и три четвртине (1929), одлазио је у ракију (VIII, 353). Чачак је био значајна извозна пијаца за шљивовицу, па је она упућивана у Чачак и из Пожеге извоза ради (IV, 94). Посредници продаје чачанске шљиве у средњој Европи налазили су се до лета 1922. године у Бечу. Извозници у Чачку хтели су да, поред бечког пункта, стекну посредника и за западну Европу. У то време Чачак је био у стању да апретира дневно четири вагона шљиве, постајући тако први из-

возни центар западне Србије за извоз шљива на удаљенија тржишта.²⁷ Главни извозници шљива у Чачку 1924—25. године били су: Чедо Солујић, Велимир Ерић, Чачанска извозно-увозна банка, Лујо Хирт, Чиловић, Смиљанић, итд. Лујо Хирт је шљиву куповао и у Ужицу, а 300 вагона из рудничког краја отишло је (1924) на чачанску и аранђеловачку пијацу; од те количине Хирт је одмах извезао 12 вагона (V, 46, 47). Из Чачка је извожено годишње око 200 вагона љуте ракије и до 200 „меке“ — шљивовице за Македонију и Косово и Метохију, а мање за Бачку и Срем. Најбоља ракија била је из Трнавe, Кукића, Балуге, Атенице, Самаиле и Премеће; извозници су били: Чедо Солујић и синови, Мајданац, Боковић и комп, Извозно-увозна банка, М. Николић, Чоловић, Смиљанић и брат, Милоје Станојевић, Никола Перишић и Слободан Вилотијевић. Стару ракију држали су Радомир Бирковић, Тихомир Бугарчић (из Атенице) и Младен Луковић (из Рајца, трнавски срез) (V, 95).

Због мањка вагона на железничким станицама за утовар пресне и суге шљиве, из Чачка је ујесен 1921. године упућено више жалби влади. Оне су наводиле велике штете које трпи трговина, нарочито она која је извозила на страна тржишта. Према „Правди“, коју је уређивао Чачанин Манојло Сокић, више пута апеловано је на министра саобраћаја да има обзира према Чачанима. Кукњава се чула и из Аранђеловца — да чак од месец дана (од прве половине новембра до средине децембра 1921) није било вагона за суге шљиве. У првим недељама октобра 1921. чачанским трговцима је саопштено да се обуставља пријем шљива у вагоне, јер пруга нормалног колосека не може да прихвати сву количину. Међу шљиварским трговцима настала је галама. Један вагон шљива везивао је 50—60.000 динара, а ко закупи више вагона — улаже милионску своту, која може да му пропадне. Код таквог ангажовања средстава, новца је нестало из јавног промета. Сељак који је довезао шљиву на пијацу тражио је да новац за робу добије на руке, а не на почек.²⁸ Шљиви су почели да истерују коштицу, па да је тако припремају за страно тржиште; такав експорт се развио по сремским варошицама, у Шапцу, Лазаревцу, Брчком, али и у Чачку (V, 46).

Производња великих количина пекмеза била је наслеђена из времена окупације. Пекмез је на првом месту извожен из Чачка, али и из Аранђеловца, Лознице, Ваљева и Шапца. Начелник М. Савић је предлагао изградњу пекмезаре, посебно од љуштених шљива, чиме би се добијао изврстан, ликвидан, жути пекмез, који би, сте-

рилизован, био пакован у лименим кутијама од пет килограма. Пек-мез су у Чачку кували нарочито Божа Бошњаковић и Никола Аћимовић, чачански трговац (? 55; VIII, 1; IV, 55).

Шљиварска, уз житарску конференцију, одржавана је до септембра 1930. у Ваљеву.²⁹

После шљива, од воћа је у порецју Западне Мораве долазила на друго место јабука. Дуго су Чачани и Ужичани доносили јабуке у врећама на својим коњићима у Београд, али неселективне јабуке, тако да се ни један вагон исте врсте није могао саставити из њихових крајева.³⁰ Јабуке су чиниле у првој половини двадесетих година 4,35% свих воћних стабала. Највише их је било у крагујевачком, крушевачком и чачанском округу (114). Најчешће врсте биле су: „будимка“, „колачара“ и „сенабија“. „Будимка“ има жуту боју, а сенабија црвену (мало пожути и посута је пегама). Име „будимке“ дошло је од места Будимља (Метохија). Некад добро роде „будимке“, некад „сенабије“, али не понесу у исто време и једне и друге. „Колачара“ је јабука нарочито крагујевачког округа и тражи дубоку земљу, док се „будимка“ задовољава кршевитом земљом, као буква. „Будимка“ раба тек после 15—20 година. „Сенабије“ су давали Каран, Ариље и Севојно, док „будимке“ особито успевају у Краљеву, Чачку, Рашкој и Ивањици, али и у Ариљу (IV, 43). „Колачаре“ у западној Србији успевају у азбуковачком, рађевачком и јадарском срезу и на простору према Чачку; те јабуке доносе се на железничке станице између Обреновца и Чачка. Из чачанског округа укрцавано их је за извоз (до 1923) до 300 вагона. Главни извозници „будимки“ из Чачка били су: Божа Банковић, Ј. Хирт, Никола Аћимовић, Слободан Вилотијевић и Миливој Радовановић (IV, 40, 45). Године 1924. у Рашкој области било је 76.933 стабала која су давала наводно само 5,51 кгр, а годину раније 71.993 стабла давало је просечно по 48,64 кгр.³² Године 1938. јабуке су доста добро родиле, а много су тражене у иностранству: приход од јабука био је 1938. двапут већи него у 1937. години.³³

Народни посланик из Живице (Гуча) — земљорадник Милинко Милутиновић је (1932.) тражио низ олакшица за воћаре. Предлог пореза за 1932. годину предвиђао је смањење од 20%, али су порези због уједначења знатно порасли, јер су Србија и Црна Гора прве деценије заједничке државе плаћале много мање пореза него пречанске покрајине. Како није могао тражити да се врати стари начин наплате дажбина, истицао је како треба дуго времена да ја-

бука (сваке врсте) почне рађати; сличне изговоре је налазио и за шљиве; тражио је да воће десет година по садњи буде ослобођено сваког намета, док је раније постојало ослобађање за шест година. Иако јабука расте тамо где ништа друго не успева, око ње има више радње него око шљиве. Критиковао је што је за крушке и орахе предвиђено исто временско ослобађање, јер те друге воћке раније дају плодова. Тешко се жалио на тзв. „маказе цена“, при чему је индустријска роба „мало пала“, док су аграрни производи „јакo снижени“³⁴

Тај народни посланик Милинко Милутиновић тражио је, у име извоза шљива и јабука, да уз пругу уског колосека Крушевац—Чачак—Сарајево буде изграђена пруга нормалног колосека између Чачка и Краљева како би се олакшао и убрзао извоз поменутог воћа; сматрао је да она не би много стајала, јер ту не би требало дубити тунеле и подизати ћуприје.³⁵ Да би се уклонио претовар из вагона јабука пакованих у Пожеги у Чачку, Краљеву и Младеновцу, требало је да Министарство саобраћаја дозволи по цени ринфуза пренос робе у сандуцима на истим релацијама с тим да железнице бесплатно врате сандуке у Чачак или Пожегу (VI, 11). М. Савић је тражио да се пажљивије поступа приликом бербе и паковања — да се јабука од удара не би кварила (VII, 51). Он је сугерисао да се калемим племенитих врста јабука и крушака пренесу у брдовите крајеве чачанског округа и поправи сој тамошњих планинских воћака (VIII, 106).

Малина је већ првих година треће деценије имала статус врло тражене воћке, али још није на лицу места справљан и извожен сок од ње. Та воћка је извожена са пијаца у Чачку, Врњцима и Петровцу (V, 17).

Трешња чачанског краја јавила се у великој трговини тек почетком тридесетих година. У пролеће 1933. достигле су високу цену од пет динара за кгр. Чачанске трешње одлазиле су у градове са доста муслимана, јер је трешња врло омиљена међу њима (Сарајево, Скопље, али и Београд, као велики град). Извожена је у дрвеним корпама по 10 кгр, а товарена је по два вагона дневно у Чачку. Тада је цена због обилатог рода пала на два динара. Малину је у лето 1933. године извозила особито Малинарска задруга у Трнави. Шљива и јабука су те године слабо понеле, сем у неким местима.³⁶

Чачанска околина је била доста значајан произвођач бостана. Пет бостаница је (1924) доносило у Чачак по 800 кгр бостана годишње; бостан из чачанског краја продаван је и у Ужицу, (V, 21).

Чачански крај имао је (1922) мало винограда, наводно само 0,638 хектара; још су мање имали ужички, ваљевски, руднички, подримски и топлички округ (114). Почетком 1924. године основана је виноградарска задруга, која је учланила све виноградаре око планине Јелице.³⁷ Те године под виновом лозом била су само три хектара, који су годишње давали принос по 10,33 квинтала грожђа, а годину раније на истој површини принос од 18,33 квинтала.³⁸ Посланик М. Милутиновић тврдио је да око Чачка (1932) има велик број винограда, али ће они пропасти, јер је у вези с уједначавањем пореских обавеза и дажбина уведена трошарина на алкохол и у Србији, где она није плаћана до 1929. године. То је, тобоже, упропастило винарске трговце, који су дотад лако конкурисали винарима из пречанских покрајина.³⁹ На падинама Јелице било је 1.200.000 — 1.500.000 чокота лозе, који су давали 120—150 вагона вина. То вино било је изврсног квалитета, јер је на Јелици било довољно сунца, али је вина било мало за велику тражњу. У Чачку је основана винарска задруга, која се више бринула да сачува глас познатог јеличиног вина, него да шири плантаже лозе. Сви су виногради били подигнути на америчкој подлози, лозницама државног расадника у Чачку. Најпознатија виноградарска села била су: Паковраће, Атеница, Бањица, Лозница и Жежевица (VIII, 166). Треба констатовати да је виногорје заиста проширено од 1922. до 29. године. Вино је у Чачак допремано и из Трстеника и Жупе (V, 140, 143; III, 97). Раније комовице није било много у чачанском крају, него је извозена шљивовица. Чачани су (1924) извозили до 25 вагона меке и до пет вагона љуте ракије из Трстеника. Клековачу, и то ону из Ужица, извозили су у то време, али у малим количинама — вагон или два. Извозници ракије из Чачка били су: Драгомир Когачевић, Миленко Јевтовић и Радоје Стевановић. У Чачку је први почео пећи клековачу (1902) Петар Танчић, кафеџија. Мале количине ракије извозило је њих око двадесет, и то по 2—4.000 кг, за бивши Новопазарски санџак и за северну Србију (IV, 97, 99—100).

Произвођачи и потрошачи дуго у Србији нису плаћали трошарину на вино и ракију и тиме су били у великој предности пред Босанцима у продаји шљивовице и пред суседним пречанским крајевима у погледу вина. У другој половини 1940. године једна уредба је даље проширила ранију уредбу о наплати трошарине на алкохол и на западну Србију. Стога је одржано више зборова и конференција, али резолуције нису прихваћене, без обзира што је навођено пропадање винарских трговаца.⁴⁰

Машински парк чачанских ратара био је скроман. Ни пре ратова тамошњи сељак није располагао модернијим плуговима, косачицама, вршалицама, па, чак, ни квалитетним ситним инвентаром. За време окупације туђински господари су односили боље стројеве. У Великом Крчмару (лепенички срез), на пример, једну нову вршалицу отпремили су у Пољску, па је деловођа општине из поменутог села молбом тражио да се машина врати.⁴¹

г) Сточарство и сточарски производи

Сточарство чачанског краја, које је много страдало за време Првог светског рата, уосталом, као и у другим областима Србије, доста је напредовало у првој деценији после рата. Министарство пољопривреде је још у пролеће 1921. располагало проценом да је Србија у погледу сточарства изгубила (1915—1918) вредност од око две милијарде послератних динара. Неке процене прављене 1918. у Женеви биле су нешто друкчије. Према уговорима о миру 1919—1920. године, Немачка је добила обавезу да на име ратне одштете испоручи и 51.000 коња, 50.000 волова, 100.000 крава и јуница и 400.000 оваца.⁴² Већ та стока је била много боље расе, мада нема података о броју грла додељених чачанском крају из репарација. Нарочито је унесено бољих говеда, изграђене су многе модерне стаје, а нека ђубришта су обложена цементом (VIII, 168). Домаћа стока била је ситна, тако да је крава још 1938. године продавана само за 500 динара.⁴³

Брдовити терен округа није омогућавао већи напредак ратарства. Стога је сточарство представљало значајну пољопривредну грану. Оно је могло напредовати када је решено питање производње сточне хране, јер је оно било у стагнантном стању, јер је зависило претежно од онога што је сама природа без обраде давала. Сејање детелине и мухара први је увео Врано Обрадовић, учитељ у Миоковцима, 1891. године. Те културе су биле примерно раширене у периоду између два светска рата. Године 1929. у чачанској регији годишње је трошено 2.000 кгр семена детелине, а семена сточне репе 80 кгр. Године 1924. посејана је на 97 хектара, од чега је уништено на четири, а приноси су износили 10,54 квинтала; годину раније засејана је на 328 хектара са приносом од 37,87 метричких центи. Луцерка је 1924. засејана на 380 хектара, од чега је пропало усева на девет хектара, а принос је био од 57,36 квинтала; годину раније

засејана је на 328 хектара, а принос је био 37,87 квинтала.⁴⁴ На почетку светске економске кризе свака кућа имала је до пола хектара детелине, која, иначе, поправља родност земље и за друге културе. На ширењу производње сточне хране много је учинила Пољопривредна подружница, која је (1929) имала 500 чланова (VIII, 168). Репа за исхрану стоке одлично успева у долини код Вапе, у околини Атенице, Трнаве, Балуге, Заблаћа, Кукића, Мршинца, Горичана, Самила, Мусине Реке и све до Краљева; репа одлично успева и са леве стране Западне Мораве — у Прељини, Мојсињу, Горњој Горевници, Мрчајевцима, Цветкама, Лаћевцима и Тамнику (VIII, 166). Стока је у одређеном периоду године прехрањивана и грахорицом, зеленим (силажним) кукурузом и овсем (IX/1,32). Пашњака је у Рашкој области 1924. године било много — на 40.532 хектара, а годину раније на 43.152. Терени под угаром, на којима је стока такође пасла, простирали су се 1923. године на 1.094 хектара. Барџа, које су, такође, служиле у сточарству, било је 1924. године на 821 хектару, а 1923. године, која је изгледа била кишовита, чак на 2.393 хектара.⁴⁵

О стању сточног фонда постоје подаци из времена пописа становништва у јануару 1921. У чачанском округу коња је било 3.948, свиња — 23.805, оваца — 91.787, коза — 7.506, говеда — 61.122. Коња је у то доба било у београдском округу 3.725, у ваљевском — 2.532, у крагујевачком — 2.532, крајинском — 2.111, крушевачком — 2.520, моравском — 2.347, нишком — 3.339, рудничком — 1.052, смедеревском — 3.543, тимочком — 2.098 и топличком округу — 1.715. Као што се види, у свим наведеним окрузима коња је било мање него у чачанском округу. Више их је било у пространом врањском округу (8.117), који је, као и други окрузи источне Србије, помогнут стоком из репарација, у пиротском (6.762), пожаревачком (6.471), подринском (8.212) и ужичком (4.664), такође помогнутим на рачун ратне штете. Значи, у погледу коњарства чачански округ је добро стајао. Говедџа је почетком 1921. било: у ужичком округу — 59.274, у рудничком — 45.875, у топличком — 4.490, у нишком — 58.431, у пиротском — 47.235, тимочком — 56.604, смедеревском — 41.848, крајинском — 4.170; у тим окрузима било је, дакле, мање крупне рогате марве него у чачанском округу; више их је било у: ваљевском (62.798), подринском (86.346), крушевачком (67.192), моравском (64.807), крушевачком (71.248), београдском (63.446), пожаревачком (82.161) и врањском округу (104.661 грла). И ту је чачански округ био изнад половине округа преткумановске Србије. Сличну пози-

цију имао је у редоследу и у погледу оваца. Мање су имали окрузи: ваљевски (71.252), руднички (60.386), београдски (71.600), смедеревски (58.860), крушевачки (88.673), топлички (75.556), док су више имали окрузи: пожешки (235.261), ужички (-27.733), крагујевачки (104.506), моравски (201.586), пожаревачки (235.261), крајински (123.582), тимочки (235.234), нишки (223.531), врањски (240.113), пиротски (230.011). У погледу свиња чачански округ био је инфериоран. Мање су их имали само окрузи ужички, топлички и пиротски, док су сви остали имали више, чак и суседни руднички (27.879).⁴⁶

На сто становника 1921. године долазило је у чачанском округу: 3,24 коња (у целој Србији 2,62), 50,14 говеди (у Србији 41,65). То је било преко србијанског просека. Код све остале стоке Чачак је био испод просека: 75,3 оваца (90,96) коза 6,16 (11,33) свиња 19,53 (29,24), живине 123,89 (157,85) кошница 4,55 (6,9). Коња је било више него у чачанском округу у ужичком (3,92), подринском (4,55) у пиротском (5,13), а код говеда у рудничком округу (60,28).⁴⁷ У погледу теглеће стоке чачански округ је боље стајао. Јалових крава преко две године било је, 5.259 или 34,75% крупне теглеће стоке, волова — 6.834 (45,13%), бивола — два, коња 2.955 (19,51%), мазги и магараца — 92 (0,61%). Ти проценти у целој преткумановској Србији гласили су: јаловица — 50,3%, волова — 37,8%, бивола — 0,97%, коња — 10,83%, мазги и магараца — 0,79%. Произлази да је у пољопривредним радовима и као теглећа марва највише коришћена јалова крава, али и то да је чачански крај пољопривредне послове знатно више обављао воловима и коњима него остала Србија у просеку. Према зиратној земљи године 1921. на сто хектара долазило је у чачанском округу укупно 16,09 радне стоке, а у целој Србији — 36,74. Једно товарно грло опслуживало је у чачанском округу 2,72 хектара ораница; у целој Србији на једно грло теглеће марве долазило је 2,56 хектара обрадиве земље (96).

Најбољу стоку у првој години светске економске кризе имала су села Заблаће и Слатина и чачанска општина (VIII, 166).

У говедарству чачанског краја требало је предузети мере за побољшање расе. У равницама и крајевима таласастим и благо бреговитим, где добро успева кукуруз, ваљало је увести сименталско говече, које лети треба хранити сувом и кошеном храном (овас, грахорица, зелени кукуруз) и истеривати говеда на стрњик; у јесен, зиму и пролеће расну стоку требало је хранити зеленим, силажним кукурузом, шашом, резанцима шећерне репе, уљаним колачи-ма, сточном репом, сламом од грахорице, овсеном и пшеничном

сламом. Оригиначне сименталце је ваљало најпре довести у Војводину и Славонију — да се тамо аклиматизују и боље негују, а телад и јунад давати у друге равне крајеве. У брдовитим пределима са висоравнима примењивала би се испаша, и ту је требало доводити одомаћеног принцауера из Славоније; од пролећа до јесени такво говече било би храњено на паши, а зими би добијало сено, сламу, сточну репу и кромпир, који је добро успевао у чачанској регији. На местима са слабијим ливадама и пашом давани су: боља слама и лисник из шума козарица. Ту је вредело запатити само пошимске краве, јако млечне, или краве туркуше из зворничког краја, које су више брстиле него пасле. Сувати, погодне за гајење говеди, служиле су више за опоравак него за гојење (IX/1, 32—33).

У Чачку је одмах после рата подигнута модерна задружна млекара, која је коштала са инсталацијама и хладњачом милион динара. Дневно је прерађивала 1500 литра млека из свих суседних села и производила масло које је упућивано у Врњачку Бању. Млеко је особито добијано из села: Вапе, Мршинца, Трнавe, Љубића, Коњевића. Како је млеко доста трошено и у локалним размерама, 1929. године је мање произвођен и извожен кајмак (VIII, 165). Поборник већих задружних млекара био је др Велимир Стојковић.⁴⁸

Брдским крајевима чачанског округа препоручивани су: словеначко брдско говече, сјеничка овца и енглеске ћурке. У првој години светске економске кризе на жиробаји је у Вичи било 5.000 комада свиња, у Каони 4.000, у Котражи 5.000. Велику жиробају имао је моравички срез (VIII, 166). У годинама после светског рата Министарство пољопривреде је позитивно оцењивало сточарство чачанске регије, па код деобе стоке из репарација чачански крај, наводно, ништа није добио.⁴⁹

У перадарству у чачанском крају највише се полагало у гајење ћурака. Најбоље ћурке у Србији важиле су оне одгајане у Левчу и Гружи, па и у селима код Чачка. Пре него што је Јагодина потпуно преузела функцију извозника ћурака у Енглеску и Француску, центар у Србији био је Чачак (VI, 107). Одатле је двадесетих година извожено до 10.000 ћурака годишње, али и 50.000 кокоши (VIII, 165). Ћурке су, поред Јагодине и Чачка, давала места на прузи Чачак—Крушевац—Крагујевац, Левач, Рековац и Ваљево. Из Чачка је годишње (1929) извожено и 1.500 гусака, 1.000 патака, а јаја 300.000 комада. Главни извозници перади и јаја били су чачански трговци Светозар Филиповић и Илија Виноћ (VIII, 240, 242, 241).

Министар пољопривреде Никола Бешлић дао је у експозеу повољан приказ прилика у сточарству у 1938. години. Исхрана и здравље стоке су били повољни. Суша са југа земље обухватила је и Шумадију. Од болести су још увек били присутни слинавка и шап. Трговачким уговорима била је обезбеђена продаја стоке у иностранству по доста повољним ценама. Тамо где цене нису биле рентабилне, Завод за сточну трговину премирао је до извесне мере одржавање сточарства. Крајем зиме 1939. цене су постале нешто нестабилније, јер је потражња за стоком у иностранству опала. Код тога тражених свиња дата је могућност да се добро уновчи кукуруз, чија је берба 1937. године била рекордна.⁵⁰

Стока чачанске регије продавана је на вашарима, нарочито коњи и свиње. На три сајма у току године у Чачку је (1929) продано 1.600 грла говеди, 500 коња и 4.000 комада ситне стоке. У пролеће мршава говеда купована су у Ужицу за гајење на Златибору. Продаја стоке обављана је и на недељним пазарима, када би се просечно продало 150 говеда. У пролеће је на чачанској пијаци продавано до 2.000 оваца са јагњадима из Сјенице и Старог Влаха (VIII, 165). Године 1922. на чачанско тржиште дотерано је 4.795 говеди, од чега је уновчено 38,91%, коња 601, од чега је продано 26,29%, свиња је дотерано 2.570 а уновчено 54,47% оваца притерано 16.100 и све су купљене. Оваца је више дотерано једино у Ариљу (41.032, продато 62,5%). Нигде код све врсте стоке, осим код оваца на чачанској пијаци, није продато 100% доведеног контингента. Говеда су највише извођена на вашаре у Свилајнцу (47.870, уз само 4,48% продато). Већа него у Чачку понуда је била у Крушевцу, Варварину и Зајечару, а већа продаја је била у Ариљу (52,07%), Крушевцу (62,37%), Обреновцу (54,51%) и Зајечару (54,01%). То је било код говеди. Коња је доведено у Свилајнцу 27.503, али је слабо реализовано. У Ариљу је продато 50,03% изложеног, у Крушевцу 42,35%, у Обреновцу, 30,11%, у Варварину 62,55%, у Зајечару 50,09%; у целој Србији на сајмовима продато је просечно 22,82%. Свиња је у Ариље дотерано 3.800, у Свилајнац 2.800, а продато у Ариљу 59,74%, у Крушевцу 57,94%, у Ужицу 65,7%, у Зајечару 61,64, у Свилајнцу мало, у целој Србији просечно 55,33% (VIII, 166). За догон стоке на пијаци плаћана је такса при изласку из Чачка, без обзира да ли је уновчена, што је нарочито револтирало догониоце.⁵¹

У мањим количинама по вртовима и шумама чачанског краја сакупљани су пужеви за јело који су извожени; слично је рађено и у Краљеву, Ваљеву, Шапцу и Пожаревцу (V, 110).

Чачак је био ранијих двадесетих година познат и као пијаца за кајмак. Трећина кајмака који је допреман у Београд долазила је из Чачка. Најлепши сир и кајмак прављени су у трнавским селима. Чачански кајмак израђиван је већином од крављег млека и то му је давало добар квалитет и препоруку за извоз. Извозници кајмака били су: Јанићије Бешевић, Милорад Берамилац, Момир Петровић, Младен Даријевић и Милан Главинић. Кајмак је произвођен у нарочитим судовима, а извожен је и из Ужица и Краљева (IV, 188; VII, 90).

Чачак је извозио и квалитетне коже, држећи први квалитет код јагњећих кожа. Јарећа кожа из Чачка сврставана је, међутим, тек у трећу од четири категорија (II, 31).

д) Експлоатација шумског блага

Шуме су искоришћаване око Чачка, али непостојање добрих путева ограничавало је систематскију експлоатацију (I, 191). Дрво је обрађивано у домаћој радионици (II, 88). Од храстових стабала израђивани су прагови за железницу, али много мање него у Босни. У западној Србији од Ваљева и Трстеника утоваривано је на већим железничким станицама 60.000 прагова годишње (VIII, 349). Дрвене мотке служиле су као стожер за прављење брезових метли. У Драгачеву, моравичком и жичком срезу израђивано је годишње око 25—30.000 тих метала.⁵² Сиромашан сељак је много дангубио доводећи дрво на чачанску пијацу, да купи соли, петролеја и опанака. Да би дотерао кола дрва, сељак је морао да у општини извади потврду да је дрво посечено у његовом приватном забрану, а не у државној шуми. Око тих уверења сељак је много шиканиран у Чачку, јер су га шумари одводили у општину, где му је дрво плењено ако нема уверења, односно дангубио је док потврду накнадно донесе. Да би за кола дрва добио око 60 динара, морао је да изгуби просечно 3—4 дана. Једна рација је приређена првих дана јула 1935. године.⁵³

Чачак је имао дирекцију државних шума. Од свих десет дирекција у буџету за 1937. годину ушло је свега 117.797.130 динара прихода од шума и рудника; чачанска дирекција није спадала у профитабилније.⁵⁴

б) Угаљ, руде метала и неметали

Чачак није представљао рударско средиште, али је неких руда и сировина неметала ипак било у околини вароши. Хромида има

испод планине Јелице, у Премоћу, Жежевици, Јездини, Троглаву и на Шипаници (од Рашке ка Митровици). Манганове руде било је у Горевници, Прилишцу и у Лаћевцима (VIII, 167). Магнезита је било на обронцима Маљева. У Доњој Горевници се угаљ налазио испод нивоа Мораве; то је лигнитски мрки угаљ, који се распада на ваздуху, па и пали сам од себе; зато га железничари нису примали за транспорт. Тај се угаљ могао користити да се одмах при окну сагради електрична централа. Још 1908. утврђен је слој око три метра дебљине на великом пространству. Експлоатацију су почели Аустријанци почетком 1918. године; од угљенокопа до железничке станице Прељина изграђена је железничка пруга уског колосека. (0,76 см.), дугачка девет км; дневно се експлоатисало 7—8 вагона. Угаљ је био намењен београдској електричној централли и водоводу, али од 1923. угљенокоп није радио (Д, 49). Угљенокоп у Доњој Горевници је државни, а налазио се само девет км од Чачка. Угља даље има у Папратишту и у околини Пожеге (VIII, 167). Лигнит је вађен у Цилатовићима, у режији друштва „Јелица“; товарен је у вагоне на станици Јеминска стена. У Папратишту је Чебинац нашао угаљ који развија 6.300 калорија, док је у Латвици (ариљски срез) констатован и камени угаљ. Гвожђа са мало пепела и сумпора било је у Орловици и Причиновићима (VIII, 189).

Рудник угља „Бресница“ почео је да ради 1927. године. Тада је Радивоје Јовичић, копајући бунар за воду, на 25 метра дубине, нашао на слој угља. За то су дознали индустријалци Бојацићи из Крагујевца и одмах су приступили отварању рудника. Миле Бојацић је добио концесије и образовао је окно у засеоку Тапловац. Ушло се у слој код баште Р. Јовичића и пошло се према Вољавчи. На почетку је радило 20, а доцније 50—60 радника. У првим годинама вађено је око 20, а касније 70 тона дневно. Руда је копана и транспортована примитивним средствима, ручним алатом. Почетком тридесетих година експлоатација угља организована је у Вољавчи, код реке Банбаруше, а нешто испред реке Вољавче. Тада се вратило натраг, са ископом према Бресници. Ту је транспорт извођен пругом и вагонетима. Вагонети, довлачени коњском запрегом, искрцавани су на имању Богосава Мијаиловића, поред сеоског пута који води манастиру Вољавчи. Приликом копања испод имања Б. Мијаиловића јавила се вода и угљен-моноксид. Та јама је, услед загађености, напуштена и копан је нови тунел у башти Спасоја Видојевића. Један отвор урађен је и у башти Витомира Миловановића 1935. године. Ту је слој угља износио око осам метара дебљине. Угаљ је

давао 3.500 калорија. Даља истраживања нису вршена. Фирма Бојацић користила је угаљ за потребе своје млинарске индустрије, а у другој половини тридесетих година угаљ је превожен у Чачак, и то воловском запрегом. Рударима из Бреснице власник је плаћао 12 динара дневно, рударима Личанима 18—25, а рабацијама 8—12 динара по товару од 100 кг (Д, 49).

Угљенокоп у Вољавчи—Тавнику отворио је Београђанин Милош Рафајловић 1940. године. Угаљ из нископа извлачен је вагонетима помоћу граника, а затим одвлачен низ речицу Вољавчу колима на утрину у близини куће Рајка Тепошевића. Рудник је био удаљен од сеоског пута 1.200 метара, а до Тавника три километра. Слојеви су бушени ручном бургијом, а затим минирани. Дневно је вађено по десет тона. Уочи рата ту је било запослено 50—60 људи и тада је производња повећана (Д, 49—50).

У експлоатацији магнезита радило је неколико предузећа. Прве концесије, тј. закупи терена издате су 1927. године. Обухваћени су атари неколико села (Милићевци, Миоковци, Брђани, Срезојевци, Савинац, Леушићи, Г. Горевница). Експлоатацију и прераду руде обављала су два позната предузећа: „Магнезит-Шумадија“ а. д. у Брђанима и „Емилка“ у Горњој Горевници. Прво друштво имало је у свом саставу и рудник у Милићевцима, као и фабрику за печење и мељаву магнезита у Брђанима. Печење и прерада руде почела је првих тридесетих година. Руда је преношена из Милићеваца до постројења у Брђанима жичаром дугом 8,5 км. Уочи рата добијано је 30 тона за 24. сата. Печен или самлевен магнезит упућиван је у Француску, Немачку и Чехословачку. У окнима и у фабрици предузеће је запошљавало 120 радника. Предузеће „Емилка“ је било добро технички опремљено (мотори, компресори, трактор за превоз руде, тенк-трактор гусеничар, камион, 30 рударских вагона, 4.000 метара рударског колосека). Руда је печена у шест грчких пећи и у две пећи „Брзопек“. Мељава је обављана у моторном млину. Уочи рата рудник је производио 7.000 тона каустика годишње, што је извожено у Холандију, Белгију и друге земље. Предузеће је запошљавало 240—270 радника у три смене.⁵⁵

Рудник хромне руде „Јелица“ у Рајцу отворен је 1936. године. Налазиште руде било је познато још 1905. Најобимнија истраживања вршена су 1936. и 1937. Производња уочи рата износила је око 200 тона годишње. Језгро руде налазило се на „Грујиним ливадама“, на висини од 622 метра. Руда је била прве класе, у мањој мери

упрскана у маси друге класе. Садржај хрома кретао се од 46 до 49,58%. Руда је извожена у Немачку, Мађарску и Чехословачку. Тада је у руднику било запослено 70—100 радника (Д, 50).

Од неметала креч је печен од Гуче ка Котражи и код Јелендола у Овчарско-кабларској клисури (VIII, 166). У околини Чачка нема иловаче погодне за грнчарство. Лончари са стране (вероватно из Сјенице) долазили су на коњима доносећи своје израђевине (II, 82). Било је раширено вађење песка из брдских речица. Понекад је, као код Гуче 1923. године, долазило до спорова око присвајања песка, па је било и двоструког убиства.⁵⁶

е) Варошке и сеоске занатлије

Почетком 1919. године у Чачку је регистровано 256 занатлија: 45 опанчара, 29 обућара, 19 абација, 35 пекара, 13 столара, 10 браваара и 19 зидара.⁵⁷ Занатлија је, према списку објављеном 1928. године, било: шест бербера, пет лончара, три бојације, две казанције, три ножара, 24 опанчара (у Шапцу 36, у Крагујевцу 28), осам столара (у Пожаревцу 18, у Крагујевцу 21), две сапунције, посластичар, бонбонција, кобасичар и ткач (VI, 238, 240, 241, 253, 260, 273, 278, 282, 285, 291, 294). По попису обелодањеном две године касније, у вароши су радили: 60 опанчара, 17 обућара, 21 абација, 10 терзија, 12 кројача, 26 сточара, осам ковача, пет поткивача, 10 воскара, четири пинтера, два колара, два каменоресца, 40 пекара, 12 месара, 11 бербера, пет сајшија, седам лимара, три ћурције, пет сарача, два ножара, пет казанција, четири грнчара и пет занатских предузимача (VIII, 165). Већина опанчара у Чачку дошло је из Ужица, где их је некад било у великом броју и били су запажени продавци на вашарима. Око 1897. године опанци су се почели правити од бона (говеће коже), најпре у Шапцу, а затим истовремено у Ужицу и Чачку. Потиснути су ранији првени опанци, израђивани од коже ситне рогате марве (III, 401). С обзиром да је оба списка публиковао исти аутор, а податке сакупио по истим критеријима, нагло повећање занатских струка и броја занатлија за свега две године указује на нагли развитак Чачка непосредно пре избијања светске економске кризе. Јавили су се и занатски предузимачи, што је јасан знак да су трговци почели предавати и финансирати занатске производе, да су ишли на отварање већих радионица, мањих мануфактура или бар на организовање скупне производње, без индивидуалне конкуренције појединих за-

натлија и на откуп артикала. Од 1927. до 1929. изгледа да је био период кључан за развитак урбане производње, коју је светска криза зауставила. Тридесетих година на ту кризу су се надовезали продор индустријских продуката и стварање велетрговачких магацина по већим градовима. Ту спадају и продавнице обуће чешке фирме „Бата“, а касније чешке трговачке корпорације „Тата“. Против фирме „Бата“ обућари и опанчари Чачка пренапунили су (10. фебруара 1939) дворану хотела „Лазовић“ — због продаје гумење обуће, коју су сељаци радо носили уместо опанака; у знак протеста поменуће занатлије су три дана држале своје радње затворене, излепили су по локалима велике плакате и послали резолуције са збора градском поглаварству, среском начелнику трнавском и бановинској управи.⁵⁸

По селима је постојала домаћа радиност без везе са чачанским трговцима и њиховим откупом израђевина. У селу Градцу (студенички срез) двојица Рома (Цигана) бавила су се израдом клинаца, сацака и других ситних помагала од гвожђа, У селима Белој Стени, Биљановцу и Дарињу по један сељак средњег имовног стања бавио се ковачким послом. У Драгачеву било је (1929) 12 сеоских ковача који су правили секире; били су слабог материјалног стања, јер су производе продавали у локалној средини. У Ивањици два лица израменички срез) шест особа израђивале су котарице од врбовог прућа. Њивала су клинце (VIII, 304). У Бистрици (општина Биљановац, студенички срез) шест особа израђивале су котарице од врбовог прућа. У трнавском срезу само је један сиромашан сељак израђивао такве корпе, али и за продају. У селу Зеокама (Драгачево) три сиромашна сељака производили су метле и износили их на чачанску пијаци (VIII, 292, 297).

У Чачку је Пиротска ћилимарска задруга отворила (1922) филијалу (као и у Софији, Крушевцу, Ваљеву, Сарајеву, а 1923. и у Београду), али то је било само продајно, не и производно место (II, 136).

Занатлије су у Првом светском рату страдале и од српске војске, јер реквирирана роба није исплаћена. Народни посланик инж. Анта Радојевић је (у фебруару 1921) поставио усмено питање министру финансија: да је потребно да се исплате одузети производи (1915) од стране српске и аустроугарске војске у пролазу у местима на Западној Морави и на Ибру; како није било одговора, питање је (15. априла) претворено у писмену интерпелацију.⁵⁹ Сличну интер-

венцију предузео је (1924) народни посланик Никола Сретеновић за обештећење опанчара и 4—5 грађана у Г. Милановцу за опанке покуљене (1915) за српску војску.⁶⁰

У целини узевши, занатство Чачка и околине било је релативно ситно, стари занати су почели, као и другде, да изумиру, али је бележило резултате у привредној делатности краја. Занатско удружење за Чачак и трнавски срез у 1934. години бројало је 189 чланова, а Занатско удружење за љубићки срез у Мрчајевцима имало је око 45 активиста; највише ковача, поткивача, опанчара, абација и пекара (Д, 44).

ж) Индустрија и енергетика

Општи привредни развитак Чачка у међуратном периоду, а нарочито у другој половини тридесетих година, огледа се особито у подизању нових производних погона и у порасту рударске и занатске продукције. Увећани производни капацитети изазивали су миграциона кретања из околних села и срезова у Чачак (Д, 45, 44). Бржи напредак индустрије треба забележити у производњи електричне енергије, у изградњи Војно-техничког завода и Фабрике хартије. Пивара „Крен и Станковић“ производила је двадесетих година 50 вагона пива за локалну потрошњу. Парни млин (подигнут 1889) и други акционарски млин давали су 2—300 вагона брашна, са капацитетом од 3,5 вагона за 24 сата. Акционарска црепана „Морава“ израђивала је годишње 1.200.000 комада склапајућег црепа, који је продаван у оближњим варошицама. Акционарско друштво „Јелица“ обезбедило је граду осветљење, а индустрији погонску снагу. У Љубићу радиле су: стругара, црепана и железничка радионица за оправку вагона. На речици Атеници млела је воденица Ј. Брушије, дајући бело брашно (VIII, 105, 254). То би био претходни резиме излагања о напретку индустрије у међуратном периоду.

Акционарско предузеће „Јелица“ за подизање и експлоатацију електрана и млинова основано је 1921, а 1926. године спојено је са друштвом „Овчар и Каблар“ а. д. Године 1930/31. у том предузећу се јавља први пут у Чачку инострани акционарски капитал, који је оправдан потребом за већим инвестицијама како би се подигле нове хидроцентралне у Овчарско-кабларској клисури и Студеници, нови трансформатори и друге инсталације. У септембру 1933. Чачани су саботирали коришћење струје, а потом је електрана обуставила испоруку струје, јер „Јелица“ није поштовала уговор закључен

са општином.⁶¹ Централа је имала две стабилне парне локомотиве од 100 и 55 коњских снага и два динамомотора од 65 и 35 коњских снага. Године 1923. производња струје је била још минимална. Електрана је тада трошила угаљ из угљенокопа „Прилипац“ код Пожеге. Постројења је монтирао „Велкос“ из Београда 15. октобра 1921, а инсталирање је стајало 935.000 динара (III, 208). У годинама од 1931. до 1936. расли су губици, а 1938. друштво је располагало са 50,2 милиона динара.

У августу 1929. општина је решила да београдској фирми „Пантић и друг“ бесплатно уступи тражено земљиште за подизање творнице папира. Фабрика је прорадила крајем 1930, усмеравајући обим и асортиман према комерцијалним налозима седишта фирме у Београду. Средином 1932. године у предузећу је било запослено 110 радника и чиновника, с капацитетом од 10.000 кгр хартије на 24 сата (Д, 46). Железницом из ужичких и чачанских чамових шума довлечено је дрво (III, 456).

Војно-технички завод стартовао је 1925. године као столарско-ковачка радионица, по буџетској ставци од 8.000.000 динара,⁶² али је стварно започео рад тек 1930. као IV одељак Војно-техничког завода из Крагујевца. Касније се осамосталио као Војни завод „Чачак“. Године 1934. запошљавао је 225 радника и службеника. Од наредне године ту је радило 1.150 радника, шегрта и службеника. Завод је много допринео оживљавању привредне делатности у месту (Д, 46—7). Од 1936. Завод је поново дошао у зависност од Крагујевца, поготово за набавку 10.000 динара. Завод је поправљао и израђивао инжењеријско-техничку и другу сличну робу за потребе копнених трупа, ваздухопловства, па и морнарице, а радови су могли бити извођени и за друге државне установе, па и за приватнике.⁶³

Аутоматски парни млин реконструисан је и дограђен 1922. године, кад се налазио у власништву Чачанске штедионице, са капацитетом од три вагона брашна за 24 часа. Фирма „Павле Брушија и синови“ купила је и знатно повећала рад млинских ваљака (Д, 47). Нови млин подигнут је 1922—3. године (III, 252). Електрична црепана истих власника Брушија настала је 1931. подизањем у Љубићу пећи за печење цигла и црепа. Електромотор од 25 коњских снага покретао је ваљак и пресу; дупли ваљци су млели земљу, а две пресе производиле су фалцовани цреп. После извршене реконструкције дневни капацитет био је 6—8.000 комада цигала, а 10.000 комада бибер-црепа и 8.000 комада фалцованог црепа. За време летњих месеци црепана је радила са

30 радника. Године 1939. новом реконструкцијом изграђена је кружна пећ са 14 комора и високим димњаком (Д, 47).

Парну пивару основали су (1850) и касније водили Фердинанд и Стеван Крен и Стеванов зет инжењер Светолик Станковић, који су још одмах после рата (1922.) довели погон на ступањ модерног предузећа које је давало пиво одличног квалитета.⁶⁴ Године 1928. потпуном реконструкцијом створена је нова пивара са најмодернијим „Шкодиним“ машинама, ледаром и апаратима за производњу слада.⁶⁵

Начелник министарства трговине и индустрије М. Савић предлагао је оснивање у Чачку предузећа за производњу етра, рафинерију бакра, фабрику шпица и израду дуга за бурад од меког дрвета из Ивањице (I, 158, III, 112; V, 243, 129). Од тога, међутим, није било ништа, јер је светска економска криза скршила капитале и за друге пројекте.

з) Трговина и угоститељство

Извозна трговина двадесетих година играла је у Чачку кудикамо већу улогу него увозна, јер су скромни житељи варошице мало трпели, тако да је општи економски биланс био апсолутно позитиван и он је допринео будућем напретку. Трговци-увозници поручивали су еспап непосредно од страних индустријалаца (из Енглеске, Италије, Чехословачке, Аустрије и Немачка), снабдевајући робом и потрошаче у Г. Милановцу, Пожеги, Ивањици, Гучи и Ариљу.⁶⁶ Тих година у Чачку је допремано робе за око 100 милиона динара. Трговаца детаљиста била је у насељу 160, а grosиста шест: Чачанска извозна и увозна банка, браћа А. Вујовић, Аћимовић и комп, Јездимир Матовић и другови, Војислав Матовић и брат те Бјекић и Дамјановић (III, 166—7). Почетком 1919. регистровано је 108 трговаца, 55 кафеџија, хотелијера и конобара (Д, 43). Пет-шест извозника бавили су се експортом пољопривредних производа. Извештај Управног одбора Извозне и увозне банке за 1936. годину установио је да је извоз цереалија опао и да се промет житом обавља само за домаће потребе: радило се на ситно и зарада некад није покривала ни режију. Слично је било и са занатством (Д, 93, 95). Удружење трговаца за срезове трнавски и љубићки (1932) имало је 196, 1934. године 220, а 1935. — 212 чланова. Око 20 радњи је затворено у доба светске економске кризе због губитка капитала (Д, 44). Па ипак, број трговаца почео се лагано увећавати. Оживљавање пос-

лова у 1936. години констатовано је и у извештају Чачанске задруге а. д. (Д, 74). Можда само извоз није одмах кренуо, него је нешто каснио у општем покретању привредног замајца. Трговци су сачињавали основно језгро свих локалних банака, као оснивачи, чланови управног и надзорног одбора и штедише са већим улозима и кредитима (Д, *passim*). Пред светску економску кризу у Чачку је радило: 63 кафане, бифеа и народних кухиња, уз три ашчанице и пет хотела. Средином тридесетих година у месту су постојале 63 угоститељске радње и седам хотела. У чачанским хотелима у 1929. години преноћило је 3.999 гостију (од којих 199 жена) (Д, 45).

и) Банкарство Чачка

Акционарске банке и друге новчане установе подробно и стручно обрадио је, у неколико својих радова, проф. др Јарослав Дашић, и на тој проблематици се не треба задржавати. Ваља само подвући чињеницу да су банке већ 1922. године преузеле највећи део велике трговине, што је констатовано и у Народној скупштини.⁶⁷ Тридесетих година постојала је агитација да сељак не плаћа дугове и камате на њих. Против тога су протествовале неке банке у чачанском суседству. На пример, против такве тежње појавио се плакат Рудничке банке са потписом Петра Миловановића, дежурног члана банке.⁶⁸ Филијала Државне хипотекарне банке у Нишу, уз помоћ своје агенције у Чачку, финансирала је изградњу млечне пијаци и изградњу месарских радњи (Д, 110). Штедни улози четврте деценије столећа подизани су из акционарских банака и углавном преношени су у Државну хипотекарну банку и у Поштанску штедионицу (Д, 111). Велики поремећај у провинцијским банкама изазвала је владина уредба од 20. априла 1932, која је предвидела да се земљорадничке обавезе до 25.000 динара смање за 25%, али само код номинале, а не и да се ослободе камата.⁶⁹ На годишњој скупштини 22. марта 1936. Чачанске задруге а. д. извештај о раду у 1935. години нагласно је да уредба о заштити земљорадника од 8. априла 1935. није дала жељене резултате, јер сељаци нису могли да плате ни камату, што је неповољно утицало на банке и привреду (Д, 74).

ј) Путеви и железничке пруге

Рђави колски и макадамски путеви везивали су Чачак са Г. Милановцем, Краљевом, Крагујевцем, Ивањицом и Пожегом. Пу-

тевима нису била повезана за Чачком сва околна села. Требало је (1929) проширити и дотерати пут Ариље—Гуча—Чачак и пут Чачак—Суворор—Ваљево, а ваљало је појачати и везу с Ивањицом, где је из Чачка, Београда и Сарајева стизало годишње 9—10 вагона робе у вредности од 10—15 милиона динара (VIII, 165, 201, 210, 216).

У погледу железничког саобраћаја Чачак је некако био по страни. Видици су се почели отварати изградњом пруге уског колосека Чачак—Београд (1922) (Д, 111). Постојале су ускотрачне пруге: за Крушевац и Ниш, Лајковац—Ваљево—Београд и за Ужице. Линија Чачак—Г. Милановац—Лајковац завршена је у лето 1918, али лоше, па је она срећена тек 1920. године.⁷⁰ У септембру 1924. пуштена је у промет саобраћајница Ужице—Вардиште, за везу са Сарајевом и Дубровником.⁷¹ Грађани Чачка одржали су 13. априла 1922. велики збор, на коме се расправљало о варијантама пруге код Љубића, како би се Чачак избавио изолованости; на збору је донесена резолуција о градњи пруге нормалног колосека Чачак—Г. Милановац. Љубићка железничка станица налазила се у пољу, ван села, готово ближе Чачку него Љубићу, и имала је да служи за војне потребе, а не за трговину.⁷² За горосечу и извлачење дрва из шума биле су значајне линије Сталаћ—Чачак—Ужице и Чачак—Обреновац (VII, 17). Чачани су инсистирали на прузи нормалног колосека Г. Милановац—Чачак, која би унапредила рудокопњу олова на Руднику; продужена на Пожегу—Ариље—Прибој—Бијело Поље и Подгорицу представљала би стратегијску пругу за земаљску одбрану (V, 225, 291, 226). Средином фебруара 1938. инж. Димитрије Вујић, посланик северног Баната али родом из Ивањице, критиковао је министра саобраћаја М. Спаху због субјективизма у стварању железничке мреже; навео је да се споредне пруге, на пример линија Чачак—Ваљево, претвара у главне, а напуштени су правци важни за експлоатацију, као што је била пројектована линија Београд—Шабац—Бијељина—Тузла.⁷³ Пруга Чачак—Ваљево била је део артерије која је имала да иде на Добој, Глину, Карловац, о чему је донесена уредба јула 1936. године.⁷⁴ Била је важна са војног гледишта. У августу 1938. у Горичанима, на прузи нормалног колосека Краљево—Чачак, положен је камен-темељац за подизање модерне железничке станице.⁷⁵ Тек у 1939. години Чачак је преко Краљева био потпуно повезан пругом нормалног колосека са југословенском железничком мрежом.⁷⁶

II СТАЊЕ ОДНОСА У ДРУШТВУ

Аустроугарска окупација је много изнурила извесне категорије варошана, нарочито удовице, жене чији су мужеви и синови отишли са српском војском и уопште службенички и пензионерски слој, који је зависио од месечне плате које окупатор углавном није делио. И после завршетка рата, на пример, Милица М. Тодоровић је (11. априла 1919)) молила новчану помоћ од Привременог народног представништва.¹ Нову велику, не само економску, него и социјалну баријеру представљала је светска привредна криза од 1929. до 1933. године, кад су страдали и имућнији слојеви грађанства, чак и пре доношења уредбе (1932) о раздужењу сељака.

а) Структура становништва према основном занимању

Попис становништва од 31. марта 1931, на временској средини посматраног периода, дао је врло корисне податке о професионалном бављењу срезова упућених на Чачак.² У трнавском срезу према главном занимању стање је било следеће:

Пољопривреда, шумарство и риболов;

— самостални привредници и закупци: 3.176 мушких + 344 женских;

— чиновници и намештеници: 24 мушких и 4 женских;

— радници: 18 мушких;

— надничари и слуге: 156 мушких и 6 женских.

Занати и индустрија — самостални и закупци: 433 мушких и 53 женских;

— чиновници и намештеници: 433 мушких и 53 женских

— радници: 568 мушких и 68 женских;

— шегрти: 120 мушких и пет женских;

— надничари и слуге: 69 мушких и 40 женских.

Трговина, кредит, саобраћај:

— самостални и закупници: 229 мушких и четири женских,

— чиновници и намештеници: 189 мушких и 18 женских;

— радници: 15 мушких и двоје женских;

— шегрти: 52 мушких;

— надничари и слуге: 18 мушких и 17 женских.

Јавне службе, слободне професије, војска:

— самосталних и закупника: 557 а 13 женских;

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

- чиновници и намештеници: 268 мушких и 67 женских;
- радници: 112 мушких и осам женских;
- надничари и слуге: 8 мушких и 10 женских.

Друга занимања или без занимања:

- самостални и закупци: 20 мушких и 243 женских;
- чиновници и намештеници: 0 мушких и четири женских;
- радници: 14 мушких и троје женских;
- надничари и слуге: 17 мушких и пет женских.

У срезу од укупно 26.970 становника: самосталних и купаца: 4735; чиновници и намештеници: 639; радници: 931; шегрти: 177; надничари и слуге: 416.

У Драгачеву стање је било следеће:

Пољопривреда, шумарство и риболов:

- самосталних и закупника: 5.562 мушких и 458 женских;
- чиновници и намештеници: 3 мушких;
- надничари и слуге: 80 мушких и 112 женских.

Занати и индустрија:

- самостални и закупци: 93 мушких и 23 женских;
- чиновника и намештеника: 4 мушких;
- радници: четворица мушких;
- шегрти: четворица мушких;
- надничари и слуге: једна женска.

Трговина, кредит, саобраћај:

- самостални и намештеници: 40 мушких и три женске;
- чиновници и намештеници: четворо мушких и једна женска;
- радници: 17 мушких;
- шегрти: девет мушких;
- надничари и слуге: два мушка.

Јавна служба, слободна занимања, војска: 1 мушки и 4 женских;

- чиновници и намештеници: 65 мушких и 23 женских;
- радници: 5 мушких;
- надничари и слуге: двојица мушкараца.

Друга занимања:

- самостални и закупци: 8 мушких и једно женско.

У срезу од укупно 37.125 становника:

- самосталних и купаца: 6.193 мушких и 100 женских;
- чиновници и намештеници: 56 мушких,
- радници: 13 мушких;

— надничари и слуге: 197.

У срезу љубићком стање је било следеће:

Пољопривреда, шумарство и риболов:

— самостални и закупци: 5.030 мушких и 504 женских;

— надничари и слуге: 161 мушких и 83 женских.

Занати и индустрија:

— самостални и закупци: 143 мушких и 12 женских;

— чиновници и намештеници: 14 мушких;

— радници: 20 мушких и једна женска;

— шегрти: 20 мушких и једна женска;

— надничари и слуге: 16 мушких и једна женска.

Занати и индустрија:

— самостални и закупци: 143 мушких и 12 женских;

— чиновници и намештеници: 14 мушких;

— радници: 12 мушких и седам женских;

— шегрти: 20 мушких и једна женска;

— надничари и слуге: 16 мушких и једна женска.

Трговина, кредит, саобраћај:

— самостални и закупци: 38 мушких и једна женска.

— чиновници и намештеници: 43 мушких;

— радници: 18 мушких;

— шегрти: 3 мушких;

— надничари и слуге: четворица мушкараца.

Јавне службе, слободне професије, војска:

— чиновници и намештеници: 66 мушких и 20 женских;

— радници: 4 мушких.

Друга занимања или без занимања:

— самостални и закупци: 19 мушких и 10 женских;

— чиновници и намештеници: један мушки;

— радници: један мушки.

У срезу од укупно 33.611 становника — самосталних и закупца: 5.757; чиновника и намештеника: 151; радника: 159; шегрта: 24; надничара и слугу: 200.

б) Утицај економике на друштвене релације. Сељак и „маказе цена“

Народни посланик Милан Поповић навео је спекулације лихвара, па и Чачанске извозно-увозне банке, тражећи да се у року од шест месеци пријаве све менице пореским управама; интерес на

позајмице није требало да буде већи од 12⁰/₀, тј. од онога што је закон прописао; банке које су се служиле државним новцем не би смеле да узимају више од 2⁰/₀ за посредничку улогу, као што су практиковали Главни савез земљорадничких задруга и Аграрна банка.⁸ У марту 1932. говорили су у Народној скупштини посланици Милинко Милутиновић из Драгачева и Вукашин Спасојевић из моравичког среза. Први је упоредио цене аграрних и индустријских и монополских производа у моменту сељачких задужења и у време светске економске кризе, кад су пољопривредни производи појевтинили за 75⁰/₀, па и више, тражећи да се за толико умање и задужења. Дакле, сељак је огрезао у дугове, не због неке лакомислености, него због „маказа цена“, што није могао да предвиди. Милутиновић је навео да је цена хектара земље била 20.000 динара, волова 5—10.000, краве 3—5.000, овце 300—500, угојене свиње 1.200—2.000, јахаћег коња 5—1.000 и теглећег 8—15.000, вагона ракије од 25 степени 80—100.000, вагона ракије 50—65.000 динара. Сељак је морао да купује стоку, отету му у току ратних година. Кад је настала светска економска криза, износи старих дугова су остали, а цене земље и сељачких продуката су јако пале: хектар земље 3—5.000 динара, волови 1.000—2.000, крава са телетом 350—1.000, овца 70—100, свиња 400—600, јахаћи коњ 1.500—3.000, вагон вина 1.500—2.000, вагон ракије од 25 гради 20—25.000. Око Гуче сељак је имање некад купљено за 62.000 морао продати за 18.000 динара. Милутиновић се посебно жалио на високе камате, тако да земљорадник ни продајом стоке (па и радне) није био у стању да исплати само интерес на позајмљени новац меницом. Он је у свом дугом говору (0,715 ауторских табака штампаног текста) обухватио горућа питања која су уништавала сељачко друштво. Поздравио је смањење пореза на земљу за 33⁰/₀, али је нагласио да су се друге невоље нагромадиле. Систем пореског закона био је, по њему, страشان с обзиром на његово деветогодишње председниковање у општини; тражио је да се србијанско село врати на порески систем који је постојао у потпуности до 1924. године, па и касније до изједначавања пореза у целој земљи, када су Србија и нарочито Црна Гора биле веома повлашћене (због ратних губитака) у односу на пречанске области. Није било боље ни код пореза на воденице, јер су поточаре просечно радиле свега три месеца, а за време суше и мање, и кад је за сваку пореску опомену требало платити десет динара. Тражио је и смањење железничке тарифе за превоз пољопривредних производа, јер је сир који је у Гучи продаван за три динара а кајмак за осам, у Београду је изашао

на 30 и 40 динара, што се тешко могло уновчити у доба опште немаштине. Драгачевска села су морала да купују кукуруз — да се прехране чељад у кући, а новца није било; стога су многе породице гладовале. За потврду да је дрво које је продавано на чачанској пијаци из приватног забрана, а не из државне шуме, требало је дати 10 динара без обзира да ли је дрво продато. И код пореске опомене давало се 10 динара. Милутиновић је предлагао да се уведу глобална уверења за целу економску годину са истом таксом. Иако никоме није било лако, варошани су, ипак, и даље јели колаче, а сељаци су гутали ћускије. Ипак, из његовог излагања је излазило да су многи сељаци имали штедне књижице са више десетина хиљада динара, које су морали продавати зеленашима у пола цене. Залагао се и за сталност судија — како би могли по савести гонити крадљивце, друге криминалце и убице по селима.⁴

в) Проблем задужења сељака

Поменути народни посланик из Гуче говорио је уопштено и заинтересовано. У првим послератним годинама владала је коњукутура пољопривредних производа и сељак је добро живео. Чак и у брдовитом Подрињу он је почео да живи комотније и да троши без потребе. Сељаци у босанском Подрињу, примерице, прелазили су у Бајину Башту, где су добро уновчавали своје продукте и куповали стоку, пољопривредни инвентар, пословали са банкама (јер их у Сребреници још није било) и навикавали се на градске артикле. Сељак је куповао земљу кредитом добијеним у банкама, не водећи рачуна о високим каматама. Слично је било и у поречју Западне Мораве. Због изједначења пореза, пореске дажбине су се повећале за 25%, тако да су порези и разлике у динамици цена учинили да су сељакови чисти приходи умањени за 30%. Они у новим условима нису могли да прате нове инвестиције, лагоднији живот, па ни да одговоре на раније начињене дугове. Сељак се најпре и даље задуживао, мислећи да криза неће дуго трајати. Али, сељак је већ 1930. године живео испод ранијег минимума и стварно на кредит.⁵ Главни мотив сељаковог задужења била је набавка стоке, радне, за унапређење сточарства, али и за исхрану. Сељак је лакомислено продавао и поново куповао стоку. Постојао је манир да се стока не држи преко зиме услед недостатка сточне хране, па је сељак стоку лако и јевтино продавао у јесен, а скупо је поново куповао у пролеће, и то обично банкарским кредитом; новац добијен у јесен пот-

рошен је у кући. Тако су дугови расли, високе камате нису плаћане, па су се задужења даље повећавала,⁶ а кад је загустило, нашили су се демагози који су избацили паролу да држава треба да прими на себе да санира дугове и нерационално газдовање.

г) Чачански сељак према властима и банкама

Према органима власти Чачани су били опрезни и критички расположени, посебно према порезницима. Шеф среске пореске управе у Гучи оптужен је (3. маја 1932) у Народној скупштини због проневере 35.000 динара државног новца (новембра 1931); био је удаљен са дужности, али се у крчмама хвлио да му никад није било боље: спавао је до 11 часова, стално је пио, од плате му је због суспензије одбијано свега 800 динара, а имање које је вредело 35.000 динара није му било секвестровано.⁷ Неки други порезник у Гучи, Жарко Караџић, осам је година упропашћивао народ у Драгачеву; устоличио се као римски папа и исмејавао је народне посланике. Варошани Гуче су у децембру 1934. штрајковали готово 48 сати, затварајући све радње, кафане, па и пекаре, због самовоље и злоупотреба тога порезника. Посебно је волео да спроводи егзекуцију за неплаћени порез: једну кафаницу, чији је инвентар вредео само 150 динара, казнио је са 32.000 динара. Да би обилазио села, узео је од једног сељака коња који је под њим цркао, па ни његов прибор није вратио власнику, који две године није могао да купи ни коња ни прибор.⁸ Чачански шеф пореске управе Душан Поповић и порезник Милан Костић ухапшени су, јер је шеф прикупио податке о имућним људима којима би се могле извести „операције“, а уцене и наговарања изводио је порезник, као извршилац „радњи“, заштићен од свог старешине. Жртве су били директори мањих предузећа, примерице рудника „Емилке“, али и грађани просечног имовног стања, нарочито при плаћању пореза на наследство, особито старије, плашљиве удовице, којима је стављано на знање да због неких формалности могу изгубити наследство ако не затраже уцењену услугу. Уцене су се кретале обично између 3.000 и 10.000 динара, а новац су делили шеф и његов помоћник у „операцијама“. Шеф је имао велику кућу у Врању, вредну око 300.000 динара, а у Чачку је живео на великој нози.⁹

Полицијски органи су уцене обављали по наговору локалних политичара, а жртве су оптуживане због тешких моралних и кривичних радњи — да се према њима изазове одбојност у локалној

средини. Бивши председник општине у Ивањици, Станиша Богдановић био је спроведен чачанском суду као одговоран за неко убиство; одмах је смењен са функције, али је у Чачку пуштен пре суђења, јер је полицијска достава била — доказано лажна. Ствар је изведена да би фотељу председника општине добио неко други.¹⁰ Ивањица је дуго времена важила као упориште Демократске странке, што је радикалима много сметало.

Велико интересовање у Чачку владало је за суђење бившем председнику управног одбора Чачанске штедионице Николићу, који је за време првог суђења добио седам година робије и трајно изгубио часна права; на поновном суђењу, када је нађен виспрен београдски адвокат, на згражање грађана, трочлани суд стекао је уверење да Николић није крив за криминал у Штедионици, него је окривљен благајник који од Николића, наводно, примљени новац није провео кроз банчине књиге. Где је завршио новац, није установљено, а за њим се није ни трагало, на штету штедиша.¹¹

Чачански сељаци, и кад су били радикали, борили су се да за своје народне посланике имају сељаке. Приликом избора за Уставотворну скупштину тројица сељака чачанског краја, сва тројица радикали, отишли су у Скупштину. У фебруару 1925. народни посланик постао је један сељак, представник Савеза земљорадника (287, 254). Избори 11. децембра 1938. послали су у Народну скупштину из целе Југославије (највише из Хрватске) укупно 51 једног посланика сељака (од укупно 373), а изабран је и један сељак сенатор. Трговци су дали тачно 10% скупштинског састава, велепоседници 28 посланика и седам сенатора, индустријалци 13 посланика и два сенатора, капиталистички предузимачи 10 посланика и једног сенатора, државни чиновници 49 посланика и 19 сенатора, приватни чиновници 28 посланика и пет сенатора, свештеници девет посланика и седам сенатора, док се занатлије и радници не помињу.¹²

У Чачку је у пролеће 1927. откривена тобожња или права шпијунска афера. Загребачко грађевинско предузеће „Дупски“ изводило је радове на подизању Војно-техничког завода у касарнском кругу 10. пешадијског пука. Послове је усмеравао инжењер Фердинанд Чадо, Словенац. Предузеће је одржавало везе с Аустријом и Немачком. Једног дана инжењер је на чачанској пошти предао пакет који је изгледао сумњив. Пакет је пажљиво отворен и у њему су нађене детаљне скице многих југословенских железничких пруга, највише из Словеније, особито оних које су водиле према Италији и Мађарској, непријатељски расположених према Југославији. Инжењер је

одмах лишен слободe и почела је истрага. Чадо је доказивао да је био ангажован у Министарству саобраћаја да изврши израчунавања и цртеже на поменутиим пругама, што је Министарство потврдило, али тиме није одговорено да ли је било оправдано да копије цртежа и техничких прорачуна буду упућени у заинтересовано иностранство, у Грац. На више интервенција, и неких личности из Београда, инжењер је пуштен из притвора, али тиме није уклоњена горчина у варошици на Западној Морави, уосталом као ни и у загребачком предузећу, које се није изјашњавало да ли је Чадо добио налог да копије шаље ван земље.¹³

д) Синдикално организовање и борбе радника за колективне уговоре

Малобројни радници Чачка образовали су у време бујања радничког покрета своје синдикалне организације. Године 1920. у месту је било девет пододбора са 500 чланова. Две године касније остало је пет пододбора са 500 радника, али неучлањених.¹⁴ Добар део пододбора затворен је почетком 1921. године по доношењу познате „Обзнане“. Неке производне струке обновили су у Чачку рад синдиката, на пример грађевински радници средином 1922. године (119). У то време у Чачку је било организованих кожарско-прерађивачких радника 45 (од укупно 60). Синдикалне организације су врло споро обнављане у унутрашњости Србије, тако да су до средине 1922. године радили само пододбори у Чачку и Г. Милановцу (121). Синдикалци из Чачка били су заступљени на конгресу синдикалних централа у Славонском Броду (крајем августа 1922) (124). Почетком фебруара 1923. шивачки радници из шест градова, међу којима и из Чачка, одржали су протестне зборовe, са којих су влади послали петицију са захтевом да издвоји средства и стави их на располагање савезној синдикалној управи, из које би се своте помогли незапослени радници (144). Следеће године у Чачку је постојало 25 организованих шивачких радника, а предузете су мере да се организују и абације (146). На конгресу шивачких радника у Суботици (15—18. марта 1925) међу 27 делегата из 15 места били су заступљени и Чачани (148). Металци су имали нешто успоренији развитак у обнови свог синдиката. У време земаљске конференције Централног пододбора (Београд, 8—10. април 1923) у целој Југославији било је 23 пододбора са 2.189 чланова, од чега у Србији 16 са 1.123 чланова; у Чачку су била организована 22 металца (149). На конгресу металског синдиката (Београд, 12—15. април 1925) од укупно 37 делегата из

целe државе 17 их је било из Србије, а из Чачка један (152). Пододбор кожарско-прерађивачких радника обновљен је 1922. и одржао се 1923.—24. године, кад су нестали пододбори у Ивањици и неким другим мањим местима (157). У априлу 1924. у Чачку је било учлањено 56 радника, а у Гучи 22 (161). Нови пододбор грађевинских радника основан је у Чачку у пролеће 1924. године (169). Савез дрводељских радника имао је у првој половини 1923. пододбор у Чачку (171) са 20 учлањених од укупно 25 радника (172). Главни раднички савез Југославије (основан почетком 1922) имао је повереништво у Чачку (175).

Послодавци у Чачку никако нису поштовали осмочасовно радно време, него се радило 10 па и више часова дневно (193). И радништво Чачка протествовало је против беспослице почетком 1924. године (202). У Чачку је постојао окружни инспектор рада. Радници у Чачку нису штрајковали као њихови другови у Ваљеву и Ужицу (208), местима револуционарнијим. Крајем јуна 1922. успешно је спроведен тарифни покрет опанчарских радника (214) и металаца (222). Организација шивачких радника извојевала је тарифну акцију (1—4. августа 1928) са осмочасовним радним даном (228). Почетком новембра 1923. кожарско-прерађивачки радници из Чачка извојевали су тарифу која је важила за све раднике у месту, са осмочасовним радним временом (233). Тада је и у Чачку дошло до обуставе рада (240). Средином фебруара 1924. године 17 обућарских радника из пет опанчарских радионица ступило је у штрајк ради одбране осмочасовног радног дана; он није окончан, што значи да је практично пропао (247). Крајем новембра 1924. избио је штрајк дрводељских радника у Чачку, у предузећу столара Димитрија Микића, и то зато што је послодавац желео да прекрши колективни уговор; штрајк је трајао 12 дана (251). У неколико опанчарских радњи у Чачку избио је (3. августа 1925) штрајк због дугог радног времена; у штрајку је суделовало 35 радника и он је завршен успешно. Седам месеци трајао је штрајк дрводељских радника (од краја 1924. до 31. маја 1925); завршен је успешно, јер је послодавац био приморан да уговором регулише спор. И акција осморице радника у једној столарској радионици у Чачку (25. јула 1925) успешно је завршена, а избила је због предугог радног времена (262). Средином новембра 1925. избио је штрајк столарских радника у задрузи „Будућност“ услед тога што послодавци нису поштовали колективни уговор у погледу отпуштања и запошљавања радника; власти су

стале на страну власника, па је чак затворен председник подружнице. Прва три месеца 1928. власти су хапсиле синдикалне активисте, па и чачанског бравара Милисава Урошевића (311). То је био одговор на почетку формирања социјалистичке странке (316).

Средином јуна 1926. отпочео је да ради пододбор кожарско-прерађивачких радника. У Чачку је (октобра 1926) постојао пододбор Савеза радника индустрије одеће (274). Године 1926. сви дрводељци у Чачку били су синдикално организовани (275). У централном одбору УРСС-ових синдиката међу 11 чланова налазио се и Р. Радановић из Чачка (276). У септембру 1927. у чланству синдиката налазило се 50 кожараца, 24 одевних радника, 35 металаца и 22 дрводељских, дакле 131 члан (293). До почетка 1929. године Савез кожарско-прерађивачких радника имао је 65 чланова у Чачку (301). Дрводељенски синдикат у Чачку (1. маја 1928) састојао се од 26 припадника (305). Пододбор Савеза трговачких помоћника у Чачку (1927) важио је као један од најбољих у Србији (306). Радничка комора у Београду у току 1928. више пута је интервенисала код послодаваца у Чачку због закидања надница (326).

У Чачку је марта 1926. избио штрајк кројачких радника у радњи Каровића и Божовића услед покушаја послодаваца да рад за надницу замене радом на парче. У другој радионици штрајк је настао стога што је власник отпустио три радника, од девет колико је укупно имао запослених (330). Први мај те године делимично је прослављен у Чачку, Ивањици и Краљеву (338). Услови рада погоршани су самим тим што је 1926. укинута повереништво Инспекције рада у Чачку (342). У погоршаној општој привредној ситуацији 1927. године неки послодавци су суспендовали старе колективне уговоре и снизили наднице; према том нападу су се шивачи у Чачку и Ваљеву односили пасивно због хроничне незапослености у тој струци и због неуспешног отпора у циљу одбране старих тарифа и ценовника (343). Столарска задруга „Будућност“ је (27. октобра 1928) саопштила радницима да наредне недеље неће моћи радити они радници који не прихвате десеточасовно радно време (357).

Синдикални покрет у Србији од 1929. године до априлског рата није обрађен, те се о томе не дају подаци.

б) Појаве криминала у Чачку ради лаког стицања материјалних вредности

Чачани су били углавенији него житељи суседних варошица, мање је било убица (као, на пример, у суседном Ваљеву), а неки од

грађана су били више склони хохштаплерајима и криминалу ради лагодног стицања вредности (умели су да буду вешти и да рационално рачунају). Будимир Нововић, рођак Љубе Давидовића, генерала Бојовића и епископа Јосифа, лажно се представио у локалној јавности као адвокат са положеним докторатом Бечког универзитета. Упознавши се са чачанским адвокатом Лозанићем, касније великим жупаном Рашке области, узимао је из Лозанићеве библиотеке стручну литературу. Веро је кћер једног месног професора и уселио се у његову кућу. Како никад није показивао ниједну своју диплому, несубјект таст се заинтересовао преко Београдског универзитета о стварним квалификацијама наметника. Као варалица, Нововић је отеран из куће, што је он примио мирно и повукао се из средине у којој се обрукао.¹⁵ Годину дана раније у вароши се јавила фама о „вампиру“ у једном сокачету, који баца камење из неба. Виновник вештог убацивања камења била је служавка Аце Станковића, која је тиме хтела да утиче на терање сиромашног занатлије из сокачета.¹⁶ Због сличних чачанских заврзлама, Н. Пашић је имао узречицу „да нам, знаш, не би дошао онај наш Авареску из Чачка“.¹⁷

Било је ситних новчаних утаја. Здравко Тутуновић из Радаљева, председник приличке општине, у својству председника школског одбора, наплатио је на каси пореске управе у Ивањици 975 динара за 30 купона обвезница ратне штете, које су биле власништво школе. Новац није предао школском благајнику изговарајући се касније, када је ухваћен, да је новац само хтео да сам себи позајми.¹⁸

У чачанском округу, ипак, било је „дунктова“, где пуштање крви није било тако ретко. Као „качаци“ држани су Драгачевци, Црногорци досељеници, Рудничани и Ужичани (VII, 188). У априлу 1922. убијен је један домаћин из Лисе, а син му је тешко повређен; једно убиство је одмах затим регистровано у Гучи.¹⁹

Покушаја ситних отимачина било је више у црној хроници паланке. Неки сељаци из околине Г. Милановца 16. марта 1938. око 22 часа ухватили су малог шегрта гвожђарског трговца кога је газда послао да му купи вина. Одвели су га у неки паркић, одузели му новац, али и капут, панталоне и ципеле и оставили га полуголог у зимској ноћи. Мали се снашао и потера је намах кренула за отимачима. Видећи да су им гониоци за стопама, отимачи су бацили узету одећу и ципеле у неко двориште и побегли, заштићени ноћним мраком. Слично су два Рома (Циганина) усред дана из касе трговачке

радње Алексе Гојковића однели 4.000 динара; када су ухваћени, код њих је нађено још туђег новца.²⁰

Оружје је употребљавано и у несрећним браковима. Даринка Радојевић, рођена Цуцић из Нове Вароши, пет пута је пуцала на свог супруга, трговца из Ивањице, који је тврдио да је она за време окупације, као тек удата млада жена, остављена од мужа војног обвезника, живела са неким мађарским официром. Стога ју је муж раније напустио, а кад су се примирили, црв сумње наставио је да делује. Ускоро се нашао и неки сведок, који је потврдио мужевљеве сумње. Даринка је тада тешко ранила супруга у главу, а сведока у руку, наводећи да је разлог нове тобожње сумње околност да се њен муж загледао у неку младу учитељицу. Та се ствар дуго вукла по судницама, јер је тешко било доказати оптужбе оба супруга.²¹

Крајем зиме 1925. загонетно је убијен стари Арса Илић, врло штедљив вишеструки милионар, који је сам живео и хранио се у једном буџаку дућана који је држао, а који је по занимању био професор; службу је давно напустио да би у приватним пословима више зарађивао. Убијен је на свом салашу, а робак Љуба Новаковић, бакалин, одузео је многе његове вредносне хартије. Стим у вези ухапшен је трговац Михаило Николић млађи. При покушају да се наплате Арсине менице на 100.000, 200.000 и 300.000 динара сумња је пала на браћу Новаковиће, наплатиоце тих меница. Они су стављени у притвор. Кад је клупче почело да се одмотава, показало се да се иза меница налазе многи Арсини дужници, па су уследила хапшења већег броја лица из трговачког слоја.²² Убица, ипак, није месецима нађен. Тек почетком лета 1926. године Алекса Гавриловић је продао 21 Арсину деоницу Чачанске банке једном трговцу од угледа из београдске улице Кнеза Михаила. Гавриловић није био непозната личност. Ишао је у сељачком оделу са шубаром, али у чизмама; није уживао добар глас, јер је раније осумњичен да је фалсификовао обвезнице ратне штете, а 15 година је живео са женом једног Чачанина. Гавриловић је био прави убица, али је иницијатора било више у чаршији.²³

и) Здравство, окружна болница и ратна сирочад

Окружна болница била је значајан чинилац живота Чачка и околине и на њу су Чачани много полагали, нарочито у првим годинама после рата. У њеном грађењу је посебно био иницијативан

др Јарослав Кужељ, доктор Бечког универзитета, по народности Чех (рођен 1846), који је дошао у Србију ратне 1875. године, одмах је постао војни лекар, учествовао је у рату, али је после закључења мира свукао униформу и постао цивилни лекар. Пензионисан је још 1906, али је после светског рата поново активирао и са 50 година лекарског рада у Србији по други пут је пензионисан 1925. као окружни физик.²⁴ Залагао се и за изградњу водовода, за кога је (1925) одобрено 156.200 динара за изналажење подземних вода и инсталација артеских бунара.²⁵

После Првог светског рата у Србији су харале нарочито две опаке болести — туберкулоза, као сведок бедног живота у условима ратног времена, и сифилис, као последица кретања војске и окупације. Пре 1914. године у Србији се од луеса лечило око 2.000 особа, а крајем 1921. око 15% целокупног становништва.²⁶ У ствари, од венеричних болести било је (1922) заражено 2.000.000 становника Југославије,²⁷ што је представљало 16% популације. Неки срезови показивали су много већи проценат оболелих. Ваљево, увек пуно војске, још 1936. године са својим срезом показивало је 47% заражених од житеља среза. У звишком срезу, где је од раније постојао ендемски сифилис, 1935. године становништво је са 73% боловало од луеса.²⁸ Од туберкулозе у чачанском округу, према једном рачуну, умрло је 1910. године 293, а 1916. године 349 лица (у рудничком округу — 299 и 623 особе); према народном посланику др М. Ивановићу, Чачак је у Србији имао најмање губитака од сушице, 1910 — 373, а 1916 — 515 оболелих.²⁹ У првим послератним годинама ширила се и трахома. У јулу 1922. у Чачку су боравили оториноларинголог Лушић и инспектор Димитрије Стојановић, где су, као изасланици министарства, имали да утврде стање заразе у Дечјем дому и да предузму мере за локализовање и сузбијање те очне болести.³⁰

У таквим условима под друштвено-политичку лупу стављена је и чачанска болница са својим лекарима. Народни посланик Демократске странке Никола Спасојевић (28. фебруара 1924) водио је дискусију о раније поднетој интерпелацији министру народног здравља о злоупотребама лекара чачанске болнице. Према његовој оцени, болница, као и друге у Србији, није одговорила свом задатку, јер је имала, пре свега, ограничена средства, а и зато што је добар део народа крио своје венеричне болести. Оно што је посланик издвојио било је захтевање хонорара за операције и лечење, иако је народу саопштено да ће од низа болести (сифилис, туберкулоза, за-

разне болести) бити бесплатно лечен. Министар народног здравља др Славко Милетић је поводом интерпелације дао позитивну оцену чачанске болнице, признавши да су управник и један лекар заиста узимали хонорар и да су стога кажњени, као и да је повремено било стеница и бува у неким одељењима. Поред редовне истраге, послао је посебног инспектора (за кога је рекао да не припада ниједној политичкој странци), који је, уз мале примедбе, такође дао позитивну оцену. Испитивање стања настало је на доставу једног болничког службеника (М. Кнежевића), кога је управник отпустио, а који је од управника молио да му дозволи да станује у болници. Управник је био познати радикалски активиста др Милан Радовић. После министровог објашњења, посланик Спасојевић је наступио са крајње детаљним и прецизним подацима. У болници је за непуних 11 месеци 1923. године извршено 60 насилних побачаја, при чему су неке пацијенткиње умрле од сепсе. У женском одељењу је болничарка држала своје прасе, које је гадило просторије; министар је навео у вези са свињама да је једно прасе наркотизирано у купатилу за лекаре да би са њега била скинута рожњача за једно дете; то прасе није било оне болничарке. За лечење шарлаха узимано је 50 динара дневно; једна попадија није имала да исплати за последње дане, па је дете са потписом лекара отпуштено као полупрездравило. Но, по доласку кући одмах је умрло; то се десило и са другим дететом тако отпуштеним, јер отац није имао пара да после аконтације исплати и остатак од 5.000 динара. Очни лекар, родом Бокел, узео је да лечи дете; када отац није имао довољно новца, рекао је да ће лечити само једно око, за које би добио хонорар; када је отац случајно напоменуо да је грађанству саопштено да је лечење бесплатно, лекар је скинуо завој са ока које је почео да лечи и рекао да отац са дететом оде болничару да лечи бесплатно, јер др Лушић то неће да ради. Спасојевић је прочитао и извештај др Балдинија (1921) из женског одељења — да је одељење пуно стеница и бува; акт је био из болничке архиве, као и нека документа из министарства. Министар није ништа одговорио на конкретне случајеве, само је, за утеху, напоменуо да су плате лекара мале. Кад је окружни физикус објавио плакате да је лечење бесплатно, министарство је обезвредило саопштење и, можда због тога пензионисало др Кужеља.³¹

Радикалски посланик чачанског округа инжењер Анта Радојевић општим фразама стао је у одбрану Радовића позивајући се на дела лекара Србије у рату и на фронту, не говорећи о чачанској

болници. Посебно је хвалио управника, свог страначког друга, а основни аргуменат против тужбе о примању хонорара био је: у болници је лечено 25% сиротиње, али није улазио у то да ли је и она морала да нађе потребан новац. Нечистоћу у болници правдао је мањком креветских чаршава и болесничког рубља. Чачанска болница је по броју болесника долазила на четврто место у Србији, после Београда, Ниша и Зајечара; податак је био из министарства, јер је Радојевић ангажован од радикалског министра да буде адвокат у афери. И Радојевић се жалио на мале плате, чиме је стварно допуштао да су лекари тражили награду за интервенције. Критиковао је окружног физикуса због тога што се није повукао са војском (њему је 1915. године било 69 година); критиковао је приватне лекаре који раде само за новац, од кога граде скупе санаторијуме.³²

Поменути Дечји дом био је велико убожиште деце остале без родитеља, која су по доласку српске војске сакупљена, а којој је Удружење америчких хуманитарних дародаваца преко своје мисије обезбедило кров над главом, исхрану и учење заната. У пролеће 1921. у том дому налазило се 300 питомаца и питомица, који су издржавани средствима које је сакупило Удружење, у коме је главни иницијатор била Јелена Лозанић, кћи познатог хемичара, универзитетског професора и академика Симе Лозанића, удата за богатог Американца Џона Фротингхама. Дом је касније постао Центар комитета за рад у северозападној Србији.³³ Само су нека од сирочади била у могућности да из Дома посете гробове својих родитеља; нека су нађена изгладнела, у поцепаној хаљиници на ливади поред Чачка, без иког свог; једну бебу су неки добри људи нашли поред њене мртве баке у једној школи. Држава је америчком хуманитарном удружењу у лето 1919. уступила велику једносратну пешадијску касарну на једном платоу изнад Чачка. Зграда је била запуштена, прљава, пуна бува од војске која је туда пролазила. Дечји дом у Чачку био је главно склониште ратне сирочади, поред добро насељених убожишта у Врању и Сремској Каменици и бивше простране крчме у Лазаревцу, која је закупљена и претворена у пријемну станицу за децу сличне судбине. Управитељка дома у Чачку била је Американка Вилијамс, чланица Мисије, уз коју су стигле и болничарке, учитељице и помоћнице. Камсионима је дотерано и 20 добрих расних крава, које су уредно снабдевале децу млеком. Истим камсионима деца су за време лета пребачна на Топчидерско брдо, где су летовала под војничким шаторима. Дом су посећивали многобројни амерички путници. Окружни начелник у Чачку Симић био

је увек готов да сваком изађе у сусрет, без икаквог устезања. О самом Чачку американизована Српкиња забележила је у писму (9. фебруара 1920) на броду приликом повратка у Америку: „Пун је малих дућана, воловских кола, сељака из оближњих села а улице у мирису катрана, стоке, свеже испеченог хлеба и лепиња. Народ је де лепиње већ на улицама с оним нашим неупоредивим кајмаком. Пијаца пуна сира, масла, купуса, паприка, патлиџана, воћа и узрелог кукуруза. Такође ћу се увек сећати предузимљивости грађана Чачка, како према мени лично тако и према свима члановима наше Мисије.“³⁴

ј) Школство и одржавање велике неписмености села

Као у свим србијанским варошицама у првим годинама после великог рата, школство је играло значајну улогу, тим више што средње школе осим изузетно, нису биле отворене за време окупације, а за проширену сељачку државу било је потребно много чиновника, официра и других образованих кадрова. Кад је реч о реализацији школског буџета у 1920. години, за сеоске школе чачанског округа било је предвиђено 178.803 динара, од чега је остварено 63,97%, за варошка училишта планирано је 39.120 динара, а остварено је 70,75%. У целој преткумановској Србији реализација програмираних средстава у случају сеоских школа износила је 57%, а код градских 68,52%. Већи проценат реализације од Чачка код сеоских школа имали су само београдски, смедеревски и пожаревачки округ, а код варошких ужички (чак 90,96%), руднички (91,98%), смедеревски, нишки, пиротски (97,28%), топлички и врањски округ. Чачак је 1920. године у погледу основних школа по селима заузимао високу позицију, а кад је реч о варошким, особито средњим школама, пасивније области су инсистирале на школовању омладине да би образовали људе које би преузела држава. У току 1921—22. године мрежа основних школа била је у Србији различито развијена, што је зависило и од планинског или равничарског терена. Једна основна школа долазила је у чачанском округу на 57,24 км² и на 1.843 становника; у погледу квадратуре то је био највиши ниво у Србији. У целој Србији школа је долазила на 1.741 становника. Попуњеност места сталних учитеља у сеоским школама од 1919. до 1925. износила је у чачанском округу: 1919/20. године — 37,83% (у целој Србији 41,15%), 1920/21. — 36,36% (у Србији 45,03%), 1921/22. — 35% (45,6%), 1922/23. — 46,77% (42,37%), 1923/24. —

40,47% (49,41%), 1924/25. — 30,76% (50,23%), у целом временском одсеку: 38,03% (45,51%). Чачански округ је сталних учитеља имао преко земаљског просека једино школске 1922/23. године, а затим је настало осипање просветних радника, тако да је већ 1924/25. чачански округ имао најмање таквих кадрова у целој Србији (309, 315, 318).

У гимназији је било проблема између млађих и напреднијих наставника и конзервативног директора. Тако је било и у суседном Ваљеву, где је било сукобљавања и са Ђацима.³⁵ Поводом вишег течајног испита дошло је у гимназији до конфронтације између професора Милана Достанића и директора Николе Станојевића, препотентне пандурице.³⁶ Селаци у чачанском суседству обраћали су пажњу просвети у масама, па су у Прислоници (Љубићки срез) затворили једну крчму, да би у преудешеним просторијама отворили просветни дом.³⁷ У Народној скупштини 1939. се чуло да неписмени мушкарци у љубићком срезу и у Драгачеву износе 50—58%, а код жена 80% укупног мушког и женског живља.³⁸ Неписменост је у попису 1931. године износила у трнавском срезу: за генерацију од 11 до 19 година 26,3% мушкараца, од 20—39 година 39,9%, од 40—59 година 45%, код старијег света преко 60 година — 11,2%. У трнавском срезу неписменост је укупно износила 42%, у љубићком срезу 53%, у Драгачеву 59,5%.³⁹

к) Друштвене и задружне организације

Друштвене организације су и у Чачку представљале најпогоднији облик за афирмацију одређених личности, тако да су сачињавале трансмисије у партијском раду. То, пре свега, важи за Друштво Црвеног крста, о чијим је локалним скупштинама и избору нових управа писала и престоничка велика штампа. У пролеће 1922. године, примерице, Црвени крст је образовао посебан одбор (на челу са др Ј. Кужељем), који је у Чачку и Београду прикупљао средства за једну пострадалу драгачевску општину, којој је затим подељено 2.020.000 кгр кукуруза.⁴⁰ Истом су циљу служила соколска друштва, ватрогасне дружине, јубилеји женског удружења,⁴¹ оснивање и руковођење чиновничким и другим потрошачким задругама.⁴²

У паланци се код неких појединаца јасно показала жеља да се у друштвеном смислу истисне из локалног окружења. Таквих појединаца масовно је било међу београдским Чачанима, који су, самим тим што им је омогућено да делају у престоници, сматрали да

су за главу виши од суграђана који су остали у варошици, а завичај их је ипак у старијим годинама привлачио да у њему стекну репутацију, очигледно лакше него у великом Београду. У септембру 1939. одржан је помен свим Чачанима који су искочили из своје средине и постали неке величине. Повод је било откривање споменика Веселину Миликићу, бившем председнику општине. Београдски Чачани су у родном граду основали одбор за подизање сличних споменика и другим познатим јавним радницима Чачанима (Ранко Тајсић, Андрија Николић, Васа Гавриловић, Никола Радовановић, Михаило Радовић, Мита Ђосић, Тихомир Константиновић, Драгутин Васић, Сретен Гогић и други).⁴³ У Чачку заиста има више споменика великанима израслим из чачанских недара него у другим варошима сличне величине и значаја у Србији, а и данас београдски Чачани желе извесну афирмацију и предност у завичају.

1) Општа клима варошице

Један чланак „Гласа Тамнаве“ (1922) лепо одсликава дневну атмосферу у варошицама западне Србије на почетку међуратног периода, кад је почео нестајати и стари Чачак. Знатно скраћен гласи:

„Увећањем државе и саобраћаја проширени су хоризонти али духовни живот остаје увек и свет је зарпложен у свим нашим малим градовима. Једино политичко интересовање или боље рећи партизанство испуњава тако скоро сав јавни живот, потхрањујући и страст и инстинкт и уносећи и лични моменат у сву ту борбу. Иначе је дух малог и ситног остао тамо као препона сваког полета и ободрења. Конзервативна локална, паланка увек нерадо гледа на дошљаке и нове људе, а богатство је увек први разлог за социјални положај и углед. Реч богат значи паметан, а то двоје давало је и друштвени ранг. Наше окружне вароши су пуне адвоката и професора, пуне чиновничке интелигенције, по културном и социјалном животу скоро су исте онакве као вароши без гимназије и суда. Свуда је председник општине постао полуписмен трговац старога кова, пре но интелектуалац робен у истом месту. Исто тако партијски прваци били су стално оцаковићи и староседеоци, ма колико били застарели и ситних погледа. Трговачки сталеж пре рата дискретно је мрзео чиновнике и то је остало данас, а чиновник у унутрашњости још бедније живи, немајући прилике ни на какву зараду сем своје плате. Ту мржњу против чиновника трговац је пренео на сељака и њени тргови и данас су прло видљиви, мада сељак живи много безбрижније и богатије него пре рата. Такав непријем од средине у којој чиновници представљају државу, створио је од њих одвојен ред данас нарочито због тога што материјално стоје врло бедно. Људи оптерећени кућом, посвећују државној служби све слободно време и не остаје им за лично образовање и за опште ствари нимало слободног времена. (...) Ни у политици ни у литератури немамо ни једног већег човека који је провео век ван Београда, у унутрашњости. Данашња паланка измењена је, као што рекосмо, али је према Београду оно што је Београд према западу, јер је примила од Београда све оно што је најгоре. Луксуз на улици и примитиван, често некултуран живот иду упоредо: штедња на књизи и бацање на непотребне ствари, разметљивост и баналност, све је то доспело у негдашњу идилску паланку, у којој царује празнина и сујета.““

Кад је стваран грађански свет на Западу, од XV до XVIII века, трговина је представљала главно економско и социјално бављење, па су неки тај период издвајали као посебну економску друштвену категорију. За настајање модерне Србије међуратно доба представља такву категорију привредног и друштвеног живота у коме је све полазило од трговине, ако није долазило и од државе. То је био социјални миље и у Чачку између два светска рата, као прелазно али битно време.

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА СВАКОДНЕВИЦА

У првој деценији постојања Краљевине СХС живот је кудикамо више био партијски него политички. У чачанској средини није било појединаца ни кругова који би дограђивали постојеће политичке програме, освежавајући их новим идејама. За време владавине Обреновића Чачак је мање напредовао, него неке суседне варошице, а у привредном погледу био је само трговачко, а не и производно средиште. Ту старе обреновићевске гарнитуре нису ухватиле снажнијег корена. Стога су радикали могли лако да завладају, поготово што се и општи напредак места поклопио са радом радикалских министарских кабинета (1903—14). Када су се 1919. године појавили комунисти и републиканци, Чачак је према њима, уосталом као и према реформистичком радничком покрету и социјалистима, био више него хладан. Чачак није имао изразитијег ситнобуржоаског слоја (ситних занатлија, учитеља и интелектуалаца нижег реда) у чијим су се главама ројиле нове концепције, а без незадовољне ситне буржоазије нема револуционарног врења. У вароши није било стварне политичке опозиције, а тридесетих година ни локалних листова са неслужбеним ставовима, ни нових партијаца (Хођерине ЈНС, Љотићевог зборашког покрета), а ни Удружена опозиција није показивала јаче снаге. Штавише, ни рапчлањавања радикалске странке нису показивала бројне фракције као у суседним варошицама. Чачак је остао строго радикалски са превлашћу званичне категорије, док су се нове странке, па и демократска и Савез земљорадника, слабо могле уврежати. Много мање оптерећен војском, а тиме и заразама, као Ваљево у току ратова, прошавши без сувише великих ожиљака за време туробне аустроугарске окупације, као Ваљево, Ужице или Крушевац, Чачак је мање инклинирао променама и показивао је млаку склоност ка револуционарним покре-

тима тога превратног времена. Свакодневна, „догађајна историја“ била је под превлашћу трговачког слоја, а он је увек конзервативан и није пријатељ непредвидивих осцилација, не воли друштвене трансформације и држи се, као и трговци Јевреји, власти. Револуционари, којих је било у Чачку, јавили су се коју годину касније, и често су потицали из ситуираних структура, које су биле незадовољне условима који нису омогућавали већи успон. Ни надметања са демократима и Савезом земљорадника није било као у Ваљевском крају, осим у Ивањици и сиромашном моравичком срезу. Нешто имућнија ратарска села поред Мораве повукла су за собом и Драгачево, иначе бунтовније, па је Чачак остао сигурна радикалска кула. То је био један од разлога што се Чачак мање јављао у дневној штампи манифестацијама политичког живота.

Вести о Чачку првих година после ослобођења када је реч о политичком догађању има мало. Народна скупштина Краљевине Србије одржала је седам седница између 14/27. децембра и 21. децембра/3. јануара 1919. Скупштински Верификациони одбор предложио је да се на место умрлог народног посланика Димитрија Средојевића из Атенице (трнавски срез) у Скупштину позове Бура Јеремић из Ивањице, са окружне листе Јакова Чорбића (из Рашке). Јеремић није гласао 16/29. децембра, свакако зато што још није био обавештен о свом избору. Посланик Урош Ломић је (16/29. децембра) поставио питање министру саобраћаја о оправци пруге Чачак—Г. Милановац—Лајковац—Обреновац.¹

Захваљујући живом радничком покрету, подстицајима из Совјетске Русије, као и у другим европским земљама, наука је у могућности да сазна бар стање социјално-револуционарне компоненте поратне прошлости Чачка и околине. Још фебруара 1920. године партијска организација ССДП (к) у Чачку је такође обратила пажњу на политички рад у селима. Готово сваке недеље чланови организације су одлазили у сеоске средине, где су одржавали по два-три мања збора и образовали понеку сеоску организацију или бар партијско повереништво. Таквих повереништава било је почетком марта у Чачку четири, у Ваљеву 18, а неколико и у Ужицу. Током марта 1920. делатност на проширењу партијских пунктова по сеоским насељима била је врло интензивна, па је крајем месеца било 35 сеоских организација и повереништава у чачанском округу, а 24 у ваљевском. Пред Други конгрес КПЈ (у Вуковару, јуна 1920) партијске организације у Србији, бившем Новопазарском санцаку, Косову и

Метохији те Македонији имале су 8.477 учлањених припадника, од којих су 1.139 били сељаци.²

Подаци о политичком животу, као и каснијих година, највише су се односили на изборе, парламентарне, општинске и обласне. Први избори су били општински, 22. августа 1920. обављени према изборном закону Краљевине Србије. Поред старих обреновићевских и карађорђевићевских политичких странака, велику новину представљало је учешће нове партије, Српске социјалдемократске партије (комуниста), тада већ претворене у КПЈ. Нагло јачање те младе организације и тегобним условима економско-социјалне обнове после рата приморало је некадашње грађанске партије да се удруже у наступу против новог наметљивог ривала. Тако је било у београдској општини Чукарици, Свилајнцу, Зајечару, Књажевцу, али и у Чачку. Рутинирани изборни менаџери који су раније водили изборе показали су и 1920. своје „вештине“ у лажирању изборних резултата, замењујући кутије или ознаке на њима, пресипајући кућице из једне кутије у другу. У Чачку су, према званичним извештајима, комунисти добили 299 гласова и 12 одборничких места, док је удружена радикалско-демократска листа добила 395 и остале мандате општинских часника. Комунисти су победили у четири села трнавског среза — у Трнави, Слатини и Горичанима, а у селу Заблаћу је касније председник општине, вероватно под притиском, изјавио да је демократа.³ Из разлога који нису наведени средином септембра поновљено је гласање за чачанску општину.⁴

Много већа партијско-политичка ревност и утакмица показана је три месеца касније, за време избора за Уставотворну скупштину (28. новембра 1920). Ти избори су, такође, одржани по ранијим парламентарним модалитетима. Изборну јединицу чинио је чачански округ, у чијем су се саставу налазили срезови трнавски, драгачевски, моравички (Ивањица), жички и студенички. Срез са источне стране Чачка, Љубићки, гравитирао је према оближњој вароши, али се у административном смислу налазио у саставу рудничког округа⁵. (Они који су досад писали о изборним резултатима изостављали су Љубићки срез. Овде ће се посматрати трнавски, драгачевски и љубићки срез, док ће се изоставити три удаљенија среза, поштујући само њихове сумарне резултате, јер су утицали на изборни количник по коме су одређивани народни посланици). Изборно право било је ограничено, јер су у изборима учествовали само мушкарци са напуњеном 21 годином, али не и припадници војске. За ометање

бирача при гласању предвиђена је казна затвора до две године. Органима власти било је забрањено да позивају гласаче на војну вежбу, кулук или на какав обавезан скуп; на сам дан избора ти органи се нису смели појављивати на биралишта, поготово не под оружјем, сем да сами гласају.⁶

Предизборне конференције и зборови на којима се агитовало и на којима су кандидовани представници странака било је више, али их неразвијена или несачувана штампа није регистровала. Четрнаестог октобра 1920. у хотелу „Лазовић“ одржана је конференција представника Демократске странке целог округа. Делегата је било преко 300, што значи да је скуп био добро посећен. Говор Манојла Сокића био је бурно и једнодушно поздрављен. Како је у странци било котерија, решено је да се кандидација за сваки срез обави само на великом заказаном среском збору, а не на посебним, необнародованим конференцијама; те конференције су биле: 17. октобра у Ивањици, 24. у Чачку, 31. у Краљеву, Гучи и у Рашкој, док је 7. новембра у Чачку одржана окружна конференција ради дефинитивне страначке листе за округ.⁷ Осамнаестог новембра објављена је листа Демократске странке за чачански округ: носилац листе — Манојло Сокић, директор и власник београдског листа „Правде“ 1) Танасије Чубрић, земљорадник из Сирче; 2) Чедомир Дамњановић, механџија из Баљевца—Побрђа; 3) Драгутин Оцокољић, учитељ из Лука; 4) инж. Светозар Теодосијевић, инспектор грађевинске дирекције из Крушевца; 5) Милан Милетић, адвокат из Чачка.⁸

У исто време завршено је кандидовање и у другим странкама. Код радикала је било доста шкрипе, јер је краљевачки трговац Петар Богавац најпре захтевао да буде носилац листе и тек после дужег натезања пристао је на последње место на јединственој радикалској листи. Она је изгледала овако: носилац листе — Милош Босић, земљорадник из Паковраћа; 1) Сава Р. Младеновић, економ из Трнавe; 2) Милисав Тајсић, земљорадник из Пухова; 3) Петар Богавац, трговац из Краљева; 4) инж. Анта М. Радојевић, инспектор министарства саобраћаја; 5) др Михаило Радовић, управник чачанске обласне болнице. На листи Савеза земљорадника налазили су се: носилац листе Борисав Т. Штављанин, земљорадник из Качулица; 1) Душан Дукић, земљорадник из Дракчића; 2) Добросав Ерић, земљорадник из Гуче; 3) Драгољуб Мијатовић, земљорадник из Жутице; 4) Милоје К. Сретеновић, професор из Београда; 6) Милорад У. Полеташевић, професор из Краљева. Комунистичка листа је гла-

сила: носилац листе Коста Новаковић, уредник „Радничких новина“ из Београда; 1) Таса Петковић, трговац из Чачка; 2) Средоје Бркић, земљорадник из Доње Краварице; 3) Светислав Живковић, земљорадник из Трнавe; 4) Ратко Пенезић, професор из Чачка; 5) Борислав Младеновић, суплент из Великог Градишта.⁹

У бирачке спискове чачанског округа унесено је 26.766 бирача: у трнавском срезу — 4.081, у драгачевском — 6.383, а у љубићком — 6.085. На биралишта је изашло у целом округу 58,83% уписаних, у трнавском срезу — 60,96%, у драгачевском — 57,88% и у љубићком — 59,31%. Одзив бирача у чачанском округу био је за 2,5% већи него на подручју Србије, а 6,12% мањи него у оквиру целе Југославије.¹⁰

Слаб одзив гласача може се тумачити незадовољством двогишње владавине радикала и демократа. Владе нису много мариле за чачански и друге округе у средишним деловима државе. У записницима две Давидовићеве владе од августа 1919. до фебруара 1920. године не помињу се Чачак и његов округ.¹¹ У материјалима којима је располагала Делегација Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу 1919—1920. Чачак се, поред Крушевца, помиње као варош са највећим процентом мушког становништва (75 људи на 100 жена), док је у Београду, примерице, на сто жена долазило само 58 мушкараца.¹² Незадовољство се може тумачити и гласовима датим на нову странку КПЈ у срезовима око Чачка: у трнавском — 529, у љубићком — 508, у драгачевском — 384.¹³ За нове странке, Савез земљорадника и за КПЈ, дато је у чачанском округу 26,35% гласова, док су радикали освојили 41,05%, победивши у 34 општине, демократи су добили 18,36%, победивши у 16 општина, Савез земљорадника је заузео треће место а КПЈ са 7,96% гласова победила је у заблаћкој и трнавској општини. Радикалима су припала три посланика (Милош Босић, Саво Младеновић, инж. Анта Радојевић), демократима један (Манојло Сокић) и Савезу земљорадника један (Борисав Штављанин). У љубићком округу су превагу однели демократи, добивши два посланика (Милорад Драшковић, министар унутрашњих послова и Павле Анђелић, трговац из Мрчајеваца), а радикали једног (Михаило Чвркић, земљорадник из села Рожаца).¹⁴

Резултати гласања по срезовима чачанског округа познати су не само према статистичком прегледу избора него и у скорашњој литератури објављеној у Чачку (М. Исић). Они се овде неће понављати. Саопштиће се исход гласања по општинама у љубићком срезу (где је као среско средиште важило село Прељина). Ти резултати су:

Приреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

општина	бирача	гласача	радикали	демократи	земљо- радници	КПЈ
љубићка	300	176	72	58	4	42
Прељинска	278	180	40	136	3	1
трепчанска	317	157	19	23	98	17
бећанска	297	195	106	34	11	42
прислоничка	318	236	84	24	101	27
миоковачка	387	247	107	131	2	7
мојсињска	210	149	63	35	24	27
островичка	355	217	68	99	9	41
пријеворска	299	162	92	49	4	17
милићевачка	429	234	72	102	21	39
лаћевачка	384	197	22	117	42	16
мрчајевачка	757	400	45	141	151	63
рожачка	392	337	322	9	3	3
цветачка	189	97	13	52	22	10
тавничка	237	111	24	80	6	1
Г. горевничка	332	229	64	59	20	86
бресничка	674	347	45	222	11	69
свега:	6.085	3.609	1.258	1.371	532	508

Сељака посланичких кандидата било је на листама све четири најважније странке — код радикала три, код демократа један, у Савезу земљорадника — четири и код комуниста — два; они су представљали 41,66% свих кандидованих (у целој Србији 36,16%). Изабрани су: два сељака радикала и један из Савеза земљорадника. Из љубићког среза један радикал је постао народни посланик. Већи проценат кандидованих сељака од чачанског округа имали су окрузи нишки (52,08%), крушевачки (50%), крагујевачки (44,64%) и ужички (43,33%); најмањи проценат је забележен у пожаревачком округу (28,57%). На изборе за Конституанту изашло је 55,93% сељаштва, што је за 9,02% мање од државног просека.¹⁵

На изборне резултате у рудничком округу жалио се београдски адвокат Драгољуб Маринковић наводећи да кутије нису биле поређане по установљеном реду, што избори нису обзнањени прописаном објавом и слично, али му жалба није уважена.¹⁶

У чачанској општини су (до фебруара 1921) доста лојално сарађивали комунисти са радикалима, који су били у већини. Резултат те сарадње било је уступање терена и концесија једном радикалском конзорцију који је градио млин на чачанском марвеном тргу с електричним инсталацијама; демократи су били против уступања дела трга, сматрајући да млин треба градити изван вароши; њихова жалба отишла је и у Министарство унутрашњих послова.¹⁷

Оно што није била позитивна појава, свакако је формирање фракција у највећим странкама, што је водило стварању посебних страначких кандидационих листа. Значајна новина било је увођење области у управну поделу; 26. априла 1922. Чачак је постао седиште простране Рашке области, која је заузимала средишње пределе државе.

У јануару 1921. у Ваљеву су одржани општински избори, није јасно да ли је тога било и у Чачку. У Ваљеву је начињен блокашки споразум између демократа, радикала и занатлија, према коме је номинација поверена демократи Страји Лаушевићу, са по два кмета из друге две групације.¹⁸ Демократи су и у Чачку били иницијативни, нарочито по добротворним друштвима, а приређивали су, као главни варошки елемент, забаве у хотелу „Касина“.¹⁹

Од посланика изабраних у Чачку 1920. године у Народној скупштини су се чули инж. Анта Радојевић и Манојло Сокић. Радојевић је одржао велики и дуготрајан говор о Блеровом замју за Јадранску пругу, закљученом на острву Гервенеју (у каналу Ламанша); инсистирао је на негативним ставкама уговора, али је полемисао и са предложеним правцем пројектоване пруге, о гарантијама извођачу и слично.²⁰ Манојло Сокић је (9. маја 1921) говорио о уставној материји.²¹ Браћа Сокић (из редакције „Правде“) објавили су као рукопис (1921) нацрт устава владе у више верзија, нацрт Народног клуба, нацрт републиканаца и социјалиста, нацрт Социјалистичког клуба, нацрт Југословенског муслиманског клуба, предлог народног посланика Антона Сушника и другова, измене нацрта устава, предлог посланика Л. Марковића Слободану Јовановићу и одговор овога Марковићу као министру за Конституанту и одговор на одговор Л. Марковића, писмо Стојана Протића Сл. Јовановићу, нацрт кабинета М. Веснића, нацрт устава владе Н. Папића, четири предлога Манојла Сокића (1. фебруара 1921). Министар Лазица Марковић био је против дводомног система народног представништва и издвојио је мишљење код израде нацрта Веснићевог кабинета.²²

*

* * *

Пред парламентарне изборе 18. марта 1923, као и у другим случајевима, обављене су среске кандидације, које су тада биле нешто важније због донесеног изборног закона. До краја јануара обавили су их радикали, а 4. фебруара имали су окружну конферен-

цију, на којој је коначно установљена листа. Ривали су били Петар Богавац, Анта Радојевић и Милош Ђосић, чије је време већ прошло. Већ 7. фебруара било је јасно да ће постојати две радикалске листе — званична и дисидентска, са Богавцем, односно Радојевићем. Некадашњи носиоци листе сељаци су потиснути на позицију заменика кандидата.²³ Званичну радикалску листу сачињавали су: Петар Богавац као носилац и срески кандидати: 1. Милош Поповић, учитељ из Жежевице; 2) Милосав Тајсић, земљорадник из Пухова; 3) Милија Луковић, учитељ из Беоца. У дисидентској листи носилац је био Анта Радојевић, а срески кандидати: 1). Јосиф Пејовић, земљорадник из Премћана; 2). Урош Оцокољић, свештеник из Каоне; 3). Милосав Милосављевић, адвокат из Краљева; 4). Сава Младеновић, економ из Трнавe.²⁴ Носилац листе Демократске странке био је поново Манојло Сокић, а срески кандидати: 1) Милорад Миладиновић, земљорадник из Ласца; 2). Светозар Борђевић, трговац из Гуче; 3). Филип Цветић, адвокат из Краљева; 4). Глигорије Циврић, општински деловођа; 5). инж. Светозар Теодосијевић из Крушевца. На листи Савеза земљорадника носилац листе био је Добросав Ерић, земљорадник из Гуче, а срески кандидати: 1) Тихомир Бугарчић, земљорадник из Кулиноваца; 2). Јовица Пајовић, земљорадник из Каоне; 3). Драгиша Мајсторовић, земљорадник из Дедоваца; 4). Светозар Петровић, економ из Ивањице; 5). Драгољуб Мијаиловић, земљорадник из Жутице. У марту 1923. пријављена је и листа Републиканске странке, чији је носилац био Милош Недић, адвокат из Чачка, а срески кандидати: 1). Костадин Тарлаковић, земљорадник из Ласца; 2) Радомир Јелић, трговац из Ивањице; 3). Драгољуб Марковић, адвокат из Краљева.²⁵

Скупштински избори 1923. спроведени су по закону донесеном 1922. године, којим су успостављени срески кандидати, скраћен је рок за подношење кандидатске листе за судску потврду, а помагане су веће странке, уз делимично одустајање од пропорционалног система.²⁶ Како је КПЈ избачена из игре, а Савез земљорадника и Републиканска странка нису дорасле за борбу, изборна кампања је прошла у знаку обрачуна између стварних ривала — радикала и демократа. Радикалска изборна влада је за три месеца уочи избора отпустила и преместила око 3.000 чиновника у Србији.²⁷ Чак и тачне констатације, на пример писање „Правде“ да су чачански радикали подељени, радикалска „Самоуправа“ је настојала да без аргумената одбије тврдећи да је подвојености било и код демократа,

наводећи спор између Сокића и Кордића.²⁸ Радикали су постигли 16,46% више, а демократи 7,53% мање гласова него на изборима за Уставотворну скупштину. Управо у чачанском округу радикали су на две своје листе забележили високу победу, повећавши број гласова за 129%, служећи се обилно полицијским апаратом.²⁹ Савез земљорадника, мада је добио 25,64% гласова више него 1920. године, није стекао ни један посланички мандат. У Народну скупштину из чачанског округа отишли су двојица радикала (А. Радојевић, П. Боговац) и један демократ (М. Сокић).

У трнавском срезу снаге су биле готово изједначене. Радикали су задобили четири од 10 општина. Савез земљорадника забележио је апсолутну већину у две и релативну у две општине. У Драгачеву радикали су победили у 12 општина: званични у девет, а дисиденти у три. Демократи су извојевали превласт у једној општини, Савез земљорадника је освојио четири, а изгубио три општине. Стање у љубићком срезу било је следеће:

општина	демократи	радикали	републи- канци	земљо- радници	незав. радници	
Брђани	296	117	168	4	3*	4
Бресница	535	218	185	89	39	4
Г. Горевница	319	180	94	—	41	4
Доња Трпча	297	73	80	10	132	2
Лавовци	261	61	71	115	13	1
Љубић	278	97	141	3	34	3
Милићевци	400	218	166	4	4	8
Миоковци	354	152	96	8	95	3
Мојсиње	190	68	63	7	47	5
Мрчајевци I	328	31	95	35	164	3
" II	316	40	91	26	151	8
Остра	390	219	148	5	15	3
Прељина	277	158	112	1	5	1
Пријевор	224	130	75	2	16	1
Прислоница	348	72	102	3	110	1
Рошци	352	11	253	5	74	9
Тавник	177	9	40	120	8	—
Цветка	150	38	87	20	4	1

За народне посланике изабрани су Никола Сретеновић, учитељ (демократа) и Радојко М. Илић, окружни деловођа (радикал).³⁰

Први „Политикин“ извештај о изборима у чачанском округу најавио је победу П. Богавца и М. Сокића.³¹ Опет није било могуће избећи притужбе на одржавање избора. Јавили су се Андрија Протић из Гуче и начелник среза моравичког. Конкретно, наводили су да у општини ерчешкој гласање није вршено по гласачком списку потвр-

ћеном од првостепеног суда; у братељевској општини било је туче и давање пића бирачима. Наводи нису довели у питање три помелута мандата.³² У Народној скупштини је наведен плакат демократа у чачанској општини који је гласање за радикале изједначио са пристајањем на рат и пропаст народа и земље, за петоструко увећање пореза на воће, ракију и друго, за трошарину, калдрмарину, итд.³³

У току 1925. године Манојло Сокић је био редак говорник у Скупштини, али се лако нервирао поводом говора других.³⁴ У говору одржаном 8. октобра 1923. замерио је влади на знатном повећању такса, и то линеално.³⁵

Деветнаестог августа 1923. радикали су победили на општинским изборима у Чачку, Гучи, Краљеву, Г. Милановцу и у Рашкој (али и у Прибоју, Пријеполу, Новој Вароши, Пљевљима и у љубићком срезу), док су демократи добили општинску управу у Ивањици.³⁶ У то време Месни одбор Демократске странке у Чачку сачињавали су: адвокат Милорад Лозанић као председник, трговац Раденко Ајдачић и кафеџија Јован Костић као потпредседници, професор Милан Р. Достанић као секретар, трговац Јован Марковић као благајник и 21 члан одбора.³⁷ За чачанског посланика Манојла Сокића потпредседник радикалског посланичког клуба Милутин Драговић је изјавио да се чуђи како није ухапшен, као што је ухапшен Сокићев пријатељ Светолик Савић, главни уредник листа „Балкан“.³⁸ Дисквалификација насртљивог и примитивног црногорског насељеника у Топлици није успела. Као што је познато, опозиција је, уз наговештај Хрватске сељачке странке да ће њени посланици коначно доћи у Народну скупштину, успела да обори владу, хомогену радикалску, која се крхко одржавала на Марковом протоколу; нови министарски кабинет образовао је Љуба Давидовић. Та промена на државном врху није имала никаквих последица на прилике у унутрашњости Србије, па ни у Чачку, пре свега због тога што је влада била краткотрајна и недовољно стабилна, оптуживана да ради против српских националних интереса и династије. Никакав збор или конференција чачанских демократа или Савеза земљорадника нису регистровани у дневној штампи.

У зиму 1924. године Независна радничка партија Југославије није имала своју подружницу у Чачку, мада је ту већ било подостарадника, али је подружница постојала у суседном мајдану Руднику.³⁹ Чачански радници и лево оријентисани интелектуалци нису у

то време показивали револуционарно располагање, па чак нису желели да се, без перспективе, излажу прогону органа власти, него су ишли на сигурно.

*
*   *
*

Уз помоћ двора, који је исходио оставку министра војног генерала С. Хацића, оборена је Давидовићева влада (у новембру 1924). Изборни мандат добила је влада радикала удружених са самосталним демократима, па је створена Пашић-Прибићевићева влада. Ниједна влада за време 22-годишњег постојања Краљевине СХС (Југославије) није применила толико крвав изборни терор као ова. Радикалски батинаши из омладинске организације „Срнао“ пребијали су мањинце и напредне раднике и интелектуалце, али у Војводини и Босни и савезничке самосталне демократе. Ипак, због заоштрене партијско-политичке, па и национално-политичке ситуације, народ је изашао на биралишта у кудикамо већем броју него на два претходна парламентарна избора. У чачанском округу одзив бирача износио је 81,74%, највећи је био у жичком (83,88%), а најмањи у моравичком (79,82%) срезу; у трнавском је износио 81,6%, а у драгачевском 80,73%.⁴⁰ Ту је излазак на гласање био за четири одсто већи него у целој Србији.

Радикали су наступили са јединственом листом чији је носилац био инж. Анта М. Радојевић; срески кандидати су били: 1) Милан В. Поповић, учитељ из Жежевице; 2) Андрија М. Протић, земљорадник из Гуче; 3) Рака Боковић, председник приличке општине; 4) Лаза П. Кузмановић, трговац из Краљева; 5) Бранко К. Чорбић, трговац из Рашке. Носилац листе Демократске странке био је и даље Манојло Сокић, а срески кандидати: 1) П. Секулић, трговац из Чачка; 2) Светозар Борђевић, трговац из Гуче; 3) Р. Јеремић, трговац из Ивањице; 4) М. Жарковић, председник жичке општине; 5) Св. Јовановић, учитељ из Јошаничке Бање. Носилац листе самосталних демократа био је Љубомир Кордић, адвокат из Чачка, а срески кандидати: 1) др Крста Драгомировић, чачански лекар; 2) Драгољуб С. Оцокољић, учитељ из Мирослаца; 3) Драгоје Кривокућа, земљорадник из Равне Горе; 4) Милорад Лазовић, земљорадник из Поповића.⁴¹ Постојале су још листе Савеза земљорадника и републиканаца. Поред трговца и адвоката, запажају се кандидати учитељи и земљорадници (и као срески кандидати и као њихови заменици),

а коришћен је и ауторитет председника сеоских општина, што је био чешћи случај у суседном ваљевском округу. Нису били ретки случајеви да су из исте породице излазили срески кандидати за различите, па и супарничке, странке.

Примењујући изузетан притисак преко органа власти, али и државну касу, радикали у чачанском округу добили су 62,72%, демократи 22,97%, а Савез земљорадника 12,39% гласова оних који су изашли на изборе. У Народну скупштину послати су као посланици радикали: Анта Радојевић, Андрија Протић и Бранко Чорбић. Демократи су остали без мандата, а тежи пораз доживели су још само у окрузима крушевачком, нишком и тимочком. У трнавском срезу вођена је жестока предизборна кампања између три најјаче странке. Радикали су победили у шест, демократи у једној (Лазац), а земљорадници у три изборне општине; на два бирачка места у Чачку радикали су извукли апсолутну већину гласова. У Драгачеву радикали су победили у 14 од 16 изборних места (апсолутном већином гласова у 11, а релативном у три). Кандидат Савеза земљорадника постигао је релативну већину у две изборне општине.⁴²

У љубићком срезу учешће у гласању било је још веће — 84,55%. Табела изборних резултата према општинама гласи:

општине	бирачи	гласачи	земљорадници	демократи	радикали	републ.	радик. дисидент
Брђани	582	331	25	105	187	5	9
Бресница	746	588	5	290	168	93	32
Г. Горевница	384	357	30	200	110	—	17
Д. Трелча	363	316	96	123	93	1	3
Лаћевци	422	339	18	208	99	9	6
Љубић	355	293	39	78	167	3	6
Миљиневци	496	449	29	246	155	3	16
Миоковци	457	392	71	200	55	3	63
Мојсиње	247	219	36	91	72	5	15
Мрчајевци	786	593	117	184	174	95	23
Остра	429	353	3	223	113	6	8
Прељина	336	313	28	143	141	1	—
Пријевор	250	218	11	93	101	5	8
Прислоница	414	378	116	84	169	5	4
Рошци	454	402	35	4	363	—	—
Тавник	254	192	12	60	109	8	3
Цветка	222	183	15	83	82	2	—
Срез:	6.997	5.916	685	2.415	2.358	244	214

Из љубићког среза отишли су у парламенат радикал Петар Петровић, земљорадник, и демократа Петар Милановић, трговац.⁴³

Први „Правдин“ извештај нешто се разликовао од касније објављених званичних резултата гласања (радикали: 15.871, демократи: 5.737, Савез земљорадника: 3.114, републиканци: 254, Самостална демократска странка: 238), а констатовано је да је у многим општинама извршено фалсификовање.⁴⁴

Због извршених насиља и превара, ни у једним парламентарним изборима није било толико рекламација скупштинском Верификационом одбору. Већина тога одбора (радикали и самосталци) обавестила је Народну скупштину о жалби Милорада Лазовића, чачанског адвоката, да су неки полицијски органи у округу утицали на бираче, као и поједини општински часници у корист кандидата владајућих странака; наглашено је да је првостепени суд у Краљеву неблаговремено потврдио измене у бирачким списковима пет општина.⁴⁵ Одвојено мишљење опозиције било је крцато подацима. Наведено је писмо које је начелник моравичког среза Поповић 2. фебруара упутио приличном броју демократа у свом срезу (па и Воји Кривокући из Братљева) у коме је саопштено: „Као свог пријатеља упозоравам те да прикупиш све своје пријатеље и 8. фебруара гласаш за листу Анте Радојевића, инжењера. Пријатељски те поздравља твој Света Поповић, срески начелник.“⁴⁶ Исти представник власти је на четири-пет дана пре дана избора наредио је писару Борђевићу да посети пет и још неке општине, тобож у циљу ревизије бирачких спискова; та екскурзија учињена је да се часницима општина у којима су били јаки демократи, као и чуварима кутија, припрети ако буду радили за своју странку. На сам дан избора начелник Поповић са двојицом писара и порезником из Ивањице, двојицом служитеља и извесним бројем наоружаних жандарма, целога дана је крстарио сеоским друмовима, особито у атару општине шумњанске, задржавајући бираче да изађу на гласање. На дан избора начелник трнавског среза са једним жандармеријским поднаредником упао је у биралиште које се налазило у чачанској основној школи, па је силом уклонио бираче Демократске странке, поставио је поднаредника на врата собе и издао му упутства како да се понаша; на протесте опозиције, председник бирачког одбора, иначе писар чачанског првостепеног суда, интервенисао је и уклонио жандарма.

У општини лазачкој председник бирачког одбора протоколарно је доставио главном бирачком одбору јавну и отворену претњу писара трнавског среза Живковића општинским часницима; поменути писар је обилазио куће поменуте општине и агитовао за радикале, док су то чинила двојица жандарма у дворишту биралишта. Пред-

седник чачанског првостепеног суда у функцији председника бирачког одбора у месту Подунавце, нешто времена пре отварања биралишта вратио је у Краљево једног писара жичког среза који је упућен у каменичку општину да силом уклони председника општине грачаничке и члана Демократске странке — да не врши дужност председника бирачког одбора, који је имао да обави ту дужност, јер се председник бирачког одбора изненада разболео. Незаконитим потврдама краљевачког првостепеног суда регистрованим после 25. новембра 1924, тј. противно прописима закона о бирачким списковима, гласало је 258 бирача у општинама срезова жичког и студеничког. У већим гласачким местима у округу гласање је вршено, не по сталним бирачким списковима, како то налаже изборни закон, већ по преправљеним пописима; било је случајева да поједини председници бирачких одбора чак нису ни имали сталне бирачке спискове. Краљевачки суд је у гласачке спискове стављао потврде из година 1923. и 1924. уместо да их унесе у бирачке спискове, избегавајући да означи број гласача изборног места, како закон тражи. У записнику Главног бирачког одбора примећено је да је у срезовима жичком и студеничком гласање обављено на основу потврда оверених после 25. новембра 1924, што је закон искључио као могућност.

Фалсификовање је вршено и тако што су неки председници бирачких одбора, уместо потврђених бирачких спискова у оригиналу, донели преправљене бирачке спискове, потврђене само од општинских судова. Неки председници бирачких одбора нису донели ни такав препис, него се радило на основу потврда издатих ван домашаја среза. Председник бирачког одбора у Студеници, иначе чачански професор, није саставио записник, нити предао изборна акта. Рад одбора у демократској општини Лазац омео је 7. фебруара полицијски писар Живковић, тако да изборна документа нису могла бити завршена. На дан избора у двориште пред собу у којој су вршени избори стигла је жандармеријска патрола, која је претила бирачима, док их није удаљио председник бирачког одбора; изјаве сведока послате су суду.⁴⁷

После избора радикалска „Самоуправа“ је објавила молбу неког сељака чачанског краја да буде примљен за члана Радикалне странке која ради у интересу отаџбине. То је лист чинио и наредних недеља, посебно када су у питању били земљорадници из чачанског округа⁴⁸, који је постао кула радикализма. Поставши после избора нове владе министар саобраћаја, Анта Радојевић је понекад долазио на дан-два у Чачак да присуствује радикалским конференцијама.⁴⁹ Као министар

он је (10. јула) одговорио на питање Косте Алексића, народног посланика ваљевског округа, о исплати експроприсаног земљишта 1911. године за градњу пруге Чачак—Лајковац.⁵⁰

Општински избори по установљеним окрузима обављени су 15. августа 1927. Чачански округ налазио се у Рашкој области, која је имала 11 срезова са 135 општине. Радикали су задобили 112, демократи 10, Савез земљорадника шест, самосталци шест и републиканци једну општину. Колико су људи ширег чачанског краја прионули уз радикале, нека покаже једно минимално поређење: у ужичкој области са 12 срезова и 127 општина радикали су победили у 82, демократи у 36, земљорадници у седам и једна грађанска листа је била у једној општини; у подрињској области са шест срезова и 111 општина, радикали су добили 63, демократи 26 и земљорадници 14 општина.⁵¹ Како је у Рашкој области било и муслимана, треба скрепути пажњу да је централни одбор Југословенске муслиманске организације препоручио санџачким једноверницима да гласају за Демократску странку.⁵²

Обласни избори обављени су 23. јануара. Први „Правдин“ извештај наводи следеће резултате: радикали — 461, радићевци — 190, демократи — 129, СДС — 85, клерикалци — 82, Савез земљорадника — 24, дисиденти — ХСС 11, црногорски федералисти — пет, републиканци — једна општина. Обласне скупштине имале су да се сазову 20. фебруара, на којима би се размотриле жалбе у вези с обављеним изборима.⁵³ У вези с тим изборима опет је афирмисана снага радикалских котерија у Чачку. На крају је победила Радојевићева струја, коју је представљао Велимир Ерић (276 гласа), али је у самом Чачку радикал Пурић добио 388, демокрти 386, независни радници 86.⁵⁴ Радојевић је победио као носилац радикалске листе, која је збирала све радикалске гласове. Двадесеттрећег фебруара конституисана је скупштина Рашке области. У часништво су ушле све саме Радојевићеве присталице. Председник је постао Рада Плазина, економ; потпредседник Душан Јовановић, економ; секретари Вукашин Протић, председник општине, Вуксан Протић, председник општине, Мехмед Пећинац, трговац из Новог Пазара, и Младен Луковић, председник жежевачке општине. У стални обласни одбор ушли су: Драг. Пурић, професор, два муслимана, два економа, један трговац и један прота. Отварању скупштине били су присутни свих 27 народних посланика. Посланик СДС Тодор Михаиловић тражио је да се избор посланика сталног обласног одбора обави пропорционално броју гласова са парламентарних избора, али радикалска већина није прихватила

предлог, него је одређивање личности обавила сама већина, с обзиром да су представници опозиционих странака предали празне листиће; изабрано је 19 радикала и осам представника из опозиционих странака.^{54a}

Одмах после тог избора обављен је и избор нове партијске управе у Чачку. Већ у почетку постало је јасно да не може међу чачанским радикалима бити заједничког рада. Одржана су два збора, — један у хотелу „Крен“ (Андрија Протић), а други у хотелу „Танаско Рајић“ (А. Радојевић). Збор у „Крену“ изабрао је за председника Милоша Поповића, учитеља, за потпредседника Бору Васићића, трговца, за секретара Адама Криковића, трговца, за благајника Јована Николића. У хотелу „Рајић“ за председника је изабран Драг. Пуррић, за потпредседника Чеда Солујић, трговац, за секретара Стеван Вучковић, учитељ. Није било јасно који ће од та два одбора добити номинацију Главног страначког одбора. И радикалска забава (на Три јерарха) обављена је одвојено. У великој мери реч је била о борби између старијих и млађих радикала.⁵⁵ Избор месног страначког одбора обављен је (14. фебруара) и у Ивањици. Ту подељеност није била изразита, јер су им на терену много више сметали раније јаки демократи. Акламацијом је за председника изабран трговац Гаврило Бошковић, за потпредседнике: трговци Миша Јеремић и Цветко Радојековић и механџија Љуба Живковић.⁵⁶ Избор чак три потпредседника указује да су и тамо постојале фракције, које су сложене избором толиког броја потпредседника.

Као што је познато. Н. Пашић је умро 10. децембра 1926, после чега су клике отворено почеле да играју коло. Рашчлањавању највеће странке је допринео и краљ Александар, чијем ауторитарном режиму су сметали вешти Пашић и јаки радикали. Расуло партије било је очигледно на састанку радикалског посланичког клуба 15. фебруара 1927. Сви пашићевци (ту и Јован Бирковић и Анта Радојевић) оштро су осудили деловање групе Љубе Јовановића, краљевог експонента, и били су против враћања те котерије у посланички клуб. Већина је, међутим, решила да се група врати у клуб. Против враћања изјасинло се 15 посланика.⁵⁶ Дан раније Радојевић је одржао темпераментан говор, у коме је најнепосредније критиковао рад А. Протића, што је изазвало накнадна објашњења. У погледу враћања Љубе Јовановића у клуб, Радојевић је сматрао да је за то надлежан Главни радикалски одбор, а не сам клуб. Сутрадан је дао изјаву да у свом говору није никог напао, него је повукао неке констатације.

Посланик Франићевић је потегао питање поцепаности радикала у Чачку, на што је Радојевић упознао страначке другове са свакодневним поступцима појединаца, и то као носилац листе, али да је то учинио тешка срца. Његово је опште мишљење било да Радикалној странци није потребно да јој власт и полиција обезбеђују поверење народа.⁵⁸

Већ последње дане јуна 1927, почеле су припреме за парламентарне изборе, одређене за 11. септембар. Изборна кампања за радикале почела је у чачанском округу страначким збором у Горачићима; пред 200 радикалских чланова, збору је председавао Раде Плазинић, који је и говорио, поред још тројице. Том приликом је обављен и избор месног одбора; за председника је изабран Р. Плазинић из Губереваца, за потпредседника Тиосав Јаковљевић из Горачића, а за секретара Милорад Бискуповић из Горачића.⁵⁹

Подвојеност међу чачанским радикалима показала се и приликом одређивања посланичких кандидата. У прво време изгледало је да Радојевић има најмање присталица, а у радикалским круговима су боље стајали Петар Богавац, Мито Босић и др Суботић. Радојевићу је сметало што је био министар, а није обезбедио остварење обећања која је дао пред изборе 1925. године. Демократи су опет покушали да оформе изборну листу са Манојлом Сокићем. Земљорадници су предвидели да изведу рокаду: да се окретан и речит банатски посланик Димитрије Вујић кандидује и у Чачку, па ако добије мандат у Банату и у Чачку, да чачански мандат препусти домаћим првацима.⁶⁰ Политички живот у округу и у Рашкој области текао је нормално. Демократе су приредиле успешан збор у Краљеву, коме су присуствовали и М. Сокић и Савко Дуканац, страначки првак из Београда. Избор радикалског носиоца листе била је најпре одређена конференција 10. јула, али она, изгледа, није дала резултата, па је избор обављен тек 29. јула. Већ првих дана јула „Политикин“ дописник више није писао да су Радојевићеви изгледи понајмањи.⁶¹ И даље су постојала два обласна одбора. Протићу је пришао и П. Богавац, који је коначно употпунио расцеп.⁶² За конференцију 29. јула одређена су два носиоца листе — Радојевић и Мито Босић. Два тора су се више трошила у међусобној борби, него у утакмици са другим странкама.⁶³

У недељу, 31. јула 1927. одржан је занимљив збор у Котражи (Драгачево). Радикале из доњег Драгачева, упарађене по четири у реду, са музиком и барјацима водио је Радомир Цвијовић, учитељ

из Дљина; са њим је било 1.000 људи. Радикале из горњег и средњег Драгачева предводио је Милинко Милутиновић, председник општине из Горачића (чији је отац убијен 1893, бранећи општинску судницу у афери у Горачићу); он је за собом имао 2.000 људи. Како се веровало да ће између та два табора доћи до сукоба (као неколико дана раније у Ваљеву), пристигла је и жандармерија из Гуче са полицијским писаром. Збор је отворио Р. Плазанић, а за председника збора изабран је Стеван Вучковић, чачански учитељ. Реч је најпре добио Анта Радојевић, министар на располагању, који је изложио политичко стање у земљи и у округу, наводећи кривице за цепање странке у округу. Збор му је акламирао. Потом је говорио Радивоје Пантовић, председник чачанске општине, који је тражио да се кандидати сложе. — Реч је добио и Душан Лојић учитељ из Лисе. Збор је са акламацијом прихватио предлог окружног одбора да се за носиоца листе у округу одреди Радојевић. Затим се приступило избору средњих кандидата. Ту је одлучивао већи број присталица М. Милутиновића, који је кандидован за Драгачево; за његовог заменика одређен је Драгутин Обрадовић, председник дучаловачке општине. На збору није дошло до варница између два табора, јер су главни људи на збору били из Чачка или бар са станом ван Драгачева.⁶⁴

Десетог јула одржана је окружна конференција демократа, уз присуство 129 делегата. Главни говорник био је М. Сокић, који је дао преглед унутрашње и спољне ситуације. Многи нису били задовољни предлогом да се одлуке усвоје акламацијом, али је јединство ипак сачувано. За кандидата трнавског среза прихваћен је Момчило Поповић, свештеник из Бањице, а за његовог заменика — Вељко Јелушић из Јездине. Друге кандидације тада нису обављене.⁶⁵

У Савезу земљорадника иступом Михаила Аврамовића, главне личности при оснивању странке, настала је код неких недоумица и неверица у успешан даљи рад. У хотелу „Касина“ је 17. јула већином гласова за окружног носиоца листе одређен Димитрије Вујић, рођен у Ивањици. Као срески кандидат за Драгачево изабран је Средоје Ђркић, земљорадник из Доње Кравице, за срез трнавски — Будимир Живковић из Тржаве. За друге срезове тада нису изабрани посланички кандидати.⁶⁶

Предизборну активност пратио је врло велик притисак режима. Пашићевац А. Радојевић протествовао је због тога код председника владе наводећи нарочито настојање власти да се не одржи збор у студеничком срезу; како је он ипак одржан (у Биљавцу), двојица су кажњена, а другима је забрањено хапшење.⁶⁷ Жалио се и на начел-

ника жичког среза (који је био општински деловођа под окупацијом) зато што је казнио са пет дана затвора В. Николића, солунског борца са Караборђевом звездом и 13 других одликовања и 11 пута рањеног.

Кандидационе листе су нешто касније допуњене, а у случају радикала и измењене, јер влада В. Вукићевића није могла да трпи папшићевца за носиоца листе. Одлука збора у Котражи није поштована, него је владин штићеник представљао прву, а Радојевић, као изабраник Главног радикалног одбора, постао је носилац друге радикалске листе. На Радојевићевој листи срески кандидати су били: 1). Кузман Тодосијевић, председник трнавске општине; 2). Милинко Милутиновић, председник горачићке општине; 3). Лазар Кузмановић, трговац из Краљева; 4). Јеврем Планојевић, трговац са Ушћа. Срески кандидати на владиној листи Милоша Ф. Госића, економа из Паковраћа, били су: 1). Милош Поповић, учитељ из Чачка; 2). Миљко Танасијевић, учитељ из Гуче; 3). Петар Боговац, трговац из Краљева; 4). Милош Јеремић, трговац из Ивањице; 5). Бранко Чорбић, трговац из Рашке. Носилац листе Демократске странке био је Манојло Сокић, а срески кандидати: 1). Момчило Поповић, свештеник из Бањице; 2). Светозар Борђевић, трговац из Гуче; 3). Светозар Буњак, трговац из Краљева; 4). Вукашин Спасојевић, трговац из Ивањице; 5). Чедомир Дамјановић, трговац из Баљевца. Земљорадничку листу носио је инж. Димитрије Вујић, а срески кандидати су били: 1). Будимир Живковић, земљорадник из Трнавe; 2). Средоје Бркић, председник доњокраваричке општине; 3). Љубивоје Николић, председник самаилске општине; 4). Мијаило Главинић, земљорадник из Бедине Вароши; 5). Недељко Распоповић, земљорадник из Баљевца. Листу независних радника представљао је Таса Петковић, чиновник из Чачка а срески кандидати су били: 1). Константин Тарлаковић, земљорадник из Ласца; 2). Добривоје Рисимовић, земљорадник из Зеока; 3). Милан Јанковић, земљорадник из Зеока.⁶⁸ Карактеристично је да су сви срески кандидати са радничке листе били земљорадници, а њихови заменици занатски радници.

Без обзира на поцепаност страначких редова, радикали у чачанском округу добили су чак 61,3⁰/₀, а демократи само 24,4⁰/₀ гласова. Сва три посланика добила је Радојевићева радикалска листа, тј. посланици су постали, уз њега, Милинко Милутиновић и Лазар Кузмановић. Студенички срез био је најизразитије радикалско упориште у округу, а трнавски, економски развијенији, најмање. Демократи су

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

и даље највише успеха имали у брдском моравичком срезу (Ивањица) и сразмерно већи проценат гласача по урбаним насељима, а најмање у Драгачеву, где је најјачи био Савез земљорадника. Обе радикалске листе оствариле су у трнавском срезу апсолутну већину у седам, а релативну у две изборне јединице. Демократи су постигли апсолутну већину у једној, а релативну још у једној изборној општини. Земљорадници су постигли релативну већину на два изборна места. У Драгачеву две радикалске листе реализовале су предност у 10 од 16 изборних јединица, демократе у две, а земљорадници у четири изборне општине.⁶⁹

У љубићком срезу, где су један радикал (Сретен М. Сретеновић, индустријалац) и један демократа (Петар Т. Милановић, трговац) изабрани за народне посланике, стање по општинама је на изборима било следеће:⁷⁰

Општина	бирачи	гласачи	земљорадници	демократи	радикали	републ.	радик. дисиден.
Брђани	420	354	124	36	3	185	6
Бресница	815	610	134+141	8	106	216	5
Г. Горевница	424	360	189	63	1	101	6
Д. Трпча	418	342	168	102	5	66	1
Лаћевци	506	357	134	51	13	152	7
Љубић	427	347	138	20	1	184	4
Милићевци	549	454	261	31	—	162	—
Миоковци	504	412	233	50	6	120	3
Мојсиње	257	221	82	24	—	112	3
Мрчајевци	935	733	319	59	29	320	6
Остра	500	428	277	6	14	127	64
Прељина	387	305	178	16	7	99	5
Пријевор	313	252	112	24	4	109	3
Присловница	442	375	139	103	4	128	1
Рошци	516	405	24	34	—	346	1
Тавник	296	215	75	25	8	104	3
Цветке	242	188	67	24	4	89	2

Победа дисидентске листе Радикалне странке у чачанском крају није настала случајно или неком волшебном Радојевићевом манипулацијом, него је то била последица револта старог радикалског чланства против краљевих новотарија и мрцварења радикалске организације помоћу једног недораслог ловца — В. Вукићевића. Сличне листе су однеле победу и у окупационим тимочком, севернобанатском, сремском, у Црној Гори и у изборном округу Котор—Дубровник.⁷¹ Вукићевићеви радикали су стога много записали у Верификационом скупштинском одбору око сва три чачанска посланичка ман-

дата. Иако радикал, Радојевић је стварно био опозиционар, који се није слагао, не само са мерама Вукићевићевих кабинета, и то се знало. У изборима 11. септембра полицијски органи у чачанском округу помагали су званичну радикалску листу Ђосића, па и М. Сокића, који је био демократ, али је припадао банкократском крилу странке, које је колаборирало са Вукићевићем, па се могло говорити о „четвртој партији“. Радојевић је у предизборној кампањи морао да одржава зборове кријући се од полиције, која није издавала дозволе за његове скупове. У Верификационом одбору Стјепан Радић га је вешто помагао, да су му аплаудирали и сами радикали; обратио се Пећићу и Тимотијевићу да помогну добре људе, макар били и радикали, јер Радојевић није пао из димњака — да се не зна какав је и није га довела полиција у Скупштину.⁷²

Нередовно стање међу владајућим радикалима у Чачку искористили су социјалисти крајем 1927. да обнове своје организације или створе нове. Тако су заживеле организације у Крагујевцу, Чачку и у селу Главци (код Параћина). Организација у Чачку имала је 1928. године 18 чланова.⁷³

Тридесетог септембра 1928. почео је у Чачку конгрес Савеза земљорадника, у присуству 900 делегата. Њихове зелене заставе, које су освештали свештеници, представљале су званичне ознаке земљорадничког покрета и Зелене интернационале, а збору на Вашаришту говорио је и др Драгољуб Јовановић о визији задружне државе. У присуству гостију из Бугарске и Чехословачке, поднесени су реферати Главног одбора, благајне, финансијског одбора, земљорадничке омладине и посланичког клуба. Рад конгреса 1. октобра трајао је у шест секција. У политичкој секцији расправљало се о ставу Савеза и посланичког клуба после убиства посланика НСС у Народној скупштини 20. јуна 1928. Ставовe групе др Д. Јовановића у секцији заступао је Милан Прибићевић, који је изнео потребу тешњег повезивања са НСС; тај приступ су подржали и Никола Мијушковић из Ваљева и Никола Радованов из Новог Сада, док је један говорник оптужи Јовановића да „више воли Загреб него Београд“. У резолуцију конгреса ушао је и став да посланички клуб треба да се бори за распуштање Народне скупштине и за расписивање нових парламентарних избора, уз евентуално напуштање Скупштине. У чланку „Крштење зелених застava“ Јовановић је конгрес оквалификовао као манифестацију снаге земљорадничког покрета и прокоментарисао је паролe скупа („Доле капитализам“, „Доле паразити“, „Живела задружна држава“, „Живео хрватски сељачки народ“, „Доле убице“,

„Доле са тиранима“, „Живела слобода“); изразио је наду у хитан споразум са Хрватима, Бугарима и Словенцима, на основу пуне равноправности, за радну својину земље, за општу обавезу рада. Чачански конгрес је значио и образовање левог крила Савеза земљорадника и постепено одвајање групе Драгољуба Јовановића од политичког курса вођства странке и рабање земљорадничке левице.⁷⁴

Треба нагласити да међу несложним чачанским радикалима ипак није било котерије Стојана Протића и Љубе Јовановића, него само пашићеваца и касније владиних Вукићевићевих радикала. Одређене групе и међу радикалима и демократима банкократске клице умеле су да користе своју везу са владама и да извлаче масне концесије, које су, затим, за добре паре препродавале странцима. Милоје Сокић, један од браће Сокића, и сам народни посланик Баковице неко време, показао је за време шестојануарске диктатуре једном свом пријатељу десет концесија, већином за рударска истраживања.⁷⁵

*
•   *

Шестојануарском диктатуром све политичке странке и организације су биле распуштене, њихове просторије запечаћене, а архиве заплењене. Административне јединице округа и области биле су укинуте, а уместо ранијих изабраних председника општина, постављени су нови, поверљиви људи. Мало затим установљене су бановине, које су брисале раније историјске покрајине и тако артиметизоване да се свуда стекла жељена национална већина, изузев Дравске, у којој су окупљени Словенци посебног језика. Три среза чачанског округа (моравички, драгачевски и трнавски) ушли су у састав Дринске бановине, жички срез припао је Моравској, а студенички— Зетској. Љубићки срез је такође припојен Дринској бановини. Део сељака западне Србије па и грађани у другим деловима државе примио је распуштање странака и краљеву диктатуру као неминовност која не мора дуго трајати, а министарски кабинет Петра Живковића као генералску владу — да се успостави ред и законитост.⁷⁶ Диктатура је нешто учинила једино у изједначавању закона и правног система, али није била у стању да реши стално присутне проблеме (национално и социјално питање). Те „трале стубове“ је још више ослабила светска економска криза. Због отпора осиромашеног народа који се појавио у земљи (нарочито ван Србије) и незадовољства савезничких држава диктатуром, краљ Александар је морао да поврати полууста-

вно стање. Тако је обнародован октроисан устав (3. септембра 1931), како би се, особито у иностранству, створио привид парламентарног устројства. По усвајању устава обелодањен је указ о расписивању избора за 8. новембар 1931. Како су политичке странке и даље биле забрањене, на изборима је истицана изборна листа коју је саставила сама влада. За режим је било важно да што већи део народа изађе на изборе, како би се легализовала диктатура него ко ће бити исказан да уђе у народно представништво. У ранијем чачанском округу најмање учешће становника на изборима показало је Драгачево (40,87%), а највеће жички срез (84,46%), док је у трнавском гласало 59,16%, у моравичком са 74,15% и у студеничком 80,14% бирача.⁷⁷ У изборној кампањи, која је трајала само месец дана, нису бирани изрази међусобног окривљавања.

Као кандидати у трнавском срезу јавили су се бивши радикали Радован Ерић и Милан Поповић и демократа инж. Светолик Станковић. За посланика је изабран Милан Поповић, свештеник из Заблаћа. Стање у изборним јединицама било је следеће.⁷⁸

општина	бирачи	Р. Ерић	М. Поповић	С. Станковић
Горичани	321:234	18	201	15
Заблаће	343:308	61	240	7
Јежевица I	454:315	32	280	3
Јежевица II	416:198	103	93	2
Јездина	474:218	147	5	66
Лазац	509:324	48	135	141
Оаковраће	507:144	124	3	17
Слатина	559:399	47	342	10
Трнава	609:346	304	25	17
Чачак I	660:388	109	4	275
Чачак II	562:337	72	11	254
Чачак III	649:376	87	8	281
Срез:	6.063:3.587	1.152	1.347	1.088

У Драгачеву су кандидована два бивша радикала — Андрија Протић и Милинко Милутиновић. Номинацију је задобио Милутиновић после тешке и неизвесне утакмице. Стање по општинама било је следеће:⁷⁹

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

општина	бирачи	Протић	Милутиновић
Вича	454: 59	39	20
Горачићи I	537: 72	6	66
Горачићи II	413: 75	7	68
Г. Дубац	424:261	16	245
Граб	367: 43	33	10
Гуча I	403:131	119	12
Гуча II	560:251	235	16
Лисице	275:218	113	105
Лучани	154:316	133	183
Д. Краварица	703:131	74	57
Каона	535: 98	25	73
Котража	584:449	300	149
Лиса	350:164	103	61
Луке	454:394	111	273
Марковица	758:272	78	194
Миросалци	663:353	144	209
Прилипац	459:320	119	201
Тијање	508: 26	20	6
Срез:	8.901:3.633	1.675	1.958

Основни проблем гласања у том срезу био је врло мали одзив бирача. У Тијању је он износио свега 51,14%. Преко 50% учешћа бирача имале су само општине: Горњи Дубац, Лисице (79,27%), Лучани, Котража, Луке и Прилипац.

У љубићком срезу кандидовани су Лазовић и Грујић. Номинацију за Народну скупштину стекао је Грујић. Стање гласања по општинама било је следеће:⁸⁰

општина	бирачи	Лазовић	Грујић
Брбани	448: 64	5	59
Бресница I	583:309	148	161
Бресница II	321:144	102	42
Г. Горевница	471:180	151	29
Љубић	490:201	14	187
Миличићевци	620: 12	4	8
Миоковци	526:258	216	42
Мојсиње	294:181	—	181
Мрчајевци I	579:236	29	207
Мрчајевци II	486:202	49	153
Остра	578:343	308	35
Прељина	403: 91	39	52
Пријевор	342: 40	25	15
Прислоница	476: 14	5	9
Рошци	587: 14	2	12
Д. Трпача	454: 73	2	71
Срез:	7.676:2.362	1.099	1.263

Учешће гласача на изборима било је минимално — 30,7^о/_о. У Милићевцима одазив је износио само 1,93^о/_о, у Рошцима — 2,39^о/_о. Преко 50^о/_о учешћа бирача показале су само општине Бресница I и Остра. Лазовић је имао превагу у шест општина, али у Мојсињу није добио ниједан глас, док је Грујић победио на десет гласачких места.

Извесно политичко кретање осетило се тек 1932. године. Изазвао га је др Милош Тупањанин из Савеза земљорадника. Трећег маја (на трећи дан Ускрса) одржаван је у Гучи вашар. Изненада, окружен групом сељака, појавио се Тупањанин и говорио је ватрено против владе и њене политике. Жандарми су покушали да га спрече, али народ то није дозволио. Тупањанин је успео да заврши говор и да, праћен наоружаном групом сељака, нестане са вашаришта.⁸¹ На сличан начин Тупањанин се изненадно појавио и у Ужичкој Пожеги, одржао говор и нестало. Штићен и сакривен од сељака, особито чланова Савеза земљорадника, Тупањанин је следећих недеља држао „летеће зборовe“ по селима на простору између Чачка, Ваљева и Аранђеловца. Слична акција изазвала је крвопролиће на Убу 1. јула 1932, када су сељаци бранили говорника, а жандармерија је ударила по њима.⁸²

У Чачку су се политички активирали и други земљорадници и неки тада опозициони политичари. Акција је почела састанком у Чачку, на коме су, поред др Драгољуба Јовановића, присуствовали: Борбе Поповић (у име деснице у Савезу земљорадника), пријатељ Михаила Аврамовића, и демократ сељак Вујовић, први председник Савеза земљорадника Борисав Штављанин, затим радикали Војко Чвркић и Милисав Тајсић. Одлучили су да за време вашара у Чачку на Јеремијин дан (14. маја) организују збор сељака. Замисао није остварена, јер су Јовановић и група левих земљорадника (2. маја) ухапшени. У очекивању оптужнице Јовановић је у затвору саставио летак „Земљорадници воде“, у коме је и Чачак означио као подриште политичке борбе.⁸³

Људи родом из чачанског краја иступили су значајније неколико пута у Народној скупштини 1932. године. Осмога марта Милоје Сокић, народни посланик Ђаковичког среза, говорио је о аграру у том срезу, посебно о аграрној реформи која је интензивније спроведена почев од 1928. године. Акција је вршена без плана, а са недоласком насељеника земља одузета домороцима је остајала без обраде; новац (по 5.000 динара) који су добијали насељеници за градњу куће нерационално је трошен, куће су грађене од набоја, тако да је,

уместо 1.600 пристојних кућа, подигнуто 2.000 лоших и трошних.⁸⁴ Девет дана касније излагао је о пројекту закона о непосредном порезу и о неправилностима у наплати пореза, за што је окривио пореску администрацију; закључио је да, с обзиром на измене и допуне закона, порески обвезници неће много добити растерећењем од 20% раније номинале.⁸⁵ Милинко Милутиновић поново је говорио о Пољопривредној драгачевској банци, основаној 1924. године да омогући земљорадницима јевтин кредит. Стални председник управног одбора Андрија Протић дигао је у банци 130.000 динара под малом каматом од 10%, а слао је министарству неверне извештаје о томе како су драгачевски сељаци у току 1931. године више штедели у банци него 1930. Бринуо се и да се другим члановима управног одбора и за 1932. обезбеде добре тантијеме и додаци, све на штету сељака који су могли добити само кредит под тешким условима.⁸⁶

Чачанин Настас Петровић, врло познат радикал и радикалски дисидент и чешћи министар унутрашњих дела, умро је 22. фебруара 1933. године.⁸⁷

У недељу, 8. октобра 1933. одржани су општински избори у трнавском срезу. У Трнави је највише гласова добио Кузман Теодоровић (282), у Јездини — Милорад Гавриловић (496), у Слатини — Тодор Весовић (207), у Паковраћу — Михаило Николић (250), у Јежевици — Марко Рајић (521), у Заблаћу — Димитрије Ацемовић (205), у Ласцу — Милорад Милојевић (191), у Горичанима — Аврам Штављанин (222).⁸⁸

Почетком 1933. године Драгољуб Јовановић је предложио лењинским земљорадницима да походе села. Марко Савићевић је посетио Уб, Ваљево, Чачак, Крагујевац и Пећ.⁸⁹ Опозициони радикали, демократи и земљорадници су 25. јуна 1933. на састанку у Гучи донели резолуцију, у којој су отворено пребацили својим шефовима Аци Станојевићу, Љ. Давидовићу и Јоци Јовановићу пуну пасивност и мањак сваке политичке иницијативе.⁹⁰

У међувремену диктаторски режим је настојао да искористи увођење тобожњег уставног поретка, па је основао режимску странку Југословенску радикално-сељачку демократију (ЈРСД). Ова је одржала свој први конгрес 2. јуна 1933. Ту је променила име у — Југословенска национална странка (ЈНС). Да би се показала пуна демократичност у земљи, по налогу краља и Петра Живковића, Живковићев бивши начелник кабинета Св. Ходера основао је службену опозициону странку — Југословенску народну странку, чији су припадници по главном партијском гласилу „Борби“ названи „борбаши-

ма". Прве организације ЈНС јавиле су се у варошицама бившег чачанског округа, у Чачку, Краљеву, Рашкој, Ивањици и Гучи, до петумајских избора 1935. организације су основане и у већим чачанским селима. У ЈНС су ступали каријеристички и режимски отпадници ранији и од 1929. године забрањених странака. Од познатијих политичара родом из Чачка у ново друштво ступио је и Милоје Сокић, као и посланици изабрани по чачанским срезовима. Среска конференција ЈНС у Чачку одржана је 2. октобра 1934, пре других вароши Дринске бановине. Конференцији су присуствовали делегати из срезова трнавског, драгачевског, моравичког и љубићког; поред посланика Милана Поповића, М. Милутиновића, Вукашина Спасовића и девет других, на конференцији су били и бан Дринске бановине Велимир Поповић, Илија Михаиловић у име Главног одбора странке и други.⁹¹ Занимљиво је да Чачани и Ваљевци неколико дана касније нису послали Намесништву и влади телеграм саучешћа поводом погибије краља Александра у Марсеју, што су учинили Ужичани и Ивањичани.⁹²

Анта Радојевић се у то време одбио од политике. На 7. километру од Ивањице, на путу за Ужице, преврнуо се аутобус (4. августа 1934) и од 12 повређених путника највише је страдао Радојевић.⁹³

ЈНС је септембра 1933. покренула живу акцију на политичком активирању чачанског краја. Осмог октобра одржани су састанци у Чачку и зборови у Ивањици, Ужицу и Ужичкој Пожеги. Касније је под владом Б. Јевтића настала пасивизација, што је искористила Југословенска народна странка да се афирмише у чачанској јавности. Пред петумајске изборе „борбашки“ су успели да поставе кандидационе листе у свим бановинама, па и у Дринској; у тој бановини су се најпре инсталирали у девет срезова, од којих је један био и љубићки.⁹⁴ У исто време ЈНС је (12. марта) у хотелу „Крен“ одржала скупштинску општинских делегата за трнавски срез и град Чачак; на састанку је за посланичког кандидата изабран инж. Светолик Станковић, а за заменика одређен је Марко Рајић, председник општине у Жежевици.⁹⁵

Драгољуб Јовановић, коме су прављене велике сметње у завичајном Пироту, кандидовао се у Чачку, па му је полиција одобрила да се креће само у срезовима где се кандидовао (пиротски, трнавски, кикиндски). У позиву бирачима он је 5. мај означио као „дан великог обрачуна између народа и властодржаца“, апелујући на гласаче да прихвате Мачекову листу и отворе „један нов период у животу наше земље, период поштене и контролисане управе, период једнакости за све, период политичких слобода, период привредног и кул-

турног напретка“; писао је да постојећи режим води државу у „политичко и морално расуло“, упропашћује привреду и „доводи у опасност сам опстанак државе“. Са Љ. Давидовићем заказао је збор за 25. април у Чачку, пошто су били кандидати у трнавском и љубићком срезу. Давидовић на збор није дошао, а Јовановић је сутрадан протеран из Чачка. Јовановић се у Чачку договорио са Драгишом Мишовићем да га комунисти подрже на гласању, али до утаначења договора није дошло јер су обојица ухапшени.⁹⁶ Срески начелник из Чачка написао је у свом извештају банској управи да је 25. априла у дворани хотела „Русија“ Јовановић одржао „политичку конференцију“ која је била „редовно пријављена и одобрена“; очекивало се да ће после конференције Јовановић напустити варош, али он је остао у трнавском срезу, окупљајући народ и „на вешт начин“ изазивао је револт против владе, „харангирајући масе против данашњег режима“. Јовановић је под службеном пратњом одмах, првим возом, спроведен у Београд.⁹⁷

Поред рада левог земљорадника Драгољуба Јовановића против режима, од интереса је видети како су куповани неки одлучни опозиционари, какви су били браћа Чвркић. Старији брат Михаило био је сељак и некад је био народни посланик Радикалне странке, док је млађи Војко, адвокат у Чачку, био демократа. Љуба Давидовић је много полагао на браћу, ценио је њихову борбеност и називао их кабларским орловима и хајдучима опозиције. Када је чуо да се браћа колебају и да желе да приђу Јевтићевом режиму, Давидовић је замолио познатог лекара и политичара др Драгослава Смиљанића, који се знао са браћом, да оде у Чачак, нађе Војка и да му поручи да Давидовић рачуна на њега и да у каквој повољној прилици неће заборавити на њега. Власти су, међутим, већ више дана држале Војка Чвркића у затвору. Интервенција код среског начелника за Смиљанићево виђење са Војком није успела, па је Смиљанић, уз помоћ пријатеља, ноћу илегално лествицама прешао затворски зид висок три метра и преко обавештеног апсанције, опозиционара, ушао у Војкову ћелију. Старији брат, међутим, направио је пазар са баном Вељом Поповићем — он да режиму преда брата Војка, а режим њему да уступи концесију на Овчарску бању у року од 40 година.⁹⁸ И др Иван Рибар је писао како је Војко Чвркић постао Јевтићев посланички кандидат у љубићком срезу. Он је за Војка забележио да „је био један од оних демократа који су 1929. године пошли у илегалну борбу против диктатуре, што су му Давидовић и вођство Демократске странке замјерили, пребацујући му што је за борбу против дик-

татуре одабрао 'барикаду', умјесто да мирно чека и да рад препусти вођству странке". Чвркић је змерио вођству странке што је поводом избора 1931. изјавило да Демократска странка остаје пасивна, сматрајући да чланови појединачно имају право да политички раде. Тада се стварно одлепио од странке и пристао да буде кандидат на листи П. Живковића. Давидовић такве каријеристе није позвао на партијску одговорност. Када је странка позвала Војка Чвркића да 1935. изађе на изборе на заједничкој листи целе опозиције, он је одбио; кандидовао се на листи Б. Јевтића, и то у љубићком срезу где и сам Давидовић. Јевтић је Чвркићу отворио државну касу само да би Давидовић добио што мање гласова. И полицијски и изборни апарат добили су налог да помогну Чвркића, и овај је заиста оборио Давидовића на плећа, што Давидовић није доживео пуних 40 година, колико се дотад бавио политиком.⁹⁹

За излазак на петوماјске изборе политичке организације су морале испунити услове које је прописао указ издат 6. фебруара 1935. Избори су одржани по диктаторском изборном закону из 1931, само нешто измењеним 1933. године; према њему, у држави се бирало 370 народних посланика; политичке организације су морале показати 30 потписаних препорука у половини изборних срезова у најмање шест бановина.¹⁰⁰ Владин проглас (од 27. фебруара) подсећао је јавност да се министарски кабинет и даље залаже за југословенство и унитаризам.¹⁰¹ И приликом избора 1935. важно је било излагање становништва на изборе. У целом некадашњем чачанском округу 81,12% уписаних бирача изашло је на биралишта, опет највише у студеничком (88,22%), а најмање у трнавском (77,76%) и жичком (77,76%) срезу; у Драгачеву је проценат био изнад просека (81,88%). У драгачевском срезу за посланика између осам кандидата изабран је Милинко Милутиновић, земљорадник из Живице и бивши радикал, а у трнавском инж. Светолик Станковић, индустријалац, бивши демократа. Јевтићева листа убрала је у Драгачеву 93,28% гласова, Мачекова опозициона — 5,95%, Љотићева — 0,2%, а Б. Максимовића — 0,21%. У трнавском срезу Јевтићева листа добила је 77,86% гласова, Удружена опозиција — 21,88%, „Збор“ — 0,16%, а Максимовић само шест гласова.¹⁰²

У малом љубићком срезу на изборе је изашло 84,64% уписаних бирача. На листи председника владе Б. Јевтића била су четири кандидата: Војко Чвркић (добио 35,37% укупних гласова), Вук Новаковић (6,07%), Буро Буровић (27,51%) и Светозар Лепосавић (19,72%).

Љуба Давидовић је био срески кандидат Мачекове (УО) листе, добивши само 14,86% укупних гласова. Димитрија Љотића представљао је Радосав Аџемовић (0,04%), а Б. Максимовића Михаило Бурић (0,83%). За посланика је изабран В. Чвркић, а за његовог заменика Светислав Тодосијевић, земљорадник из Мрчајеваца. Чвркић је имао мање гласова од Буровића у Бресници I и II, у Г. Горевници, у Љубићу и Милићевцима, од Лепосавића у Бресници I и II, Д. Трпчи, Мојсињу и Мрчајевцима I и II, од Новаковића у Мрчајевцима I. Целокупно гласање види се из табеле:¹⁰³

општина	бирачи	Чвркић	Новаковић	Буровић	Лепосавић	Давидовић	Бурић
Брђани	534:462	217	—	128	1	168	—
Бресница I	677:494	70	41	203	146	34	—
Бресница II	357:275	28	8	34	151	54	—
Г. Горевница	540:481	27	—	426	—	28	—
Д. Трпча	547:450	85	17	43	88	208	9
Љубић	568:480	128	8	165	17	100	2
Милићевци	694:612	184	—	352	12	64	—
Миоковци	669:549	250	8	211	4	76	—
Мојсиње	319:273	22	4	13	105	84	44
Мрчајевци I	688:632	89	133	11	303	94	1
Мрчајевци II	500:406	48	57	8	245	83	5
Остра	639:563	300	43	199	14	7	—
Прељина	465:394	230	9	43	47	64	1
Пријевор	417:376	191	1	177	2	5	—
Прислоница	542:426	247	95	39	10	34	—
Рошци	618:544	509	30	5	—	—	—
Срез:	8.834:7.477	2.645	454	2.057	1.145	1.111	62

Листа Д. Љотића није укључена у табелу, јер је добила само три гласа (по један у Мојсињу, Мрчајевцима I и у Прислоници).

Б. Јевтић је доста сигурно ушао у изборну трку. У централној бановини, Дринској, ЈНС је добро стајала пред 5. мај. У ваљевском срезу имала је 2.050 присталица, у вишеградском — 2.129, у Драгачеву — 3.000, у сарајевском срезу — 3.342; само сарајевски срез имао је више учлањених приврженика од драгачевског на врху нај-афирмативнијих срезова; странка није имала чланова у трнавском, моравичком и пожешком срезу.¹⁰⁴

Жалби против неправилности при спровођењу избора 1935. било је мање него у ранијим кампањама. Против мандата посланика бившег чачанског округа није било изборних рекламација. У оближњој Грузи, пак примењен је јак изборни терор, а жалиоци су навели пет конкретних случајева.¹⁰⁵

Иако диктатура није укинута, јер су диктаторски закони и даље били на снази (само су либералније спровођени), Стојадиновићева Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) од самог почетка била је атрактивна и за оне политичаре који су од 1929. били у опозицији, па су се пасивизирали. Такав је био и Анта Радојевић, и тада један од чланова Главног одбора радикала. Он је 22. септембра 1935. образовао месну организацију ЈРЗ за Чачак. Срески начелник је 23. септембра обавестио бана да је тога дана у Чачак приспео инж. С. Станковић, народни посланик, који је такође сазвао и одржао конференцију; на њој се негативно изражавао о Радојевићу, а за себе је тврдио да има овлашћење од М. Стојадиновића да оснује ЈРЗ у Чачку.¹⁰⁶

Учешће Чачана било је значајно у посланичком клубу ЈРЗ, нарочито првих месеци. Организацијски одбор посланичког клуба одржао је други састанак 22. октобра 1935; на њему су били присутни В. Чвркић и Милоје Сокић. На наредном састанку, сутрадан, у ужи одбор за студирање закона о раздужењу сељака изабран је Чвркић, као први, а Сокић, као четврти на списку чланова. У организацијски одбор С. Станковић је ушао на IV седници (26. октобра). Сокић је говорио често, на V, VI и VIII седници. На VIII седници изабрани су сви одбори Клуба. На челу административног одбора дошао је Чвркић, а Сокић је ушао у одбор за молбе и жалбе, да би се на X седници помињао на челу тог одбора. Тада је Чвркић предложио да Клуб у споразуму са владом одреди кандидациони одбор; С. Станковић је предложен у одбор за проучавање резолуције о закону о пословном реду у Народној скупштини, а ушао је и у одбор за проучавање законског предлога о међународним уговорима. Тада се у Клубу појавио и Момчило Сокић, посланик из Приморске бановине. Клуб је имао и одборе по бановинама; у одбору за Дринску бановину од шест чланова налазили су Чвркић и Станковић, а у одбору за Приморску бановину Момчило Сокић. Милоје Сокић је био врло ревносан члан Клуба, па је тражио да изабрани чланови буду активнији у раду. На XVI седници (24. јануара 1936) Чвркић је пледирао за чешће састајање Клуба — како би се уједначили ставови о раздужењу сељака. На наредној седници говорио је Момчило Сокић

— да сви посланици настоје да постану фактор у свом срезу. На XXII седници (пленума) Клуба, на којој је искључен Мита Димитријевић (Оливера), први је говорио Чвркић. На XI седници (13. новембра), тј. првој на којој је присуствовао и М. Стојадиновић (такође родом Чачанин) Милоје Сокић је предложио дугачак списак чланова за све предвиђене одборе Клуба. Но, већ на XXIV седници Милоје Сокић је разлагао о клеветима против њега, а на XXVIII седници је скренуо пажњу да његове критичке опаске не треба лоше примати; тада је био већ климав члан ужег састава Клуба. На XXXI седници Милоје је анализирао скупштинску борбу која је довела до Арнаутовићева атентата на М. Стојадиновића. После тога он више није помињан у записницима са седница Клуба.¹⁰⁷

Војко Чвркић већ од стицања посланичког статуса спремао се ка вишим положајима. На то није указивао само његов све јачи положај у Клубу посланика ЈРЗ, него и говори које је држао у Народној скупштини. Петнаестог јуна поменуо је да се од ране младости интересује за политику и да, нажалост, и сада слуша дебате које је раније пратио са галерије у Уставотворној скупштини. Рекао је да има нешто у бити државе због чега народ у Југославији стално тапка у месту, као у циркулусу вициозусу. Ту је, пре свега, мислио на тзв. хрватско питање, сматрајући да су на кривом путу они који траже федерацију или конфедерацију. Поздрављајући изједначење закона и пореза, он је коментарисао „Загребачке пункције“, устврдивши да само унитарна држава омогућује веће благостање свих. Југославији није потребан никакав плебисцит, јер је овај извршен оружјем у току рата. Ако предлагачи пункција сматрају да изборни закон или што друго није добро, треба да добу у Народну скупштину и да се боре да се лоше ствари замене бољим. Док је према Спаху, као ранијем министру, имао резервисано држање, бранио је (20. јула 1935) Корошчево југословенство налазећи га већ 1917. године Корошчевим иступима у бечком парламенту.¹⁰⁸

После одржаних избора, 21. децембра 1936. Чвркић је настојао да их подробном анализом (која је штампана у записцима износила 1,288 ауторских табака) коментарише. Почео је са излагањем на говор Јеремије Протића, који је алудирао да ЈРЗ није добила већину у љубићком спрезу, који је био познат као кула Љ. Давидовића. Српко Вукановић је упадицом покренуо суштински проблем: Чвркић је био на листи Б. Јевтића а после избора одмах је склизнуо Стојадиновићу очекујући каријеру. Чвркић је критички говорио о Јевтићу примајући упадице у стилу „него ко вас је изабрао“. Да би одоро-

вољио српске чланове Скупштине, оштро се осврнуо на Велебитски усташки устанак изазвавши посланике Хрвате из ЈНС.¹⁰⁹ Дуго време, које му је дато, као гласноговорнику владајуће коалиције странака, била је Чвркићева промоција посланика чија каријера тек предстоји.

Поменути општински избори били су значајни за ЈРЗ, јер су тек они могли значити да је народ прихватио нову владавинску комбинацију и да се више не може говорити о посланицима пребезима, изабраним на Јевтићевој листи који су каријеристички одлетели новом јату. На територији Дринске бановине избори су одржани 8. новембра 1936. У целој бановини ЈРЗ је сакупила 73,32% гласова, Удружена опозиција (УО) — 13,23% неопредељени — 5,1%, бивша ХСС — 3,02%, бивши Савез земљорадника — 2,55%, ЈНС — 1,16%, сељачки покрет Воје Борђевића — 0,936%, грађанске листе — 0,46%, Љотићев „Збор“ — 0,23%.¹¹⁰

У трнавском срезу, у селу Горичанима Радоје Стефановић (ЈРЗ) је добио 195, а Милорад Штављанин (УО) — 140;

Заблаће: Димитрије Ацемовић (УО) 200, Ранко Зечевић (ЈРЗ) — 179, Милинко Обрадовић (ЈРЗ) — 0;

Јежевица: Марко Гајић (ЈРЗ) — 438, Андрија Релић (УО) — 421;

Јездина: Адам Лазовић (УО) — 323, Рисим Лазовић (УО) — 48, Радомир Палалић (УО) — 40;

Лазац: Живота Радојчић (УО) — 199, Милорад Миладиновић (ЈРЗ) — 170, Драгиша Сремчевић (УО) — 170;

Паковраће: Драгутин Мићевић, Божидар Ракетић (избори одложени);

Слатина: Тодор Весовић (ЈРЗ) — 213, Алекса Петаковић (ЈРЗ) — 175, Драгољуб Павловић (ЈРЗ) — 123;

Трнава: Марко Томић (УО) — 336, Кузман Тодосијевић (ЈРЗ) — 143, Будимир Тошић (ЈРЗ) — 5.

У Драгачеву су организације ЈРЗ биле јаче:

Вича: Душан Маричић (ЈРЗ) — 227, Милош Бабић (ЈРЗ) — 191;

Горачићи: Витомир Трашевић (В. Борђевић) — 439, Раде Плазинић (УО) — 90, Милутин Раковић — (ЈРЗ) 255;

Граб: Чедомир Вујовић (УО) — 202, Андрија Шипетић (ЈРЗ) — 151, Крстомир Илић (УО) — 13;

Гуча: Душан Бокић (ЈРЗ) — 281, Мирко Бекић (ЈРЗ) — 133, Велимир Ивановић (УО) — 418;

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

Дљин: Адам Урошевић (ЈРЗ) — 325, Селимир Алемпијевић (ЈРЗ) — 124, Мијајло Пантелић (ЈРЗ) — 277;

Д. Краварица: Миљко Стефановић (ЈРЗ) — 379, Миљко Станојевић (УО) — 199, Исајло Мркић (УО) — 138;

Г. Дубац: Војислав Величковић (ЈРЗ) — 235, Милоје Рубинац (ЈРЗ) — 200;

Дучаловићи: Милан Митровић (ЈРЗ) — 348, Аврам Петровић (ЈРЗ) — 257;

Каона: Миливоје Костић (ЈРЗ) — 326, Миланко Ђурчић (ЈРЗ) — 211, Вељко Милетић (ЈРЗ) — три;

Котража: Никола Вујовић (ЈРЗ) — 360, Драгољуб Миливојевић (УО) — 102;

Лиса: Тихомир Беловић (ЈРЗ) — 184, Вићентије Јововић (ЈРЗ) — 163;

Луке: Велибор Стојковић (ЈРЗ) — 296, Милић Чегајац (ЈРЗ) — 111;

Прилипац: Гвозден Чолић (ЈРЗ) — 122, Страјин Мајсторовић (В. Борђевић) — 126, Сретен Јанковић (В. Борђевић) — 110;

Миросаљци: Драгиша Милосављевић (ЈРЗ) — 363, Радомир Лукић (ЈРЗ) — 213;

Тијање: Богосав Тајсић (УО) — 285, Димитрије Поповић (ЈРЗ) — 170.

Срез љубићки, у коме је било највеће изненађење, показује следеће стање:

Брбани: Тихомир Савић (ЈРЗ) — 254, Вилиман Тешић (УО) — 224;

Бресница: Милутин Бокић (ЈРЗ) — 458, Миливоје Марић (УО) — 393;

Г. Горевница: Радомир Ђирић (неопр.) — 184, Милош Наиловић (ЈРЗ) — 172, Милорад Станојчић (ЈРЗ) — 153;

Љубић: Витомир Вукосављевић (УО) — 340, Милутин Радовановић (ЈРЗ) — 204;

Милићевци: Аксентије Кнежевић (УО) — 319, Лазар Радуловић (ЈРЗ) — 292;

Миоковци: Богдан Лазовић (УО) — 293, Живан Павловић (ЈРЗ) — 242, Милутин Годоровић (УО) — 38;

Мојсиње: Адам Лепосавић (ЈРЗ) — 144, Михаило Марковић (УО) — 106;

Мрчајевци: Војислав Видојевић (ЈРЗ) — 0, Добросав Некторовић (УО) — 0;

Остра: Радојица Ратковић (ЈРЗ) — 300, Радосав Велић (ЈРЗ) — 239;

Прељина: Будимир Јовановић (УО) — 223, Алекса Јовановић (ЈРЗ) — 210;

Прислоница: Милош Васовић (УО) — 281, Срећко Мутаповић (ЈРЗ) — 201;

Рошци: Миодраг Перишић (ЈРЗ) — 454;

Д. Трепча: Светозар Милошевић (УО) — 271, Миласав Бојовић (ЈРЗ) — 220.¹¹¹

Ако се саберу наведене цифре гласања, ЈРЗ није била јако доминантна. У трнавском срезу од седам општина Удружена опозиција је победила у четири са 1.877, а ЈРЗ у три са 1.641 гласом. У традиционално радикалском Драгачеву радикали су победили у 11 општина са 5.697, демократи у две са 1.647 гласова, а сељачки покрет В. Борђевића добио је већину у две општине са 675 гласова. У немирном љубићком срезу од општина за које су саопштени изборни резултати радикали су стекли превагу у пет општина са 3.548 гласова, демократи такође у пет са 2.492 гласа, а један кандидат као неопредељен добио је 184 гласа.

Министри и народни посланици ЈРЗ наглашено су се трудили да не само задрже, него и прошире доминацију у чачанском крају. Војко Чвркић је са народним послаником таковског среза приредио збор ЈРЗ у Г. Милановцу 12. јануара 1936, на коме је и сам говорио дотичући се важнијих питања политике, привреде, финансија и друштвених односа.¹¹² Чачак је (16. јула 1936) одушевљено дочекао Милана Стојадиновића; на дочек су довучене велике масе народа. Председника владе и министра војске генерала Љубомира Марића поздравео је председник општине Солујић. Министри су одсели у кући индустријалца и народног посланика С. Станковића, пред чијом су кућом присталице ЈРЗ одржавале манифестације.¹¹³ Драгиша Цветковић, четврти човек у руковођству ЈРЗ, одржао је 3. и 4. новембра 1936. зборове у љубићком, трнавском и драгачевском срезу почињући у Мрчајевцима, где га је дочекао В. Чвркић. У Чачку му је асистирао С. Станковић говорећи о потребама вароши за водоводом и канализацијом.¹¹⁴

Ходерини „борбашки“ заобишли су Чачак средином августа 1936. када су одржали сусрете у Ужицу, Косјерићу, Бајиној Башти, Лешници, Ваљеву, Ковиљачи и на Убу.¹¹⁵ У чачанском крају никад нису ухватили корена.

Димитрије Љотић био је самоуверенији, али је лоше пролазио у западној Србији. Десетог маја 1936, за време његовог збора у Ваљеву, и 27. децембра 1936, за време збора у Крекавцу, избили су озбиљнији нереди, па није дуго посећивао ову регију. Љотићу наклоњени народни посланик Александар Лазаревић оптужио је министра унутрашњих послова Ј. Корошца 2. марта 1938. у Народној скупштини, када је на министра осуџа паљба са свих страна, због тога што није предузео мере да комунисти не би онемогућили Љотићев збор у Краљеву.¹¹⁶

И левичари су деловали у Чачку. Са левим земљорадницима одржавао је везу Веселин Маслеша, који је обавестио Милана Горкића (Чижинског) да комунисти имају јачег утицаја око Чачка, о чему је Горкић реферисао у извештају 5. децембра 1934. Солидарност левих земљорадника и комуниста показала се на збору у Заблаћу (11. септембра 1935). У летку штапаном у Чачку за тај збор, у име „пријатеља Народног фронта слободе“, објављено је писмо чланова Иницијативног одбора за стварање јединствене радничке партије из Загреба Љуби Давидовићу, Јовану М. Јовановићу и Драгољубу Јовановићу уочи познатог крагујевачког збора Народног фронта (августа 1935). Покрајински комитет КПЈ за Србију послао је у Чачак и Краљево упутство за рад на селу и тражио да се одреде људи који би ушли у земљорадничке организације и радили заједно са присталицама Драгољуба Јовановића. У чачанском крају у тој сарадњи (1936) предњачили су: Милан Поповић из Вапе, Милутин Тодоровић и Душан Савић из Трбушана, Вук Новаковић из Љубића, Светислав Недељковић из Лучана и Добросав Ерић из Гуче. Са чачанским комунистима су сарађивали Витомир Вукосављевић, Богдан Теофиловић и Млађо Поповић, а за координацију су се залагали и Милош Петронијевић из Атенице и судија Миленко Јешић. Сељаци, посебно млађи давидовићевци из Чачка, позивали су Драгољуба Јовановића и његове сараднике да држе зборове.¹¹⁷

У западној Србији 1936. године није било варошице (међу њима је био и Чачак), где бар у једној производној грани није било штрајка, особито крајем лета те године.¹¹⁸

У току 1937. године одржано је неколико важнијих зборова на подручју чачанског округа. Савез земљорадника приредио је скуп у Заблаћу, на коме су били: др Милош Тупањанин, Милош Богдановић (обојица масони) и Борисав Штављанин, а др Бранко Чубриловић је телеграмом поздравио збор, јер је био спречен да допутује у

Чачак. Главни говорник био је Тупањанин, који је рекао да Савез као млада странка треба да под своју заставу прими напредније елементе из села и града.¹¹⁹ У Чачку је 16. августа одржана велика конференција у хотелу „Крен“ коју је сазвао С. Станковић; на њој је поднео извештај о раду Народне скупштине усредсређујући се на питање конкордата. Потом је говорио Радојко Солујић, посебно се осврћући на жељу Војислава Јањића да дође у Чачак, али у договор се умешао чачански владика, свакако зато што је Јањић говорио у прилог конкордата југословенске државе са Ватиканом.¹²⁰ Велики збор одржан је у Рашкој, где је главни организатор и говорник био В. Чвркић; збору су присуствовали министар Томић и неки народни посланици. Милан Грол, Драгомир Иконић и други представници бивше Демократске странке одржали су 24. октобра конференцију у Чачку са свим групама Удружене опозиције.¹²¹ Чвркић је 1937. поднео извештај о раду опозиционих странака, које нису успеле да се акционо уједине, јер су њихове вође, Ходера, П. Живковић и други хтели да заузму прво место у уједињеној организацији.¹²²

Најзначајнија политичка акција у току 1937. године била је афера са закључењем конкордата са Светом столицом. Влада је израдила уговор и министри су га потписали, али су уговор обезвредиле демонстрације у којима је жандармерија пролила крв народа. Чвркић и Хрват Вјекослав Милетић као прононсирани министри, посебно су се залагали за прихватање владиног пројекта.¹²³ У Народној скупштини запамћено је Чвркићево држање у одбрани конкордата — да се не сме дозволити да улица убија ауторитет краљевских министара, којима треба сачувати тај ауторитет да би у иностранству могли успешно заступати државне интересе, а не да су нестабилни, као трска на ветру.¹²⁴ Противконкордатске демонстрације одржане су и у Чачку. Потпредседник Народне скупштине Чвркић морао је у Чачку бежати пред револтираним народом, као и Б. Јанковић у Крагујевцу.¹²⁵

Година 1937. била је пресудна у каријери народног посланика љубићког среза Војка Чвркића. Као потпредседник Народне скупштине водио је седнице док су се Ст. Ђирић, председник, и Фрања Маркић, први потпредседник, бавили у Чехословачкој. Посебно је био важан Чвркићев говор у Скупштини у име ЈРЗ и владе пред изгласавање конкордатског уговора (за који је гласало 167 посланика, а против било 129). Девог августа говорио је два сата у парламенту о актуелним политичким питањима земље.¹²⁶ Првих дана

октобра заменио је др Бранка Калуђеровића (који се није сложио са потписивањем конкордата) као министар ПТТ; отишли су још Бура Јанковић, др Суботић, Марко Кожул и Добривоје Стошовић, па је М. Стојадиновић морао да реорганизује владу. Заједно са новим министром просвете Чвркић је представљао владу на неким свечаностима.¹²⁷ У фебруару 1938. замењивао је одсутног министра грађевина.¹²⁸ Као млад министар посебно се држао Д. Цветковића предосећајући да ће овај бити наследник М. Стојадиновића, што показује да је имао добар рефлекс у унутрашњеполитичким односима и питањима. Почетком 1938. крајеви у поречју Западне Мораве, као режимски оријентисани, били су фаворизовани, па је и Краљево добило првостепени суд, мада је само 38 км удаљено од Чачка, који је тај суд имао и раније.¹²⁹ Народни посланици су тачно створили суд о каријеристи Чвркићу, па му је посланик Миленко Глишић добацио у Скупштини: „Ти брзо возиш а овај Воја (Борђевић, министар без портфеља) лепо вози и неће се никад преварити; никад он не држи паре у једном цепу, него држи и у једном и у другом. А ти се, Војко, чувај да не исклизнеш из колосека“.¹³⁰

Каријеристи су били и Сокићи. Милоје је пришао диктатури¹³¹, али се већ 1936. на ветрометини изиграо. Момчило се држао у седлу, па је био у Скупштини известилац већине Одбора за проучавање трговачког закона.¹³² Драгачевски посланик М. Милутиновић, сељак, држао се губерра. Одржао је безначајан говор о финансирању бунара за Гучу и још две општине.¹³³

После пораза који су комунисти и леви земљорадници претрпели на општинским изборима, комунисти Чачка, Ваљева, Крагујевца и Аранђеловца пришли су групи Плећевића, левог демократе.¹³⁴ Тој акцији, која је почела првих недеља 1938. године, пришли су и др Драгиша Мишовић из Чачка и др Милош Пантић из Ваљева, обојица лекари и комунисти.¹³⁵

Крајем фебруара народни посланик Петар Боговац поднео је оставку на свој посланички мандат у Народној скупштини, јер је 6. фебруара изабран за сенатора. Неколико дана раније народни посланик Мирко Урошевић поставио је питање: шта је са расписивањем избора у градским општинама, што је министар унутрашњих послова најавио у првој буџетској дебати пре две године и девет месеци; постојао је изборни закон и потребни услови, али влада није имала смелости да изађе на гласање, ни јавно, а камо ли тајно; она је знала „да је елеменат који живи у граду отпорнији“.¹³⁶ Првак Демократске

странке (УО) др Иконић допутовао је 19. јануара у Чачку у посету политичким пријатељима, а потом је отпутовао у Куршумлију и у Ниш на политичке скупове.¹³⁷ В. Чвркић је 3. априла стигао у Г. Милановац да би разговарао са партијским друговима, а истога дана је наставио пут у Мрчајевце, где је одржао збор.¹³⁸ Министри Д. Цветковић и В. Чвркић одржали су 19. априла 1938. скупштину у Вучитрну и Трепчи, као и скупштину и смотру Југораса у К. Митровици.¹³⁹ Министар Чвркић 17. јуна боравио је у селу Будимилићу-Јапри (срез Сански Мост) да би пред многобројним народом отворио пошту. После свечаног отворења приређен је збор ЈРЗ за срез Сански Мост, на коме је говорио Чвркић.¹⁴⁰

У Чачку и Краљеву су руководиоци УРС-а и Главног радничког савеза Милорад Белић и Бранко Петек одржали зборове 17. јуна, на којима су говорили о заштитном радничком законодавству и радничким социјалним установама.¹⁴¹ После дугог одсуствовања са простора поречја Западне Мораве, Д. Љотић је 21. августа одржао конференцију у Прељини, где га је напредна омладина дочекала парадајзима, јајима, па и каменицама; био је онемогућен да наступи као говорник, мада је десет жандарма хапсило и растурало окупљене.¹⁴²

Права политичка трка настала је у предизборној кампањи за парламентарне изборе 11. децембра 1938. Без злоупотребе у коришћењу власти није могло проћи ни овога пута. Министар В. Чвркић, као кандидат ЈРЗ за љубићки срез, пред изборе је у свом срезу поставио 300 људи за поштанске службенике, уз услов да гласају за ресорног министра који им је обезбедио службу; после избора сви су они као технолошки вишак отпуштени. У многим селима било је и таквих бирача који су чекали последње часове пред затварање биралишта да би свој глас продали што скупље, нарочито ако су влада и опозиција добили приближан број гласова.¹⁴³ У Дринској бановини опозициона ЈНС је задржала доста значајан број присталица у време расписивања избора. Но, настало је осетно струјање, па су се послаинчки кандидати служили дељењем материјалних средстава.¹⁴⁴ У Чачку је 20. октобра одржао конференцију дотадашњи народни посланик ЈРЗ С. Станковић, на којој је поново добио номинацију за посланика; за заменика му је одређен Тодор Васовић, председник општине из Слатине.¹⁴⁵ Као један од кандидата ЈРЗ у трнавском срезу био је 27. октобра означен и Миодраг Васић, чачански адвокат, са замеником Милорадом Перуничкићем, деловођом слатинске општине.¹⁴⁶ На састанку опозиционих група у Гучи решено је, пошто се нису могли нагодити, да се 30. октобра одржи заједнички збор и да

се на њему одреде посланички кандидати за Драгачево.¹⁴⁷ Радикалска група Аце Станојевића (на Мачековој листи) је још пре тога означила у трнавском срезу свога кандидата, и то на конференцији у Заблаћу. То је био познати Радован Ерић, деловођа из Трнавe, коме је за заменика одређен још познатији бивши посланик и министар А. Радојевић; Радојевић је на истој листи био именован као кандидат у срезу моравичком, са замеником Вучком Маркићевићем из Пилатовића.¹⁴⁸ Радојевић се јавио као кандидат и у Гучи, са замеником Алексом Тодоровићем, свештеником. Давидовићева група изабрала је за кандидата у Драгачеву Милована Шулубурића из Лисе са замеником Велимиром Ивановићем из Гуче.¹⁴⁹ Већ из овога јасно излази да опозиција није била кадра да постави заједничког кандидата. Група А. Станојевића је за трнавски срез и Чачак изабрала за кандидата Драгутина Лазовића, чачанског адвоката, и Стевана Вучковића, школског надзорника, са замеником Пером Поповићем, капетаном у пензији.¹⁵⁰ Радојевић је одмах иза средине октобра посетио све срезове некадашњег чачанског округа, обезбеђујући номинацију најпре у моравичком срезу; ту се јавио као посланички кандидат и Вукашин Протић, председник општине у Остатији (жички срез).¹⁵¹ Земљорадничко крило УО је решило да интензивира рад у срезу жичком, и у окупацима чачанском, рудничком, ужичком.¹⁵²

Изборни резултати 11. децембра 1938. досад су само сумарно објављени. У срезу трнавском кандидат ЈРЗ инж. Светолик Станковић сакупио је 1.938 гласова, други кандидат ЈРЗ Миодраг Васић 1.725, што значи да је ЈРЗ укупно добио, 3.692 гласа. У групацији опозиције давидовићевац Момчило Поповић примио је 1.505, кандидат Савеза земљорадника Будимир Живковић 366, кандидат А. Станојевића, Радован Ерић 450, кандидат ЈНС Раша Гавриловић 190, што чини укупно 2.511 гласова. Кандидат „Збора“ Милован Борђевић сакупио је 26 гласова. Како је у срезу било укупно 6.229 гласача, ЈРЗ је победио са 64,08%. За посланика је поново изабран Св. Станковић. У Драгачеву кандидат ЈРЗ Радомир Цвијовић сакупио је 2.546 гласова, други кандидат ЈРЗ Богосав Тајсић — 1.345, дакле ЈРЗ укупно 3.891 глас. Кандидат придружене групе В. Борђевића Милосав Митровић добио је 103, Ходерин кандидат Милутин Пантовић — 57, што значи да је владина листа убрала 4.056. У табору опозиције кандидат ЈНС Милинко Милутиновић постигао је 1.589, кандидат Савеза земљорадника Адам Шулубурић — 1.070, кандидат А. Станојевића, Анта Радојевић — 1.096, дакле свега 3.755 гласова. Кандидат „Збора“ Алекса Тодоровић сакупио је 115. Како је бирача било укупно 7.926, вла-

дин блок је добио 51,17% што би било доста мршаво за некад изразито радикалски срез. У Народну скупштину отишао је нов човек — Радомир Цвијовић. У малом љубићком срезу кандидат ЈРЗ В. Чвркић извукао је 4.912 гласова. У опозиционој скупини давидовићевац Радосав Топаловић сакупио је 969, кандидат Савеза земљорадника Витомир Вукосављевић — 1.560, кандидат ЈНС Светислав Јокић — 113, кандидат Ж. Топаловић инж. Милан Милошевић — 351, значи свега 2.999 гласова. Кандидат „Збора“ — 69 гласова. Како је у срезу регистровано 7.980 бирача, ЈРЗ је добила 65,58% гласова. За посланика је поново изабран Војко Чвркић.¹⁵³

Верификациони одбор Народне скупштине предложио је непомредно пред пад Стојадиновићеве владе да се сва три поменута посланичка мандата оснаже. Председник тога одбора био је В. Чвркић, који је и водио седнице Народне скупштине пре избора председника и потпредседника.¹⁵⁴ Од посланичких кандидата родом Чачана жалио се Милоје Сокић на Мачековој листи (УО) за срез Баковички. Навео је неправилно и незаконито вођење избора; тужба се односила, пре свега, на среског начелника и његове органе, на агитацију Ферхата Драге, некадашњег шефа „Цемијета“, на крају гласова, фалсификовање гласачких спискова и извештаја о изборима; Сокић је тражио да се избори понове. Верификациони одбор је сматрао да тужба није ничим доказана, па је она одбачена.¹⁵⁵

Година 1939. била је доста мирна, нарочито првих месеци, на терену. Првих дана фебруара дошло је до смењивања владе, али је владајућа ЈРЗ остала на власти, па није било већих реперкусија у унутрашњости Србије. Ипак, крајем пролећа смењене су и општинске управе у Чачку и Шапцу, док је она у Ваљеву и даље остала на власти. Радикала Радојка Солујића заменио је радикал Миодраг Ж. Васић, адвокат из Чачка.¹⁵⁶ Прву важнију конференцију у чачанском крају после децембарских избора заказао је Савез земљорадника и она је одржана 26. марта у Заблаћу; говорила су два чачанска адвоката, два земљорадника и други. Тога недељног дана боравио је у Чачку Лаза Марковић, који се држао Аце Станојевића; збор је отворио чачански адвокат Драгутин Лазовић, а на њему је главни говорник био Л. Марковић, који се нарочито задржао на хрватском питању. Анта Радојевић је говорио два сата о положају Југославије, као и о спровођењу последњих парламентарних избора.¹⁵⁷ Деветнаестог августа боравили су у Чачку опозициони радикали Стојан Шпадијер и београдски адвокат Чеда Јокић, који су дошли са скупа у Међеви; — на конференцији окружног одбора, поред Шпадијера,

говорили су директор гимназије у пензији Марковић, а адвокат Д. Лазовић о стању странке у округу.¹⁵⁸ Десетог децембра опозициони радикали су одржали конференцију, на којој су говорили А. Радојевић и Д. Лазовић. Тада је у чачанској цркви одржан помен Н. Пашићу, који је умро тога дана пре 13 година.¹⁵⁹ У последњој декади децембра Радојевић је сазивао конференције у бившем чачанском округу, нарочито у моравичком и трнавском срезу, а 27. тога месеца одржана је значајнија конференција у Заблаћу за срез и град Чачак; на том скупу искључен је из странке Миодраг Васић, адвокат, који је постао председник чачанске општине и тиме је стварно прешао у ЈРЗ. Који дан раније у Чачку и љубићком срезу бавио се В. Чвркић, коме позиције нису пале у ЈРЗ, мада га Д. Цветковић није хтео увести у владу. Односи између Цветковића и Чвркића се ипак нису погоршавали, мада је Чвркић и раније рачунао са Цветковићем; Цветковића је на политичкој екскурзији од Бијелог Поља и Пријепља до Ужица, Ужичке Пожеге и Ивањице пратио Чвркић; Цветковић, ипак, није свратио у Чачак,¹⁶⁰ сувише експониран у Стојадиновићевој ери.

У погледу контаката с народом најревноснији су били представници Савеза земљорадника, чак и они из Босанске Крајине. Бранко Чубриловић је (19. новембра) говорио о земљорадничким дуговима у Грузи, Чачку и Љубићу; у Чачку и Љубићу пред њега су изашли сенатор Средоје Бркић, адвокат Бока Поповић и Витомир Вукосављевић, председник љубићке општине.¹⁶¹ Почетком јесени земљорадничка левица се ограничила на држање предавања. Драгољуб Јовановић је излагао о српско-хрватским односима, о демократском преображају земље, о одбрани државе; поред Чачка, посетио је и Гучу, Прељину, љубићки срез и Краљево.¹⁶² Земљорадници су пред 15. децембар развили живу делатност у трнавском и љубићком срезу; на скуповима су обично говорили: В. Вукосављевић, председник љубићке општине, чачански адвокат Бока Поповић и сенатор Средоје Бркић, који је посетио своје Драгачево, а 17. децембра и моравички срез.¹⁶³ Запажено је да су крајем тридесетих година партијску политику у чачанском крају адвокати све више преузимали од угледних сељака и трговаца, која се „кадровска обнова“ догодила у пречанским крајевима, на првом месту у Војводини, знатно раније.

Најмање иницијативни су били чланови Демократске странке, чије су позиције у поречју Западне Мораве пропадале. Чланови Извршног одбора странке Манојло Сокић и Савко Дуканац у чачанском хотелу „Русија“ одржали су конференцију. Поред поменуто двојице говорио је и др Буро Буровић; сви су критиковали начин на који

је постигнут споразум између Цветковића и Мачека 26. августа 1939. Изабран је акциони одбор за трнавски срез, у који су изабрани неки демократи који су пришли Стојадиновићу и ЈРЗ, али кад је он пао, вратили су се у матичну странку.¹⁶⁴

Вести о политичком животу Чачка од краја 1939. до априлског рата има само за прве месеце 1940. године. Више него што би се очекивало после претходног одбијања Чачана, био је активан Димитрије Љотић. Четрнаестог јануара 1940. одржао је у хотелу „Крен“ предавање о покрету „Збор“ и својој омиљеној теми — драми савременог човечанства; скуп је отворио чачански адвокат Раденко Лазовић. Седмог октобра Љотић се поново представио Чачку истом темом. Људи који су друкчије мислили од њега ометали су га у излагању. Жандармерија је, том приликом, ухапсила групу радника Војно-техничког завода.¹⁶⁵ То је био увод у конфронтацију после 6. априла 1941.

Радикали око Главног одбора настојали су да регенеришу остарелу странку после краха са ЈРЗ, која је имала да под другим именом оствари врхунске циљеве странке. Најагилнији активиста био је Драгутин Лазовић, адвокат. На конференцији под његовим председањиковањем (25. јануара) донесено је неколико закључака; један од њих био је да се дотадашњи месни одбор замени акционим одбором, који би се знатно проширио новим људима и свој рад усредредио на села трнавског среза.¹⁶⁶ То је била закаснела активизација, после неуспелог покушаја М. Стојадиновића са увођењем двопартијског система англосаксонских земаља. Радикали су, ипак, тачно осетили да им класни носилац може бити само ситуиран сељак, јер су град и напредније село испадали из њихових руку.

НАПОМЕНЕ

I

* „Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31 јануара 1921. године“, Сарајево, 1924, 221, 81, 79, 71, 80, 81.

** „Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СРС од 31. јануара 1921. године“, Сарајево, 1932.

*** Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године“, књ. IV, Сарајево, 1940, 108—9, 96,

1. „Правда“, Београд, 21. VII 1924, 2.

2. М. Савић, „Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда“, књ. X, Сарајево, 1932, 38. У даљем тексту дело ће бити цитирано у загради основног текста навођењем римског броја тома и странице арапским бројем.

3. „Политика“, Београд, 5. IV 1923, 7.

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

4. „Правда“, 11. VI 1923, 3.
5. „Правда“, 21. VIII 1922, 3.
6. „Обрабена земља и жетвени приноси у годинама 1922. и 1921“, Београд, 1923, 3.
7. „Обрабена земља и жетвени приноси у 1924. и 1923. години“, Београд, 1925, 12, 17, 18, 19, 21, 21, 22.
8. Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС Београд 1924, 26. VI 1 и 23, стр. 832 (у даљем тексту наводиће се скраћено: Стен. бел. НС, датум иступа посланика и страница штампаног текста, некад уз име посланика); исто, 27. VI 1923, стр. 838, др. Сл. Шећеров.
9. М. Исић, „Сељаштво у Србији 1918—1925“, Београд, 1995, 105 (дело ће у будуће бити цитирано бројем странице у загради основног текста).
10. Р. Божић, „Прилози за историју и географију исхране у Југославији за раздобља 1923—1925“, Београд, 1928, 124; М. Исић, н. д, 213.
11. Б. Б. Милошевић, „О производњи и потрошњи хлебног жита у нашој Краљевини“, Гласник министарства пољопривреде ХХII (април—јун 1928), 143; М. Исић, н. д, 106.
12. Д. Лапчевић, „Србија у бројевима“, Београд, 1929, 31.
13. Б. Б. Милошевић, н. д, 143.
14. Стен. бел. НС, 3. III 1922, 63, Милинко Милутиновић.
15. В. Винавер, „Светска економска криза у Подунављу и немачки продор“, Београд, 1987, 38.
16. Стен. бел. НС, 8. IV 1939, 452, Анђелко Михаиловић.
17. „Новости“, Загреб, 4. IV 1932, 6.
18. Стен. бел. НС 13. XI 1936, Борбе Јевтић, стр. 213.
19. „Обрабена земља и жетвени приноси 1924“, 38.
20. Исто, 33.
21. „Политика“, 16. VIII 1922, 5.
22. Исто, 24. I 1941, 10. — У држави су већ постојала три таква слагалишта — у Шапцу, Пожаревцу, Краљеву, али и у Нишу, Зајечару и Пироту.
23. „Обрабена земља и жетвени приноси“, 43.
24. „Правда“, 11. II 1931, 12.
25. Стен. бел. НС 10. III 1939, 733, извештај министра пољопривреде инж. Николе Бешлића.
26. „Правда“, 23. X 1925, 6.
27. Исто, 21. VIII 1922, 3.
28. Исто, 7. X 1921, 3; 17. XII 1921, 3; 15. X 1921, 3.
29. Исто, 1. IX 1930, 3.
30. М. Аврамовић, „30 година задружног рада 1894—1924“, Београд, 1924, 131.
31. В. Н. Стојковић, „Прва шиварска задруга у Србији“, Београд, 1922, 14, 17.
32. „Обрада земље и жетвени приноси 1924“, 19, 23, 47.
33. Стен. бел. НС 10. III 1939, стр. 793, извештај министра пољопривреде инж. Николе Бешлића.
34. Стен. бел. НС 7. III 1932, 207—10; 3. III 1932, стр. 63.
35. Исто, 3. III 1932, стр. 63.
36. „Политика“, 30. VII 1933, 19.
37. М. Аврамовић, н. д, 129.
38. „Обрабена земља и жетвени приноси 1924“, 46.
39. Стен. бел. НС 3. III 1932, 63.
40. „Политика“, 15. II 1940, 8.
41. Стен. бел. НС Привременог народног представништва, Загреб, 1921, књ. IV, 375, 17. III 1920, Живан Ивановић.
42. Стен. бел. Уставотворне скупштине Краљевине СХС књ. 1, Београд 1921, 23, 21. IV 1921, одговор министра пољопривреде Ивана Пуцела на питање Борисава Штавланина, народног посланика Чачанског округа.
43. Стен. бел. НС 26. II 1938, 72, Миленко Глишић.
44. „Обрадива земља и жетвени приноси 1924“, 42.

45. Исто, 45.
46. „Дефинитивни резултати пописа домаће стоке у Краљевини СХС од 31. јануара 1921“, Сарајево, 1927, 16—7; М. Исић, н. д, 120.
47. Исто; М. Исић, н. д, 121.
48. М. Аврамовић, н. д, 119.
49. Стен. бел. Привременог народног представништва св. V, Загреб, 1921, 372.
50. Стен. бел. НС 10. III 1939, извештај министра пољопривреде Н. Бешлића.
51. „Пролетер“, 1929—1942, бр. 4, април 1933, стр. 9/213.
52. В. М. Буричић и др., „Наша народна привреда и национални приход“, Сарајево, 1927, 172.
53. Стен. бел НС 3. III 1932, стр. 63; 20. VI 1935, М. Милутиновић.
54. См. Буровић, „Државна интервенција у индустрији Југославије 1918—1941“, Београд, 1988, 312—13.
55. Ј. Дашић, „Акционарске банке 1871—1946“, Чачак 1989, 50; „Статистички годишњак“, књ. I, 1929, Београд, 1932, 172. — Вид. и Ј. Дашић, „Јелички рудници“, Чачак, 1979.— књига „Акционарске банке“ цитиране су у основном тексту са „Д“.
56. „Новости“, Београд, 9. II 1923, 3.
57. Ј. Дашић, „Акционарске банке“, 43.
58. „Политика“, 11. II 1936, 9.
59. Стен. бел. Уставотворне скупштине, књ. I, стр. 2.
60. Стен. бел. НС 29. II 1924, 20.
61. „Политика“, 26. IX 1933, 4.
62. „Самоуправа“, 2. II 1926, 3.
63. Архив Војног историјског института, пописник XVII, кут. 489, бр. 1, фол. 1; пописник XVII, фасц. 485, фасц. IV, бр. 1, 1—31, допуне и измене у нацрту о администрацији Завода „Чачак“.
64. „Правда“, 21. VII 1922, 3.
65. Ј. Дашић, „Економска криза у чачанском крају 1929—1933“, Чачак, 1986.
66. „Правда“, 21. VII 1924, 3.
67. Стен. бел. НС 21. VII 1922, стр. 655, Љуба Матић.
68. Стен. бел. НС 17. III 1932, стр. 209, Миљинко Милутиновић.
69. Стен. бел. НС 2. III 1939, 153, Драгослав Пантовић.
70. П. Миленковић, „Историја грађења железнице и железничке политике код нас (1850—1935)“, Београд, 1936, 293—4.
71. „Правда“, 21. VI 1924, 3.
72. „Правда“, 20. IV 1922, 1.
73. Стен. бел. НС 15. II 1938, стр. 186.
74. С. Буровић, „Државна интервенција“, 206.
75. „Обзор“, Загреб, 2. VIII 1938, 3.
76. „Политика“, 18. I 1939, 6.
76. „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931“, књ. IV, 108—109, 96, 83.

II

1. Стен. бел. Привременог народног представништва, књ. 1, Загреб 1920, 303.
2. „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године“, књ. IV, Сарајево, 1940, 9.
3. Стен. бел. НС 8. III 1932, стр. 33, Милан Поповић.
4. Стен. бел. НС 20. VII 1935; 3. III 1932, стр. 46—9, М. Милутиновић;
4. III 1932, стр. 143, Вукашин Спасојевић.
5. Стен. бел. НС 8. III 1922, Алија Селмановић; 6. III 1932, Аранђел Никодијевић.

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

6. М. Комадинић, „Проблем сељачких дугова“, Београд, 1934, 3.
7. Стен. бел. НС 3. III 1933, 62, М. Милутиновић.
8. Исто, 20. VIII 1935, 47—8, М. Милутиновић.
9. „Политика“, 6. III 1936, 9; 9 III 1936, 9; 27. VI 1936, 10; 10. VII 1936, 2; „Пролетер“ 1929—1942, бр. 4—5 јул-август 1936, стр. 9/439.
10. „Правда“, 29. VII 1924, 3.
11. „Политика“, 9. II 1936, 14.
12. Стен. бел. НС 2. III 1939, стр. 150, Душан Бранковић.
13. „Политика“, 27. III 1927, 3.
14. М. Милинковић, „Синдикални покрет у Србији 1921—1929“, Београд, 1979, 126. — Само у овом поглављу странице у загради основног текста значе странице овог дела.
15. „Политика“, 4. X 1924, 4.
16. „Правда“, 30. IX 1923, 4.
17. „Политика“, 4. IV 1926, 1, Пјерова карикатура Н. Пашића.
18. „Правда“, 1. II 1931, 1.
19. Исто, 7. V 1932, 2.
20. Исто, 3. II 1931, 7.
21. Исто, 24. I 1930, 3; 12. V 1929, 5; 13. V 1929, 2; 21. VI 1930, 11.
22. Исто, 30. III 1925, 2.
23. Исто, 4. VII 1926, 9.
24. Исто, 5—8. VI 1925, 5.
25. „Самоуправа“, 25. VIII 1925, 3.
26. Исто, 10. I 1928, 3.
27. Стен. бел. НС 25. VII 1922, Јован Јовановић.
28. Исто, 22. VII 1935, 200, Десимир Јанковић.
29. Исто, стр. 827.
30. „Правда“, 4. VII 1926, 9.
31. Стен. бел. НС 28. II 1924, стр. 2—3, Н. Сретеновић.
32. Исто, стр. 12—15, инж. Анта Радојевић.
33. „Службене новине Краљевине СХС“, 15. IV 1921, 86.
34. Ј. Лозанић — Фротингхам, „Добротворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915—1920. године“, Београд, 1970, 245—48.
35. Б. Храбак, „Грађанске политичке конфронтације у Ваљево између два светска рата“, Гласник Историјског архива, 28—29, Ваљево, 1995, 70, 71, 50.
36. „Политика“, 13. VII 1922, 2.
37. „Политика“, 17. I 1938, 18.
38. Стен. бел. НС 6. III 1939, стр. 272, Велимир Маринковић.
39. „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године“, књ. III, 32.
40. „Политика“, 2. II 1928, 6; Правда 3. V 1922, 3.
41. „Правда“, 23. VI 1926, 3.
42. „Службене новине Краљевства СХС“, 28. XII 1919.
43. „Политика“, 12. VIII 1939, 10.
44. „Глас Тамнаве“, Уб, 1. X 1922, 1—2.

III

1. Стен. бел. НС 1918, додатак од 96—102 редовног састанка, Београд, 1919, стр. 5, 15, 9.
2. „Радничке новине“, Београд, 25. II 1920, 3; 18. III 1920; 9. V 1920, 2; 11. V 1920, 3; 18. V 1920, 3; 20. V 1920, 3; 21. V 1920, 3; 23. V 1920, 3; 17. VI 1920, 1; „Самоуправа“, Београд 20. VII 1920, 3; „Преглед историје Савеза комуниста Југославије“, Београд, 1963, 61; Б. Храбак, „Село у Србији, на Косову, у Санцаку и Македонији према акцијама и политици КПЈ 1919. и 1920. године“, Гласник Музеја Косова, серија „Б“, XII, Приштина, 1974, 36, 39, 40.

3. „Радничке новине”, 24. VIII 1920; 26. VIII 1920. и 31. VIII 1920; М. Николић, „КПЈ на општинским изборима у Србији августа 1920”, Историјски гласник, бр. 1/1964, 114, 126, 129, 131, 132.
4. „Политика”, 16. IX 1920, 2.
5. „Административно-територијалне промене у Н.Р. Србији од 1834. до 1950”, Београд, 1955, 30.
6. Стен. бел. Привременог народног представништва, књ. V Загреб, 1921, 159.
7. „Правда”, Београд 15. X 1920; 1; XI 1920, 2. — Први важнији радикалски збор у Чачку одржан је 22. фебруара када су изабрани месни и агитациони одбор („Самоуправа”, 6. IV 1920, 2).
8. „Правда”, 18. XI 1920, 1.
9. Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине СРС, Београд, 1921, непагинирано; М. Исић, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу од 1920. до 1927. године”, Зборник радова Народног музеја, XXII—XXIII, Чачак, 1994, 317—18.
10. „Статистички преглед избора 1920”, *passim*, непагинирано.
11. Б. Храбак, „Записници седница Давидовићеве две владе од августа до фебруара 1920”, Архивски вјесник, XIII, Загреб, 1970, 7—92.
12. Б. Кризман — Б. Храбак, „Записници са седница Делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919—1920”, Београд, 1960, 372.
13. Б. Храбак, „Село у Србији”, 12.
14. „Статистички преглед избора... 1920”; М. Исић, „Резултати”, 321—22.
15. М. Исић, „Сельаштво”, 254, 259.
16. Стен. бел. Уставотворне скупштине Краљевине СХС, књ. I, Београд, 1921, 11, 22. XII 1920.
17. „Правда”, 27. II 1921, 2.
18. Исто, 18. I 1921, 2.
19. Исто, 24. II 1922, 3.
20. Стен. бел. 21. VII 1922, 663—4, 665—6, 668.
21. „Демократија”, Београд, 14. V 1921, 2.
22. „Нацрт Устава”, Београд, 1921.
23. „Новости”, Београд, 1. II 1923, 2; „Правда”, 7. II 1922, 2.
24. М. Исић, „Резултати”, 322—3. На званичној листи фунгирали су као могући кандидати и Јеленковић и Тих. Савић („Правда”, 7. II 1923, 2).
25. М. Исић, „Резултати”, 323—4.
26. Исто, 322.
27. Б. Глигоријевић, „Парламенат и политичке странке у Југославији 1919—1929”, Београд, 1979, 132.
28. „Самоуправа”, 15. III 1923, 4.
29. М. Исић, „Резултати”, 326, 328.
30. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 18. марта 1923”, Београд, 1924, 52.
31. „Политика”, 19. III 1923, 2.
32. Стен. бел. НС 13. V 1923, књ. I, стр. 16.
33. Исто, 15. V, стр. 248.
34. Стен. бел. 29. IX 1923, 147, Н. Стојковић.
35. Стен. бел. 8. X 1923, 1610—12.
36. „Политика”, 20. VIII 1923, 2; 21. VIII 1923, 2; „Новости”, 22. VIII 1923, уводник.
37. „Демократија”, 13. II 1924, 3.
38. Стен. бел. 9. VIII 1924, 69, одговор М. Савића.
39. „Борба”, 7. II 1924; Б. Глигоријевић, „Парламенат”, 140.
40. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 8. фебруара 1925”, Београд, 1926, 59.
41. М. Исић, „Резултати”, 329—30.
42. Стен. бел. НС Краљевине СХС сазива за 1925, 3, 128, 59—60.
43. Исто, 44.
44. „Правда”, 10. II 1925, 1.
45. Стен. бел. НС 1925, 19.

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

46. Исто, 44; М. Исић, „Сељаштво“, 272.
47. Стен. бел. НС 1925, 44—45.
48. „Самоуправа“, 8. III 1925, 3; 14. IV 1925, 3; 16. IV 1925, 3.
49. „Политика“, 11. IX 1925, 2.
50. Стен. бел. НС 10. VII 1925, 422.
51. „Самоуправа“, 18. VIII 1925, 2.
52. А. Пуриватра, „Југославенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, Сарајево, 1974, 308.
53. „Правда“, 25. I 1927, 3.
54. „Политика“, 24. I 1927, 2.
- 54а. „Политика“, 24. II 1927, 3.
55. Исто, 15. II 1927, 2.
56. „Самоуправа“, 17. I 1927, 3.
57. „Политика“, 17. II 1927, 2; Н. Јовановић, „Политички сукоби у Југославији 1925—1928“, Београд, 1974, 190.
58. „Политика“, 16. II 1927, 2; 17. II 1927, 3.
59. „Самоуправа“, 23. VI 1927, 3.
60. „Политика“, 1. VII 1927, 3.
61. Исто, 3. VII 1927, 3.
62. „Политика“, 7. VII 1927, 3.
63. Исто, 31. VII 1927, 3.
64. Исто, 1. VIII 1927, 4.
65. Исто, 11. VII 1927, 3.
66. Исто, 16. VII 1927, 2; 19. VIII 1927, 3.
67. Исто, 4. VIII 1927, 3.
68. М. Исић, „Резултати“, 335—8. — Милош Ф. Ђосић био је већ 1910. задругар, који је израдио да Народна скупштина 1911. уступи земљиште на коме се налазила стара Народна скупштина за зидање Задругарског дома (М. Аврамовић, н. д., 182—3).
69. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 11. септембра 1927. године“, Београд, 1928, 301; М. Исић, Резултати, 338—42.
70. „Статистика избора... 1927“, 57.
71. Н. Јовановић, „Политички сукоби“, 245.
72. „Политика“, 1. X 1927, 4—5.
73. „Радничке новине“, 28. IX 1927, 2; 14. XII 1927, 2; 11. IV 1928; Т. Миленковић, „Социјалистичка партија Југославије“, Београд, 1974, 383, 411.
74. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица у Србији 1927—1939. године“, Београд, 1994, 64, 65.
75. Д. Смиљанић, „Сећање на једну диктатуру“, Београд, 1960, 27.
76. „Историја Ужица“, део II (1918—1975), Ужице, 1992, 435.
77. „Статистика избора посланика за прву Југословенску народну скупштину одржаних 8. новембра 1931, Београд 1935“, 194, 200, 261, 207, 200.
78. Исто, 209; „Новости“, Загреб, 10. XI 1931, 20.
79. „Статистика избора... 1931“, 194.
80. Исто, 198.
81. С. Бркић, „Драгачево и Земљорадничка странка“, календар Споменица Село, Београд, 1941, 184—6.
82. Т. Стојков, „Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929—1934“, Београд, 1969, 168.
83. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 81, 82.
84. Стен. бел. НС Краљевине Југославије, ванредни сазив за 1931—1932. годину, књ. IV, Београд, 1932, стр. 10, 8. III 1932.
85. Исто, 17. III 1932, стр. 212—13.
86. Исто, 17. III 1932, стр. 209—10, М. Милутиновић.
87. „Политика“, 23. II 1933, 3.
88. Исто, 9. X 1933; 13. X 1933, 4.
89. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 86.
90. Архив Југославије, фонд Ј. М. Јовановића (80); Т. Стојков, „Опозиција“, 246.

91. Архив Босне, фонд Дринске бановине, Банска управа, Пов. за 1935, извештај о политичком стању за октобар, новембар и децембар 1934. од 3. I 1935, бр. 6/217.
92. Б. Храбак, Грађанска политичка конфронтација, 75.
93. „Политика“, 5. VIII 1934, 7.
94. „Борба“, 5. III 1935, 1.
95. „Правда“, 13. III 1935, 3.
96. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 94, 96.
97. Архив Босне, Дринска бановина, Банска управа, Пов. бр. 581, допис дринског жандармеријског пука пов. бр. 890 од 25. IV 1925; Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 96.
98. Д. Смиљанић, „Сећање“, 98—100.
99. И. Рибар, „Политички записи“, књ. II, Београд, 1949, 179—80.
100. „Време“, 7. II 1935, 1—2.
101. „Политика“, 27. II 1935, 1.
102. „Статистика избора посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије, извршених 5. маја 1935“, Београд, 1938, 106—7.
103. Исто.
104. Архив Југославије, МС, ф. 24.
105. Стен. бел. 14. VI 1935, 23, 40.
106. Т. Стојков, „Влада Милана Стојадиновића 1935 — 1937“, Београд, 1935, 87.
107. Архив Југославије, А—ЦКСКЈ, бивша збирка Моше Пијаде.
108. Стен. бел. 15. VI 1935, стр. 78—83 и 20. VII 1935, стр. 82.
109. Исто, 21. XII 1935, стр. 300.
110. „Политика“, 10. XI 1936, 1.
111. Исто, 10. XI 1936, 5 и 6.
112. Исто, 13. I 1936, 4.
113. „Самоуправа“, 17. VII 1936, 1.
114. Исто, 5. XI 1936, 3.
115. „Политика“, 15. VIII 1936, 2.
116. Стен. бел. 2. III 1938, стр. 26, А. Лазаревић.
117. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 119, 112, 129, 131, 138.
118. „Пролетер 1929—1942“, Београд, 1968, бр. 7 (октобар 1936), стр. 7
- (261).
119. „Политика“, 1. VI 1937, 4.
120. „Самоуправа“, 19. VIII 1937, 3.
121. „Политика“, 25. X 1937, 4.
122. Архив Југославије, МС, ф. 31, писмо В. Чвркића министру пошта
- 1937.
123. И. Рибар, „Политички записи“, II, 180; III (1951), 50. — О конкордатској кризи вид. последње објављено дело: М. Мишовић, „Српска црква и конкордатска криза“, Београд, 1983.
124. Стен. бел. 18. II 1938, стр. 336, Јосип Цветић.
125. „Пролетер“, бр. 10 (септембар 1937), стр. 3/581 и стр. 12/590.
126. „Самоуправа“, 27. IV 1937, 2; 24. VII 1937, 3.
127. Исто, 5. X 1937, 1; 15. X 1937, 2.
128. Стен. бел. 7. II 1938, стр. 81.
129. Стен. бел. 26. II 1938, стр. 54, Ставра Трипковић.
130. Стен. бел. 18. II 1938, 370, Миленко Глишић; 17. II 1938, 294, Мирко Урошевић.
131. Д. Смиљанић, „Сећање“, 33.
132. Стен. бел. 10. II 1937, 452.
133. Стен. бел. 11. II 1937, М. Милутиновић.
134. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 158, 184.
135. Д. Смиљанић, „Сећање“, 136, 142.
136. Стен. бел. 25. II 1938; 17. II 1938, 293.
137. „Политика“, 21. I 1938, 4.
138. Исто, 4. IV 1938, 2.

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

139. „Обзор“, Загреб, 19. IV 1938, 3.
140. „Политика“, 18. VII 1938, 4.
141. Исто, 18. VI 1938, 4.
142. Архив Босне, Банска управа Дринске бановине, Државна заштита, Пов. бр. 3283/38 и 3570/38, Пов. бр. 249/40; М. Стефановић, Збор Димитрија Љотића 1934—1945, Београд, 1984, 75—6.
143. И. Рибар, „Политички записи“, књ. IV (1952), 38.
144. Архив Босне, Банска управа Дринске бановине, Државна заштита, Пов. бр. 1469/38, извештај за срез ваљевски и драгачевски; Пов. бр. 1375, извештај дринског жандармеријског пука о политичкој ситуацији од 16. I 1938.
145. „Политика“, 21. X 1938, 6.
146. Исто, 29. X 1938, 4.
147. Исто, 29. X 1938, 4.
148. Исто, 2. XI 1938, 4.
149. Исто, 4. XI 1938, 4.
150. Исто, 20. XI 1938, 6.
151. Исто, 23. X 1938, 6.
152. Исто, 17. X 1938, 4.
153. Исто, 13. XII 1938, 2; „Службене новине“, 11. I 1939, 2.
154. Стен. бел. 3. II 1939, стр. 14.
155. Стен. бел. 3. II 1939, 20.
156. „Политика“, 22. VI 1939, 6 и 23. VI 1939, 9; Б. Храбак. Ваљево, 89.
157. „Политика“, 27. III 1939, 4.
158. Исто, 21. VIII 1939, 4;
159. „Политика“, 11. XII 1939, 6.
160. Исто, 23. X 1939, 6; 16. X 1939, 7.
161. Исто, 20. XI 1939, 4.
162. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 209.
163. „Политика“, 16. XII 1939, 6.
164. Исто 27. XI 1939, 8.
165. Исто, 15. I 1940, 8; Архив Босне, Банска управа Дринске бановине, Пов. бр. 249/40.
166. „Политика“, 26. I 1940, 4.

**ÉCONOMIE, RAPPORTS SOCIAUX ET VIE POLITIQUE DE TCHATCHAK
ENTRE 1918 ET 1941**

En se référant à des publications statistiques, à des sténogrammes des sessions de l'Assemblée Nationale et à la presse, l'auteur en a dégagé les principaux aspects de la ville de Tchatchak dans l'entre-deux-guerres. La partie traitant l'économie s'ouvre par la production des céréales (froment, orge, avoine, maïs), par la culture maraîchère des légumes (choux, pommes de terre, piments), par l'arboriculture fruitière bien développée (prunes, pommes, framboises, cerises, abricots) et par une maigre viticulture (au pied de la Yélitza). Le marché de Tchatchak était bien fourni, de sorte qu'avant les guerres balkaniques, cette ville passait pour le mieux approvisionné, après Belgrade, sur le territoire de la Serbie. L'exportation du froment ne commença que vers la fin des années 20, alors que le maïs était même importé, étant donné que dans la région de Tchatchak il était utilisé dans l'alimentation humaine. Quant aux données numériques, l'auteur les a régulièrement comparées à celles des départements voisins (dont surtout ceux de Valiévo, Oujitzé et Gorgni Milanovatz) et à celles de la Serbie, dans son ensemble. Pour ce qui est de l'élevage des bestiaux, seuls celui des bovins était supérieur à la moyenne enregistrée en Serbie. Les bestiaux étaient de qualité médiocre et l'amélioration des races ne commença qu'à la suite de l'importation des bestiaux obtenus à titre des réparations qui avaient été imposées à l'Allemagne après la Première guerre mondiale ou acquis en Voïvodine ou en Slavonie. Le bovin de montagne était amené de

Slovénie et les dindons (exportés par la suite en quantités importantes) d'Angleterre. L'auteur fournit aussi des données sur l'arrivée des bestiaux au marché de Tchatchak et sur le pourcentage de la vente de ceux-ci.

Des chapitres à part sont consacrés à l'exploitation des forêts, du charbon, des métaux et des métaux non-ferreux, ainsi qu'à l'utilisation de l'énergie hydraulique pour la production de l'électricité; un chapitre porte sur les artisans des villes et ceux de la campagne. L'auteur fournit ensuite des informations essentielles sur les entreprises industrielles, sur le commerce, l'hôtellerie, les banques, les routes, ainsi que sur les voies ferrées à tracer.

La partie traitant l'état des rapports sociaux comprend plusieurs chapitres. Elle commence par la structure de la population selon l'occupation principale des habitants. Des chapitres à part se rapportent aux questions suivantes: influence de l'économie sur les relations sociales, le paysan et la disparité des prix de certains produits, les dettes des paysans, le paysan de la région de Tchatchak face aux autorités et aux banques, organisations syndicales, grève des artisans et fixation des tarifs. L'auteur donne aussi des informations sur les maladies frappant le plus souvent la population (dont surtout la tuberculose et la syphilis en tant que séquelles de la guerre), sur la situation à l'hôpital départemental et au grand foyer d'orphelins, subventionné par une société humanitaire des U. S. A. Il y est également question du système scolaire, du pourcentage élevé d'illettrés, des coopératives et des organisations sociales, du climat général régnant dans cette petite ville. Dans la vie politique quotidienne l'auteur enregistre des manifestations organisées par des partis politiques (meetings, conférences, affiches), ayant surtout trait aux élections parlementaires qui ont eu lieu le 28 novembre 1920, le 18 mars 1923, le 8 février 1925, le 1er septembre 1927, le 8 novembre 1931, le 5 mai 1935, le 11 décembre 1938), ainsi qu'aux élections municipales et départementales. Les données ne se rapportent pas sur tous les cinq arrondissements du département, mais uniquement sur ceux du Trnava et du Dragatchevo, mais l'auteur y a ajouté celui de Lioubitch, omis par les chercheurs précédents. La ville de Tchatchak était la forteresse du Parti radical, si bien que le Parti démocratique ne put jamais menacer son règne. Les communistes (en 1919 et 1920) étaient des rivaux numériquement plus faibles, mais plus dangereux, de même que l'Union des agriculteurs (surtout en 1932). La majeure partie des radicaux se rallia au parti de dictature du régime, ensuite à B. Yevtitch et finalement à M. Stoïadinovitch. Parmi les notables du domaine de la politique, l'auteur mentionne l'ingénieur Anta Radoïévitch et Voïko Tchvrkitch qui exercèrent tous deux la fonction de ministre. Tchvrkitch était un exemple typique l'animal politique. Autrefois assez nombreux parmi les députés, les paysans cédèrent devant les commerçants des villes qui, à leur tour, se virent écartés de la vie politique par des avocats locaux.

BOGOU MIL HRABA K

ДР МОМЧИЛО ИСИЋ

**РЕЗУЛТАТИ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ
1931, 1935. И 1938. ГОДИНЕ**

Др МОМЧИЛО ИСИЋ
УУ 11000 Београд
Институт за новију историју

UDK 342.843 (497.11)

Избори за Народну скупштину Краљевине Југославије од 8. новембра 1931, који су требало да означе почетак „обнове“ парламентарног живота након краљевог државног удара од 6. јануара 1929. године, имали су, у знатној мери, карактер народног референдума, будући да се гласало јавно и само за једну земаљску изборну листу, чији је носилац био председник владе Петар Живковић. За владајуће кругове је отуда било најважније да што више бирача изађе на биралишта, јер, без обзира на њихово опредељење, сви гласови ће бити дати владиној листи. С друге стране, масован одзив бирача требао је да „покаже политичким круговима и иностранству на колико су интересовање у земљи наишле последње мере југословенских владајућих врхова“.¹

У циљу привлачења што већег броја бирача на изборе, државни апарат је настојао да у што више изборних срезова буде по два

и више кандидата, и то из различитих прешестојануарских политичких странака, како би се њихови ранији симпатизери одазвали гласању. Да би се, међутим, код народа створио утисак да стварно бира, а не да само гласа, срески начелници су у срезовима са више кандидата редовно подржавали смо једног од њих, настојећи да оне друге представе као опозицију.

У целој Краљевини Југославији, за 305 посланичких места, било је 665 кандидата и толико заменика, од којих је 778 или 58,50% партије припадало Демократској странци и радикалима.² Многи од њих били су посланички кандидати и на претходним парламентарним изборима, а неки чак и народни посланици. Свакако, и то је био један од начина да се утиче на масовнији одзив бирача. Рачунало се, дакле, на ауторитет и углед кандидата. Борећи се за што више бирача, Петар Живковић је уочи самих избора упутио писмо сваком бирачу с позивом да 8. новембра изађе на биралиште. По селима су та писма гласачима обавезане да предају сеоске старешине, с напоменом да се 8. новембра мора гласати.³

У чачанском округу од 10 посланичких кандидата седморица су били посланички кандидати и на парламентарним изборима у Краљевини СХС, и то сви на листи Народне радикалне странке, најјаче политичке партије у округу. Тројица од њих су освајали и по један посланички мандат.⁴ Нема сумње, кандидовање оваквих личности највише је допринело да у чачанском округу на биралиште изађе 69,11% бирача, или 1,86% више него у целој Краљевини Југославији.⁵ Најнижи одзив био је у драгачевском срезу — свега 40,77%, а највиши у жичком — чак 84,86%. Управо, у жичком срезу кандидати су били познати краљевачки трговци: Петар Богавац и Лазар Кузмановић, при чему је Богавац био кандидат и на изборима 1920, 1923. и 1927, а Кузмановић приликом избора 1925. и 1927. године.⁶

ОДЗИВ БИРАЧА НА СКУПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 8. НОВЕМБРА
1931. ГОДИНЕ⁷

Срез	бирача	гласача	%
Драгачевски	8.910	3.633	40,77
Жички	12.884	10.934	84,86
Моравички	6.081	4.509	74,15
Студенички	7.195	5.766	80,14
Трнавски	6.063	3.587	59,16
Чачански округ	41.133	28.429	69,11

Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године

РЕЗУЛТАТИ СКУПШТИНСКИХ ИЗБОРА ОД 8. НОВЕМБРА 1931. ГОДИНЕ

Драгачевски срез	одзив бирача гласача			к а н д и д а т и			
	број	број	%	Андреја Протић	%	Милинко Милутиновић	%
Вича	454	59	12,99	39	66,10	20	33,90
Горачићи	950	147	15,47	13	8,84	134	91,16
Г. Дубац	424	261	61,56	16	6,13	245	93,87
Граб	367	43	11,72	33	76,74	10	23,26
Гуча	963	382	39,67	354	92,67	28	7,33
Дљин	729	544	74,62	246	45,22	288	54,78
Д. Крварица	703	131	18,63	74	56,49	57	43,51
Каона	535	98	18,32	25	25,51	73	74,49
Котража	584	449	76,88	300	66,81	149	33,19
Лиса	350	164	46,86	103	62,80	61	37,20
Луке	454	394	88,78	111	28,17	273	71,83
Миросаљци	663	353	53,24	144	44,79	209	59,21
Прилипац	459	320	69,72	119	37,18	201	62,82
Тијање	508	26	5,12	20	76,92	6	23,08
Дучаловићи	758	272	35,88	78	28,67	194	71,33
Укупно	8.910	3.633	40,77	1.675	46,10	1.958	53,90

Жички срез	бирача гласача			Петар Богавац		Лазар Кузмановић	
	број	број	%	број	%	број	%
Адрани	406	362	89,16	270	74,58	92	25,42
Боготовац	391	354	90,54	209	59,04	145	40,96
Вранеш	338	309	91,42	118	38,19	191	61,81
Врба	304	250	82,24	152	66,80	98	33,20
Врдила	344	318	48,11	136	42,77	182	57,23
Грачац	661	552	83,51	116	21,01	436	78,99
Драгосињи	249	214	85,94	109	50,93	105	49,07
Жича	331	289	87,31	104	35,99	185	64,01
Конарево	415	400	96,38	251	62,75	149	37,25
Каменица	289	226	78,20	68	30,09	158	69,91
Краљево	1.701	1.168	68,66	734	62,84	434	37,16
Матаруга	235	226	96,17	122	53,98	104	46,02
Међурецје	414	309	74,64	212	68,61	97	31,39
Милочај	323	281	87,00	199	70,82	82	29,18
Мрсаћ	255	231	90,59	147	63,64	84	36,36
Подунавци	144	130	90,28	46	35,38	84	64,62
Ратина	221	163	73,75	51	31,29	112	68,71
Рибница	343	301	87,75	159	52,82	142	47,18
Рођевићи	579	530	91,54	191	36,04	339	63,96
Самаила	565	518	91,68	312	60,23	206	39,77
Сирча	502	467	93,03	247	52,89	220	47,13
Годачица	639	497	77,77	69	13,88	428	86,12
Витановац	528	464	87,89	75	16,16	389	83,84
Витковац	548	537	97,99	128	23,84	410	76,16
Гледић	302	234	77,48	84	35,90	150	64,10
Стубал	280	259	92,50	5	1,93	254	98,07
Чукојевац	320	279	87,18	20	7,17	259	92,83
Лаћевци	628	528	84,08	346	65,53	182	34,47
Цветке	263	244	92,77	171	70,08	73	29,92
Тавник	330	293	88,79	147	50,17	146	49,83
Укупно	12.884	10.934	84,86	4.998	45,71	5.936	54,29

Моравички срез	бирача гласача			Вукашин Спасовић		Вукашин Протић	
	број	број	%	број	%	број	%
Братљево	383	311	81,20	310	99,68	1	0,32
Ивањица	323	220	60,11	178	80,91	42	19,09
Ковиле	421	310	73,63	307	99,03	3	0,97
Придворица	325	270	83,08	79	29,26	191	70,74
Шуме	618	387	62,62	348	89,92	39	10,08
Брезова	580	473	81,55	273	57,72	200	42,28
Јавор	401	353	88,03	332	94,05	21	5,95
Опаљеник	326	223	68,40	157	70,40	66	29,60
Прилике	809	322	39,80	313	97,20	9	2,80
Вионица	271	204	75,28	44	21,57	160	78,43
Ерчега	485	425	87,63	420	98,82	5	1,18
Косовица	554	492	88,81	491	99,80	1	0,20
Остатија	334	303	90,71	6	1,98	297	98,02
Средња Река	251	216	86,05	90	41,66	126	58,34
Укупно	6.081	4.509	74,15	3.348	74,25	1.161	25,75

Студенички срез	бирача гласача			Бранко Чорбић	
	број	број	%	број	%
Рашка	436	340	77,98	340	100
Беоши	265	228	86,04	228	100
Градац	497	409	82,29	409	100
Мланча	369	332	89,97	332	100
Баково	297	254	85,52	254	100
Студеница	372	316	84,95	316	100
Ушће	741	604	81,51	604	100
Биљановац	183	168	91,80	168	100
Болевац	390	361	92,56	361	100
Још. Бања	505	388	76,83	382	100
Рудно	275	256	93,09	256	100
Плана	314	303	96,49	303	100
Пискање	345	267	77,39	267	100
Павлица	615	615	100,00	615	100
Трнава	724	179	24,72	179	100
Рудница	509	436	85,66	436	100
Бистрица	358	316	88,27	316	100
Укупно	7.195	5.766	80,14	5.766	100

Трнавски срез	бирача гласача			Радован Ерић	Милош Поповић	Светолик Св. Станковић	
	број	број	%			број	%
Горичани	321	234	72,90	18	7,69	201	85,90
Заблаће	343	308	89,80	61	19,80	240	77,93
Јежевица	870	513	58,96	135	26,31	373	72,71
Јездина	474	218	45,99	147	67,43	5	3,40
Лазац	509	324	63,65	48	14,81	135	41,67
Паковраће	507	144	28,40	124	86,12	3	2,08

Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године

Слатина	559	399	71,38	47	11,78	342	85,71	10	2,51
Трнава	609	346	56,81	304	87,86	25	7,22	17	4,92
Чачак	1.871	1.101	58,84	268	24,34	23	2,09	810	73,57
Укупно	6.063	3.587	59,16	1.152	32,11	1.347	37,55	1.088	30,33

Највише гласова добио је, дакле, Лазар Кузмановић, док је, с обзиром на број гласача у срезу, највећи успех постигао Вукашин Спасовић у моравичком срезу, освојивши скоро три четвртине гласова. За народне посланике изабрани су: Лазар Кузмановић, трговац из Краљева, за жички срез; Бранко Чорбић, трговац из Рашке, за студенички срез; Вукашин Спасовић, трговац из Ивањице, за моравички срез; Милан Поповић, свештеник из Заблаћа, за трнавски срез; Милинко Милутиновић, земљорадник из Живице, за драгачевски срез.⁹ Њихов посланички мандат прекинут је, међутим, 7. фебруара 1935. године објављивањем указа Намесништва о распуштању Народне скупштине изабране 8. новембра 1931. и расписивањем нових скупштинских избора за 5. мај 1935.

За петوماјске изборе важио је скоро исти изборни поступак као и за претходне скупштинске изборе, будући да је изборни закон из 1933. године поново предвиђао само земаљске изборне листе и јавно гласање. Једина разлика је била у томе што је сада носилац земаљске листе уместо 60 потписа, требало да обезбеди по 30 потписа бирача из половине од укупног броја изборних срезова, али с тим да они морају бити распоређени у две трећине (шест) ба новина.¹⁰

Поред владине изборне листе, чији је носилац био Богољуб Јевтић, нашла се и листа уједињених делова ванпарламентарне опозиције — преставника прешестојануарских политичких партија (демократа, земљорадника, СДК и ЛМО), са др Владимиром Мачеком као носиоцем. Такође, изборне листе су истакли: Божа Максимовић, радикалски дисидент, и Димитрије Љотић, вођа „Збора“.¹¹

У чачанском округу владина листа је имала чак 16 среских кандидата у пет срезова, што је очигледан показатељ да иза листе не стоји чврста страначка организација, већ превходно интерес да се кандидовањем већег броја личности придобију гласови њихових симпатизера и тако, збирањем гласова, оствари победа. Остале земаљске листе су имале по једног среског кандидата, изузев листе Удружене опозиције у трнавском срезу, где су се појавила два кандидата. Међу кандидатима налазила су се и петорица са претходних избора, од којих су двојица и освајала посланички мандат. Поред

њих су још и тројица кандидата, који су у походу за посланичким мандатом били и за време парламентарних избора у Краљевини СХС.¹²

ПОСЛАНИЧКИ КАНДИДАТИ НА СКУПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА
ОД 5. МАЈА 1935¹³

Земаљске кандидатске листе				
Срез	Богољуба Јевтића	Владимира Мачека	Божидара Максимовића	Димитрија Љотића
с р е с к и к а н д и д а т и				
Драгачевски	Вучко Маркићевић Милинко Милутиновић Милисав Тајсић Радивоје Пантовић Радомир Цвијовић	Средоје Бркић	Мирослав Митровић	Раденко Лазовић
Жички	Драгомир Милановић Исидор Живковић Петар Богавац	Јеремија Радивојевић	Милан Марковић	Драгољуб Илић
Моравички	Вукашин Протић Вукашин Спасовић Драгољуб Милутиновић	Мијаило Главинић	Бранко Коркоделовић	Добривоје Јотић
Студенички	Велимир Курсулић Војислав Тодоровић Станоје Петровић	Бранислав Миленковић	Милутин Јеличић	Тихомир Павловић
Трнавски	Радослав Гавриловић Светолик Станковић	Борисав Штављанин Момчило Поповић	Сретен Станић	Раденко Лазовић

Кандидовањем на листи Богољуба Јевтића више угледних личности у одређеном срезу, државни врх је у чачанском округу постигао двоструки циљ. С једне стране, повећана је заинтересованост за изборе, на које је у округу изашло 81,12% а с друге стране, иако је међу кандидатима долазило до жестоких предизборних обрачуна, гласови за сваког од њих припадали су јединственој изборној владиној листи, која је тако остварила убедљиву победу над опозицијом, са 87,75% гласова, препустивши листи др Владимира Мачека свега 10,61%, а листама Димитрија Љотића и Божидара Максимовића 1,64% гласова.¹⁴

РЕЗУЛТАТИ СКУПШТИНСКИХ ИЗБОРА ОД 5. МАЈА 1935. ГОДИНЕ¹⁵

Срез	одзив бирача %	Земаљске изборне листе							
		Богољуба Јевтића		Владимира Мачека		Димитрија Љотића		Божидара Максимовића	
		број	%	број	%	број	%	број	%
г л а с о в а									
Драгачевски	81,88	7.540	93,82	478	5,95	2	0,02	17	0,21
Жички	77,33	8.568	75,24	2.236	19,64	2	0,02	580	5,10
Моравички	83,78	5.614	99,56	25	0,44				
Студенички	88,22	6.886	99,93	2	0,03			3	0,04
Трнавски	77,76	4.498	77,86	1.264	21,87	9	0,16	6	0,10
Чачански округ	81,12	33.106	87,75	4.005	10,61	13	0,03	606	1,61

Најсиромашнији срезови у оквиру, мравички и студенички, имали су највиши одзив бирача. Такође, у њима је и владина листа, са носиоцем Богољубом Јевтићем, остварила најубедљивију победу, добивши скоро све гласове. Несумњиво, економска зависност сиромашног бирачког тела у овим крајевима од посланичких кандидата са листе Богољуба Јевтића, уз бројне недозвољене радње од стране државних органа приликом предизборне активности, па и самих избора — присутне и у осталим подручјима, у знатној мери је утицала на овакве изборне резултате, који су, међутим, још и последица традиционално присутне свести код недовољно просвећеног сељаштва да се глас мора дати владиној листи како би се избегли потреси и немири у држави, за коју је, управо, оно пролило највише крви.

Опозиција је, дакле, изванредан успех постигла једино у жичком и трнавском срезу, превасходно захваљујући угледу кандидата. У трнавском срезу на Мачековој листи су се нашли њих двојица: Борисав Штављанин и Момчило Поповић, освојивши 21,88% гласова, док је Јеремија Радивојевић у жичком срезу добио поверење 19,64% гласача. Иначе, у жичком срезу листа Божидара Максимовића је имала једино нешто више успеха, са 5,10% освојених гласова, или 95,71% од укупно добијених гласова у целом округу.

РЕЗУЛТАТИ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА ОД 5. МАЈА 1935. ГОДИНЕ¹⁶

гласачко место	Земаљске кандидатске листе Богољуба Јевтића										
	одзив бирача %	Вучко Маркићевић	Милинко Милутиновић	Милосав Тајсић	Радивоје Пантовић	Радомир Цвијовић	Укупно за листу Б. Јевтића	Влатка Мачека	Димитрија Љотића	Боже Максимовића	УКУПНО
Вича	83,92	4	363	6	2	30	405	2			407
Горачићи	82,71		801	11			812	35			847
Г. Дубац	87,42	5	250		1	153	409	1			410
Граб	88,25		221	51	2	2	276	92			368
Гуча	76,22	13	453	166	4	56	692	131	1	3	827
Д. Крварница	73,60	10	376	83	13	22	504	86	1		591
Каона	86,39	271	218	5		11	505	3			508
Котража	85,41		289	9	3	243	544	17		1	562
Лиса	82,67	5	214	4	69	33	325	9			334
Лука	82,00		298	6	6	91	401				401
Лучани	70,61	26	48	64	3	599	740				740
Марковица	79,61	1	361	151		87	600	2		7	609
Прилипац	80,77	304	57	30	1	3	395	4			399
Миросалци	78,18	2	333	211	23	3	572	11		1	584
Тијање	81,67	1	126	222		11	360	85		5	450
Укупно %	81,88	642	4.408	1.019	127	1.344	7.540	478	2	17	8.037
		7,09	54,85	12,68	1,58	16,73	93,82	5,95	0,02	0,21	

гласачко место	Земаљске кандидатске листе Богољуба Јевтића										
	одзив бирача %	Драгомир Милановић	Исидор Живковић	Петар Боговац	Укупно за листу Б. Јевтића	Јеремија Радојевић	Влатка Мачека	Драгољуб Илић	Димитрија Љотића	Боже Максимовића	УКУПНО
Адрани	86,62	152	8	193	353	28					383
БогUTOвац	80,95		195	132	327	18				2	345
Витановац	89,43	26	301	7	334	157				25	516

Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године

Витковац	79,63	97	53	225	375	123	14	512	
Вранеша	83,20	51	93	101	245	30	37	312	
Врба	68,17	58	53	59	170	72	—	242	
Врдила	83,82	92	114	85	291	22	8	321	
Гледић	69,00	2	17	72	91	136	—	227	
Годачица	73,64	31	234	28	295	123	59	475	
Гокчаница	71,24	13	245	60	318	4	—	322	
Грачац	79,57	137	119	147	403	19	135	557	
Драгосиньци	86,10	68	32	86	186	37	—	223	
Жича	77,75	85	44	57	186	97	—	283	
Каменица	65,63	42	51	42	135	56	—	191	
Конарево	83,72	76	111	176	363	34	4	401	
Краљево	68,23	385	29	860	1.274	260	8	1.542	
Лаћевци	76,53	78	114	160	352	171	2	525	
Матаруге	80,38	90	25	77	192	17	—	209	
Милочај	76,44	134	24	121	279	13	—	292	
Мрсаћ	80,22	17	2	59	78	139	2	219	
Подунавци	83,93	2	53	17	72	30	39	141	
Ратина	79,15	71	27	38	136	66	3	205	
Рибница	79,65	72	4	105	181	139	1	321	
Роћевићи	76,77	213	67	166	456	53	—	499	
Самашча	72,89	227	7	152	386	88	2	476	
Сирча	87,07	336	2	124	462	43	—	505	
Стубал	88,82	20	201	—	221	7	50	278	
Тавник	65,43	44	29	59	132	133	—	265	
Цветке	84,64	74	20	77	171	99	—	270	
Чукујевац	88,44	7	101	8	116	22	2	189	329
Укупно		2.700	2.375	3.493	8.568	2.236	2	580	11.386
%	77,33	23,71	20,86	30,67	75,24	19,64	0,02	5,10	100

Моравички срез

Земаљске кандидатске листе
Богољуба Јевтића

Бирачко место	одзив бирача %	Број гласова				Укупно за листу Б. Јевтића	Влатка Мачека		Димитрија Љотића		Бранко Коркоделовић		Укупно
		Вукашин Протић	Вукашин Спасовић	Драгољуб Милутиновић	Мијаило Главнић		Добривоје Јотић	Бранко Коркоделовић	Божа Максимовић				
Братљево	80,23	15	322	4	341							341	
Вионица	82,93	194	44		238							238	
Ерчеге	84,74	62	374	23	459	2						461	
Ивањица	72,86	53	173	58	284	6						290	
Катићи	82,88	158	212	152	522	1						523	
Косовица	93,28	18	363	215	639	1						640	
Кушићи	82,07	94	149	81	324	1						325	

Др Момчило Исвић

Опаљеник	85,13	222	88	5	315	—	—	315
Остагија	93,95	365	5	3	373	—	—	373
Придворица	90,17	281	37	2	320	1	—	321
Прилике	78,62	450	227	39	716	1	—	717
Смиљевац	77,45	117	225	5	347	—	—	347
Ср. Река	83,78	112	102	3	217	—	—	217
Шуме	85,93	162	264	136	562	12	—	574
Укупно		2.303	2.585	726	5.614	25	—	5.639
%	83,78	40,84	45,84	12,88	99,56	0,44	—	100

Студенички срез

Земаљске кандидатске листе
Богољуба Јевтића

Бирачко место	одзив бирача %	Белимир Курсулић	Војислав Тодоровић	Станоје Петровић	Укупно за листу Б. Јевтића	Бранислав Влатка Миленковић	Тихомир Павловић	Димитрија Љотића	Боже Милутић	Маже Милутић	УКУПНО
Б р о ј г л а с о в а											
Биљановац	92,79	155		38	193						193
Бистрица	80,62	153		159	312						312
Бољевац	89,43	304	2	150	456	1					457
Бревница	92,81	169		102	271						271
Градац	89,62	206	2	207	475						475
Баково	93,16	269		17	286						286
Још. Бања	88,60	273	3	206	482						482
Мланче	84,63	273		74	347						347
Павлица	90,03	155		432	587						587
Пискање	92,20	160		183	343						343
Плана	83,93	242		40	282						282
Рашка	74,67	203	1	135	339				3		342
Рудница	87,54	189		310	499						499
Рудно	92,38	179		87	266						266
Студеница	86,50	207		122	329						329
Трнава	91,01	40	4	665	709						709
Ушће	90,34	321		389	710	1					711
Укупно		3.558	12	3.316	6.886	2			3		6.891
%	88,22	51,63	0,18	48,12	99,93	0,03			0,04		100

Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године

Трнавске срез		Земаљске кандидатске листе									
		Б. Јевтића									
Бирачко место	%	Радослав Гавровић	Светолик Станковић	Укупно за листу Б. Јевтића	Борисав Штавањанин	В. Мачека	Момчило Поповић	Раденко Лазовић	Д. Љотића	Б. Макси-мовића	УКУПНО
Горичани	82,49	23	126	149	145		31				325
Заблаће	78,75	139	82	221	11		83				315
Јежевица	82,55	184	248	432	6		404				842
Лазац	79,00	30	238	268	107		69				444
Лозница	72,91	136	244	380			42	6			428
Парменац	79,79	134	310	444	5		5				454
Слатина	82,90	331	136	467	3		43	1			514
Трнава	81,46	101	182	283	26		223			4	536
Чачак	73,27	921	933	1.854	12		49	2		2	1.919
Укупно		1.999	2.499	4.498	315		949	9		6	5.777
%	77,76	34,60	43,26	77,86	5,45		16,43	0,16		0,10	100

За народне посланике изабрани су: Милинко Милутиновић, земљорадник из Живице, за драгачевски срез; Петар Богавац, трговац из Краљева, за жички срез; Вукашин Спасовић, трговац из Ивањице, за моравички срез; Велимир Курсулић, индустријалац из Рашке, за студенички срез; Светолик Станковић, индустријалац из Чачка, за трнавски срез. Сви посланици су са листе Богољуба Јевтића.¹⁷

У срезовима са највишим одзивом бирача, моравичком и студеничком, на 11 бирачких места гласало је преко 90% бирача, и то одређујући се скоро потпуно за листу Богољуба Јевтића. Иначе, у жичком срезу, где је одзив бирача био најслабији, на пет бирачких места изашло је мање од 70% бирача, који су, посебно у Гледићу и Тавнику, чешће гласали за листу Владимира Мачека и кандидата Јеремију Радојевића. Уз Горичане и Мрсаћ, то су и једине општине у чачанском округу у којима је победила опозиција. Владина листа је поражена још само у чукојевачкој општини од листе Божићара Максимовића, чији је срески кандидат у жичком срезу био Милан Марковић.

Скоро безрезервна опредељеност гласача чачанског округа за владину листу приликом петوماјских избора 1935. није се, међутим, поновила на скупштинским изборима од 11. децембра 1938. године, пошто је листа председника владе Милана Стојадиновића добила „само“ 63,92% гласова, односно 6.548 или 19,78% гласова мање него листа Богољуба Јевтића.¹⁸

РЕЗУЛТАТИ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА ОД 11. ДЕЦЕМБРА 1938. ГОДИНЕ¹⁹

Срез	листа Милана Стојадиновића (ЈРЗ)		листа Владимира Мачека (УО)		листа Димитрија Љотића (Збор)	
	број	%	број	%	број	%
Драгачевски	4.056	51,17	3.755	47,38	115	01,45
Жички	8.697	68,70	3.920	30,96	43	0,34
Моравички	4.912	61,55	2.999	37,58	69	0,86
Студенички	5.201	76,97	1.451	21,47	105	1,55
Трнавски	3.692	59,27	2.511	40,31	26	0,42
Чачански округ	26.558	63,92	14.636	35,22	358	0,86

Поново, сиромашни студенички срез предњачи у гласању за владину листу, односно за Велимира Курсулића, индустријалца из Рашке и народног посланика изабраног на петوماјским изборима. У односу на листу Богољуба Јевтића, земаљска листа Милана Стојадиновића добила је у овом срезу само 11,25% гласова мање. Интересантно је, међутим, знатно смањење гласова за владину листу у драгачевском срезу, чак за 30,71%, пре свега, што је последица кандидовања Милинка Милутиновића, посланика са претходних избора на листи Владимира Мачека; уједно то је још једна потврда да се гласа за личност, а не за странку и њен програм.

Без обзира што је приликом ових избора листа Владимира Мачека у чачанском округу добила три и по пута више гласова, она се није домогла ни једног посланичког мандата. Разлози за то су више него очигледни. Није наступала јединствено, већ само као техничка коалиција појединих политичких група и странака, које су све истицале своје кандидате. Тако је дошло до растурања гласова, због чега су кандидати ЈРЗ, односно са листе Милана Стојадиновића остварили предност.

Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године

РЕЗУЛТАТИ СКУПШТИНСКИХ ИЗБОРА ОД 11. ДЕЦЕМБРА 1938. ГОДИНЕ²⁸

Кандидат	странка	носилац листе	гласова
драгачевски срез			
Радомир Цвијовић	ЈРЗ	М. Стојадиновић	2.546
Богосав Тајсић		"	1.345
Милисав Митровић	Група Воје Борђевића	"	108
Милутин Пантовић	Хоџера	"	57
Адам Шулубурић	Група Др. Јовановића	В. Мачек	1.070
Миљинко Милутиновић	ЈНС	"	1.589
Анта Радојевић	Група Аце Станојевића	"	1.096
Алекса Тодоровић	„Збор“	Д. Љотић	115
жички срез			
Миљко Петровић	ЈРЗ	М. Стојадиновић	4.381
Радосав Веснић	ЈРЗ	"	1.752
Драгомир Милановић	ЈРЗ	"	2.479
Вељко Николић	Група Воје Борђевића	"	85
Јеремија Радојевић	Група Др. Јовановића	В. Мачек	2.411
Војислав Јањић	ЈНС	"	1.509
Јовица Новаковић	„Збор“	Д. Љотић	43
моравички срез			
Божидар Спасовић	ЈРЗ	М. Стојадиновић	4.912
Витомир Вукосављевић	Група Др. Јовановића	В. Мачек	1.566
Радисав Топаловић	Група Љ. Давидовића	"	969
Милан Милошевић	Група Живка Топаловића	"	351
Светислав Јокић	ЈНС	"	113
Душан Пауновић	„Збор“	Д. Љотић	69
студенички срез			
Велимир Курсулић	ЈРЗ	М. Стојадиновић	5.201
Станоје Петровић	Група Аце Станојевића	В. Мачек	1.451
Драгомир Планојевић	„Збор“	Д. Љотић	105
трнавски срез			
Светолик Станковић	ЈРЗ	М. Стојадиновић	1.967
Миодраг Васић		"	1.725
Будимир Живковић	Група Др. Јовановића	В. Мачек	366
Момчило Поповић	Група Љ. Давидовића	"	1.505
Радован Ерић	Група Аце Станојевића	"	450
Раша Гавровић	ЈНС	"	190
Милован Борђевић	„Збор“	Д. Љотић	26

Сви изабрани народни посланици су са листе др Милана Стојадиновића: Радомир Цвијовић, школски надзорник у пензији из Чачка, за драгачевски срез; Миљко Петровић, председник драгосињачке општине, за жички срез; др Божидар Спасовић, лекар из

Ивањице, за моравички срез; Велимир Курсулић, индустријалац из Гашке, за студенички срез; Светолик Станковић, индустријалац из Чачка за трнавски срез.²¹

С обзиром да су и на листи др Милана Стојадиновића била по два и три среска кандидата, изузев у моравичком срезу, очито је да је опозиција могла да избори посланички мандат у драгачевском и трнавском срезу да је у њима изашла са по једним кандидатом.

*
*   *
*

На парламентарним изборима у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године бирачи су се првенствено опредељивали за владину земаљску изборну листу. И док приликом скупштинских избора од 8. новембра 1931. године није ни било друге листе, осим владине, на каснијим изборима земаљске изборне листе истицали су: Удружена опозиција и „Збор“. Немогућност другачијег опредељења није, дакле, пресудна. Који су онда, заправо, узроци изузетног поверења владиним изборним листама? Изражена државна и монархистичка традиција код широких народних слојева, који су у прешестојануарском периоду гласали за радикале као чуваре монархије, може да буде један. Други треба тражити у израженој економској зависности бирачког тела од имућних појединаца, који су углавном били кандидати на владиним листама. Од 15 посланичких мандата, пет су освајали трговци, а четири индустријалци.

Захваљујући сопственим финансијским средствима, али и оним добијеним од државе, владини кандидати су и куповали гласове, што је, такође, обезбеђивало гласове владиној листи. Примера ради, уочи скупштинских избора 1938. године, „председник градског поглаварства у Чачку Радојко Солујић је издао за куповину гласова 15.000 динара од средстава намењених чачанској сиротињи; у паковраћској општини, бански већник Михајило Николић добио је 73.000 динара да би купио гласове кандидату ЈРЗ Светолику Станковићу, за исту сврху средстава су дали: Матовићи, Марковићи и Недељковић. Други кандидат у срезу Миодраг Васић такође је куповао гласове (од министра Војка Чвркића добио је 100.000 динара за ту сврху), а финансирао га је и индустријалац Брушија. (...) У Краљеву и жичком срезу владини кандидати су потрошили око милион динара за изборе“.²²

Осим у новцу, држава је своје кандидате помагала и на многе друге начине. „Из бирачких спискова у Чачку избачено је око три стотине пуноправних гласача, уведени су мртви и одсељени, на чије су име гласали припадници ЈРЗ. (...) Партијским кортешима ЈРЗ дата су неограничена овлашћења, да секу државне шуме закупљене за багателу“. Санкционисала је терор и насиље према политичким противницима. „Наоружане банде терорисале су опозиционаре, убили су једног сељака на збору у Лаћевцима и тешко повредиле опанчарског радника Живка Бишчића, пуцали су на омладинце који су лепили летке опозиције“.²³ Шта је, заправо, значила државна потпора кандидату, најбољи је пример Милинко Милутиновић, земљорадник из Живице, припадник Народне радикалне странке пре 6. јануара 1929, а касније члан ЈНС, народни посланик у троструком мандату: 1927, 1931. и 1935. године. Он је, наиме, приликом скупштинских избора 1935. године, као кандидат на листи Богољуба Јевтића, добио 4.408 или 54,85% гласова у драгачевском срезу, док је на изборима 1938. и даље као члан ЈНС, на листи Удружене опозиције, добио свега 1.589 или 20,05% гласова. Нема сумње, ауторитет и углед кандидата, без државне потпоре, нису били довољна гаранција за успех.

За разлику од владине земаљске изборне листе, листа Удружене опозиције у изборну борбу је најчешће улазила рачунајући само на углед и ауторитет кандидата, бивших народних посланика и истакнутих партијских првака пре шестојануарских политичких странака: Анта Радојевић, Милинко Милутиновић, Станоје Петровић (радикали); Борисав Штављанин, Јеремија Радојевић, Војислав Јањић, Витомир Вукосављевић, Средоје Бркић (Савез земљорадника); Момчило Поповић (Демократска странка).

Освојивши 371 глас или 0,47% свих гласова на изборима 1935. и 1938. године, Љотић је у чачанском округу претрпео потпун неуспех. Само нешто више успеха, приликом петوماјских избора, имао је Божидар Максимовић са 606 или 1,61% освојених гласова.

НАПОМЕНЕ

1. Тодор Стојков, „Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929—1935“, Београд, 1969, стр. 115.

2. Исто.

3. Исто, стр. 116.

4. Посланички мандат на изборима у Краљевини СХС освајали су: Борисав Штављанин (1920), Петар Богвац (1923), Милинко Милутиновић (1927).

5. На скупштинским изборима од 8. новембра 1931. у Краљевини Југославији је на биралиште изашло 2.342.520, односно 67,25% гласача.
6. М. Исич, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу од 1920. до 1927. године“, Зборник радова Народног музеја, XXII и XXIII, 1993, Чачак, 1994, стр. 318, 322, 335.
7. Статистика избора народних посланика за Прву југословенску Народну скупштинску, одржаних 8. новембра 1931. године“, Београд, 1935, стр. 194, 264, 200, 184, 207.
8. Исто.
9. Исто, стр. 289, 290, 291, 292.
10. Тодор Стојков, н.д, стр. 290.
11. „Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935. године“, Београд, 1938, стр. 106, 207, 122, 175, 176.
12. Кандидати са избора од 8. новембра 1931. године су: Милинко Милутиновић, Петар Богавац, Вукашин Протић, Вукашин Спасовић и Светолик Станковић, од којих су посланички мандат освајали: Милинко Милутиновић и Вукашин Спасовић. Посланички кандидати приликом избора у Краљевини СХС били су: Милосав Тајсић (1920), Милинко Милутиновић (1927), Петар Богавац (1920, 1923, 1927).
13. Као под 11.
14. Исто.
15. Исто.
16. Исто.
17. Исто.
18. „Политика“, 10972, 13.12.1938, стр. 3/4.
19. Исто.
20. Исто.
21. „Време“, 11. јануар 1939, стр. 6.
22. Надежда Јовановић, Борба КПЈ у Србији за стварање Народног фронта 1935—1939“, Београд, 1990, стр. 359.
23. Исто.

RÉSULTATS DES ÉLECTIONS PARLEMENTAIRES DE 1931, 1935 ET 1938 DANS LA CIRCONSCRIPTION DE TCHATCHAK

Aux élections parlementaires du 8 novembre 1931, le pourcentage de votants s'élevait, dans la circonscription de Tchatchak, à 69,11%; tous ces votants avaient donné leur suffrage au candidat officiel, étant donné qu'il n'y en avait pas eu d'autres. En 1935, aux élections de mai, ce pourcentage fut encore plus élevé (87,75%), malgré le fait qu'il y eut trois autres listes à l'échelle nationale: celle de l'Opposition unie, celle du «Zbor» et celle de Božidar Maksimović.

Lors des élections parlementaires du 11 décembre 1938, étant donné que des chefs éminents des partis politiques d'avant le 6 janvier 1929, d'anciens députés et des membres de l'Opposition unie avaient posé leur candidature, la liste nationale officielle n'obtint pas le succès qu'elle avait enregistré aux élections précédentes: elle ne réunit que 63,92% du collège électoral. Cependant, tout en ayant totalisé 35,22% des votes, l'opposition ne se fit pas conférer un seul mandat, du fait qu'elle n'avait pas eu de candidats communs; dans certaines circonscriptions la candidature avait été posée même par quatre partis ou groupes politiques, ce qui entraîna la dispersion des suffrages. Par conséquent, tous les députés parlementaires élus en 1938 étaient des candidats officiels, tout comme à l'occasion des élections précédentes.

DR MOMTCHILLO ISSITCH

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

**ЧЕДОМИЉ МИТРОВИЋ И ЦРКВЕНО ПРАВО У СРБИЈИ ДО
1941. ГОДИНЕ**

Др ДРАГАН СУБОТИЋ
УУ 11000 Београд
Институт за политичке студије

UDK 348 (497.11)

Знаменити професор Чедомиљ Митровић, дугогодишњи наставник факултета у Београду, утемељивач предмета и катедре за црквено право, рођен је у Чачку 24. јула 1870. године, у породици Митровић, која је оставила знатног утицаја на друштвене прилике у овом крају.

Нижу и средњу школу завршио је у родном Чачку, а богословију у Београду. Затим је отишао на студије у Москву. У тамошњој Духовној академији достигао је степен кандидата теологије. Правни факултет са докторатом завршио је у Бечу и Тибингену. Од 1. септембра 1893. предавао је црквено право у Богословији „Св. Сава“ у Београду. Почетком јануара 1899. постављен је за хонорарног професора црквеног права на Правничком факултету Велике школе у Београду, а 1. јула исте године и за доцента на предмету црквено право.

Почетком фебруара наредне, 1900. године, постао је писар Министарства просвете, а 14. јуна 1902. изабран је за професора Велике школе. Када је 1905. године отворан Универзитет у Београду, потврђен је за професора црквеног права на Правном факултету.

После Првог светског рата, већ 1923. године, биран је за уредника Архива за правне и друштвене науке, а затим и за ректора београдског Универзитета, на коме је месту био изложен свакојаким непријатностима које је превазилазио жељом да што више учини за свој народ и државу.

Професор Чедомиљ Митровић завршио је свој частан живот средином 30-тих, оставивши дубоку бразду у научном и јавном животу нашег народа, на пољу црквеног права, где се неуморно ангажовао.

Црквено-правна књижевност код нас повезује се са делом Јевтимија Јовановића, који слови као писац првог систематског дела из ове области на српском језику. Оно је, под насловом „Начела црквеног права старе источно-православне цркве по књизи Крмчија“, штампано у два тома — 1841. и 1844. године. Овај Јовановићев рад се састоји из три дела. Први је обухватио унутрашње канонско право, други део спољашње црквено право, а трећи грађански и црквени казнени поступак (који се није појавио у штампаном облику у стручној и научној јавности). Ово дело, које је послужило правницима у Аустро-Угарској да се упознају са основним догматима и канонима православне вере, није писано као оригинално научно остварење, мада је послужило ердељском православном митрополиту Андрији Шангуну у изради капиталног дела „Руководство канонског права православне источне цркве“, које се, 1854. године, појавило на румунском, а затим било преведено и на друге стране језике (на српском језику је било објављено у часопису „Православље“ 1872. године).

Од српских канониста бележи се горњокарловачки епископ Евгеније Јовановић, који је 1844. године, у Карлштаду објавио дело „О црквеним судовима у схватањима источних сабора и апостолске цркве у аустријским државама“. Такође, бележе се и други истакнути канонисти, попут епископа нишког Никанора Ружичића који је објавио више радова: „Номоканон о браку“ из 1880, „Номоканон Српске Цркве“ књига прва из 1882, „Таблица разноврсних примера сродства“ (Београд, 1886) и „Сродственик“ из 1906. године. Архимандрит Нићифор Дучић је 1877. објавио књигу „Крмчија Морачка“, а 11 година касније и „Хришћански брак“ (а на Цетињу, 1876. и „Сте-

леник из Крмчије“). Уважени теолог др Емилијан алијас Радослав Радић писао је и објавио на немачком језику књигу о уређењу православне цркве у двојној монархији (објављене у Вршцу, 1877), а 1884. године, у Новом Саду је објавио и књигу „О бракоразводним функцијама православне цркве“.

Највећу бразду заорао је српски православни епископ др Никодим Милаш. Он је превео „Правила православне цркве са тумачењима“ изашла у два тома у Новом Саду, 1895—1896. године, ударивши на тај начин основе науке о црквеном праву код Срба. До своје смрти, 1915. године, објавио је педесетак црквено-историјских расправа. Његово „Православно црквено право“ објављено први пут у Задру, 1890. године, које је систематизовало ову материју у скоро свим постојећим аутокефалним црквама преведено је и на бугарски, руски, грчки и немачки језик (издање из 1928, приредио је др Рад. Казимировић). У Мостару, 1911. године, др Милаш објавио је и дело „Црквено-казнено право“, а знатно раније, у Панчеву (1879) — „Достојанства у православној цркви“.

Поред ових аутора, у новије доба ваља споменути и групу руских богослова и правних писаца-емиграната, који су пред бољшевицима напустили Русију и настанили се у Југославији. Пре свега, мислимо на Сергија В. Тројицког који је био професор црквеног права на Правном факултету у Суботици, а од 1935. и на Богословском факултету у Београду. Црквено право се изучавало у Карловачкој богословији од 1794. године, као и у Богословији „Св. Сава“ у Београду од њеног оснивања. Од 1899. године се предаје на београдском Универзитету, на правним факултетима у Београду и Суботици (до 1944. године), односно од 1920. и на Богословском факултету СПЦ.

Црквено право се на правним факултетима у Краљевини Југославији предавало у Љубљани (предмгни професор Р. Кушеј), у Загребу (др Едо Ловрић и др Мих. Лановић), и у Суботици (Сергије Тројицки).

После више од три деценије предавања овог предмета на Правном факултету у Београду, професора Митровића је наследио Илија Пржић (који ће трагично завршити овоземаљски живот у октобру 1944. године). Он је уочи рата, 1939, објавио и уџбеник „Црквено право“, по коме ће извесни Р. Б. Борђевић, на основу испитних питања, сачинити „Црквено право: За употребу слушалаца правног факултета“ („Футур“, Београд, 1939) — својеврсни репетиторијум за спремање испита из црквеног права, рађен по књизи проф. Пржића.

Само делимичан преглед основних предатних издања из области црквеног права показује континуитет научног и богословског дела и рада знаменитог Никодима Милаша. Апстрахујући, овом приликом, допринос руских научника после 1920. године (попут Тарановског, Соловјева, Мошина, и других који су се бавили историјом словенских права и државе, али и националном историјом државе и права, углавном средњовековне државе), поменућемо неколико аутора и њихових дела. О канонском праву српске цркве, већ 1882. у Београду је поменути Ружичић публиковао дело „Номоканон и српска црква“, а Адам П. Лазаревић је 1920. пријатно изненадио ондашњу стручну јавност објавивши књижицу „О државној интервенцији у породичним односима“. Душан Глумац је писао на тему: „Гет“ развод брака код Јевреја“ (Београд, 1928), а Живојин М. Перић о „Личном брачном праву по српском грађанском законнику (Београд, 1934). Из области црквеног права бележи се књига Атанасија Поповића под насловом „Црква у области права“, штампана у Сремским Карловцима, 1920. године, уз низ радова Сергеја Троијцког од којих, овом приликом, наводимо најважније: „Проблем црквеног законодавства“ (Ниш, 1925); „Хришћанска филозофија брака“ (Београд, 1934); „Црквена надлежност у брачном праву“ (С. Карловци, 1953); „Да ли поједине цркве имају право законодавства у брачним црквеним пословима“ (Београд, 1934); „Црквени или грађански брак“ (Београд, 1926).

За предмет нашег истраживања интересантна је књижица С. Троијцког под насловом „Место црквеног права на правном факултету“ (С. Карловци, 1933), у којој се противи укључивању црквеног права у материју грађанског, односно административног права, чиме би оно нестало из списка општеобразовних, а било увршћено у област докторантских студија на Правном факултету. Троијцки опомиње да је прошло већ 15 година како се ово право не предаје на руским универзитетима и „једини азил у православном словенском свету за ту науку у којем она може да се сачува од бољих времена, то су правни факултети Југославије. Говоримо „правни“ јер на теолошким факултетима може да се предаје само конфесионално, а не црквено право“.

*
*   *
*

Најважније научно дело Чедомиља Митровића је „Црквено право“, чије се треће, допуњено издање појавило 1929. године, у из-

дању књижаре Геце Кона. Основу за овај уџбеник чинио је наставни програм из црквеног права за ученике Богословије „Св. Сава“ у Београду до 1914. године, који је, због обимности градива и начину излагања, истовремено „и један компендијум за слушаоце права“.

У приређивању овог издања професору Митровићу су помогли др Михаило Илић, професор, др Милан Бартош, доцент, и Милорад В. Симић, асистент Правног факултета у Београду. У уводном делу Митровић пише о појму права и цркви (право, црква, канони, разлике између моралних и црквених закона). Посебан део посветио је проблему цркве у праву, односно особеностима црквеног права као науке, али и методама изучавања црквеног права. Митровић право дефинише као збир обавезних правила којима се обележавају узајамни односи међу људима у разним облицима друштвеног живота, а тако исто и односи појединог лица према самом друштву: правила, помоћу којих се постиже принудна равнотежа међу интересима личне слободе и општега добра.¹

Цркву дефинише као религиозну заједницу свих оних људских створења која верују у Христа, заједницу која је заснована на оном апсолутном, универсалном, принципу.² Поред идеалне, односно духовне природе цркве, оличене у њеној карактеристици као једине, свете, саборне и апостолске, њена видљива страна садржана је у духовној заједници људској, односно збиру правних институција. Стога, сматрао је Митровић, „црква као правна институција, јесте видљива заједница људи, које спаја једно исто учење и заједничко веровање у Христа и његове установе ради служења Богу, чиме се постиже вечно спасење.“³

Митровић црквено право дефинише као збир, независних од воље појединаца, норми или правила, којима се одређују правни односи појединих чланова цркве и цркве као целине (уколико ти односи разуме се, служе циљевима цркве на земљи). То је црквено право (*ius ecclesiasticum*) у објективном смислу. А збир различитих права и дужности појединих чланова цркве или институција црквених, према њиховим разним положајима које заузимају у видљивом црквеном друштву, јесте црквено право у субјективном смислу. Црквено право се дели на унутрашње и спољашње, а општи је задатак ове науке да испита основне принципе црквеног права, организацију и надлежност црквене власти (судске и управне), да испита и утврди имовинска и политичка права цркве као правног лица, које улази у састав државе и као такво донекле мора да извршава опште дуж-

ности. Специјални задатак ове науке садржан је у томе да систематски изучи споменике црквеног законодавства и да испита њихову унутрашњу садржину.

Исто тако, има задатак да створи систем основних црквених закона, који се тичу унутрашњег уређења и управе, оних закона који не подлежу промени, већ су стални и служе као основни за живот свих појединих цркава и за сва времена. Методи изучавања црквеног права су: практични (просто излагање позитивног црквеног права у циљу практичне примене закона), историјски, филозофски, теоријски и упоредни. Од богословских предмета црквено право је у најтежњој вези са догматиком, моралним богословљем, историјом цркве и литургијом, док је од правних наука уско повезано са државним правом, грађанским, кривичним, административним, римским и византијским правом.

Митровић дефинише и изворе црквеног права разликујући унутрашње или материјалне и спољашње, или, формалне изворе. Од унутрашњих извора спомиње Вожанску вољу Основаоца цркве, која је изражена Њим Самим или Његовим најближим ученицима, Живот и практику цркве која се огледа у црквеном предању и црквеним обичајима, Вољи цркве израженој у црквеном законодавству и Вољи највише државне власти, у њеном законодавству, поготову у питањима спољашњег правног положаја цркве и њених односа према друштву и другим религијским заједницама.⁴

Митровић разликује опште и посебне (специјалне) изворе црквеног права. У опште изворе, поред божанског права, чији је израз Свето писмо, убраја и апостолско и црквено предање, законодавство као извор права (седам васељенских сабора), државне, односно грађанско законодавство, као и обичајно право. Специјални извори црквеног права обухватају правила и прописе васељенских, али и обласних сабора — Никејски I (325), Цариградски I (381), Ефески (431), Халкидонски (451), Цариградски II (553), Цариградски III (680) и Никејски II (787), апостолска правила, апостолске конституције или уставе. Митровић, затим, даје прецизан преглед зборника прописа по црквеним предметима, почевши од византијских црквено-грађанских и канонских зборника, номоканона, скраћених зборника или синопсиса, пенитенцијалних номоканона, све до канонских зборника од XIV века па наовамо до новијег доба, са посебним освртом на канонске зборнике код Словена (Крмчија Св. Саве).

Митровић материју црквеног права излаже на основу већ раније поменуће поделе на унутрашње и спољашње црквено право.

Прво започиње излагањем црквене организације, чијим се чланом постаје чином крштења. Црквену заједницу дели на клир или јерархију и световњаке или прости чланове. Поред ова два субјекта црквеног права, разликује и калуђерство. Клирици се деле на ниже (ипођакони, чтеци, певачи и други) и више (ђакони, презвитери и епископи). Дакле, поред црквено-служитеља, разликује и свештено-служитеље: ђаконе, презвитере и епископе, који имају духовну и управну власт у цркви.

Клир се одређује као стање или положај оних чланова црквене заједнице којима је поверена друштвена служба у цркви и који су добили нарочито пуномоћје за ту службу. Митровић даље разматра начине за стицање јерархијског положаја у цркви рукоположењем или хиротонисањем, као и начин и узроке губљења свештеничког чина.

Калуђерство, по мишљењу професора Митровића, заузима средину између клира и световњака; први калуђери, због свога усамљеничког живота, звали су се анахоректи, а због строгог начина живота аскети. Митровић пише: „Оснивачи калуђерства били су Павле Тивејски и Антоније Велики, а ученик Антонијев Пахомије (око 340 година) саставио је правила за монашки живот.“⁵

Суштина монашког живота по правилима Василија Великог састоји се у придржавању три завета: Завет безусловне послушности, Завет уздржљивости од брачног и порочног живота и Завет сиромаштва или одрицања од сваког права личне сопствености. Митровић је даље образлагао услове за ступање у калуђерство, последице монашких завета, уређење манастира, као и лишење калуђерства и његове последице. Посебан део посветио је правима и дужностима световњака у цркви.

У другој глави „Црквеног права“ Митровић пише о органима црквене власти: епархијским епископима, њиховим правима и дужностима, викарном епископу, духовном суду или конзисторији, окружним пројерејима и среским намесницима, као и о парохији и парохијском свештенству.

У другом одељку разматра се проблем црквене управе, посебно о црквено-управној власти и надлежности црквено-судске власти. Црквена или духовна власт се оличава у тројаком пуномоћју које је Оснивалац цркве дао својим апостолима: у праву учења о вери, у праву руковођења и управљања црквеном заједницом и у праву религиозног освештавања или вршења свештено — радњи. Унутраш-

ња мисија цркве обухватила је проповед, издавање симболичних књига, предавање вероуке као обавезног предмета у школи, оснивање богословских факултета, црквених књижница, музеја и других установа.

Власт цркве добијена од божанског Основаоца оличава се у тројаким функцијама: законодавној, административној и судској. Црквени суд је наступао као црквено-кривични — за преступе и приватно-правни за међусобне спорове због личних и имовинских односа. Црквено кривични суд је судио за канонске преступе и свештеничке кривице за преступе против вере и цркве (апостازیја, јерес, раскол, симонија), свештеничке службе и црквеног поретка, морала и правила о владању свештеника, против брачне заједнице, личности, части и законите власти, материјалних предмета и интереса, правног поретка, уз коришћење низа црквених казни од општег значаја (опомена, укор, епитимија, одлучење од звања, забрана свештенодејства, лишење од своје парохије или свештеничког чина).

Посебан одељак др Чедомиљ Митровић је посветио брачном праву. Дефинише га као све прописе црквеног и државног законодавства о браку и брачним односима, значи делу породичног права које се зове брачно право. Брак као једна од седам светих тајни (крштење, миропомазање, причешће, кајање, свештенство и јеле-освећење) Митровић овако дефинише: „Брак је црквом (у виду св. тајне) благословена веза мужа и жене ради потпуне заједнице у свима животним односима између њих, која служи као средство за умножавање рода људског“.⁶ Исто тако, набројани су и услови, односно сметње за закључење или раскидање брака, форме за закључивање брака (црквени и грађански), права и дужности супружника, престанак брака као и судски поступак за брачне спорове.

Посебан одељак је посвећен имовинском праву цркве: субјектима црквено-имовинског права, облицима црквене (свете ствари, освештане и обичне црквене ствари), средствима за издржавање свештенства и цркава и за подмиривање општих црквених потреба, руковању црквеном имовином (органи управе и начин управљања), као и октигорском праву.

У другом делу овог уџбеника „Црквено право“ излаже се материја спољашњег црквеног права, углавном везана за однос цркве према држави. Поред излагања византијског система, тзв. цезаропатизма и западноевропског, утемељеног на понтификату папе у Риму, систем односа између цркве и државе новијег датума заснива се на

три модела: а) теорији по начелу слободне цркве у слободној држави (северно-америчка), б) европској теорији слободне цркве у слободној држави (Француска, Италија и Белгија) и в) теорији правне државе (у Немачкој), где је прецизно разграничена граница утицаја. Дакле, разматрајући могуће модела односа цркве и државе — а) црква се стапа са државом, задржавајући за себе доминирајући положај, као што се окарактерисао средњевековни папизам, б) црква се стапа са државом, остајући потпуно потчињена државној власти, као што се обележио протестантизам; в) црква се налази сасвим одвојено од државе по Кавуровој теорији „слободна црква у слободној држави“ и в) међусобна веза цркве и државе одржава се разграничењем сфера њихова утицаја и рада — Чедомиљ Митровић закључује да „црква ако не жели да постане државом, нити држава жели да постане црквом, онда односи између њих могу се правилно регулисати на тај начин, ако се сфере рада и утицаја разграниче по природи и задаћама сваке институције посебице: у област чисто црквену и чисто државну“⁷.

У посебном делу књиге, Митровић је приказао интерконфесионалне односе у Краљевини Југославији, која је била регулисана на принципу слободе савести и равноправности свих вероисповести.

Поред овог капиталног дела, професор Митровић је написао и преко 30 црквено-правних расправа, које су имале одјека у ондашњој стручној и научној јавности.

У Београду је 1900. штампао расправу „О законодавној граници између цркве и државе“, у ствари, приступно предавање из црквеног права одржаном 8. фебруара 1899. године на Правном факултету у Београду. Цео правни живот цркве је поделио на три области: а) област чисто црквеног законодавства, б) област чисто државну где се живот цркве одређује државним законима; в) односно, на заједничку област где је реч о мешовитом моделу цркве и државе.⁸ Шест година касније објавио је и запажен оглед „О брачним парницама: I део: Основни појмови о браку и законским узроцима развода“ (Београд, 1906), као и дело: „Бракоразводни узроци у хришћанском законодавству“ (Београд, 1906). Наслањајући се на одредбе Закона Константина Великог из 331. године, односно познате Јустинијанове законе, грчке коментаре канонског кодекса, а у XII веку на мисао Аристина, Зонаре и других закључио је да се православна црква није зауставила само на евенђелским текстовима. Она је пошла даље и поступно у „заједници са државом, израдила је читав систем брачно-разводног права. Кононисте и црквена практика удру-

жили су се са црквеним законодавством. И тамо где канон није јасан, али је неку ствар сасвим прећуткивао, призвата је у помоћ аналогија с грађанским правом и законом, те је тако стварано црквено правило или се решавао поједини случај из праксе“.⁹

Почетком века објавио је и расправу „Калуђерство и његово социјално значење“ (Београд, 1901), у којој је записао да је суштина овог института у црквено-правном погледу у особитим дужностима који се јављају као последица извршења три јеванђелске дужности: „Калуђерство је особен начин живота основан на испуњавању завети, који се полажу приликом ступања у овај ред... По својој идеји калуђерски живот није ништа друго, до дело пожртвовања за начело еванђелско а с економског гледишта то је рад, који је основан на религијској основи. Докле калуђерство одговара овом задатку и остварује своја начела, све дотле оно не може изгубити вредност и значење за друштво“. Из канонског, односно црквеног права 1908. објавио је, у Сарајеву, расправу „Владичанство и Монашки чин“, а идуће године и друго издање дела „Први српски закон о црквеним властима“ (Београд, 1909). У овој омањој расправи Митровић је анализирао садржину „Начертанија од духовној власти“ обнародованог на скупштини у Крагујевцу 21. маја 1836, које је био на снази све до августа 1847. године, када је издато „Устројеније Духовне власти Кнежевства Српског“. Овим законом регулисани су: положај свештеничког стањења у Србији, унутрашња организација цркве, поготову надлежност и састав црквеног суда, односно Конзисторије. Ове године, Митровић је штампано и рад „Бракоразводни суд по страном законодавству“ — правећи поређења правних и канонских одредби које су се тичале материје брака и брачних односа, почевши од Византије и Рима, па до државне праксе новијег датума. Ту су сви правни системи: а) у којима је био обавезан грађански брак и, сходно томе, ова област спадала под надлежност грађанских судова (Француска, Белгија, Немачка, Холандија, Швајцарска, Италија, Луксембург, Монако, Румунија и Угарска), б) држава, односно покрајина где је био обавезан религијски облик закључивања брака, а у случају несугласица био је надлежан религијски суд (Русија, Србија, Црна Гора, Бугарска, Турска, Босна и Херцеговина, Хрватска), в) државе у којима су призната оба облика закључивања брака и типа судске надлежности у случају спора (Шпанија и Португалија) г) односно, државе где врста суда за брачне спорове не одговара владајућем облику закључивања брака (Данска, Норвешка, Шведска, Енглеска и Аустрија). У посебном одељку, Митровић је анализирао стање

у земљама и покрајинама, углавном православним, где домира овај други тип склапања брака и судске надлежности, укључујући извесна одступања, поготову када је реч о Румунији и Грчкој.¹⁰

Митровићева књига „Из црквеног и брачног права“, објављена у Београду, 1909, у издању познатог књижара и издавача Геце Кона, поред општег дела, садржавала је и поглавље посвећено примерима из свештеничке праксе, из брачног права и других области примењеног права. Митровић је писао следеће текстове: „О Канонизацији светаца у старо доба“, „Наша црква и списи њенога учења о вери“, „О канонском отпусту или вредност отпусних исправа“, „Шта нам казују канони о свештеничком оделу“, „О професионалним беседницима...“

Исто тако, из области свештеничке праксе објавио је низ интересантних радова: „Може ли се извршити крштење кад је каква наказа рођена?“, „Може ли свештеник своје дете да крсти?“, „Може ли се породиља опојати у цркви?“, „Може ли свештеник злочинац остати нерашчињен?“...

Из области брачног права, Митровић је објавио низ есеја, разматрајући најосетљивија питања из ове области, која сведоче о ширини његовог богословског, као и правничког образовања, научног уверења и опредељења, као и погледа на свет. Тако је писао о следећим проблемима: „О правној способности сведока при венчању“, „Брачна веза и монашки чин“, „Осуда као брачна сметња“, „Је ли заједнички кум сметња закључења брака“, „О трородном сродству“, „Може ли се развести брак по истеку петогодишњег одвојеног живота и на захтев једне брачне стране?“...

После Првог светског рата, већ 1919. године, Митровић је у Сарајеву објавио текст „Основна начела црквене политике“ залажући се за очување изворног учења и канона православне цркве, која је, захваљујући томе, успела да се очува кроз векове. У Београду је 1922. године објавио и расправу „О браку и узроцима његове кризе“ наводећи неколико могућих узрока кризе: од брзошлетости приликом склапања брака, физиолошким чиниоцима (полна незрелост или полно незадовољење једног од супружника), бесциљност живота и нереда у браку и породици, до различитих психолошких узрока.

Публиковао је и расправу „Суд за брачне спорове у Србији (од ослобођења до издања грађанског законика)“ објављену у Београду 1929. године, која, на известан начин, чини допуну раније штампа-

лих радова, јер прецизније регулише област брака и брачних односа у Србији у XIX веку.

Пред крај живота, проф. Митровић је објавио неколико омањих радова, који, ипак, завређују да се помену. Тако је 1928. штампана светосавски говор под насловом „Наука у теорији и пракси“, касније, на Народном универзитету у Чачку, у Просветном одбору, одржао је прво предавање 30. марта 1930. на тему: „Основни појмови о праву.“ То је штампано под истоименим насловом и представља један мањи део интересовања проф. Митровића, који је за студенте написао и књигу „Енциклопедија права“, попут других професора Правног факултета у Београду.

На крају овог кратког био-библиографског приказа научне и јавне делатности професора Чедомиља Митровића, ипак, сматрамо да је, поред уџбеника за предмет црквеног права на правничком факултету у Београду, његова збирка од 25 одабраних расправа објављена 1909. у Београду, под насловом „Из црквеног и брачног права“ — врхунац његове научне делатности (изузимајући овом приликом могућност да валоризујемо његов педагошки рад и наставнички позив на Универзитету).

С правом, сврставамо га у ред виђенијих међуратних професора и аутора црквеног права које се изучавало на Правном факултету у Београду, односно, Богословији „Св. Сава“ и Богословском факултету СПЦ. Захваљујући и проф. Митровићу, ова научна дисциплина је до 1941. године, имала запажен успон, а њено поновно враћање у наставне програме правних факултета у земљи, после пола века, имаће велики значај за оживљавање ове дисциплине која се протеклих деценија изучавала само у богословијама и богословском факултету — дакле у крилу Српске православне цркве. У том враћању нашој традицији, култури и науци, у оквире који су протеклих пола века били празни, научно дело професора Чедомиља Митровића, из области црквеног права, има достојно место.

НАПОМЕНЕ

1. Чедомиљ Митровић, „Црквено право“, кратак преглед, Београд, 1929, стр. 4.
2. Исто, стр. 6.
3. Исто, стр. 9.
4. Исто, стр. 15.
5. Исто, стр. 69.
6. Исто, стр. 126.
7. Исто, стр. 199.
8. Нав. дело, стр. 19.
9. Исто, стр. 29.
10. Нав. дело, стр. 32.
11. Нав. дело, стр. 16.

TCHÉDOMIR MITROVITCH ET LE DROIT CANON EN SERBIE AVANT 1941

L'auteur consacre son texte au professeur Tchédoumir Mitrovitch qui, avant la Seconde guerre mondiale, enseignait le droit canon à la Faculté du droit à Belgrade, ainsi qu'au Petit séminaire «Saint Sava» et à la Faculté de théologie de l'Église orthodoxe serbe. Il analyse l'oeuvre principale de Mitrovitch «Le droit canon» et une trentaine d'autres textes, pour la plupart essais traitant cette matière. Il situe le professeur Mitrovitch parmi nos canonistes bien connus comme, par exemple, l'évêque Nicodème Milach qui a laissé une trace indélébile dans ce domaine des sciences juridique et théologique.

DR DRAGAN SOUBOTITCH

ДР ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

**ПРИПАЈАЊЕ ЧАЧАНСКИХ БАНАКА
ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**

ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ
УУ 32000 Чачак
Радише Поштића 7

UDK 336.71 (497.11)

У сталном истраживању привреде и простора често нешто изрони из дубине докумената и само се неочекивано наметне да продубимо наше виђење друштва, његових асоцијација, па и банкарских организација. Тако долазимо до нове стварности, која обогаћује свет искуством и уопштавањем појава о развоју и пословању ужих и ширих субјеката. Континуелно истраживање предузећа и банке приказује и слику света из ранијег доба. Сагледавамо одређен простор и стварност о законитости оснивања банке, стицању нове вредности, расподели и најуспелијем преношењу стеченог знања и искуства, мада на нижим релацијама савремене циркулације капитала. То само убедљивије сведочи да и наша савремена привреда има дубоку генезу.

Тако, нису случајно настале банке у Србији крајем XIX века, јер су и оне биле саставни део тадашњег економског света поставивши

основу за даљу привредну надградњу. Оне су осниване, развијале су се и трансформисале и у Србији и у чачанском крају.

У Чачку је од 1885. до Првог светског рата радило пет банака. Њихово постојање је не само сведочење о тадашњој економској снази чачанског краја. Уочи рата било је њихових падова, успона и криза. Рат је био суморан, са великим губицима људства и материјалних добара, што није могло мимоићи ни банке. Новчани заводи су покушали да се брзо опораве и ревитализују. Видели су излаз и у удруживању и спајању акционарског банкарског капитала. Све банке у Чачку, после рата, учествовале су у одређеној игри спајања, припајања и остваривања супериорног положаја у акционарској главници и укупној билансној маси новчаних завода. Сви су журили да остваре већи утицај у привредном капиталу. На другој страни су привредна предузећа чинила напор да се што пре опораве после рата и да заузму веће место у својој грани. Журило се: ко ће кога да придобије и ко ће више да купи новоемитованих акција. Био је то општи полет — да се дође до веће главнице и већег финансирања банке. У општој трци проширене репродукције у обнављању и оснивање нових предузећа (Млин и електрана „Јелица“ а. д.) тежило се припајању банака у две банкарске организације. Мислило се да ће се ово обавити једноставно у корист Чачанске задруге и Чачанске штедионице.

Али, тај потез је био фаталан. Од пет банака после Првог светског рата две су се припојиле (мада су неки од њихових акционара основали нову банку), једна је ликвидирана и са једном припојеном банком, а две преостале су радиле на ниском нивоу акцијског капитала. Дајемо детаљнију анализу свега шта се збило.

ЧАЧАНСКА БАНКА СЕ ПРИПОЈИЛА ЧАЧАНСКОЈ ШТЕДИОНИЦИ

На Десетој редовној скупштини, 5. фебруара 1912. године, Чачанска акционарска задруга (1900) заменила је дотадашњи назив са — Чачанска банка.¹ Известан број акционара и чланова управе Чачанске банке налазио се у чланству и других новчаних завода. После Првог светског рата у управи Чачанске банке били су: Никола Аћимовић, Никола П. Николић, Чедо Марковић, Милан Петровић и други. Али, налазили су се, истовремено, и у органима Чачанске штедионице. Сличан случај је био и код горњомилановачких

Притајање чачанских банака после Првог светског рата

банака. Све је ово представљало благовремену припрему за прегруписавања и спајања капитала у трагању за успостављање нових економских и политичких веза, све до интегрисања ових банака. О томе ће касније бити више речи.

Банка је од 1912. до 1914. успешно пословала. Међутим, никада није реализовала одлуке Десете скупштине акционара — да се увећа главница од 100.000 на 150.000 динара.

Укупни билансни потенцијал Чачанске банке од 1912. до 1919. увећавао се просечно годишње по стопи од 8,30 одсто. Структура укупног потенцијала: главница — 17,33, резервни фондови — 4,71, штедња — 41, дуг по текућим рачунима просечно — 31, полагачи кауција — 2,3 и неисплаћена дивиденда, тантијема и остали депозити — 3,5 одсто. Посебну пажњу привлачила је штедња грађана, која се кретала од 36 до 41 одсто. На другом месту је учешће позајмљеног капитала од новчаних завода — 29 до 33 одсто (депозити шест банака преко текућих рачуна). Ове кредитне позајмице нису биле случајне. Радило се и о банкарском капиталисању, јер су све те банке, за дате позајмице, имале покриће — залогу вредносних папира — меница у износу од 239.570 динара или 33 одсто више од активе Чачанске банке (1914—1915). То је био један од аранжманских послова у то доба, мада их је било и још неповољнијих, нарочито тридесетих година.

Овакав износ главнице до Првог светског рата био је повољан код мањих и средњих новчаних завода. То се, углавном, мери по учешћу главнице у укупном капиталу од преко 15 одсто. У овом случају главница Чачанске банке је 1914. учествовала са 17,3 одсто у укупном капиталу. Вредност главнице пре и после Првог светског рата меримо по девизном курсу динара према америчком долару: у 1913. један US \$ = 5,18 динара, што значи да се за главницу од од 100.000 динара могло добити 19.305 америчких долара; у 1919. години вредност динара је брзо опадала и курс је износио 20,83 динара према једном US \$, а 1921. паритет је био 42,30 динара према једном US \$, што значи да је динар девалвирао за 716 одсто. За тадашњу главницу од 100.000 динара могла су се добити 2.364 америчка долара или само 12,24 одсто у односу на могућност у 1913. години.²

Цене на мало су још брже расле: индекс за 14 најзначајнијих артикала 1920. износио је 976 у односу на базни — 100 у 1913. години. Општа инфлација је у Србији била енормна све до краја 1923.

године. Динар је на крају 1923. сачувао од предратне златне паритетне вредности само 5,55 одсто, да би се од 1924. са паритетом 6,65 и 1925. године од 8,83 одсто ствари постепено мењале у позитивном смислу.

Све ово указује да је послератна номинална вредност акције од $\pm$ 50 динара била безначајна. Реална вредност акције (у 1913. могло се поседовати 9,65 америчких долара) у 1921. години износила је 33 цента или 0,33 одсто од једног америчког долара.

Акционарска друштва, па и Чачанска банка, била су после Првог светског рата у безнадежном положају. Њихов капитал се истопио, изузев код оних који су имали робу вишег еквивалента: злато у ефективни, непокретну имовину (пословне зграде, магацине, стамбене зграде и друго) и девизе, што је тада била ређа појава.

Ажија се водила у пасиви биланса (1912—1919), као позитивна разлика између курсне и номиналне вредности хартија од вредности, новца — злата, мада у мањим износима.

Обавезе према дугу по текућим рачунима београдским банкама (1919) наведене су у злату — 137.563 и у сребру — 34.337 динара.³ Овако приказане обавезе за извршавање у златницима, према неком уговору, не би се могле обештетити заложеним меницама. То би био, уствари, већи губитак Чачанске банке. Овакве уговоре и споразуме Чачанске банке за извршавање обавеза у злату нисмо пронашли.

Све ово указује на неопходност повећања главнице и ревитализацију укупне активе и пасиве биланса. Неке банке су покушале да увећају свој капитал емисијом нових акција. Показало се да је излаз у стабилизацији завода — удруживање и спајање банака.

Даљи раст финансијског резултата и планиране главнице омеље су прилике за време балканских ратова и пред почетак Првог светског рата. Све је ово оставило далекосежне последице. Морао је бити успостављен мораторијум према свим плаћањима и наплати дугова до извесног рока, које је одредила влада услед ратних прилика.

Када су се нормализовани односи у земљи, државна власт је дозволила и рад банака. Тако је Чачанска банка одржала Тринаесту редовну скупштину акционара, 15. августа 1920. Председник Управног одбора, Никола Аћимовић је поднео извештај о раду од 1914. до 1919. године:

Банка није радила за време мораторног стања услед балканских ратова (1912 — 1913). Настављен је рад јануара 1914. да би

поново уведено мораторно стање 12. јула 1914. Услед Првог светског рата прокламовано је мораторно стање, а редовни послови су обустављени. Акционари се нису могли састати до Тринаесте редовне скупштине. За пуноважно одлучивање о престанку рада или промени циља Банке потребно је да на скупштини учествују акционари са најмање 50 одсто банчаних акција. За ову скупштину је благовремено депоновано 1.120 акција, са правом на 360 гласова, чиме су испуњени услови за рад скупа акционара.⁴

Управа је за време рата сачувала заводску имовину од непријатеља, „изузев канцеларијских материјала и намештаја, који се апсолутно није могао сачувати и извесног броја меница, које су предале Суду општинском ради извршења, па су тамо пропале, а које ће се ипак на основу књига моћи наплатити“.

Председник је, по правилима Банке, предложио замену дела управе: Никола Аћимовић, Станко Михаиловић и Младен Радосављевић, а да се четврти члан бира уместо преминулог Тома Милошевића.

У извештају Надзорног одбора, поред осталог, каже се „да су сви послови које је управни одбор у 1914. и 1919. години предузимао, вршећи тачно и исправно, књиге су тачно и уредно вођене, а прочитани. . . рачуни одговарају потпуно правом стању друштвене имовине, сем што су изгубљене 4 менице у износу динара 320, које су предале Суду Општинском на извршење“.⁵

Истакнуто је да су биланси изравнања, губитка и добитка исправни и да се, према предлогу Управног одбора, изврши расподела чисте добити за 1919. годину у износу 9.000 динара.

На основу друштвених правила из Надзорног одбора иступили су Марко Павловић и Наун Трифуновић. Уместо њих и преминулог Антонија Вујовића бирани су нови чланови.

Скупштина је у целости прихватила рачуне за протекле године (1914. и 1919.), да се добит од 9.000 динара исплати као дивиденда акционарима, а да се остатак од 347,60 динара пренесе на нов рачун за 1920. годину.⁶

На Скупштини су у Управни одбор изабрани: Никола Аћимовић, Станко Михаиловић, Младен Радосављевић и Милић Савић. У Надзорни: Наун Трифуновић, Марко Павловић, Видосав Вујадиновић и Драгутин Вујовић.

Нарочито привлачи пажњу одлука Скупштине „да се за сада неповишава основна Главница Банчина пошто је и овај капитал

мали за садање прилике“. Уочи Првог светског рата била је донета одлука да се увећа главница са 100.000 на 150.000 динара, што је одлучено и код других банака — да увећају своју главницу и после завршетка рата. Ово одступање има позадину, што се види из Записника:

„Управа износи писмо Чачанске штедионице, која се чита и предлаже, да би требало ступити у преговоре са делегатима Штедионице, односно спајања са Штедионицом, јер према данашњим приликама, Банка са овако малим капиталом не може опстати. Збор једногласно усваја предлог Управе и решава да се „Чачанска банка“ споји са „Чачанском штедионицом“ и да Управни одбор изабере из своје средине делегате, који ће водити преговоре са делегатима Штедионице и кад се буду преговори привели крају и пречистили, тада ће Управни одбор сазвати Ванредну скупштину акционара и о свему поднети извештај“.⁷

На крају седнице усвојен је буџет за 1920. годину од 18.000 динара.

На овој скупштини учествовала су 22 акционара, који су у највећем броју заступали чланове своје породице. Депоновали су акције: Никола Аћимовић, Милан Петровић, Радивоје Јекић, Петар А. Обрадовић, Станко Михаиловић, Младен Радосављевић, Никола П. Николић, Милић Савић, Марко Павловић, Наун Трифуновић, Радич Недељковић, Душан Вујовић, Арсеније А. Радовић, Миленко А. Љујић, Петар Љујић, Милица Љујић, Владимир Љујић, Драгомир Љујић, Милева Љујић, Алекса Димитријевић, Браћа Т. Марковић, Софија С. Михаиловић, Радослав Димитријевић, Милева Р. Димитријевић, Душан Рељић, Милка П. Обрадовић, Босиљка П. Обрадовић, Видосав Вујадиновић, Живојин В. Вујадиновић, Никола В. Вујадиновић, Драгутин Обрадовић, Мијаило Ристовић, Драгутин А. Вујовић, Живорад Р. Јекић, Милутин М. Петровић, Милка М. Петровић, Петар М. Петровић, Љубица М. Петровић, Љубомир Кордић, Анка Љ. Кордића, Савка Н. Аћимовић, Емилија Н. Аћимовић, Стојан Н. Аћимовић, Витор Н. Аћимовић, Момчило Милошевић, Милица Р. Недељковић, Мијаило Николић и Будимир Марковић, сви из Чачка.⁸

Чачанска штедионица је, очито, била о свему информисана, али и веома заинтересована, па писмом од 30. августа 1920. пожурје званични одговор од Чачанске банке. Истовремено се у овом писму наводи да је њихов управни одбор одредио у делегацију за вођење преговора: Николу Николића, Драгишу А. Терзића и Обрада Недељковића.

Чачанска банка је истог дана одговорила — да је њихова Тринаеста редовна скупштина овластила Управни одбор за преговоре

Припајање чачанских банака после Првог светског рата

са Чачанском штедионицом о спајању њихових банака. Делегацију Чачанске банке чинили су: Никола Аћимовић, Милан П. Петровић, Милић Савић, Марко Павловић и Драгутин А. Вујовић.

Чачанска штедионица је 10. новембра 1920. упутила детаљно писмо са предлогом о спајању Чачанске банке и Кредитног завода са Чачанском штедионицом. Ово писмо привлачи не само по својој ширини, већ по прецизности и ултиматум — „да се спајање изврши под овим условима“. Услед овога, цитирамо неке услове из документа о припајању које је поставила Чачанска штедионица:

„1. Да Чачанска Банка и Чачански кредитни завод улазе у састав Чачанске штедионице, са целокупном својом имовином.

2. Изједначење Резервних фондова.

3. Зграда Чачанске Штедионице процењена је са Дин. 150.000 (стопедесет хиљада) која се сума употребљује као својина досаданих акционара „Чачанске Штедионице“ и при пуштању новог кола акција, приликом повећања капитала Чачан. штедионице, издаће се у акцијама досадањим акционарима Чачан. штедионице, на начин који буде одредила скупштина акционара.

4. Ваша Банка биће дужна, да за последњу Ванредну скупштину изради тачан Биланс целокупног свог стања са најверније изложеним поименичним и укупним стањем, који биланс треба да буде примљен и одобрен од скупштине Ваших акционара, који и од надлежне више инстанције а по коме ће „Чачанска штедионица“ примити Вашу имовину и гарантовати стањем њеним Вишим повериоцима.

5. По чл. 89 закона о акц. друштвима тач 2. Ваша Банка биће дужна, да изврши јавну обзнану преко службених новина, да је потраживање својих поверилаца обезбедила на тај начин што је спајањем Ваше Банке, са Чачанском Штедионицом, уступљена Штедионици укупна имовина и дуг Ваше Банке, и то стање загарантовано „Чачанском штедионицом“.

6. Да чланови Управног и Надзорног Одбора како Чачанске Банке тако и Чачанског кредитног завода одговарају морално и материјално „Чачанској Штедионици“ за исправност Биланса и свега што се предаје, односно прима, све док се рачун дотичног Завода, коначно не ликвидира...

7. Са целокупном Активом и Пасивом „Чачанска Банка“ и „Чачански кредитни завод“ руковаће „Чачанска Штедионица“ — оделито, по партијама дотичног Завода, све донде док се рачун дотичног завода коначно не ликвидира.

8. Када буде извршена дефинитивна ликвидација партија поменутих завода, Чачанска Штедионица биће дужна да акционарима Чачанске Банке, Чачан. Кредит. завода изда бр (број) новим акцијама Чачанске Штедионице 100.000 (стохиљада) динара, вишкови капитала Чачанске Банке, тако и Чачан. Кредит. завода, ако их буде било, поделиће се равномерно акционарима завода, који буде имао вишкове, а ако буде мањка, онда ће акционари дотичног Завода бити дужни да лично доплате ону разлику до изједначења Резервних фондова и на тај начин изједначе своја права, са акционарима Чачанске Штедионице.

9. Чачанска Штедионица биће дужна да одреди рокове за подизање нових акција, а за пријем вишка — односно доплату мањка и то објавити преко Службених новина...

Са спајањем „Чачанске Банке“ и „Чачан. Кредит. Завода“ са Чачанском Штедионицом престаје функционисање „Чачанске Банке“ и „Чачанског Кредит. Завода“... Изабраће три лица који ће извршити предају Чачанској Штедионици целокупног имовног стања, по билансу и инвентару...

Управни и Надзорни одбор три Завода, потписаће овај међусобан споразум и међусобно га изменити. Поред тога биће дужни да га изнесу на одобрење Ванредном Збору, и по одобрењу, оверену одлуку зборску предати Чачанској Штедионици...

С особитим поштовањем, Чачанска Штедионица, председник Никола П. Николић, чланови: Никола Аџимовић, Милоје Станојевић, Михаило М. Николић, Милан Петровић, Радич Недељковић и Драгиша А. Терзић; председник Надзорног одбора Обрад Недељковић, чланови: Радомир А. Пушељић, Љубомир Чубрић и Душан А. Вујовић“?

Управни и Надзорни одбори Чачанске банке одговорили су, 11. новембра 1920. Чачанској штедионици да у свему усвајају предлог о спајању и да „ће се споразума тачно придржавати“.

У једном документу се каже да је Чачанска штедионица постигла споразум са делегатима Чачанског кредитног завода о спајању њихових завода. Међутим, Чачански кредитни завод на ово писмо није одговорио.

Управни одбор Чачанске банке заказао је ванредни збор акционара за 10. јануар 1921.

Присутствовало је 27 акционара, који су депоновали 1.103 акција са 356 гласова.¹⁰

Управни одбор је обавестио скуп да су у 1920. години имали чист губитак у износу од 37.823,05 динара. („Управа предлаже да се овај Губитак покрије из готовине од продате куће заводске, коју је Управа продала за суму од Дин. 52.000, а пре остатак од тог добивеног новца у Дин. 14.176,95 да се пренесе на партију сталног Резервног фонда, као и остали сви фондови да се пренесу на поменућу партију“).¹¹

Банка у протеклој години није предузимала никакве нове послове, сем што је наплатила извештан број меница, враћени су улози штедишама и књиге су тачно и уредно вођене, каже се у извештају Надзорног одбора. Овај одбор је предложио скупу да се усвоји биланс Банке и изврши спајање са Чачанском штедионицом.

У записнику Ванредне скупштине каже се да је седници присуствовао комесар министра трговине и индустрије Славко Јовановић, писар Чачанског првостепеног суда.

Скуп је једногласно прихватио предлог о спајању Чачанске банке са Чачанском штедионицом — „онако како су њихови делегати и Одбори уговорили, читају се писма „Чачанске Штедионице“ и „Чачанске Банке“ о постигнутом споразуму, Збор акламацијом одобрава све предлоге“.¹²

На крају, дата је разрешница Управном и Надзорном одбору за рад и рачуне у 1920. години.

Припајање чачанских банака после Првог светског рата

Чачанска банка је, 26. фебруара 1921. године, замолила Министарство трговине и индустрије да одобри одлуку Ванредне скупштине. Министар је одобрио спајање Банке са Чачанском штедионицом 2. марта 1921. На овај начин је престала да ради Чачанска банка.

По билансима, спајањем активе и пасиве и правним споразумима извршено је припајање Чачанске банке Штедионици. Ово је одлучено на јавним скуповима акционара, а водили су их углавном, акционари који су били чланови управних и надзорних одбора у обе банке.

*
*   *
*

После Првог светског рата обе банке су имале исти ниво акционарског капитала. Крајем двадесетих година све банке су радиле на повећању главнице. Чачанска банка је прво донела одлуку о повећању главнице, а потом од тога одустала. На томе је више радила Чачанска штедионица. Све указује да се не повећава главница код Чачанске банке, а да се плански подстиче Чачанска штедионица. На ово је утицала група акционара, који су истовремено били у органима управе код обе банке. Међу њима је дошло до идеје спајања ове две банке. У акционарским круговима привредника и банкара припремано је јавно мњење на оправданост припајања Чачанске банке, Чачанског кредитног завода и Чачанске штедионице. Плански се радило на увећању главнице и укупне билансне позиције Чачанске штедионице, јер се она све више припремала и улазила у инвестиције — реконструкцију Млина. Конципирани услови за припајање ове две банке Чачанској штедионици били су у 12 тачака, личили су на ултиматум. Чачански кредитни завод све је прозreo и није ни одговорио на писмо. Чачанска банка све услове је прихватила и продала је своју управну зграду због покрића мањег губитка. Он се могао лако избећи да није било већих исплата дивиденди по завршном рачуну за 1919. годину. Произилази да је исплата дивиденде организовано и чињена.

Припајање акционарске главнице и фондова Чачанске банке није ублажило недостатак обртног капитала, Чачанске штедионице. Овај завод је био финансијски пренапрегнут у производњи и промету робе, услед недовољног капитала и појавом економске кризе отишао је у ликвидацију. Ту судбину су поделили и акционари Ча-

чанске банке, који су остали у саставу Чачанске штедионице. Међутим, један број акционара првих дана припајања шире је схватио услове концентрисања капитала у Штедионицу.

Формално правно све је одлучено по прописима, а један број акционара је свој капитал употребио за повезивање са другим банкама. Тако су се, углавном, акционари из Чачанске банке Љујићи, Недељковићи и Младен Радосављевић и неки трговци (међу којима: Драгиша Терзић и Милорад Чубрић) окупљају око оснивања Чачанске извозне и увозне банке (1920) са почетном главницом, а касније је основана Обласна чачанска банка. Ове банке су успешно радиле и издржале су све тешкоће за време познате светске економске кризе мада им је постепено опадао билансни потенцијал до Другог светског рата.

ЧАЧАНСКА ПРИВРЕДНА БАНКА СЕ ПРИПОЈИЛА ЧАЧАНСКОЈ ЗАДРУЗИ

Основана је новембра 1913, а почела је да ради у јануару 1914. Предвиђено је њеним правилима да се формира акцијски капитал од 150.000 динара.¹³ Банка је до мобилизације 1914. прикупила капитала око 20 одсто. За то време примала је уплате на издате акције и вршила је остале банкарске послове, нарочито есконтовање меница, примање залога и издавање позајмица.

Са почетком Првог светског рата престао је рад и ове банке.

По завршетку светског рата Чачанска привредна банка одржала је, 8. августа 1920. године, редовну скупштину. За председника скупштине изабран је др Михајло Радовић. Скупштини је присуствовао државни комесар Драг. В. Митровић, писар Чачанског првостепеног суда. На скупу је детаљно објашњено да на скупштини треба да присуствују акционари са најмање 1/4 целокупног броја, односно 375 акција. Пошто је на дневном реду било спајање са Чачанском задругом, према постојећим правилима, на збору треба да је заступљена најмање половина банчаних акција — односно 750 акција. Међутим, пријавило се 36 акционара са 768 акција, с правом на 207 гласова, а дошло је 34 акционара са депонованих 753 акција и правом на 203 гласа.¹⁴ Тако су испуњени услови најмањег кворума за рад скупштине.

Присуствовали су акционари: Милосав Златић, Тихомир Константиновић, Милорад Протић, Арсеније Цвијовић, Мирко Симић,

Милић Јелушић, Драгутин Васић, Чоловић и Смиљанић, Видосав Вујадиновић, Витомир Бирић, Андрија Протић, Радичевић и Ранковић, Светозар Мојковић, Данило Јовановић, Будимир Вујичић, Кипријан Константиновић, Радивоје Пантовић, Веселин Миликић, Ђоко Богдановић, Величко Петковић, Павле Брушија, Јаков Брушија, Рајко Кривокућа, Станиша Кривокућа, др Михајло Радовић, Милан Константиновић, Бојовић и Чакаревић, Милован Боранијашевић, Тихомир Николић, Средоје Јовановић, Милан Вујовић, Јеленко Радојевић, Лучић и Бабовић и Драгић Бирковић.¹⁵

Управни одбор је поднео извештај о пословању од 1. јануара 1915. до 31. децембра 1919. У финансијском извештају каже се банка није постигла никакву добит, већ губитак од 579,55 динара. Ово је отуда што је банка „тако рећи тек у зачетку рада, а наступила су по земљу критична времена, због којих су ови послови морали бити обустављени“.¹⁶

Банка је до 31. децембра 1919. прикупила акцијског капитала у износу од 27.370 динара, што је било недовољно за редовно пословање. Према законским прописима, после Првог светског рата, о ликвидацији мораторног стања, остављено је акционарима да уплату акција продуже за две године. Управа банке је проценила да ће за то време претрпети огромне штете, „јер су режијски трошкови превисоки“, а рад је ограничен. Управа је закључила: „Да је капитал банчин и потпуно уплаћен са 150.000 динара с обзиром на стварне прилике данашњег доба, Банка не би могла да одговори овоме позиву и услед тога је неопходно потребно: или повећати свој капитал, или спојити се са Чачанском задругом — или ликвидирати“.¹⁷

На скупштини је Управни одбор презентирао све финансијске податке и своје мишљење о решењу рада, посебно о спајању са другом банком или о ликвидацији. Тражено је од акционара да овом питању „поклоне свеколику пажњу и да га реше онако како ће бити најкорисније по нашу банку и њене акционаре“.¹⁸

Скупштина је, после допунских објашњења Милосава Златића и др Михајла Радовића, једногласно решила „да се банка споји са Чачанском Задругом“.

Председник Управног одбора Тихомир Константиновић заказао је редовни збор акционара за 17. август 1921. У раду ове скупштине учествовали су Управни одбор (Тихомир Константиновић, председник; Будимир Р. Вујичић, Радивоје Пантовић, Милосав Златић, Велимир Радичевић, Арсеније Цвијовић, Витомир Бирић, Петар

Чакаревић и Мил. М. Вујовић) и 15 акционара, који су заступали 11 одсутних чланова друштва.

Управни одбор поднео је биланс за 1920. и биланс закључно са одржавањем збора акционара, 17. августа 1921.

Управни одбор је, са више докумената, подсетио присутне акционаре на ранију одлуку и о учињеним пословима на спајању са Чачанском задругом. Збор је све ово прихватио и завршио седницу у најбољем реду.

Завршавајући рад овог збора, председник је, поред осталог, рекао:

„Обавештавам збор да је коначно решење о спајању ове Банке и Чачанске задруге донето 8. августа 1920. год. и ту одлуку одобрио је Господин Министар трговине и индустрије, 18. септембра 1920. VI бр. 1970 те се на овоме Збору има само примити К знању да ова банка престаје са радом што се има доставити надлежном суду ради обзнане.

Збор и овом приликом одобрава спајање ова два завода и наређује се Управном одбору да поступи по свима законским прописима“.

На овај начин је повећан акцијски капитал Чачанске задруге.

Оснивање Чачанске привредне банке у Чачку почело је, на жалост, уочи почетка Првог светског рата. То је био прави хендикеп за привреднике, када више није било могуће повећати и учврстити почетну основу главнице. После рата велики број акционара није био у могућности да изврши уплате свих започетих улога по уписаним акцијама. Ужа управа Банке и извештај број осталих акционара одлучили су да се Завод припоји Чачанској задрузи. По свим правилима, овај поступак је реализован. Међутим, детаљнијим увидом у спискове акционара код више организација, утврдили смо да се мањи број акционара окупио око Чачанске задруге, неки око других и новоформираних банака, међу којима су: Чачанска извозна и увозна банка, Јелице а. д. и Чачанска обласна банка.

Све ово упућује на сазнање да и тадашњи привредници нису били доследни и јединствени на развоју своје финансијске асоцијације — Чачанске привредне банке, која се у суштини није само спојила са другом банком ради формирања увећаног капитала, већ су се приклонили другим акционарским друштвима. На овакву оријентацију, по свим анализама, утицале су, на жалост, и политичке групације. Тешко је поуздано знати да ли је било још узрока и каква је права позадина припајања Чачанској задрузи.

*

* * *

Припајање чачанских банака после Првог светског рата

Замишљено је припајање пет чачанских акционарских друштава после Првог светског рата у две веће банкарске организације. Ово су прихватили и познати привредници у Чачку, јер су видели да се радило о укрупњавању капитала, из чега ће они имати веће користи: у финансирању и просперитету својих фирми.

У нашим анализама и закључивању истакли смо и добре стране укрупњавања чачанског капитала, али, на жалост, нису добре идеје у потпуности реализоване. Једна од грешака је у томе што су Чачанска штедионица и Чачанска задруга више полагале на упечатљивост и економску снагу, на чему су гајили своју супериорност и остварење свог циља — спајање Чачанске банке и Чачанског кредитног завода по очито постављеним условима уласка ових банака у састав Чачанске штедионице Чачанске привредне банке у Чачанску задругу, уместо да је створена партнерска и јединствена банкарска организација.

Није анализирана историја економског развоја, у ужој и широј околини, а заборављена је и људска мера, која у животу вага и сагледава своје место у конципираном друштву. Све ствари у животу човека другачије се гледају када се уздрма његово биће и није чудно што су се неки акционари, можда и услед осетљивости, приклонили новооснованој банци. Ту интимну исповест, за неприхватање припајању другој банци, акционари су чували за себе и није чудно што су последице кобне. Не само да није грешка што није створено ново банкарско - синтетизовано предузеће, веће је и пропуст што нису све непознанице расветљене пред члановима - акционарима. Челници водећих банака, на жалост, нису хтели да примете и продру у душу човека, који је био повређен. Биле су то и психолошке драме.

Зато је један број акционара тражио ново биће — основало је Чачанску извозну и увозну банку а неки припајали „Јелици“ а. д., Пресстали обим капитала у Чачанској задрузи и Чачанској штедионици није остварио постављене циљеве — повећање обртног и укупног потенцијала. Недовољна главница и неуспех у припајању, додатног капитала, што је требало да повећа и обртни потенцијал, били су узроци ликвидације Чачанске штедионице. Реперкусије су осетили: Млинско предузеће, Пивара „Станковић и Крен“, већи број трговачких и занатских фирми у Чачку и околним местима. Све указује да су се — утицајем бројних узрочних фактора — експонирали неповерење и поремећеност веза са ужом и широм околином. Излаз, на жалост, није био у непрекидном праћењу раста и проверавању места и положаја човека, како би везе биле хомогеније.

НАПОМЕНЕ

1. Правила Чачанске банке из 1912, Народни музеј, Чачак, неситирано.
2. Изведено на основу паритета динара према америчком долару 1913.
3. Архив Југославије, Београд, Фонд 65, Ф—1281, Ј—2265.
4. Исто.
5. Исто.
6. Исто.
7. Исто.
8. Исто.
9. Исто.
10. Исто.
11. Извештај Управног одбора Чачанске банке, Фонд 65. Локал Чачанске банке налазио се у Улици Танаска Рајића бр. 9.
12. Записник ванредног скупа акционара Чачанске банке.
13. Архив Југославије, Београд Ј-2265, Ф-1281.
14. Извештај Управног одбора на седници Скупштине акционара 8. августа 1920, Ф-1281, Ј-2265.
15. Исто.
16. Исто.
17. Предлог Управног одбора на Скупштини акционара 8. марта 1920.
18. Исто.
19. Скупштина акционара 17. августа 1921, Ф-65.

FUSION DES BANQUES DE TCHATCHAK APRES LA PREMIERE GUERRE MONDIALE

Avant la Première guerre mondiale le dinar était bien coté en bourse. En 1913 le cours de change était de 5,18 dinars pour un dollar USA. Après la Première guerre mondiale la situation économique en Serbie devint très difficile: l'inflation croissait, en engendrant des dévaluations de la monnaie. Le cours d'un dollar USA équivalait à 20,23 dinars. Tout cela entraîna la baisse des actions. Les banques cherchaient à se rétablir et à poursuivre leur activité. On en voyait une issue dans leur fusion. Il fallait que des cinq banques de Tchatchak il n'en restât que deux, mais une des trois qui devait être absorbées par une des deux plus grandes, n'accepta pas de s'y intégrer. Certains de ses actionnaires placèrent leurs capitaux dans la Banque d'exportations et d'importations de Tchatchak et dans «Yélitza», société par actions. La Caisse d'épargne fut liquidée, en faisant disparaître le capital de la Banque de Tchatchak avec laquelle elle avait fusionné. Les autres banques fonctionnèrent jusqu'à la Seconde guerre mondiale.

DR YAROSLAV DACHITCH

СИНИША ДИЛПАРИЋ

ПОЛИТИЧКЕ ПОУКЕ СРЕТЕНА ВУКОСАВЉЕВИЋА

СИНИША ДИЛПАРИЋ
YU 32000 Чачак
Беолинска 6

UDK 292 : 316

Скоро да нема јавног радника чија се реч, изговорена или написана, чула у толико држава — Османској царевини, Кнежевини Србији, Краљевини Србији, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевини Југославији, окупираној Краљевини Југославији, Федеративној Народној Републици Југославији и Народној Републици Србији — као што је била бритка реч Сретена Вукосављевића, рођеног Пријепољца.

Од 1901. до 1960. године чује се, чита, тумачи и анализира реч учитеља, државног функционера, политичког предводника, публицисте, професора Универзитета у Београду и академика у Загребу, министра и научника. И после смрти, 1965, не престаје интересовање за дело необичног човека, па се већ 16 година у Пријепољу одржавају „Дани Сретена Вукосављевића“ и сваке објављује зборник изтакнутих познаваоца социологије села, политичара и истраживача завичаја.

Далеке 1909. године, у Скопљу, другог фебруара, на скупштини „Српске народне организације“ говори млади учитељ и своје сабеседнике саветује, а свим другим поручује „да се ману илузија и снова“. Каже: „Ми смо своју националну дужност извршили ако останемо живи, сачувамо крст од три прста и ако очувамо српство у свом завичају“.¹

Не позива тада Вукосављевић поробљене Србе да се ману напора и борби за ослобођење и стварање своје државе, већ да одаберу пут који је могућ, а тиме и перспективан. Позива у практичне акције у остварењу народне мудрости „Иди мудро — не погини лудо!“

Избору за члана „Скупштине Срба—Османлија“ Сретена Вукосављевића предходио је кратак, али видно запажен рад у јавности. Родо из Пријепоља, ученик пљеваљске гимназије и Учитељске школе у Алексинцу, питомац српске краљевске владе, учитељ и надзорник основних школа, обавештајац Србије и руског конзула у Косовској Митровици, повереник Србије за пријепољски крај, млад човек коме се верује — могао је, а смео, да говори и оно што много старији нису одобравали.

Желео је и више и боље, али се задржавао на реалном и могућем. Није се бојао да га оптуже за турскофилску оријентацију, или за опортунизам. Људи су то осећали и прихватили. У ситуацији нерешеног националног и аграрног питања, без озбиљних изгледа да се револуционарним методама она реше, Вукосављевићева излагања су се сводила на савет и поуку — да се скромно, практично и легално истичу један по један проблем и тако поступно решавају, а снаге чувају, јачају и организују за веће подухвате.

Национални интереси тога времена захтевали су и Сретен Вукосављевић им се одазвао — напушта легални посао просветног радника, па се одаје четовању и учешћу у окршајима са снагама терора на великој територији Санцака, од Јавора до Дрине. Дужности и обавезе зову.

„Шеф српске револуционарне организације на Јавору 1911—1912. год., односно старешина санчачких добровољаца, учесник у Балканском и Првом светском рату, срески начелник у Кавадару 1913—1914 г. главни повереник аграрне реформе у Скопљу 1919—1920. год., народни посланик 1920—1924. год., два пута државни потсекретар“.²

Обавештења, упутства, налази и наређења, предлози и критике из тих година до данас нису познате јавности, а било би заним-

љиво и корисно чврсту реч борбеног учесника страначких сукоба прочитати и мисао извагати. Већ само пензионисање, 1925, школованог, искусног и здравог прегаоца у четрдесетчетвртој години живота, довољно илуструју односе тадашњих власти према њему и његов однос према политици.

Четири уџбеника, штампана у Краљевини Црној Гори 1914, и преко 300 јавних иступања бејашу резултат истраживања, коментарисања и приказивања откривеног од 1909. до 1944. године. Живот у Пријепољу није спречавао неуморног радника да путује, проучава и људима казује истине до којих долази.

„Цариградски Гласник“, „Вардар“, „Цетињски Вјесник“, „Демократија“, „Привредни Гласник“, „Цемајет“, „Ријеч“, „Будућност“, „Политика“, „Правда“, „Рашка“, „Сељачко Коло“, „Нова Ријеч“, „Шабачки Гласник“, „Правна Мисао“, Архив за правне и друштвене науке, „Санџак“, и „Глас Санџака“ повремено испуњавају чланци са потписом Сретена Вукосављевића. Избор за хонорарног предавача на Правном факултету у Београду 1938. године крунише тај напор стручно-научним методама проучавања нашег друштва, посебно села.³

Библиографија радова Сретена Вукосављевића од 1940. до 1944. године ћути. За неуморног говорника нема места са кога би се могао обратити читаоцима и ученицима. Само можемо слутити да и, у тим злим временима, он није могао не поверити хартији своје мисли и наде. Како и коме да се јави човек три пута осуђиван на смрт од својих саграђана залуталих на пут без повратка.⁴

У својој шездесетој години, принуђен злом које се ширило целом земљом, одлучује се на корак крајњег ризика и безмерне наде. Приступио је Народноослободилачкој војсци, заједно са сином Душаном, напушта родно место и убрзо сазнаје да му је син погинуо. Но, издржали су његово здраво срце и његов чврст карактер.

После три године сурових међусобних обрачуна, поново се појавило познато име испред 58 виђених и познатих људи Санџака, свих из среза милешевског. Десетог октобра 1943. године, на конференцији у Пријепољу, усвојена је резолуција са осам поглавља упућена народу среза милешевског.⁵ Брзо се сазнало да је Сретен Вукосављевић на челу Народноослободилачког одбора и да су у потпису, поред Срба, и седамнаест Муслимана. Основна порука и поука Резолуције „да се учини крај братоубилачком клању“, била је у срцима и мислима свег поштеног дела народа целог Санџака. „То

је данас излаз из несреће у коју смо уваљени“, шапутало се и у најзабаченијим селима.

У најудаљенијем селу од Пријепоља Буковику, на падинама Јавора, и Лепојевићима, изнад Калипоља, у општини где је Сретен Вукосављевић на изборима за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године од 103 гласача добио 99 гласова⁶, јавио се глас наде крајем 1943. Шапутали су стари, размишљали су мобилисани, дрхтали су заведени. У свима мисао: „Ако је учитељ Срета са партизанима, онда се крај рата зна, само да останемо живи“.

Велика је поука то била.

Ни у штитковачкој општини не мисле друкчије. Оне 1920. године Вукосављевић је од 153 гласалих добио 116 гласова⁷. Сећају се тога људи, зна то и главни противник Вукосављевићев из ратних дана од 1941. године; да ли се плаши или нада да кама може све решити, не зна се, али се зна да јавно не помиње ни име ни дело Сретена Вукосављевића.

Још један докуменат из ратног времена, изузетне тежине и значаја, носи име Сретена Вукосављевића. Он, први и једини председник Извршног одбора Антифашистичког вијећа народног ослобођења Санцака и члан управног отсека адвокат Јакша Богдановић пише 1. јуна 1944. штабовима III, V, XVII и XXXVII дивизије НОВЈ писмо у коме указују и критикују грешке према грађанима, чињене од појединаца или група недисциплинованих војника. Три стране густо куцаног текста садрже конкретну, пријатељску и јасну критику слабости на које су се грађани притуживали органима власти. И те тешке ратне године као да се понавља проблем односа војника и цивила, мада истих опредељења. Редак је то био пример искрености и храбрости двојице највиђенијих људи Санцака. Било је то време у коме су сазревали стихови „Тридес' седма дивизија Санцаку је најмилија“, па је критика утолико била потребнија.⁸

Два пута се Сретен Вукосављевић нашао на страни победника. После ратова од 1912 до 1918. он је угледан државни функционер и народни посланик. Имао је тада 37 година. Али, седам година касније, у напону умне и физичке снаге, одлази у пензију. У својим старачким данима, после дугог и тешког Другог светског рата он је у врху државне хијерархије.

Целином свог живота оставио је Сретен Вукосављевић поуке и са највишег места новостворене државе Југославије и Републике Србије.

На Петој седници Председништва АВНОЈ-а, 24. фебруара 1945. године, у расправи око укидања АВНОЈ-а, председник прве аутономне јединице у ФНРЈ подржава предлога за укидање, али, ипак, поучава: „Не видим због чега се треба тако журити“. Указује највишим функционерима државе да журба не доноси увек добро; треба „консултовати људе, припитати народ, придобити га за оно решење које мислимо да најбоље одговара народним интересима“.⁹

Само месец дана касније, на Осмој седници Президијума, 31. марта 1945. године, нова поука највишем органу државе, јасна и јавна изречена је при разматрању Пројекта закона о поступању са имовином коју су сопственици морали у току окупације напустити и имовином која им је одузета од окупатора и њихових помагача, Рекао је: „То стање треба расправити правично, правилно и потпуно. . . пошто се проуче све примедбе и предлози који су овде пали и који ће још пасти“.¹⁰

Настављају се поуке нашег санџачког мудрог политичара и на Дванестој седници Председништва АВНОЈ-а, 2. маја 1945, поводом Предлога закона о разрезу и наплати пореза. Тада, као министар за колонизацију, подржава предлоге министра за индустрију Андрију Хебранга, па, поред осталог, каже: „у нашем народу је веома развијен осећај правичности. Масе најнепосредније осећају државу преко оних егзекутивних органа с којима су у непосредном контакту, нарочито кад су у питању порези“.¹¹

Слушају Сретена Вукосављевића тада политички најутицајнији и најмоћнији људи Југославије и Србије. Приговора није било. Објављују српска, југословенска и светска штампа иступања знаменитог пријеполског учитеља. Тешко да су и Србија и Југославија тих поратних година имале мудријег човека.

Није нимало случајно да је Сретен Вукосављевић први говорник на Првој седници Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије 7. и 9. септембра 1945. Тада народни посланик округа новопазарског говори младалачки полетно и салом се узастопно проламају „одобравање, бурни и бучно дуги аплаузи“,¹² то преставници свих народа Србије поздрављају, не само говорника већ и наш мали крај, познат и признат у целом свету.

Изговорио је тада Сретен Вукосављевић реченицу која се чује и на косидби, и на копању, и на жетви, и на почетку ударања темеља за нову кућу: „Нека нам је срећан рад, браћо“! Та завршна реченица је велика поука и велика порука мудраца одраслог поред

Милешева, већ старог човека, научника, ратника, публицисте и политичара. Саслуша то скупштина, чу то цео свет, запамтише многи, али у пракси оствариваше само неки.¹³

Годину дана касније (10. децембра 1946), на трећој седници Уставотворне скупштине НР Србије, одржао је један од најдужих говора. Цело излагање је прожето појавама и проблемима везаним за „уређење односа међу вернима, као и између вере и државе“.¹⁴

Мора се „приступити раздвајању вере од државе, не само цркве од државе него и вере од државе“,¹⁵ рекао је.

Само дан касније било је нужно да у одбрани својих ставова поново употреби реч „мора“. Одговарајући на критике, које су на истој седници изговорене са благим прекором, каже: „Морамо добро да пазимо шта говоримо“.¹⁶ Та поука није била ни нова, ни непозната, сви су је знали од Ђачких клупа, али значајна је по томе што је јавно изречена у скупштини и у почетним полемикама о најважнијим државним у друштвеним питањима.

Национално питање у Југославији и Србији, посебно на територији Санцака, било је у центру пажње Сретена Вукосављевића од ране младости до краја живота. Не може се озбиљно разматрати тај проблем у Санцаку, па ни у Србији као целини, а да се не узимају у обзир упутства и савети које је он оставио, изречени или записани. Говорећи на Петој седници Уставотворног одбора Уставотворне скупштине Србије 24. децембра 1946. године, подржао је члан 2 Нацрта устава Народне Републике Србије, уз резерву о којој није сувишно ни данас размишљати. Резерве је изнео јавно, јасно и на надлежном месту, на тај начин дао нам је још једну поуку¹⁷.

Скоро да нема савременог проблема о коме је ваљало размишљати онако како је то Сретен Вукосављевић чинио. То што изложени ставови нису тада били прихватљиви, није разлог да се занемаре или забораве.

Избор Сретена Вукосављевића за министра колонизације ФНРЈ био је огроман изазов — да покаже своје познавање аграрних односа, своју правичност у одлучивањима и своја начелна опредељења у примени националне политике у пракси. Примена Закона о аграрној реформи и колонијализацији од 23. августа 1945. и Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Народној Републици Македонији и аутономној Косовско-метохијској области од 3. августа 1945. бежаху велики посао непроцењивог политичког значаја. Све републике су биле заинтересоване, масе беземљаша и сиромашних сељака у аграрној реформи су виделе

једину шансу за бољи живот и себе и својих потомака. Огромно богатство, посебно напуштених домаћинстава припадника немачке националности, морало се делити тако да сви основани захтеви буду задовољени. Цела земља је гледала како ће тај осетљиви посао бити завршен. Преко 1.500.000 хектара најбоље земље у Југославији требало је да добије своје власнике, преко 700.000 индивидуалних сељачких поседа требало је оформити, огроман број људи, жена и деце сместити, снабдети за почетак основним животним потребама, превести у ново место становања, заштитити од зиме и мразева. Са свих страна чули су се вапаји за помоћ. Републички органи траже упутства, време захтева највећу хитност у практичном реализовању тих упутстава, а организација тек почиње да се ствара и делује.¹⁸

И у тако сложенним условима ваљало је наћи праву меру и не повредити било коју националност. Не губи Сретен Вукосављевић из вида могућу опасност конфронтација. Сажети став се мора у целини изнети да би све било јасно. У записник је тај став унет овако:

„Већина федералних јединица је осетљива на једну ствар и то с правом и разлогом. Желели би да кроз ову просвету која ће бити општа, заштите своје националне или верске особености. То је чињеница. С тим се мора рачунати. То ће тражити и Македонци и Словенци. Треба им дати неку могућност, да се те федералне јединице обезбеде да ће њихове посебности бити заштићене. Федералне јединице када се већ интересују за ово требају дати саме иницијативу како то треба извести. Оне саме треба да се интересују. Ми ћемо радити на општим принципима, али федералне јединице могу дати иницијативу, ако се интересују“. И даље: „Појављује се и питање муслимана. Нека федералне јединице предложе форму како то треба извести. Македонце ће то сигурно интересовати“.¹⁹ Без имало колебања Сретен Вукосављевић, министар, предлаже да се муслиманима омогући настањивање тако да им се обезбеди исто окружење. Уважава проблеме религиозне садржине и каже: „Свеједно је из којег је краја муслиман. Вера је претежна, она је толико јака. Она претеже преко нације и језика. Они се могу груписати ако нема једно село пуно самих муслимана из Санцака или Македоније“.

У овом тексту изложен је само мали део поука политичке природе, изречене у јавним наступима, великог ако не и највећег ума у Санцаку XX века. Још увек нису доступни сви текстови иступања

Сретена Вукосављевића после Другог светског рата, а скоро су недоступни чланци и студије из међуратног периода, нарочито из времена стварања и првих година државе Срба, Хрвата и Словенаца, па Краљевине Југославије. Добро би било да омогућимо да нам се на радним столовима нађу поруке и поуке из свих животних доба тог надасве великог ствараоца. Пожелимо унапред срећан рад на том подухвату.

НАПОМЕНЕ

1. Вукоман Шалипуровић, „Културно-просветне и политичке организације у полимљу и Рашкој 1903—1912“, Нова Варош, 1972, страна 267.
2. Енциклопедија Југославије, књига 8, Загреб, 1971, стр. 554.
3. Као под 2.
4. Влајко Потежица, „Сретен Вукосављевић, борац за боље и напредније друштво“, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Х. Пријепоље, 1982, стр. 38.
5. Вуле Брашанац, као под 4, стр. 96.
6. „Ужички зборник“, 9, 1980, стр. 253.
7. Као под 6.
8. Као под 5, стр. 100, и фотокопија писма код аутора овог рада.
9. „Законодавни рад Претседништва антифашистичког већа народног ослобођења Југославије“, Београд, 1951, стр. 55.
10. Као под 9, стр. 78.
11. Као под 9, стр. 197.
12. Заседање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, Београд, стр. 9.
13. Као под 12.
14. „Заседање Уставотворне скупштине и Уставотворног одбора“, Београд, стр. 301.
15. Као под 14.
16. Као под 14, стр. 312.
17. Као под 14, стр. 336.
18. Записник са састанка делегата-руководиоца колонизације федералних јединица од 12. децембра 1945, „Зборник за историју Матице Српске“, 28, Нови Сад, 1983, стр. 160 — 200.
19. Исто, стр. 193.
20. Као под 19.

С А Д Р Ж А Ј:
TABLE DES MATIERES

	Страна
1. Др РАСТКО ВАСИЋ — Сребро и злато V и IV века пре н. е. у Србији Dr RASTKO VASIC — Argent et or aux V ^e et IV ^e siècles avant notre ère sur le territoire de la Serbie actuelle	5
2. Др МИЛОРАД СТОЈИЋ — Однос Поморавља и српског Подунавља у бронзано и гвоздено доба Dr MILORAD STOJIC — Relations entre le bassin de la Morava et l'actuel bassin denaubien serbe aux âges du bronze et du fer	19
3. ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ — Праисторијска хумка у селу Турџи код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева LIDIJA NIKITOVIC — Un tertre préhistorique dans le village de Touritza près de Goutcha et son importance dans la première période de l'âge du bronze sur le territoire de l'actuelle région de Dragatchévo	29
4. ЈАРМИЛА БУРИЋ — Резултати истраживања некрополе у Вранама код Ариља — Заштитно ископавање октобра 1955. године JARMILA BURIC — Résultats des recherches sur la nécropole de Vrané près d'Arilié. — Fouilles en vue de conservation du mois d'octobre 1955	41
5. Мр МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ — Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1989. и 1994. години MIHAILO MILINKOVIC — Recherches archéologiques sur la Gradina dans la Yelitza en 1989 et 1994	49
6. Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ — Представници Рудничке и Пожепке (чачанске) нахије у правитељствујућем совјету и скупштинама народних старешина 1804—1913. године Dr ŽIVOTA MARKOVIC — Représentants des nahies de Roudnik et de Pojéga (Tchatchak) au Conseil d'administration et aux assemblées des chefs du peuple entre les années 1804 et 1813	61
7. РАДОЈКО НИКОЛИЋ — Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839. RADOJKO NIKOLIC — Agglomérations des régions de Tchatchak et de Roudnik entre 1818 et 1839	83
8. НОВАК ЖИВКОВИЋ — Један драгачевски тефтер (1833) NOVAK ŽIVKOVIC — Un defter du Dragatchévo (1833)	101
9. РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ — „Почасна сабља“ генерала Косте Протића RADIVOJE BOJOVIC — »Sabre d'honneur« du général Kosta Protitch	133

10. СЛАВИЦА СОЛОМУН — Мираз у Чачку крајем XIX и почетком XX века — — — — —	143
SLAVICA SOLOMUN — La dot à Tchatchak vers la fin du XIX ^e siècle et au début du XX ^e	
11. БОСА РОСИЋ — Прилог проучавању опанчарског заната на примеру златиборског села Рожанства — — — — —	171
BOSA ROSIĆ — Contribution aux recherches sur le métier des fabricants d'opanques selon l'échantillon du village de Rojanstvo dans le Zlatibor	
12. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ — Становништво Рајца — — — — —	181
RADOVAN M. MARINKOVIĆ — Le population de Raiatz	
13. ДЕЛФИНА РАЈИЋ — Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник — Прилог за библиографију — — — — —	189
DELFINA RAJIĆ — Église Saint-Nicolas de Yéjévitza et le monastère de Stiénik	
14. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ — Настајање „чаршије“ у Каони — — — — —	207
DRAGOLJUB M. PAVLOVIĆ — Constitution de la »tcharchia« à Kaona	
15. Др БОГУМИЛ ХРАБАК — Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941. — — — — —	215
Dr BOGUMIL HRABAK — Économie, rapports sociaux et vie politique de Tchatchak entre 1918 et 1941	
16. Др МОМЧИЛО ИСИЋ — Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године — — — — —	315
Dr MOMCILO ISIĆ — Résultats des élections parlementaires de 1931, 1935 et 1938 dans la circonscription de Tchatchak	
17. Др ДРАГАН СУБОТИЋ — Чедомиљ Митровић и црквено право у Србији до 1941. године — — — — —	331
Dr DRAGAN SUBOTIĆ — Tchédimir Mitrovitch et le droit canon en Serbie avant 1941	
18. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ — Припајање чачанских банака после Првог светског рата — — — — —	345
Dr JAROSLAV DAŠIĆ — Fusion des banques de Tchatchak après la Première guerre mondiale	
19. СИНИША ДИЛПАРИЋ — Политичке поуке Сретена Вукосављевића — — — — —	359
SINIŠA DILPARIĆ — Enseignements politiques de Sréten Voukosavliévitch	

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XXIV, 1994.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу јуна 1995.

Опсег 23 табака и 28 страна прилога

Штампање завршено децембра 1995.